

H. JAMOLXONOV
HOZIRGI O‘ZBEK ADABIY TILI

O‘zbekiston Respublikasi OI iy va o‘rta maxsus ta’lim vazirligi oliy o‘quv yurtlari uchun darslik sifatida nashrga tavsiya etgan

Toshkent — «Talqin» — 2005

Taqrizchilar: Yormat Tojiyev, Hakimjon Shainsidtinov,

Mirzo Ulug‘bek nomidagi O‘zbekiston Milliy univei’siloi professorlari, filologiya fan lari doktorlari;

Ravshanxo‘ja Rasulov, Ni/omiy nomidagi Toshkent Davlat pedagogika universiteti professorl, filologiya fanlari doktori.

Shartli qisqartmalar

A. N. - A. Navoiy A. Rahm. - A. Rahmat A. Q. — A. Qahhor A. Qod. — A. Qodiriy ar. — arabcha V. Sa‘d. — Vosit Sa‘dulla DLT. - Devonu lug‘otit turk J. A. — J. Abdullaxonov J. Sh. — Jumaniyoz Sharipov Z. Sh. — Z. Sharofiddinov M. Ism. — M. Ismoiliy M. Os. — M. Osim M. Sh. — M. Shayxzoda Mirm. — Mirmuhsin Muq. - Muqimiy Mo^Lg`. — mo‘g‘ulcha O. — Oybek.

O. Yo. — Odil Yoqubov Ö. Q. — Olim Qo‘chqorbekov I*. T. - Parda Tursun P. Q. — Pirmqul Qodirov r.-b. - ruscha-baynalmilal R. I¹. - Rahinat Fayziy Rial. - Rudakiy S. A. - S. Ayaiy S. An. — S. Anorhoyev

S.Ahm. — Said Ahmad . S. Z. — Saida Zunnunova S.N. — Said Nazir snq. — sanoq sonlar sug‘d. — sug‘dcha sft. - sifat T.M. - Tohir Malik turk. — turkcha turkm. — turkmancha Uyg‘. - Uyg‘un f.-t. — forscha-tojikcha Sh. - Shuhrat Sh. R. — Sharof Rashidov O‘. H. — O‘tkir Hoshimov O‘TIL. — O‘zbek tilining izohli lug‘ati Q. M. — Quddus Muhammadiy qirg‘. — qirg‘izcha qoz. — qozoqcha qoraq. - qoraqalpoqcha G‘.G‘. -- G‘afur G‘ulom H.Deh. — Hisrav Dehlaviy H.N. — Hakim Nazir

H. O. — Hamid Olimjon

H. Sh. - Husayn Shams Hab. — Habibiy

© «Talqin» nashriyoti, 2005- y.

SO‘ZBOSHI

«Hozirgi o‘zbek adabiy tili» darsligi universitet va pedagogika institutlarining o‘zbek tili va adabiyoti fakultetlari talabalari uchun yaratilgan o‘quv adabiyotining I¹ qismi bo‘lib, u shu nomdagi o‘quv kursining «Kirish», «Fonetika va fonologiya», «Grafika va orfografiya», «Orfoepiya», «Leksikologiya va frazeologiya»,

«Leksikografiya» bo'limlarini o'z ichiga oladi. Darslik shu o'quv kursi dasturiga va hozirgi pedagogik texnologiyalar talabiga mos ravishda yozildi. Uning yaratilishida I.A.Boduen de Kurtene, L.V.Shcherba, N.S.Trubetskoy, L.R.Zinder, V.K.Juravlyov, V.F.Ivanova, T.A.Amirova, E.Pulgrem, A.Makntosh, E.A.Lorash kabi rus va jahon tilshunoslarining, shuningdek, A.K.Borovkov, V.V.Reshetov, GbA.Abdurahmonov, Sh.Shoabdurahmonov, F.K.Kamolov, A.Hojiyev, Sh.U.Rahmatullayev, A.Rustamov, X.Doniyorov, A.Mahmudov, N.Mahmudov, S.Otamirzayeva, A.Abduazizov, A.Nurmonov, M.Mirtojiyev, K.Nazarov, H.Ne'matov kabi o'zbek tilshunoslarining asarlari va g'oyalari ilmiy-nazariy hamda metodologik jihatdan asos bo'ldi.

Darslikda tovush va fonema, fonemalarning sistemaga uyushish qonuniyatlari talqiniga, shuningdek, til birliklari bilan yozuv birliklari o'rtasidagi aloqalar mexanizmini, leksema va frazemalarning lug'aviy birlik, sememe va semalarning esa semantik birlik sifatidagi tabiati va mohiyatini yoritishga, talabalarni o'zbek lug'atchiligi tarixi, lug'at tiplari va turlari, lug'at maqolalari sxemalari bilan tanishtirishga alohida e'tibor berildi; mavzular bayonining tushunarli bo'lishini ta'minlash maqsadida tayanch tushuncha nomlari bo'rttirib ko'rsatildi (qora rang, kursiv, razryadka va h.k.), tasvir, jadval va chizmalar, tegishli manbalarga havolalar (snoskalar) berildi. Har bir bolim bo'lyicha qo'shimcha ma'lumotlar olish imkoniyatini yaratish maqsadida adabiyotlar ro'yxatiga darslik va qo'llanmalardan tashqari ilmiy maqolalar, til va yozuvga oid qonun, farmon va qarorlar ham keltirildi.

KIRISH

Adabiyotlar: 3 [41-46], 10 [3-8], 26 [4-5], 27 [3—IJ].

1- §. «Hozirgi o'zbek adabiy tili» kursining obyektll, maqsadi va vazifalari

Kursning obyekti - hozirgi o'zbek adabiy tili, lining o'zbek milliy lili tarkibidagi o'rni.

Kursning maqsadi - talabalarni «til stmkturasi — norma (mc'yor) - uzus» masalalariga, adabiy til va milliy til, adabiy til va dialckllar, adabiy til va jargon-argolar, adabiy til va funksional stillar (vazifaviy uslublar) munosabatiga oid nazariy bilimlar bilan qurollantirish, shu bilimlarga tayangan holda ularga hozirgi o'zbek adabiy tilining strukturaviy, mazmuniy va vazifaviy xususiyatlari, og'zaki va yozma shakllari haqida ma'lumot berish.

Kursning vazifalari: a) sohaga oid adabiyotlar ustida ishlash, asosiy tushunchalar, terminlar va nazariy timumlashmalar bilan tanishish; b) til ierarxiyasidagi fonetik-fonologik, leksik, semantik va grammatik sathlarga mansub birliklarning adabiy til uchun me'yor (norma) bo'lgan va me'yor bo'lmagan belgi-xususiyatlarini qiyosan o'rganish, tahlil qilish, bu sohadagi munozarali nuqtalarni aniqlash; d) hozirgi o'zbek adabiy tilining tarixiy ildizlari va dialektal asoslari, adabiy til taraqqiyotini belgilovchi ichki (lingvistik) va tashqi (ekstralingvistik) omillar haqida talabalarga ma'lumot berish, ularda, hozirgi o'zbek adabiy tilining sistemaviy va strukturaviy xususiyatlarini mustaqil tahlil qila olish ko'nikmalarini shakllantirish.

2- §. Hozirgi o'zbek adabiy tili

Hozirgi o'zbek adabiy tili o'zbek milliy tilining oliy formasi - ishlov berilgan, me'yorlashtirilgan, millat vakillarining barchasi uchun umumiy bo'lgan barqaror

shaklidir. Demak, u milliy tilga zid qo'yilmaydi, undan boshqa tizim ham ernas, balki shu milliy tilning yuqoriroq bosqichi, taitibga solingan bosh ko'rinishi, xolos.

Dialekt — umumxalq tilining ma'lum etnik guruhga mansub ko'rinishi.

Sheva — mahalliy dialektning fonetik, leksik, grammatik umumiylikka ega boigan, bir yoki bir necha qishloqni o‘z ichiga oluvchi kichik bir qismi, guruhi [125, -130]. Dialekt va shevalar adabiy tilning shakllanishida ishtirok etadi, ammo adabiy tildan quyidagi belgilari bilan farqlanadi:

- a) adabiy til millatning barcha vakillari uchun umumiydir, dialekt va shevalar esa millat tarkibidagi etnik guruhlarining har biri uchun alohida- alohida bo‘ladi, bir-biridan fonetik, leksik, grammatik jihatdan farqlanadi;
- b) adabiy tilning yozma shakli mavjud: u ma‘lum me‘yorlarga bo‘ysun- dirilgan yozuv sistemasiga asoslanadi. Dialekt va shevalar uchun alohida adabiy-orfografik yozuv yo‘q; d) adabiy tilning qo‘llanishi hududiy (territorial) jihatdan chegaralanmaydi, dialekt va shevalarning qo‘llanishi esa bu jihatdan chegaralangandir; e) adabiy tilda davlat ishlari - xalq ta‘limi, matbuot, radio-televideniya, ilm-fan, ma‘muriy-idoraviy hujjatlashtirish ishlari olib boriladi; qonun, farmon va qarorlar shu tilda e‘lon qilinadi. Dialekt va shevalar bu funksiyada qo‘llanmaydi.

Jargon va argolar — ma‘lum ijtimoiy guruhlariga, masalan, o‘g‘rilarga, sportchilarga yoki talabalarga xizmat qiladigan yasama til. Bunday «til» elementlari (jargonizm va argotizmlar) adabiy tilda ishlatilmaydi.

Funksional stillar — tilning vazifaviy uslublari. Bunday uslublar inson faoliyatining u yoki bu sohasiga xoslangan nutqni qoliplaydi. Chunonchi:

- 1) *rasmiy ish uslubi*. Bu uslub ma‘muriy-idoraviy hujjatlar tilini qoliplaydi;
- 2) *ilmiy uslub* — ilmiy asarlar tilini va ilmiy nutqni qoliplaydi; 3) *publitsistik uslub* — ommabop asarlar, ma‘ruzalar tilini qoliplaydi; 4) *so‘zlashuv uslubi*. Bu uslubning ikki xil ko‘rinishi mavjud: a) *adabiy so‘zlashuv uslubi*; b) *oddiy Qonli) so‘zlashuv uslubi*; 5) *badiiy uslub*. Bu uslub badiiy asar tilini va badiiy nutqni qoliplaydi.

Adabiy til bilan funksional uslublar o‘rtasidagi munosabatlar quyidagicha: rasmiy ish uslubi, ilmiy uslub, publitsistik uslub adabiy til me‘yorlariga tayanadi, demak, adabiy tilga zid qo‘yilmaydi; so‘zlashuv uslubining «a» ko‘rinishi ham shunday: unda dialektizm, jargonizm va vulgarizmlar qatnashmaydi; so‘zlashuv uslubining «b» ko‘rinishi esa nutqning maxsus tayyorgarliksiz bo‘lishi, erkin muomalaga asoslanishi bilan xarakterlanadi. («Leksemalarning nutq ko‘rinishlariga xoslanishi» mavzusiga qarang.)

Adabiy tilga munosabat jihatdan badiiy uslub alohida baholanadi: u, odatda, badiiy asar tilini belgilaydi, badiiy asar tilida esa adabiy til me‘yorlaridan chetga chiqish hollari ko‘p uchraydi: obraz va personajlar nutqini tipiklashtirish zarurati shuni taqozo qiladi. Quyidagi misollarga e‘tiborberaylik:

1. *Asadbek molodes! Visshiy klass! — dedi u. — Aniq topibdi. Endi a bilan hazitlashib bo‘lmaydi. (T.M.)*

2. *U qizig‘ar mashinasini Qoraqamishga qarab uchirdi ... (T.M.)*

3. *Akamullo, akamullo, sizni yo‘qloshopti, idoraga yo‘qloshopti.*

— *Nima gap?*

— *Hojar ayani bachasi sahroda borkan ekan ... Bo‘ronda qolgan ekan ... Qaytib kelmopti ... So‘g‘in Xojanazar akoning duxtori bo‘ronga qolip o‘lipti ...*

Hoshim yuguranicha chiqib ketdi. Mahmuda bilan Mohidil bir-biriga hayron

qarab qolishdi! (J.A.)

Birinchi misoldagi nutqiy parchada grammatik-sintaktik varvarizm («*Asadbek molodes!*», «*Visshiy klass*»), ikkinchi gapda vulgarizm («*qiz.ig`ar*»), uchinchi misoldagi dialogda esa o'zbek-tojik ikki tilliligi ta'sirida bo'lgan o'zbek shevalarining so'zlari («*akamullo*» «*bacha*», «*duxtor*», *so'g'in*) kabi leksik dialektizmlar), shu shevaga xos grammatik formalar («*yo 'qloshopti*», «*kelmopti*» kabi grammatik dialektizmlar), *aka* so'zining *ako* shaklidagi dialektal ko'rinishi (leksik-fonetik dialektizm) qo'llangan. Bunday qo'llanishlar adabiy til uchun me'yor emas albatta, ammo tilar badiiy uslub talabiga ko'ra ishlatilgan, natijada badiiy asarning g'oyaviy-estetik jihatlarini ta'sirli, ishonarli qilib ifodalashga erishilgan.

3- §. Hozirgi o'zbek adabiy tilining og'zaki va yozma shakllari

Hozirgi o'zbek adabiy tilining og'zaki va yozma shakllari bor, shu ikki shakl vositasida u xalqqa xizmat qiladi.

1. Adabiy tilning og'zaki shakli to'g'ri talaffuz me'yorlariga, eshitish orqali idrok qilishga tayanadi. Bu shaklning moddiy-material asosini fizik-akustik birliklar (nutq tovushlari, urg'u, ohang, melodika, pauza, tembr, ritm, temp) tashkil etadi; lingvining tarixiy ildizlari xalq og'zaki ijodi namunalarida — dostonlar, qo'shiqlar, maqollar, hikmatli so'zlar, topishmoqlar, ertaklar negizida rivojlanib, og'izdan-og'izga o'tib kelgan, shu jarayonda uning hozirgi milliy adabiy tilga xos yagona talaffuz me'yorlari shakllangan. Hozirgi o'zbek adabiy tilining og'zaki shakli ko'proq adabiy so'zlashuv uslubida namoyon bo'ladi, uning faoliyatida imo-ishora, nutq vaziyati kabi noverbal vositalar ham muhim rol o'ynaydi.

2. Hozirgi o'zbek adabiy tilining yozma shakli, avvalo, yozuv sistemasiga hamda shu sistema birliklarini (grafemalarni, orfogrammalarni) ko'tirish va o'qishga asoslanadi. Yozuv sistemasi, ma'lumki, grafika, orfografiya va punktuatsiya kabi komponentlardan tarkib topadi, demak, uning moddiy-material asosini optik-grafik vositalar tashkil qiladi.

Adabiy tilning yozma shakli faoliyatida ilmiy uslub, rasmiy uslub, ommabop (publitsistik) uslub qoliplariga xoslanish xususiyatlari borligi ham ko'zga tashlanadi.

4- §. Hozirgi o'zbek adabiy tili taraqqiyotini belgilovchi omillar

Hozirgi o'zbek adabiy tili taraqqiyotini belgilovchi omillar ikki xildir:

1. **Lingvistik (lisoniy) omillar.** Bularga muayyan tilning strukturaviy va sistemaviy xususiyatlari - fonemalar tizimi, lug'at boyligi, morfema tiplari, so'z yasash modellari, grammatik qurilishi, leksik, grammatik birliklarning semantik va funksional xususiyatlari, ular o'rtasidagi aloqa va munosabatlarni belgilovchi qoida-qonuniyatlar kiradi. Adabiy til taraqqiyoti, birinchi navbatda, ana shularga tayanadi.

2. **Ekstralingvistik (nolisoniy) omillar.** Bularga tildan tashqarida mavjud bo'lgan faktorlar kiradi: ijtimoiy tuzum formalari, tarixiy jarayonlar, xalqlar va millatlar o'rtasidagi iqtisodiy, siyosiy, madaniy va ma'rifiy aloqalar, ilm-fan rivoji, ishlab chiqarish va texnika taraqqiyoti, ijtimoiy tafakkur, inson ruhiyati, his-tuyg'ulari, til va yozuvga oid qonun va farmonlar shular jumlasidandir. Masalan, O'zbekiston mustaqillikka erishgach, uning ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy, madaniy-ma'rifiy va ma'naviy hayotida ham jiddiy o'zgarishlar yuz berdi: bozor iqtisodiga bosqichma-bosqich o'tish jarayoni boshlandi, milliy qadriyatlarga e'tibor kuchaydi, ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatishning yangi shakllari yuzaga keldi. Bularning

barchasi o'zbek tili leksikasiga ham ta'sir o'tkazdi: sobiq ittifoqdagi davlat tuzumiga xos ayrim tushuncha nomlari (*partkom, raykom, obkom, sovhoz, oblast* kabi so'zlar) iste'moldan chiqib, o'zbek tili lug'at boyligining tarixiy qatlamiga o'tib qoldi, ularning o'rnida hozirgi mustaqil O'zbekiston hayoti taqozo qilgan yangi so'z va atamalar (*kollej, litsey, gimnaziya, litsenziya, reyting, test, marketing, minimarket, investitsiya, biznes* kabilar) paydo bo'ldi, *hokim, hokimiyat, viloyat, tuman* kabi leksemalarning mazmun mundarijasida hozirgi tuzumga xos yangi ma'no qirralari yuzaga keldi, natijada bunday so'zlar eski qatlamdan zamonaviy qatlama o'tib qoldi.

Keltirilgan ma'lumotlardan shu narsa anglashiladiki, milliy tilning, shu jumladan, milliy adabiy tilning taraqqiyotida lisoniy va nolisoniy omillar birga qatnashadi, ularning biri ikkinchisiga sharoit yaratadi, har ikkalasi bir butun mexanizm sifatida xizmat qiladi; til va jamiyat, til va ong, til va tafakkur munosabatlari shuni taqozo qiladi.

5- §. Hozirgi o'zbek adabiy tilining davlat tili ? mavqeyidagi o'rni

Hozirgi o'zbek adabiy tilida, yuqorida aytib o'tilganidek, davlat ishlari olib boriladi. O'zbekistonning davlat tili deyilganda ham ko'proq darajada o'zbek adabiy tili nazarda tutilgan, binobarin, adabiy til davlat tomonidan himoyalangandir. Bunday himoya quyidagi hujjatlar bilan kafolatlangan:

1. O'zbekiston Respublikasining davlat tili haqidagi qonuni (o'n birinchi chaqiriq O'zbekiston Oliy Kengashining o'n birinchi sessiyasida 1989- yil 21 - oktabrda qabul qilingan).
2. O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi (4- modda).
3. «Davlat tili haqida»gi qonunning yangi tahriri, 1995- yil 21- dekabr.

Tekshirish savollari

1. «Hozirgi o'zbek adabiy tili» kursi nimani o'rganadi?
2. Kurs oldiga qanday maqsad va vazifalar qo'yilgan?
3. Nima uchun adabiy til milliy tilning oliy formasi sanaladi? Belgilari?
4. Adabiy til bilan dialekt, sheva va funksional stillar o'rtasidagi munosabatlar va tafovutlar nimadan iborat?
5. Adabiy tilning og'zaki va yozma shakllari qanday farqlanadi?
6. Til taraqqiyotini belgilovchi lingvistik va ekstralingvistik omillarni qanday tushunasiz?
7. Adabiy tilning vazifa doirasi?
8. O'zbek tilining davlat tili maqomi qanday hujjatlar bilan kafolatlangan?

Tayanch tushunchalar

Kursning obyekti — hozirgi o'zbek adabiy tili.

Kursning maqsadi — talabalarni adabiy tilga oid nazariy va amaliy bilimlar bilan tanishtirish.

Kursning vazifalari — talabalarga hozirgi o'zbek adabiy tilining tarixiy ildizlari va dialektal asoslari, adabiy til taraqqiyotini belgilovchi ichki va tashqi omillar haqida ma'lumot berish, ularda hozirgi o'zbek adabiy tilining sistemaviy va strukturaviy xususiyatlarini mustaqil tahlil qila olish ko'nikmalarini shakllantirish.

Adabiy til — milliy tilning ishlov berilgan, me'yorlashtirilgan oliy formasi.

Sistema — har biri alohida mustaqil (avtonom)bo'lgan murakkab mexanizmlar (fonemalar tizimi, morfemalar tizimi, leksik birliklar tizimi, sintaktik konstruksiyalar tizimi) o'rtasidagi aloqadorlikdan tarkib topgan makrotizim.

Struktura — bir butun tizim (makrotizim) tarkibidagi mikrotizimlar, ularo'rtasidagi aloqalar mexanizmi.

Norma (me'yor) — adabiy tilga va adabiy nutqqa xos barqaror belgi-xususiyatlar. Ular ijtimoiy til amaliyotida tanlab olinadi va mustahkamlanadi.

Lingvistik omillar — til strukturasi va sistemasiga mansub bo'lgan, shu tizim qoida-qonuniyatlaridan kelib chiqadigan omillar: fonemalar- ning funksional xususiyatlari, morfema tiplari, leksik va grammatik tizimlar xususiyatidan kelib chiqadigan faktorlar. Ular lisoniy omillar deb ham yuritiladi.

Ekstralingvistik omillar - tildan boshqa sistemalarga oid faktorlar (nolisoniy omillar). Ular til taraqqiyotiga tashqaridan (til va jamiyat, til va ong, til va tafakkur munosabatlari jarayonida) ta'sir o'tkazadi.

- **Uzus** — leksema, frazema, so'z shakli va sintaktik konstruksiyalarning til egalari tomonidan qabul etilgan qo'llanishi.

Til — fonetik, leksik va grammatik vositalar o'rtasidagi aloqa- munosabatlardan tarkib topgan barqaror tizim (sistema).

Nutq — til vositalari ishtirokida fikr ifodalash jarayoni.

Ierarxiya - til tizimida quyidan yuqoriga qarab bosqichma- bosqich joylashgan sathlar (yaruslar) yig'indisi: fonetik-fonologik sath (quyi yarus), morfemik sath, leksik sath (yuqori yaruslar), grammatik sath (yariada yuqoriroq yarus) kabi.

HOZIRGI O'ZBEK ADABIY TILINING TARIXIY ILDIZLARI YA DIALEKTAL ASOSLARI

Adabiyotlar: 3 [12-26, 41-46, 161-164], 10 [8-16], 17 [21-23], 18 [5-59], 28 [3-174],

6- §. Hozirgi o'zbek adabiy tilining tarixiy ildizlari

Hozirgi o'zbek adabiy tilining, ma'lumki, bir qator tarixiy ildizlari bor: a) eng qadimgi turkiy til (VII asrgacha bo'lgan davr); b) qadimgi turkiy til (VII—XI asrlar); d) eski turkiy til (XI—XIII asrlar); e) eski o'zbek adabiy tili (XIV-XIX asrlar); f) yangi o'zbek adabiy tili (XIX asrning oxiri - XX asrning boshlari). O'zbek tili ana shu tarixiy ildizlardan o'sib chiqib, XX asrning 30- yillarida hozirgi o'zbek adabiy tili shakliga kirgan¹.

¹ Bu haqda qarang: Abdurahmonov G, Shukurov Sh: O'zbek tilining tarixiy grammatikasi. — T.: «O'qituvchi», 1973, 17—26- b'.

Turkologiyada va o'zbek tilshunosligida o'zbek tili tarixini boshqacharoq davrlashtirish holatlari ham uchraydi [qarang: 17, -21—23].

O'zbek tilining taraqqiyot bosqichlarini ko'zdan kechirish qadimgi turkiy tildan hozirgi o'zbek adabiy tiligacha bo'lgan lisoniy taraqqiyot djqamikasini kuzatish, hozirgi o'zbek adabiy tilining qadimgi turkiy, eski turkiy va eski o'zbek adabiy tillaridan farqlarini aniqlash imkonini beradi. Bunday farqlarning paydo bo'lishi, odatda, ikki omilga asoslanadi:

1) muayyan tilning ichki taraqqiyot qonuniyatlariga — tilning o'zidagi sistemaviy va strukturaviy hodisalar munosabatiga; 2) ikki yoki undan ortiq tillar o'rtasidagi kontaktga (interstrat munosabatiga). O'zbek tili taraqqiyotida eng qadimgi turkiy til va qadimgi turkiy til substrat (asos) til vazifasini, arab, tojik-fors va rus tillari esa superstrat (ustama) til vazifasini o'tagan. Substrat va superstrat tillar o'rtasidagi aloqa odatda bilingvizm (ikki tillilik) yoki polilingvizm (ko'p tillilik) sharoitida yuzaga keladi va tillar substratsiyasi deb ataladi: turkiy-arab, turkiy-fors, o'zbek-arab, o'zbek-tojik, o'zbek-rus ikki tilliliklari sharoitida asos til bilan ustama tillar o'rtasida bog'langan aloqalar ana shunday substratsiyalar sanaladi. Ayni shu omillar (ichki taraqqiyot qonuniyatlari bilan birga) qadimgi turkiy tildan hozirgi o'zbek adabiy tiligacha bo'lgan davrda til strukturasi qator o'zgarishlarni yuzaga keltirgan. Buni til sathlari va tizimlari bo'yicha keltirilgan quyidagi ma'lumotlardan anglab olish mumkin.

1. **Tilning fonetik-fonologik sathida:** a) qadimgi turkiy til vokalizmida 8 unli bo'lgan (a, bi, o, u - orqa qator, yo'g'on unli; a, i, e, y ~ old qator, ingichka unli); b) eski turkiy til va eski o'zbek tillarida ham shu 8 unli saqlangan, ammo eski o'zbek tilida old qator lablanmagan e unlisi hisobiga vokalizm tizimi 9 unli iborat bo'lgan; d) qadimgi turkiy, eski turkiy va eski o'zbek tillarida unli tovushlarning yo'g'onlik-ingichkalik ziddiyati (oppozitsiyasi) bo'lgan: i—w, ø—a, y—u, e—o kabi; e) hozirgi o'zbek adabiy tili vokalizmida unli miqdori 6 taga tushib qolgan (i, e, a, u, o', o). Bu tizimda yo'g'onlik-ingichkalik oppozitsiyasi yo'q, ayrim tovushlarning sifat belgilari ham o'zgargan. Masalan, orqa qator, lablanmagan **a** o'rnida kuchsiz lablangan **o** (o) unlisi paydo bo'lgan. Qiyos qiling: *ata* — *ota*, *at* — *ot* kabi; f) qadimgi turkiy til konsonantizmida b, m, p, v, s, z, t, d, n, l, r, ch, sh, y, q (k), g' (g), r\ undoshlari bo'lgan, bu undoshlarning ko'pchiligi palatal (ingichka yoki yumshoq) va velyar (qalin) variantlarga ega edi; g) eski o'zbek adabiy tilida undoshlar 24 taga yetgan (b, m, p, v, f, s, z, t, d, n, l, r, ch, sh, j, j (dj), y, q, k, g', g, q, x, h). Konsonantizm tarkibida undoshlar miqdorining ortishi o'sha davrdagi o'zbek-arab va o'zbek-fors ikki tilliligi (bilingvizm) ta'sirida, shuningdek, ayrim undoshlarning divergensiyasi (bir fonemaning ikki fonemaga ajralishi) 10 natijasida sodir bo'lgan; h) hozirgi o'zbek adabiy tili konsonantizmida yuqoridagi 24 undoshning barchasi bor. Ayrim tilshunoslarning (masalan, prof. A. Abduazizovning) fikricha, ms tilidan o'zlashgan so'zlarda uchraydigan qorishoq «ts» ham o'zbek tili undosh fonemalari qatoridan o'rin olgan deb qaralishi kerak.² Yuqoridagi ma'lumotlar tahlilidan quyidagilar ma'lum bo'ladi: a) qadimgi turkiy til konsonantizmida f, x, h, j, j (dj) undoshlari boimagan. Ular eski turkiy til va eski

⁵ Qarang: Abduazizov A. O'zbek tili fonologiyasi va morfonologiyasi. - T.: «O'qituvchi», 1992, 19-20-b.

o'zbek adabiy tili davrida turli lisoniy (lingvistik) va nolisoniy (ekstralingvistik) omillar ta'sirida paydo bo'lgan; b) qadimgi turkiy tilda q va k undoshlari bir fonemaning nutqdagi ikki ko'rinishi — ottenkalari bo'lgan, keyinchalik bu fonema divergensiyaga uchrab, ikki mustaqil fonemaga aylangan; g' va g undoshlari rivojida ham ayni shu jarayon (divergensiya) boiganligini - «g» ning «g'» va «g» ga parchalanganligini ko'ramiz.

2. Nutq tovushlarining pozitsion va sintagmatik xususiyatlaridagi o'zgarishlar: a) qadimgi turkiy tilda r, l, v, g' (g), z, d, q undoshlari so'z boshida qo'llanmagan. Eski o'zbek adabiy tili va hozirgi o'zbek adabiy tilida esa bu tovushlar («q» dan boshqalari) so'z boshida ham ishlatiladi; b) m undoshi qadimda so'z boshidagi «b» ning varianti sifatida qo'llangan, BEN — «men» [105, -94], MEN — «men» [105, -340], Biq — «ming» [105, -101], Miq - «ming» [105, -344] kabi; so'z o'rtasida va oxirida esa mustaqil fonema bo'lgan: Qabaq - «qovoq» [105, -399], Qamaq - «buturi», «barcha», «to'la» [105, -414]; TAM — «devor» [105, -523], «uy» [107, 3-t., -151], TAB ~ «Top» [105, -525], Uning mustaqil fonema sifatida so'z boshida qo'llanishi eski o'zbek tilida bir qadar uchrab turadi, hozirgi o'zbek adabiy tilida esa uning so'z boshida qo'llanishi ancha keng tarqalgan;

d) qadimgi turkiy tilda undosh tovushlar so'z boshida qatorlashib kelmagan. Bu xususiyat eski o'zbek tilida ham saqlangan, ammo hozirgi o'zbek adabiy tilida esa undoshlarning so'z yoki bo'g'in boshida qatorlashib kelishi me'yoriy holatga aylangan; b) hodisa o'zbek tiliga.rus tilidan o'zlashtirilgan so'zlarga xos (*brom, professHr, shkaf traktor, trolleybus, tramvay* kabi);

e) qadimgi turkiy tilda undosh tovushlarning so'z oxirida qatorlashib kelishi juda kam uchraydi: *qirq, alp* («mergan ovchi»), *art* («yelka») kabi. Eski o'zbek tilida undosh tovushlarning so'z oxirida qatorlashib kelishi biroz ko'paygan (fors-tojik va arab tillaridan so'z o'zlashtirish hisobiga): *do 'st* (forscha o'zlashma), *hamd* (arabcha o'zlashma: «maqtov»), *g 'isht* (tojikcha o'zlashma), *go 'sht* (tojikcha o'zlashma) kabi. Hozirgi o'zbek adabiy tilida bo'g'in yoki so'z oxirida ikki undoshning qatorlashib kelishi ms tili orqali o'zlashgan so'zlar hisobiga ancha ko'paygan: *boks, kodeks, kori, iks* kabi;

f) qadimgi turkiy va eski o'zbek tillarida so'z oxirida ikkita bir xil undoshning qavatlanishi (geminatsiya) bo'lmagan. Hozirgi o'zbek adabiy tilida esa ikkita bir xil undoshning so'z oxirida qavatlanishi uchrab turadi: *gramm, klass, vatt, ball* kabi ruscha-baynalmilal o'zlashmalar buning dalilidir;

g) qadimgi turkiy tilda so'zning birinchi bo'g'inidan keyingi bo'g'inlari faqat undosh bilan boshlangan: *o-na, o-ta, o-g'a, i-ni, bo-la* kabi. Bu hoi so'z tarkibida ikki unlining yonma-yon kela olmasligiga sabab bo'lgan. Eski o'zbek tilida arab tili o'zlashmalarining paydo bo'lishi bu qonuniyatga chek qo'ygan: *saodat, oila, maorif, soat, foiz, mutolaa* kabi. Hozirgi o'zbek adabiy tilida esa ruscha-baynalmilal leksik o'zlashmalar hisobiga bu hodisa yanada kengaygan: *biologiya, zoologiya, geometriya, geografiya* kabi.

3. Singarmonizm: 1) qadimgi turkiy til va eski o'zbek tilida singlarmonizm (so'z tarkibidagi o'zak va qo'shimchalarda unilarning uyg'unlashuvi) mavjud boigan. Qiyos qiling: *keldyk* («kel» dagi «e» — old qator, ingichka unli + «-dyk» dagi «y» ham old qator, ingichka unli) va *barduk* («bar»dagi «a» — orqa qator,

yo'g'on unli + «-duk» dagi «u» ham orqa qator yo'g'on unli). Bu misollardagi unlilar til garmoniyasi qonuniyati asosida uyg'unlashgan. *Kelip* va *ksryp* so'z shakllarining birinchisida («kel+ip»da) o'zak va qo'shimchadagi unlilar lablanmagan, ikkinchisida («ker+yp» da) esa o'zak va qo'shimchadagi unlilar lablangandir. Demak, ikkinchi misolda unlilar lab garmoniyasi qonuniyati asosida uyg'unlashgan;

2) hozirgi o'zbek adabiy tilida singlarmonizm o'z mavqeyini ancha yo'qotgan. Qiyos qiling: *koplyriyz* (eski o'zbek tilida) — *ko'nglingiz* (hozirgi o'zbek adabiy tilda), *koryp* (eski o'zbek tilida) — *ko'rib* (hozirgi o'zbek adabiy tilida) kabi.

Izoh: singlarmonizm qonuniyati hozirgi paytda qipchoq va o'g'uz dialektlariga mansub o'zbek shevalarida saqlangan: *olgan* (adabiy tilda) — *alg'an* (qipchoq lahjasi shevalarida), *borgan* (adabiy tilda) — *barg'an* (qipchoq lahjasi shevalarida), *kelgan* (adabiy tilda) — *kelgen* (qipchoq lahjasi shevalarida), o'ttiz (adabiy tilda) — *ottuz* (qipchoq lahjasi shevalarida), *uyimga* (adabiy tilda) - *yyymo* (o'g'iz lahjasi shevalarida) kabi.

4. Tilning lug'at boyligida: 1) qadimgi turkiy tilda fors-tojik va arab so'zlari bo'lmagan. Eski turkiy tilda fors-tojik va arab so'zlari qo'llana boshlagan, eski o'zbek tilida bunday o'zlashmalar ancha ko'paygan: *gul*, *gavhar*, *guruch*, *go'r* (fors-tojik so'zlari), *madrassa*, *oila*, *fikr*, *firoq*, *hosil* (arabcha so'zlar). Hozirgi o'zbek adabiy tilida bunday o'zlashma so'zlarning ayrimlari eskirgan (masalan, *muvalldulhamuza*, *handasa*, *tarh* kabilar), ularning o'rnida bir qator rascha o'zlashma termin va atamalar paydo bo'lgan (*kislorod*, *geometriya*, *avtobus*, *tramvay* va b.); 2) qadimgi turkiy

tildagi ayrim soʻzlarning eski oʻzbek tilida tojikcha sinonimlari paydo boʻlgan: *chechak* (turkiy) — *gul* (tojikcha), *yog'och*, *yig'och* (turkiy) — *daraxt* (tojikcha), *oltin* (turkiy) - *tilla* (tojikcha), *buloq* (oʻzbekcha) — *chashma* (tojikcha), *qirov* (oʻzbekcha) - *shabnam* (tojikcha) kabi; 3) qadimgi turkiy, eski turkiy va eski oʻzbek tillarida qisqartma soʻzlar (abbreviatura- lar) boʻlmagan. Hozirgi oʻzbek tilida bunday qisqartmalar anchagina bor: BMT, TDPU, SamDU kabi. Keyingi yillarda oʻzbek tili leksikasida IIB (Ichki ishlar boʻlimi), IIBB (Ichki ishlarboʻlimi boshqarmasi), IIV (Ichki ishlarvazirligi), DAN (Davlat avtoinspeksiya nazorati), ÖʻzMU (Oʻzbekiston Milliy universiteti), BuxDU (Buxoro Davlat universiteti), QarMII (Qarshi Muhandislik-iqtisodiyot instituti) kabi yangi qisqartma nomlar ham paydo boʻldi; 4) oʻzbek tiliga davlat tili maqomining berilishi, shuningdek, mustaqil Oʻzbekistonda amalga oshirilayotgan iqtisodiy va maʼrifiy islohotlar oʻzbek tili leksikasida yana bir qator yangi soʻzlarning yuzaga kelishiga yoki ayrim eskirgan soʻzlarning qayta tiklanishiga sabab boʻlmoqda: *supermarket*, *fermer*, *aksiyador*, *vazirlik*, *nozir*, *devonxona*, *taʼtil* kabilar shular jumlasidandir; 5) rus tili va rus yozuvi taʼsirida yuzaga kelgan *tok* («elektor toki») va *tok* («uzum toki») kabi omograflar, *toʻrt* («miqdor son») va *tort* («konditer mahsuloti») kabi omofonlar ham koʻproq hozirgi oʻzbek adabiy tili leksikasiga xosdir. %

5. Tilning grammatik juriilishida: 1) qadimgi turkiy va eski oʻzbek adabiy tillarida ot, sifat, son, olmosh, feʼl va ravish kabi mustaqil soʻz turkumlari boʻlgan. Bunday mustaqil soʻzlar hozirgi oʻzbek adabiy tilida ham bor; 2) qadimgi turkiy va eski oʻzbek adabiy tillarida yordamchi soʻzlar — koʻmakchilar, bogiovcilar va yuklamalar boʻlgan. Bunday turkumlarga xos soʻzlar hozirgi oʻzbek adabiy tilida ham mavjud; 3) qadimgi turkiy va eski oʻzbek tillarida undovlar va modal soʻzlar boʻlgan. Ular hozirgi oʻzbek adabiy tilida ham bor; 4) qadimgi turkiy tilda ham, eski oʻzbek tilida ham har bir soʻz turkumining oʻziga xos grammatik kategoriyalari (otlarda — egalik, kelishik, son; sifatlarda — daraja; feʼllarda — shaxs-son, mayl, nisbat, zamon va b.lar) bolgan. Bu xususiyatlar hozirgi oʻzbek adabiy tiliga ham xos. Biroq, hozirgi oʻzbek adabiy tilida qadimgi turkiy va eski oʻzbek tillaridan farq qiladigan yangi jihatlar ham uchraydi:

1) hozirgi oʻzbek adabiy tilida morfemalar qadimgi turkiy va eski oʻzbek adabiy tillaridagiga nisbatan miqdoran koʻp va mazmunan boydir. Masalan: qadimgi turkiy tilda oʻzakdan oldin qoʻshiluvchi affiks morfemalar (preftkslar) boʻlmagan. Bu tipdagi morfemalar eski oʻzbek tilida va hozirgi oʻzbek adabiy tilida uchraydi: *bebosh*, *bevosita*, *bavosita* (*bilvosita*), *nooʻrin*, *sersuv*, *sergap* kabi; b) eski oʻzbek adabiy tilida «-ov», «-yev», «-ova», «-yeva», «-ovna», «-yevna», «-ovich», «-yevich» kabi familiya yasovchi qoʻshimchalar boʻlmagan. Hozirgi oʻzbek adabiy tilida bunday qoʻshimchalar bor; d) eski oʻzbek adabiy tilida «-lar» atʼfiksi koʻplikni (*odamlar*, *qishloqlar* kabi), birgaiikni (*Karimlar kelishdi*), maʼno kuchaytirilishini (*suvlar oqib yotibdi*), chama yoki taxminni (*qirq yillar boʻ Icli* kabi) ifodalagan. Hozirgi oʻzbek adabiy tilida esa «-lar»affiksining soʻzlarni terminlashtirish funksiyasi ham paydo boʻlgan: *qirqquloqsimonlar*, *sutemizuvchilar...* kabi; 2) qadimgi turkiy va eski oʻzbek adabiy tillarida singlarmonizm mavjud boʻlganligidan koʻpchilik morfemalarning yoʻgʻon va ingichka turlari saqlangan: «-mbiz» va «-miz» (*barambtzva kelamizkabi*), «-gan» va «-gʻon» (*kelgcm* va *borgʻon*), «-chbi» va «-

chi» (*yo 'g'chbi* — «azani boshqaruvchi» va *badizchi* — «naqqosh» kabi). Hozirgi o'zbek adabiy tilida esa ulardan faqat bittasi standart forma sifatida saqlangan (*boramiz, kelamiz, borgan, kelgan, qo 'riqchi* va *ishchi* kabi), «-lbiq» va «-lik» haqida ham shu fikrni aytish mumkin; 3) eski o'zbek adabiy tilidagi ba'zi affikslar hozirgi o'zbek adabiy tilida qo'llanmaydi. Masalan, «-vul» affiksi eski o'zbek adabiy tilida *qorovul, yasovul* kabi so'zlarni yasagan, hozir esa bu affiks so'z yasash xususiyatini yo'qotgan; 4) qadimgi turkiy tilda bosh kelishik, qaratqich kelishigi, tushum kelishigi, vosita kelishigi («-n», «-bi», «-in», «-yn», «-un», «-on», «-øn»), jo'nalish kelishigi, o'rin-payt kelishigi, chiqish kelishigi bo'lgan. Hozirgi o'zbek adabiy tilida shulardan bittasi - vosita kelishigi yo'q. U qadimgi turkiy tilda «bilan» ko'makchisi funksiyasiga teng bo'lgan: masalan, *tilin sözJap, qolqaqbtn eshidip* («tili bilan so'zlab, qulog'i bilan eshitib...») kabi.

7- §. Hozirgi o'zbek adabiy tilining dialektal asoslari

O'zbek tili bir qator shevalarni o'z ichiga oladi, bunday shevalar etnolingvistik nuqtayi nazardan uchta katta lahjaga — qarluq, qipchoq va o'g'uz lahjalariga birlashtiriladi. Hozirgi o'zbek adabiy tilining tarkib topishida ana shu uchta lahja shevalarining ishtirok etganligi tabiiy bir holdir, ammo ulardan qaysi bin adabiy tilga ko'proq darajada asosbo'lganligi masalasida tilshunoslar orasida yakdillik yo'q. Ko'pchilik manbalarda hozirgi o'zbek adabiy tilining tayanch dialekti sifatida qarluq lahjasi, xususan, uning Toshkent—Farg'ona tipidagi shahar shevalari ishtirok etganligi ko'rsatiladi *. Ammo ayrim tilshunoslar (masalan, prof. X. Doniyorov, dotsent B. To'yichiboyev) adabiy tilning tayanch dialekti masalasiga boshqacharoq yondashadilar: ularning fikricha, hozirgi o'zbek adabiy tilining tarkib

Bu haqda qarang: Reshetov V.V., Shoabdurahmonov Sh.Sh. O'zbek tili dialektologiyasi. — T.: «O'qituvchi», 1978, 43-b. Abdurahmonov G., Mamajonov S. O'zbek lili va adabiyoti. — T.: «O'zbekiston», 2002, 44- b.

topishida qipchoq lahjasiga mansub shevalar ham faol qatriashgan, shunga ko'ra adabiy til me'yorlariga oid ayrim masalalar (xususan, vokalizm tizimi, alifbo tuzilishi) qayta ko'rilishi kerak. Bu mualliflarning ta'kidlashicha, hozirgi o'zbek adabiy tili vokalizmida 6 ta emas, 8—9 ta unli fonema bor, ular i/bi, e/a, y/u, e/o kabi kontrast juftliklarni hosil qiladi³.

Hozirgi o'zbek adabiy tilining grammatik qurilishida otning jo'nalish, o'rin-payt va chiqish kelishiklaridagi shakllari Toshkent- Farg'ona gruppasi shevalariga asoslanadi: «-ga» (j. k.), «-da» (o'-p. k.) va «-dan» (ch. k.) kabi. Boshqa shevalarda otning bu kelishiklaridagi shakllari quyidagicha boladi: Samarqand shevasida «-ga» formanti jo'nalish va o'rin-payt kelishiklari ma'nosini ifodalaydi: *Buxoroga ketopti* («Buxoroga» — otning jo'nalish kelishigidagi shakli), *Buxoroga o'qopti* («Buxoroga» — otning o'rin-payt kelishigidagi shakli) kabi. O'g'uz lahjasi shevalarida¹⁴ «-ga» o'rnida «-g'a» (qurvaqag'a), «-ye» (tangaye), «-ne» (erkine), «-na (yanwna), «-ø» (yyime) formantlari ishlatiladi. Bunday har xillik tushum va qaratqich kelishiklarida ham mavjud: «-ni»/«-nw», «-ning»/«-nbing» (qipchoq lahjasi shevalarida), «-ning»/«-ing», «-nbing»/«-bing» (Iqon, Qorabuloq, Hazorasp

³ *Bu haqda qarang:* /taHHapoB X. OnbiT H3yHeHna HJKeKaremiMX üMcUICKTOb b epaBHeHHM c y3ÖeKCKHM jTHTepaTypHbiM si3biKOM. - T.: «<aH», 1975, c. 224-225; Ero xe: BocTOMHO-KbinMaKCKMe (axeKaiomHe)' roBopbi m hx yaacThe b pa3BHTHM y3ÖeKCKoro jHTepaTypHoro H3biKa. AÜH. - T., 1977, c. 46-47. *Yana qarang:* To'yichiboyev B. O'zbek tilining taraqqiyot bosqichlari. - T.: «O'qituvchi», 1996, 174-b.

shevalarida), «- n i»/«- t i»/« - p i»/«- y i»/«- mi» (Toshkent shevasida) kabi. Bunday ko'p variantlilik adabiy tilga ko'chirilmagan.

Shuni ham aytish kerakki, ko'pchilik shevalarda tushum va qaratqich kelishiklari deyarli farqlanmaydi. Shuning uchun ham kelishiklar soni Toshkent, Farg'ona, Xeva-Urganch shevalarida — 5 ta, Qarshi shevasida 4 tadir. Qipchoq lahjasining jlovchi shevalarida, qarluq—chigil—uyg'ur lahjasining Iqon-Qo'labuloq dialektida esa ularning soni 6 taga yetadi. Hozirgi o'zbek adabiy tilining 6 kelishikli tizimga asoslanishida ana shu lahjalarning morfologik xususiyati hisobga olingan.

8- §. «Hozirgi o'zbek adabiy tili» kursining bo'limlari

1. **Fonetika va fonologiya.** Bu bo'limlarda hozirgi o'zbek adabiy tilining fonetik-fonologik sathiga oid tizimlar (vokalizm, konsonantizm), segment va supersegment birliklar (fonema, bo'g'in, urgTi, intonatsiya, fraza, takt), prosodik elementlar (temp, tembr, ritm, melodika, pauza va b.lar), ularning til va nutqdagi roli haqida fikr yuritiladi.

2. **Grafika va orfografiya.** Bu bo'limlarda hozirgi o'zbek adabiy tilining yozuv tizimlari (kirilcha va lotincha o'zbek yozuvlari), ularning asosiy komponentlari va belgilari, orfografiya prinsiplari va qoidalari xususida bahs yuritiladi.

3. **Orfoepiya.** Bu bo'limda o'zbek tilining to'g'ri (adabiy) talaffuz me'yorlari, ularni belgilovchi omillar haqida ma'lumot beriladi.

4. **Leksikologiya va frazeologiya.** Bu bo'limlarda o'zbek tilining lug'at boyligi, uning rivojlanish qonuniyatlari, lug'aviy birliklarning qatlamlanishi, turlari, leksik-semantik va tematik guruhlari, leksema va frazemalarning semantik tarkibi, qo'llanish xususiyatlari o'rganiladi.

5. **Leksikografiya.** Bu bo'limda lug'atchilik, lug'at tiplari va turlari, lug'atlarning tuzilish prinsiplari, lug'at maqolalarining sxemalari, lug'atlarning amaliy ahamiyati xususida bahs yuritiladi.

6. **Morfemika.** Bu bo'limda so'z yoki so'zning grammatik shakllari tarkibidagi ma'noli qismlar — morfemalar xususida, morfemalarning funksional-semantik, strukturaviy va pozitsion tavsifi haqida ma'lumot beriladi.

7. **So'z yasalishi.** Bu bo'limda o'zbek tilining so'z yasash usullari, ularning so'z turkumlari bo'yieha tavsifi, tarixiy va hozirgi so'z yasalishi kabi masalalar yoritiladi.

8. **Morfologiya.** Bu bo'lim grammatikaning bir qismi bo'lib, unda grammatik ma'no va grammatik shakllar, shular orasidagi aloqadorlik asosida yuzaga kelgan grammatik kategoriyalar, so'zlarni turkumlarga birlashtirish prinsiplari, har bir so'z turkumining ma'no turlari, morfologik belgilari, gapdagi funksional xarakteristikasi haqida fikr yuritiladi.

9. **Sintaksis.** Bu bo'lim grammatikaning ikkinchi qismi bo'lib, unda so'z birikmalari va gap turlari, so'zlarning grammatik munosabatga₅ kirishish yo'llari o'rganiladi.

10. **Punktuatsiya.** Bu bo'limda yozuv sistemasining uchinchi komponenti (birinchi komponenti - grafika, ikkinchi komponenti - orfografiya) xususida ma'lumot beriladi. U sintaksis bilan parallel ravishda o'rganiladi, chunki tinish belgilarining qo'llanishi, asosan, gap ichida va nutqda namoyon bo'ladi.

Tekshirish savollari

1. Hozirgi o'zbek adabiy tilining qanday tarixiy ildizlari bo'lgan?

2. Bunday tarixiy ildizlar va jarayonlardan xabardor bo'lishning amaliy ahamiyati nimada?
3. Qadimgi turkiy til vokalizmi qanday unliardan tarkib topgan?

4. Eski turkiy va eski o'zbek adabiy tillari vokalizmi haqida nimalarni bilasiz?
5. Vokalizm ti/.imidagi kontrast juftliklarni qanday tushunasiz?
6. Hozirgi o'zbek adabiy tili vokalizmida nechta unli bor? Ular yo'g'onlik-ingichkalik belgisiga ko'ra kontrast juftliklarni hosil qiladimi?
7. O'ttinchiligi turkiy til konsonantizmi qanday undoshlardan tarkib topgan? Eski o'zbek adabiy tili konsonantizmi-chi?
8. Hozirgi o'zbek adabiy tili va qadimgi turkiy til undoshlari tizimining asosiy larqlari nimada?
9. Qadimgi turkiy tildan hozirgi o'zbek adabiy tiligacha bo'lgan tarixiy taraqqiyot jarayonida fonemalarning paradigmatic va sintagmatic xususiyatlarida qanday o'zgarishlar yuz bergan?
10. Singarmonizm haqida nimalarni bilasiz? Hozirgi o'zbek adabiy tilida singarmonizm bormi? Shevalarda-chi?
11. Qadimgi turkiy tildan hozirgi o'zbek adabiy tiligacha bo'lgan davrda tilning leksik sathida (lug'at boyligida) qanday o'zgarishlar bo'lgan?
12. Tilning grammatik qurilishida bo'lgan o'zgarishlar haqida nimalarni bilasiz?
13. Hozirgi o'zbek adabiy tilining dialektal asoslari haqida qanday fikrlar bor?
14. O'zbek tili shevalari qanday lahjalarga birlashadi?
15. «Hozirgi o'zbek adabiy tili» kursining qanday bo'limlari bor?

Tayanch tushunchalar

Fonetik-fonologik sath - til ierarxiyasining tovush tizimidan iborat quyi pog'onasi (quyi yarusi): nutq tovushlari, bo'g'in, urg'u, ohang va b.lar.

Leksik sath — til ierarxiyasining Jug'at boyligidan iborat yuqori pog'onasi: so'zlar, iboralar, ularning turli qatlamlari.

Grammatik sath — til ierarxiyasining morfologik va sintaktik birliklar- dan iborat eng yuqori pog'onasi: so'z turkumlari, grammatik ma'no va gram- mal i k shakllar, so'z birikmalari va gap, ularning turlari va konstruksiya modellari.

Vokalizm — unli fonemalar tizimi.

Konsonantizm — undosh fonemalar tizimi.

Divergensiya — til strukturasiidagi o'zgarishlar ta'sirida bir fonema- ning ikki fonemaga bo'linishi. Masalan, «k»ning «k»va «q»ga ajralishi.

Konvergensiya - tarixiy taraqqiyot natijasida ikki fonemaning bir fonema holiga kelishi: qadimgi turkiy va eski o'zbek tillarida alohida- alohida fonemalar bo'lgan «e» va «o» unililari shu qonuniyat asosida hozirgi o'zbek adabiy tilida bitta «o'» fonemasiga birlashgan.

Pozitsion, xususiyatlar — nutq tovushlarining so'z tarkibidagi o'rni (unlining urg'uli yoki urg'usiz bo'g'inda, undosh tovushning kuchli yoki kuchsiz pozitsiyada bo'lishi), shu omil ta'sirida yuz beradigan hodisalar.

17

2 — Hozirgi o'zbek adabiy tili

Sintagmatik xususiyat - so'z yoki bo'g'in tarkibidagi tovushlarning zanjirsimon joylashuvi; birin-ketin kelishi, g'orizontal chi/,ic| bo'ylab joylashuvidan kelib chiqadigan xususiyatlar.

Singarmonizm — so'zning asosi va affiksi tarkibidagi unililarning o'zaro uyg'unlashuvi, garmoniyasi.

Sheva - muayyan tilning o'ziga xos fonetik, Icksik va grammatik xususiyatlariga ega bo'lgan eng kichik qismi.

Lahja — fonetik, leksik va grammatik umtimiylik asosida birlashgan shevalar yig'indisi. U dialekt nomi bilan ham ataladi.

FONETIKA VA FONOLOGIYA

FONETIKA

Adabiyotlar: 4 [14-16], 10 [17-22], 16 [3-5], 27 [12—13].

9- §. Fonetikaning obyekti

Fonetikaning obyekti — tilning tovush tomoni, fonetik qurilishidir. Tilning tovush tomoni nutq tovushlari, bo'g'in, urg'u, ohang (intonatsiya, melodika) kabi birliklarni o'z ichiga oladi.

10- §. Fonetikaning maqsadi va vazifalari

Fonetikaning maqsadi — fonetik birliklarning fizik-akustik, anatomik-fiziologik va lingvistik-funksional asoslarini o'rganish, ularning til mexanizmidagi rolini aniqlashdan iborat. Bunday maqsad uning quyidagi **vazifalarini** belgilaydi: a) tovush, urg'u, melodika kabi birliklarning yuzaga kelish qonuniyatlarini o'rganish; b) talabalarni yuqoridagi qonuniyatlar va shu qonuniyatlarga oid ilmiy-nazariy fikrlar bilan tanishtirish; d) adabiy tilning fonetik-fonologik tizimiga oid munozarali masalalarni aniqlash, ularga munosabat bildirish; e) talabalarda fonetik tahlil ko'nikmalarini shakllantirish; f) talabalarga shu sohada ishlagan fonetist-fonologlar haqida qisqacha ma'lumot berish.

11- §. Fonetik birliklarning turlari

Har qanday tilning fonetik birliklari dastlab ikki guruhga — segment va supersegment birliklarga bo'linadi; a) **segment birliklarga** nutq tovushlari va bo'g'in kiradi, Bunday birliklar so'z yoki morfemalar tarkibida birin-

18

ketin keladi, yotiq (gorizontal) yo'nalishda bir-biriga ulanib, zanjirsimon tarzda joylashadi. Masalan: *kitob* so'zidagi 5 ta tovush (k, i, t, o, b) va ikkita bo'g'in (*ki-tob*) segment birliklar, demak, shu so'z tarkibidagi qismlar sanaladi; b) **supersegment birliklarga** urg'u, ohang, melodika, pauzalar kiradi, Bunday birliklar so'zga, frazaga, gapga yoki nutqqa yaxlit aloqador bo'lib, ularni so'z, gap yoki nutqdan ajratilgan holda tasavur qilib bo'lmaydi. Shuning uchun ularni ustama hodisa (M. Mirtojiev) deb nomlash hollari ham uchraydi.

12- §. Fonetik birliklarning tildagi vazifalari

Fonetik birliklarning tildagi vazifalari quyidagilardan iborat:

1) **shakllantiravchi vazifa** (mscha: *обпа3yioipaa (pyuKqun)*). Bunda fonetik birliklarning so'z yoki morfemalar tarkibida yoxud gap va nutq tuzilishida qurilish materiali sifatida ishtirok etishi nazarda tutiladi. Chunonchi, *paxta* so'zining tarkib topishida 5 ta tovush (p, a, x, t, a), ikkita bo'g'in (*pax-ta*) va bitta so'z urg'usi (*paxta*) «qurilish materiali» vazifasida qatnashgan, bu birliklarning shu tartibda joylashtirilishidan *paxta* so'zining tovush qiyofasi — **fonetik so'z** shakllangan. Ohang, melodika, pauza kabi supersegment birliklar esa gap qurilishida yoxud nutqning tarkib topishida ustama hodisa sifatida qatnashadi: darak, so'roq va buyruq gaplarning o'ziga xos intonatsiyalari, she'riy misralardagi ohang tovlanishlari bunga misol bo'ladi;

2) **tanituvchi vazifa** (mscha: *ono iHaeamenbtian (pyiiKqun)*). Bunda fonetik so'z tarkibidagi fonetik birliklarning shu so'zni va uning ma'nosini «tanib olish» va «eslab qolish» uchun xizmat qilishi nazarda tutiladi: so'z va uning ma'nosi (yoxud morfema va uning ma'nosi) shu so'zning (yoki morfemaning) fonetik qobig'i tufayligina inson xotirasida doimiy yashaydi. Masalan, inson *paxta* so'zini (fonetik so'zni) eshitganda yoki o'qiganda, uning xotirasida «g'o'za o'simligining oq tolali yumshoq mahsuli», *taxta* so'fini eshitganda yoki o'qiganda esa «g'o'lada auzunasiga tilib olingan yasfji yog'och bo'lagi» esga keladi, bu hoi har bir so'zning fonetik qobig'i bilan shu so'zning mazmun planidagi ma'nolar o'rtasida doimiy aloqa borligidan (shakl va mazmun birligidan) dalolat beradi. Ko'pchilik so'zlarning fonetik tarkibi o'zaro farqli bo'lishini hisobga olsak, bunday farqlar so'z ma'nolarini tafovutlash uchun xizmat qilishi ham ma'lum bo'ladi: «*qishloq*»vi\ «*pishloq*»dan, «*g'o'za*»n\ «*ko'za*»dan, «*uy*»ni «*kuy*»d&n farqlash imkoni yaratiladi. Demak, so'z va grammatik formalar o'zining tovush materiyasi tufayligina nutqda ma'lum ahamiyat kasb etadi. Tovushgina so'z yoki so'z shaklini eshituvchi uchun borliq tusiga kiritadi. (Bu haqda darslikning «Fonologiya» bo'limida to'laroq ma'lumot beriladi.)

19

1. **Umumiy fonetika.** Fonetikaning bu turi barcha tillarning tovush tomoni uchun umumiy bo'lgan qonuniyatlar va hodisalar bilan tanishtiradi. Masalan, barcha tillarda fonetik birliklarning fizik-akustik tabiati, anatomik- fiziologik (biologik) asosi va lingvistik-funksional jihatlari bor; barcha tillarda nutq tovushlari fonema tiplariga birlashadi, barcha tillarda fonemalar fonologik oppozitsiyalar (zidlanishlar) va korrelatsiyalarni yuzaga keltiradi, shular orqali fonologik sistemalar shakllanadi. Tilning strukturaviy va sistemaviy xususiyatiga xos bo'lgan bunday nazariy masalajarni ko'rish umumiy fonetika predmeti sanaladi.

Ozbek tilshunosligida umumiy fonetika oid ma'lumotlar «y36eKCKHH «3biK» (V.V. Reshetov, 1959), «Umumiy tilshunoslik» (N.A.Baskakov, A.S.Sodiqov, A.Abduazizov, 1979), «Umumiy tilshunoslik» (Usmonov S/, 1972) kabi asarlarda berilgan.

2. **Xususiy fonetika.** Fonetikaning bu turi konkret bir tilning fonetik tizimi haqida ma'lumot beradi: o'zbek tili fonetikasi, rus tili fonetikasi, ingliz tili fonetikasi kabi.

Xususiy fonetika ayrim olingan bir tilning fonetik tizimini o'rganishda umumiy fonetika xulosalariga, shuningdek, fonetikaning boshqa turlarida to'plangan tajribalarga tayanadi.

Uning quyidagi ikki turi bor:

a) *tavsifiy fonetika*. Bunda ayrim olingan bir tilning fonetik tizimi, undagi fonetik hodisalar va faktlar statik holatda (shu tilning oldingi tarixiy taraqqiyoti bilan bogdanmay) o'rganiladi. Xususan, «Hozirgi o'zbek adabiy tili fonetikasi» ham aslida tavsifiy fonetikadir, chunki unda o'zbek tilining fonetik tizimi, bu tizimda mavjud bodgan fonetik faktlar (unli va undosh tovushlarning miqdor va sifat belgilari, tasnifi, urg'u, bo'gdn va hokazolar) hozirgi o'zbek tilida qanday bodsa, shundayligicha- (tarixiy jarayon va faktlarga bogdanmay) o'rganiladi.

Hozirgi o'zbek adabiy tilining tavsifiy fonetikasi «Hozirgi o'zbek adabiy tili»

kursi bo'yicha nashr etilgan ko'pchilik darsliklarda, shuningdek, «Y36eKCKHH ri3biK» (V.V.Reshetov, 1959), «Ochobm (JxmeTMKH M rpaviMa- thkh y3ÖeKCKoro ri3biKa» (V.V. Reshetov, 1965), «06man xapaKTepucTHKa ocoöeHHOCTeü y36ei<CKoro BOKann3Ma» (V.V.Reshetov, 1949), «Oohcth- uecKan CHCTeMa yaöeKCKoro jiHTepaTypHoro H3biKa», ADD (Mahmudov A., 1980), «Hozirgi o'zbek adabiy tili»dan metodik ko'rsatmalar va konspektiv kurs: fonetika, orfoepiya, grafika va orfografiya» (Tursunova T., Jamolxonov H., 1981), «O'zbektili fonetikasi* (Mirtojdiyev M.M., 1991, 1- nashri; 1998, 2- nashri), «O'zbek tili» (Otamirzayeva S., Yusupova M., 2002), «Hozirgi o'zbekadabiy tili» (Mirtojdiyev M.M., 2004), «Hozirgi o'zbek adabiy tili» o'quv qo'llanmasi, 1- qism (Jamolxonov H., 2004) kabi ishlarda hamda «CoueTaHHe rJiacHbix h coraacHbix b coBpeMeHHOM y3ÖeKCKOM jiHTepaTypHOM H3biKe» (A.Ishayev., 1985), «PenyKUH>i rjiacHbix b y3ÖeKCKOM H3biKe: ranbi, cjryHKunrr, nporpaMMHpOBaHHe» (SAtamirzayeva, X.Yuldasheva, Dj.Mamatov, 1985) kabi maqolalarda bayon etilgan;

b) **tarixiy fonetika.** Bunda ayrim olingan bir tilning fonetik tizimi, undagi fonetik hodisalar va faktlar shu tilning uzoq tarixiy taraqqiyoti bilan bog'lab o'rganiladi, shu asosda muayyan tilning fonetik- fonologik tizimida yuz bergan tarixiy o'zgarishlar (divergensiya, konvergensiya faktlari, fonologik tizimdagi eskirish va yangilanish jarayonlari) aniqlanadi. Shunga ko'ra u *diaxron fonetika* deb ham yuritiladi.

O'zbek tilshunosligida o'zbek tilining tarixiy fonetikasiga oid ma'lumotlar V.V. Reshetov, F. Abdullayev, G'Abdurahmonov, A. Rustamov, E.Fozilov, Sh. Shukurov, Q. Mahmudov, S. Ashirboyev, H. Ne'matov, Q. Sodiqov, B. To'ychiboyev kabi tilshunoslarning ishlarida berilgan: «Qadimgi turkiy til» (Abdurahmonov G', Rustamov A., 1982), «OoHeTHKO- MopcjrojTormuecKHe ocoöeHHOcra H3biKa Ajimnepa HaBan», A,im (Rustamov A., 1966), «HeKOTopbie Bonpocbi ncTopHuecKon (JyoHepaKH y3ÖeKCKoro 33biKa» (A.Rustamov, 1985), «K hctophh yrpaTbi CHHrapMO- HH3Ma b y3ÖeKCKOM 33biKe» (F. Abdullayev, 1985), «øoHeTMiejcne n MopcjrojiorHHecKHe ocoöchhoth »3bnca «XH6aTyn xaK3HK», AK2H (K.Maxmudov, 1964), «Ahmad Yugnakiyning «Hibatul haqoyiq» asari haqida» (Mahmudov Q., 1972), «Qadimgi obidalar va Alisher Navoiy tili» (Fozilov E., 1969), «XIV asr Xorazm yodnomalari» (Fozilov E., 1973.), «Qutbning «Xusrav va Shirin» dostoni va o'zbek adabiy tili» (Ashirboyev S., 1997), «O'zbek tili tarixiy fonetikasi» (Ne'matov H., 1992), «O'zbek tili tarixiy fonetikasi» (To'ychiboyev B., 1990), «O'zbek tilining taraqqiyot bosqichlari» (To'ychiboyev B., 1996), «XI-XV asr uyg'ur yozuvli turkiy yodgorliklarning grafik-fonetik xususiyatlari» (Sodiqov Q., dokt. disser- tatsiyasi, 1992), «O'zbek adabiy tili tarixi» (Muxtorov A., Sanaqulov U., 1995), «Anumep HaBan xaX ochobo!iouox<hmk y3ÖeKCKoro jiMTepaTypuoro n3biKa» (A.K. Borovkov, 1946.), «Atovushining XV asrdagi sifat xususiyatlari haqida» (E. Umarov., 1982), «XV äsr o'zbek tili unlilari haqida» (E. Umarov, 1982), «rpaMMaTHKa CTapoy3ÖeKCKoro >i3bii<a» (A.M.Shcherbak, 1962) kabi ishlar shular jumlasidandir.

3. **Qiyosiy fonetika.** Fonetikaning bu turi qardosh tillarning (masalan, o'zbek, qozoq, qirg'iz, turkman va boshqa turkiy tillarning) fonetik tizimidagi umumiy va

xususiyl jihatlarini aniqlash imkonini beradi: «CpaBHHTejibHan 4>OHeTHKa TpoKCKHX H3biKOB» (A.M. Shcherbak, 1970), «CpaBHHTejibHö-MCTopnHeci<afl **rpaMMaTMKa tiopkckhx** H3bii<OB» (B.A. Serebrennikov, N.Z. Gadjiyeva, 1986) kabi ishlarshularjumlasidandir. O'zbek tilshunosligida noqardosh tillarning, xususan, o'zbek va rus tillarining fonetik tizimlarini qiyosiy o'rganishga ham alohida e'tibor berilmoqda: «PyccKaa rpaMMaTMKa b conoTaBJieHHM c y3öeKCKHM **513hkom**» (Y.D. Polivanov, 1933), «KpaTKMH onepK cJpøHeTHKH pyccKoro «3biKa **b** conoTaBJieHHH c c})OHeTMKOH y3ÖeKCKoro «3biKa» (I.A. Kissen, 1952), «Kyc c conoTaBM-TejibHOM rpaMMaTMKM pyccKoro n y3ÖeKCKoro H3biKOB» (I.A. Kissen, 1966, 1969, 1971, 1979), «ConoTaBJieHHe 4>OHeTHMecKHX nBJieHHH) pyccKoro h y3öeKCKoro H3biKOB **b** peneBOM noTOKe», AKH (I.U. Asfandiyarov, 1968), «O'zbek va rus tillarining qiyosiy grammatikasi», (Azizov O., Safayev A., Jamolxonov H., 1986) kabi ishlarbuning dalili.

O'zbek va rus tillari fonetikasini qiyosan o'rganish rus maktablarida O'zbek tilini, o'zbek maktablarida esa rus tilini o'qitish uslubiyatini takomillashtirish nuqtai nazaridan, shuningdek, o'zbek-rus bilingvizmi (ikki tilliligi) masalalarini, bunday bilingvizmning har ikkala til strukturasi va sistemasiga ta'sirini aniqlash pozitsiyasidan foydalidir.

4. Eksperimental (instrumental) fonetika. Fonetikaning bu turida nutq tovushlarining fizik-akustik va artikulyatsion jihatlari maxsus asboblari (pnevmoqraf, ossilograf, fonograf, spektroqraf va boshqalar) yordamida tadqiq qilinadi, shu asosda tovushlarning sifat va miqdor belgilari (balandligi, kuchi, tembri, spektri, cho'ziqlik darajasi), ularning artikulyatsiyasi (hosil bo'lish o'rni, usuli) aniqlanadi. Bunday tadqiqot natijalaridan fonetik birliklarning fonologik jihatlari tavsiflashda foydalaniladi.

O'zbek tilshunosligida eksperimental fonetikaning rivojlantirilishida Ahmadjon Mahmudov va Sora Otamirzayeva kabi fonetistlarning xizmati katta. Bu tilshunoslarning qator ishlarida o'zbek tili fonetik tizimining tovushlari, urg'u, bo'g'in kabi birliklari ayni shu usulda tadqiq qilingan: «Unlilar» (A. Mahmudov, 1992), «CorjiacHbie y3ÖeKCKoro JiHTepaTypHoro H3biKa» (A. Mahmudov, 1986), «CoHopHbie y3öeKCKoro H3biKa» (A. Mahmudov, 1980), «CnoBecHoe yaapeHHe B y3ÖeKCKOM H3biKe» (A. Mahmudov, 1960), «3ByKOBOM cocTaB HaMaHpaHCKoro poBopa y36eKCKoro a3biKa. OKcnepHMeHTa^bHoe Mcc^eaoBaHne», AKH, (S. Atamirzayeva, 1963), «3KcnepMCHTbWbHO-(fioHeTHqecKoe HccJiettoBaHne HaMaHpaHCKoro poBopa y3öeKCKoro n3biKa» (S. Atamirzayeva, 1974), «AKyCTMKO-apTKyJHyoHHbIH aHajlH3 y3ÖeKCKOH peHH npHMeHHTejibHO K aynnoMeTpHM» (S. Atamirzayeva B coaBTopcTBe, 1979) kabi ishlar fikrimizning dalili.

1. Fonetikaning obykti?
2. Fonetikaning maqsadi?
3. Fonetik birliklarga nimalar kiradi?
4. Segment va supersegment birliklar qanday farqlanadi?
5. Fonetik birliklarning shakllantiruvchi va tanituvchi vazifalarini qanday tushunasiz?
6. Fonetik so'z nima?
7. Fonetikaning qanday turlari bor?
8. Umumiy fonetika nimani o'rganadi? Xususiy fonetika-chi?
9. Tavsifiy (sinxron) va tarixiy (diaxron) fonetikalarning farqi nimada? Bu sohalarida ishlagan va ishlayotgan tilshunoslardan kimlarni bilasiz?
10. Qiyosiy va eksperimental fonetikalarda nimalar tadqiq qilinadi? Bu sohaga oid ishlardan qaysilarini bilasiz?

Tayanch tushunchalar

Fonetika — tilshunoslikning fonetik birliklar, ularning fizik-akustik va h.k. xususiyatlari haqida ma'lumot beruvchi bo'limi.

Segment birliklar — so'z yoki morfema tarkibida (yoki nutq oqimida) gorizontaal chiziq bo'ylab birin-ketin keladigan birliklar: nutq tovushi, bo'g'in, fonetik so'z, takt, fraza.

Supersegment birliklar — urg'u, ohang, melodika, pauza kabi ustama hodisalar, ular so'zga, frazaga, gapga yoki nutqqa yaxlit holda aloqador boiishi bilan segment birliklardan farq qiladi.

Shakllantiruvchi vazifa — fonetik birliklarning «qurilish materials, leksema yoki morfemalarning ifoda planidagi moddiy asos sifatidagi vazifalari.

Tanituvchi vazifa — fonetik birliklarning so'z qiyofasini «tanib olish» va shu orqali so'zning ma'nosini «eslab qolish» uchun xizmat qilishi.

Fonetik so'z — nutq tovushlarining ma'lum tartibda joylashuvidan tarkib topgan so'zning fonetik qiyofasi, leksemaning ifoda plani.

Umumiy fonetika - fonetikaning barcha tillarga xos umumnazariy masalalari haqida ma'lumot beruvchi turi.

Xususiy fonetika — fonetikaning muayyan bir til tovushlari, ularning turlari, fizik-akustik va artikulatsion xususiyatlari xususida bahs yurituvchi turi.

Tarixiy fonetika - xususiy fonetikaning ichki bir turi. U muayyan til tovush tizimini diaxron planda va dinamik holatda (tarixiy taraqqiyotda) o'rganadi.

Tavsifiy fonetika — xususiy fonetikaning ichki bir turi. U muayyan tilning fonetik tizimini statika holatida (til taraqqiyotining oldingi bosqich- larida yuz bergan hodisalar bilan bogiamay) o'rganadi.

Qiyosiy fonetika — qardosh yoki noqardosh tillarning tovush tizimlarini qiyoslab o'rganadigan fonetika.

Eksperimental (instrumental) fonetika — nutq tovushlari, urg'u kabi birliklarning fizik-akustik va artikulatsion xususiyatlarini maxsus asboblar vositasida o'rganadigan fonetika.

FONETIKANING TO'RT ASPEKTI

Adabiyotlar: 1 [56-63], 10 [22-32], 20 [5-7],

14- §. Tilning tovush tomonini o'rganish aspektlari

Tilning tovush tomoni ancha murakkab hodisadir: a) har qanday tovushning fizik-akustik tabiati bor; b) har qanday nutq tovushining biologik asosi (nutq a'zolarining harakati va holati bilan bog'liq jihatlari) mavjud;

d) har qanday nutq tovushlari talaffuz etiladi va eshitiladi. Fonetik birliklarning ana shu jihatlari o'rganish fonetikaning fizik-akustik, anatomik-fiziologik, perseptiv va lingvistik-funksional aspektlari deb qaraladi.

15- §. Fizik-akustik aspekt

Eksperimental fonetikaning bu aspekti fonetik birliklarning fizik tabiatini tadqiq qiladi. Fonetik birliklarning fizik tabiatiga tovushning balandligi, kuchi, tembri, cho'ziqligi kiradi. Tovushning ovoz, shovqin, qo'shimcha (yordamchi) ton kabi komponentlari ham fizik-akustik omillar sanaladi.

1. *Tovushning balandligi* — tovushning un paychalari tebranishi chastotasiga bog'liq sifati. Ma'lum vaqt o'lchovida (masalan, bir sekundda) un paychalarining tebranish miqdori qancha ko'p boisa, tovush shuncha baland bo'ladi yoki, aksincha, shu vaqt o'lchovi hisobida un paychalari qancha kam (siyrak) tebransa, tovush shuncha past chiqadi. Tebranayotgan jismning, masalan, un paychalarining tinch holatdagi nuqtadan ikki (qarama-qarshi) tomonga bir marta borib kelishi bitta toia tebranish sanaladi, ana shu bitta to'la tebranish *birgers* hisoblanadi, demak, baland ovozda gerslar miqdori ko'p (tebranish zich), past ovozda esa gerslar miqdori kam (tebranish siyrak) bo'ladi. Insonning eshitish qobiliyati 16 gersdan 20000 gersgachadir: 16 gers eshitishning eng quyi pog'onasi, 20000 gers esa eshitishning eng yuqori pog'onasi hisoblanadi. 16 gersdan kam chastotali tebranish *infratovush*, 20000 gersdan ortiq chastotali tebranish esa *ultratovush* sanaladi. Inson oddiy so'zlashuvda 100 gersdan 400 gersgacha balandlikdagi tovushni qoilyadi. Insonning eng past tovushi *bas* (u 40 gersga teng), eng baland tovushi esa *sopranodir* (u 170 gersga teng).

Nutqda ovozning (tonning) baland-past tarzda tolqinlanishi melodikani yuzaga keltiradi, melodika esa gapning ifoda maqsadiga yoki emotsionallikka ko'ra turlarini belgilashda, sintagmalarni, kirish so'z yoki kiritma gaplarni ifodalashda muhim vosita sanaladi. Shuni alohida ta'kidlash kerakki, tebranish chastotasi nutqda boshqa akustik vositalar (urg'u, intonatsiya, tembr, temp kabilar) bilan munosabatga kirishib, murakkab tovushni hosil qilishi ham mumkin, bunday murakkab tovushlardan esa turli ekspressiv- stilistik maqsadlarda, ayniqsa, she'riy misralardagi tovush tovlanishlarini tarkib toptirishda foydalaniladi.

2. *Tovushning kuchi* (intensivligi) — 1 sm^2 maydondan 1 sekundda o'tadigan energiya miqdori. Bunday energiya miqdorining ko'p yoki oz bo'lishi tebranish amplitudasining (kengligining) katta yoki kichikligiga bog'liqdir: tebranish amplitudasining katta bo'lishi unga berilayotgan zarba darajasiga, masalan, o'pkadan kelayotgan havo oqimi kuchiga bog'liq. Masalan, zarb urg'usini (dinamik urg'uni) yuzaga keltirishda havo zarbi kuchli boiadi. Demak, tovush kuchining nutqdagi ahamiyati ko'proq zarb urg'usini ifodalashda namoyon bo'ladi.

Tovush kuchi odatda *detsibel* bilan o'lchanadi. Masalan, soatning chiqillashi — 20 db, pichirlash — 40 db, yarim ovoz bilan gapirish — 60 db, baland ovoz bilan gapirish — 80 db, simfonik orkestr ovozi — 100 dan 110 db gacha bo'ladi. 130 db

dan ortiq kuchdagi tovush quloqqa og'riq beradi, insonni noxush qiladi.

3. *Tovush tembri* — tovushning asosiy ton va yordamchi tonlar (oberton, parsial tonlar) qo'shilmasidan tarkib topadigan sifati. Tovush tembrini ifodalovchi va uning boshqa tovushlar tembridan farqini ko'rsatuvchi chastotalar **formantlar** deyiladi. Tovush formantlari maxsus eksperimental apparat — spektograf yordamida aniqlanadi.

Tovush tembrining turli xil formantlarga ega bolishida bo'g'iz bo'shlig'i, halqum, og'iz bo'shlig'i va burun bo'shlig'i maxsus rezonatorlik (akustik filtrlik) vazifasini bajaradi: bunday bo'shliqlarning turli shaklga kirishi, hajmi, undagi a'zolarining harakati-holati tovushning bo'yoqdorligini (sifat belgilarini) o'zgartirib turadi, shu tariqa fonemalarning o'zaro farqlanishi ta'minlanadi. Odatda, tovush tembri unli fonemalarda muhim rol o'ynaydi: hamma unli fonemalarda ovoz bor, ammo ular bir-biridan tembri bilan farq qiladi. Ayni paytda, tovush tembri ayrim undoshlarni, masalan, sonantlarni farqlashda ham qatnashadi. Bulardan tashqari, tembr nutqning supersegment birligi, ovoz tovlanishlari tarzida ham namoyon bo'ladi: quvnoq tembr, ma'yus tembr kabi. Tembrning bu turlari nutqning ekspressiv-emotsional xususiyatlarini ta'minlaydi.

4. *Tovush cho'ziqligi* — tebranishning oz yoki ko'p vaqt davom etishi. Tovush cho'ziqligi ikki xil bo'ladi; a) fonologik cho'ziqlik (birlamchi cho'ziqlik). Bunday cho'ziqlik, odatda, ma'no ajratish uchun xizmat qiladi. Masalan, turkman tilida «yilqi» ma'nosidagi «ot» so'zi bilan «ism» ma'nosidagi «ot» so'zining ma'nolari shu so'zlar tarkibidagi «o» unlisining cho'ziqlik darajasi bilan farqlanadi; ot (ad — «yilqi»), o:t (a:d — «ism») kabi; b) fonetik cho'ziqlik (ikkilamchi cho'ziqlik) - sof fizik-akustik faktorga asoslangan (fonologik vazifa bajarmaydigan) cho'ziqlik. Masalan, urg'uli bo'g'indagi unli biroz cho'ziladi, ammo u so'z ma'nosini farqlash uchun xizmat qilmaydi (*atlas* va *atlas* kabi ayrim holatlar bundan mustasno). Shuningdek, *imon* so'zi boshidagi «i» cho'ziqroq talaffuz etilganidan, unda bir «y» orttiriladi yoki *shahar*, *zahar* so'zlarida «h»ning tushib qolishi natijasida ikki «a» yonma-yon kelib, bir cho'ziq «a» tarzida talaffuz qilinadi (*sha:ar*, *za.wkabi*), ammo bu holat so'z ma'nolarini o'zgartirmaydi.

Izoh: nutq tovushlarining balandligi, kuchi (intensivligi) va tembri ularning sifat belgilari sanaladi, tovushning cho'ziqligi esa miqdor belgisi hisoblanadi.

16- §. Anatomik-fiziologik aspekt

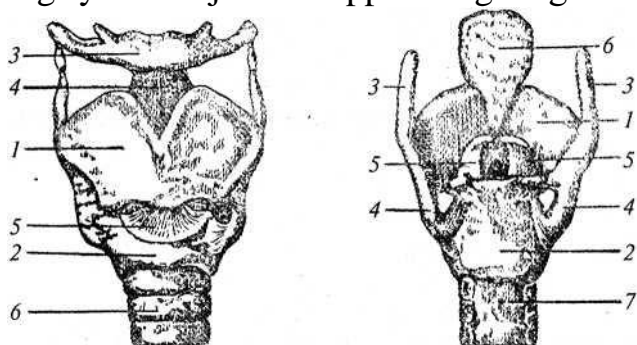
Fonetikaning bu aspekti fonetik birliklarning biologik asosini - inson organizmidagi ayrim a'zolarining nutq tovushlarini hosil qilishdagi rolini, ularning tuzilishi va faoliyatini o'rganadi.

Nutq tovushlarining biologik asosini quyidagi turlarga bo'lish mumkin: 1) nutq a'zolarining²⁴ anatomiyasi; 2) nutq a'zolarining fiziologiyasi; 3) nutq a'zolarining ijro kechimi.

1. Nutq a'zolarining anatomiyasi deyilganda shu a'zolarining shakli, tuzilishi, o'zni nazarda tutiladi. Bunday a'zolar quyidagi apparatlarga birlashadi:

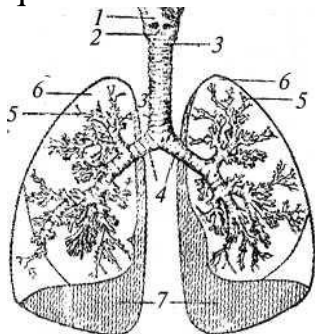
a) *nafas apparati* — o'pka, bronxlar, traxeya, diafragma, ko'krak qafasi (1-rasm). Bu apparat a'zolari tovush hosil qilish uchun zarur bo'lgan havo oqimini boshqa a'zolariga yetkazib beradi, shu ma'noda havo manbai sanaladi;

b) *bo'g'iz bo'shlig'i* — traxeyaning yuqori (kengaygan) qismi. Unda un paychalari, uzuksimon, qalqonsimon, cho'michsimon, ponasimon, shoxsimon tog'aylar mavjud. Bu apparatdagi eng faol a'zolar un. (ovoz) paychalaridir:

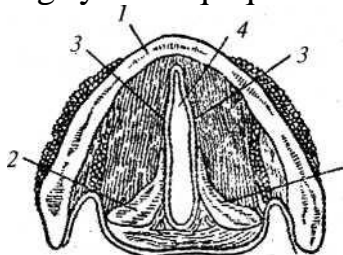
1- **rasm.** Nafas apparati:

/ - qalqonsimon tog'ay; 2 — uzuksimon tog'ay; 3 — kekirdak (traxeya); 4 - bronxlar; 5— bronxlarning uchki tarmoqlari; 6 — o'pkaning tepa qismi; 7— o'pkaning tag (ost) qismi.

2- **rasm.** Bo'g'iz (hiqildoq):

A - bo'g'izning old tonioni: 1 - qalqonsimon tog'ay; 2— uzuksimon tog'ay; -3- til osti suyagi; 4 - qalqonsimon tog'ayni til osti suyagiga ulab turuvchi pay; 5 — uzuksimon tog'ay bilan qalqonsimon tog'ay orasidagi pay; 6 — kekirdak (traxeya).

B - bo'g'izning orqa tonioni: 1 - qalqonsimon tog'ay; 2 - uzuksimon tog'ay; 3 - qalqonsimon tog'ayning yuqori shoxlari; 4 — qalqonsimon tog'ayning quyi shoxlari; 5 — cho'michsimon tog'aylar; 6- bo'g'iz qopqog'i; 7- traxeyaning pardasimon (orqa) qismi.

3- **rasm.** Bo'g'izning ko'ndalang kesilgandagi ko'rinishi:

/ - qalqonsimon tog'ay; 2 — cho'michsimon tog'aylar; 3 — ²⁵ un (ovoz) paychalarining qirralari; 4 — ovoz paychalari orasidagi tirqish.

&

a

b

d

e

f

4- **rasm.** Ovoz paychalari orasidagi tirqish ko‘rinishlari:

a - yopiq holat; *b* - ovoz holati; *d* - shivirlash (pichirlash) holati; *e* — nafas chiqarish holati; / — nafas olish holati.

— un paychalari tinch holatda turganda, ularning oralig‘i ochiq bo‘ladi, natijada nafas apparatidan kelayotgan havo oqimi shu oraliqdagi paychalami tebratmay o‘tadi. Bunday vaziyatda ovoz hosil bo‘lmaydi (4-*f e* rasm);

— ovoz paychalari tortilgan (taranglashgan)da, ular orasidagi ochiq bo‘shliq yumuq holatga keladi, natijada havo oqimining yo‘li to‘siladi, havo oqimi taranglashgan un paychalariga urilib, davriy tebranishni yuzaga keltiradi. Bunday tebranish ovozni (asosiy tonni) hosil qiladi (4-*a, b* rasm). Shuning uchun bo‘g‘iz bo‘shlig‘i ovoz manbayi hisoblanadi. Ovoz esa unli tovushlarni, jarangli va sonor undoshlarni shakllantirishda fizik komponent sifatida qatnashadi;

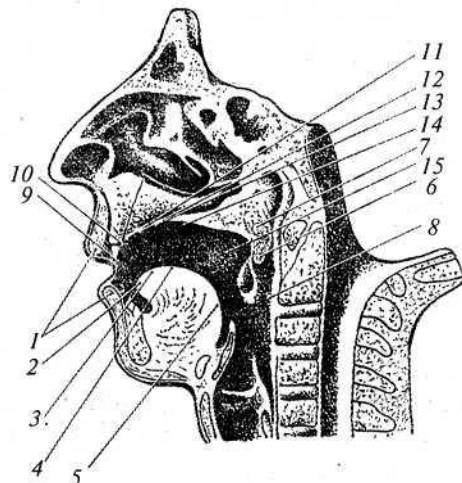
— ovoz paychalari bo‘shroq tortilgan holatda shu paychalar orasida torroq bo‘shliq yuzaga keladi, havo oqimi shu bo‘shliqdan sirg‘alib, ishqalanib o‘tadi, ammo un paychalarini tebratmaydi, natijada shovqin hosil bo‘ladi, bu shovqin pichirlab yoki shivirlab gapirganda qo‘llanadi (4-*r*rasm);

d) *halqum* -bo‘g‘izdan yuqoriroqda joylashgan bo‘shliq. U uch qismdan iborat: pastki qismi hiqildoq (bo‘g‘iz)ga tutashgan o‘rni; o‘rta qismi — halqumning og‘zi. Bu qism og‘iz bo‘shlig‘i tomonga ochilgan bo‘ladi; yuqori qismi — burun bo‘shlig‘iga va esliitish paylariga birikkan (tutashgan) qismi;

e) *og‘iz bo‘shlig‘i* — til, kichik til, tishlar, lablar, lunjlar, qattiq va yumshoq tanglay, til osti muskulidan iborat apparat. U orqa tomonidagi tomoq orqali halqumga tutashadi;

f) *burun bo‘shlig‘i* — qo‘shimcha ton manbayi. Ü yumshoq tanglay oxiridagi kichik tilning quyi tomon harakat qilishi natijasida rezonatorga aylanadi: havo oqimining bir qismi burun bo‘shlig‘idan o‘tib, qo‘shimcha tonlarni yuzaga keltiradi. O‘zbek tilining *m, n, ng* undoshlari shu apparat ishtirokida yuzaga keladi.

5- **rasm.** Boshning bo‘ylama kesimi. Yumshoq tanglay pastga tomon siljigan: / — og‘iz bo‘shlig‘i; 2 — halqum; 3 — burun bo‘shlig‘i; 4 — bo‘g‘iz.

6- **rasm.** Boshning bo‘ylama kesimi. Yumshoq tanglay yuqori tomon siljigan:

Faol a'zolar. 1 — lablar; 2 — tilning old qismi; 3 — tilning o'rta qismi; 4 — tilning orqa qismi; 5 — til o'zagi; 6 — kichik til; 7 — yumshoq tanglay; 8 — halqumning orqa qismi.

Nofaol a'zolar. 9 — old tomondagi yuqori tishlarning uchi; 10 — old tomondagi yuqori tishlarning orqa qismi; 11—12 — qattiq tanglayning old qismi; 13 — tanglayning o'rta qismi; 14 — yumshoq tanglayning old qismi; 15 — yumshoq tanglayning orqa qismi.

2. Nutq a'zolarining fiziologiyasi deyilganda shu a'zolarining hayotiy kechimi, muhit bilan bo'ladigan munosabatlari nazarda tutiladi. Bunday kechim bosh miya qobig'ining cho'zinchoq miya qismida joylashgan markaziy nerv sistemasi tomonidan boshqariladi. Bu sistema maxsus funksiyalarni bajaradigan nerv hujayralari to'plamidan iboratdir. Uning *brok markazi* deb nomlanuvchi turi nutqning yuzaga chiqishida qatnashadigan mushaklarni harakatga keltiradigan nerv markazi hisoblanadi. *Eshituv markazi* nomli turi esa eshitish a'zolaridan keladigan ta'sirni idrok etadigan nerv markazi sanaladi. Bu markaz faoliyatini o'rganish fonetikaning perseptiv (eshitib his etish) aspekti deb ham qaraladi. Demak, til vositasida amalga oshiradigan nutqiy aloqa bevosita shu markazlar ishtirokida yuz beradi.

3. Nutq a'zolarining ijro kechimi — nutq a'zolarining nutq tovushlarini hosil qilishdagi ishtiroki (harakati va holati). Bunday kechim, yuqorida aytib o'tilganidek, nutq a'zolarining fiziologiyasi bilan bogliqdir. Odatda, nutq a'zolarining harakati va holati artikulyatsiyani shakllantiradi. Artikulyatsiya esa har bir millat vakillarida psixologik va fiziologik ko'nikmalarga tayanadi. Bu holat o'sha millat tilining *artikulyatsiya bazasi* hisoblanadi. Shuning uchun bir millat vakilida bo'shqa millat tiliga xos artikulyatsiya bazasi (psixologik va fiziologik ko'nikmalar) bo'lmasligi mumkin. Demak, tillar bir-biridan artikulyatsiya bazalaridagi ba'zi belgilari bilan o'zaro farq qiladi.

Har qanday nutq tovushining artikulyatsiyasi uch bosqichdan tarkib topadi: birinchi bosqich — *ekskursiya* (hozirlanish), ikkinchi bosqich — *o'rta holat* (ish holati), uchinchi bosqich - *rekursiya* (talaffuzning qaytishi). Nutq jarayonida bu bosqichlarning chegarasi mavhumlashadi: odatda, bir tovushning artikulyatsiyasi nihoyasiga yetmay, ikkinchi tovush ekskursiyasi boshlanadi, natijada tovushlar bir-biriga dinamik ravishda ulanib, ular orasidagi talaffuz chegaralari sezilmas holga keladi. Bunday chegaralarni yozuvda (harflar misolida) aniq sezish mumkin.

Izoh. 1) nafas apparati tovush hosil qilish uchun kerak bo'lgan havo oqimini etkazib beradi; 2) bo'g'iz (hiqildoq) ovoz hosil qiladi; 3) halqum, og'iz bo'shlig'i tovushni shakllantiradi; 4) burun bo'shlig'i qo'shimcha ton beradi.

17- §. Eshitib his etish aspekti (perseptiv aspekt)

27

Fonetikaning bu aspekti fonetik birliklarning eshitish a'zolariga ta'sirini his etish orqali so'zning ma'nosini yoxud gap va nutq mazmunini idrok qilish qonuniyatlarini o'rganadi.

Ma'lumki, inson tashqi dunyoni o'zining sezgi a'zolari orqali his etadi: ko'radi, eshitadi, sezadi. Fonetik birliklar ham moddiy-material hodisa sifatida insonning eshitish a'zolariga ta'sir qiladi, ammo bu ta'sir shunchaki moddiy hodisaning ta'sirigina emas, balki fonetik so'zning (ma'noga ega bodgan formaning) yoxud

gapning ta'siri bodadi. Shuning uchun 'har qanday so'zni, so'z shaklini yoki gapni eshitganimizda, ongimizda shu birliklarning ma'nosi yoki mazmuni, aniqrog'd, ma'no yoki mazmun obrazi gavdalanadi. Bunday his etish, idrok qilishsiz tilning birorta funksiyasi(nominativ funksiya, kommunikativ funksiya, emotiv funksiya va hokazolar) amalga oshirilmaydi.

18- §. Lingvistik-funksional aspekt

Fonetikaning bu aspekti fonetik birliklarning til mexanizmidagi rolini, demak, tilning ijtimoiy mohiyatini belgilashdagi ahamiyatini o'rganadi. Tilshunoslikda fonetikaning bu aspekti *fonologiya* deb ataladi (qarang: 19- §).

Tekshirish savollari

1. Tovushning fizik-akustik tabiatiga nimalar kiradi?
2. Tovushning balandligi nima?
3. Tovushning balandligi nima bilan odchanadi?
4. Tovushning baland-past tarzda todqinlanishi nimani hosil qiladi?
5. Melodika nima? Uning nutqda qanday ahamiyati bor?
6. Murakkab tovushni qanday tushunasiz?
7. Tovush kuchi nima? U qanday o'lchov birligi bilan oichanadi?
8. Tovush kuchining til va nutqda qanday ahamiyati bor?
9. Tovush tembrini qanday tushunasiz?
10. Formant nima? U qanday aniqlanadi?
11. Nutq apparatlaridan qaysilari rezonatorlik (akustik filtrlilik) funksiyasini bajaradi?
 12. Tovush tembri vositasida nimalar farqlanadi?
 13. Tovush cho'ziqligi nima? Uning qanday turlari bor?
 14. Fonologik va fonetik cho'ziqliklar nimasi bilan farqlanadi?
 15. Tovushning sifat va miqdor belgilariga nimalar kiradi?
16. Fonetik birliklarning biologik asosini qanday tushunasiz? Fonetikaning qaysi aspektida «biologik asos» haqida ma'lumot beriladi?
17. «Biologik asos»ni o'tganishning qanday ahamiyati bor?
18. Nutq a'zolarining anatomiyasi, fiziologiyasi va ijro kechimlarini qanday tushunasiz?
19. Artikulatsiya qanday bosqichlardan tarkib topadi? Ekskursiya, o'rta holat (ish holati), rekursiya nima?

20. Fonetikaning perseptiv aspekti nimani o'rganadi?

21. Fonetikaning lingvistik-funksional aspekti deganda nimani tushunasiz?

Nima uchun bu aspekt fonologiya deb nomlanadi?

Tayanch tushunchalar

Tovushning fizik-akustik tabiati — tovushning balandligi, kuchi, tembri, cho'ziqligi, ularning eshitalish xususiyatlari.

Gers (Hz) — tebranayotgan jismning (masalan, un paychalarining) tinch holatdagi nuqtadan ikki (qarama-qarshi) tomonga bir marta borib • kelishi. Ovozning past yoki balandligi gerslar miqdori bilan belgilanadi.

Infratovush - 16 Hz dan kam chastotali tovush.

Ultratovush — 20000 Hz dan ortiq chastotali tovush.

Tovushning balandligi — tovushning un paychalari tebranishi chastotasiga bog'liq sifati.

Tovushning kuchi — 1 sm² maydondan 1 sekundda o'tadigan energiya miqdori. U detsibel bilan olchanadi.

Tovush tembri — tovushning asosiy ton (ovoz) va yordamchi tonlar (obertonlar) qo'shilmasidan tarkib topuvchi sifati.

Formantlar — tovush tembrini ifodalovchi va uning boshqa tovushlar tembridan farqini ko'rsatuvchi chastotalar.

Spektograf — tovush formantlarini aniqlovchi maxsus apparat.

Tovush cho'ziqligi — tebranishning oz yoki ko'p vaqt davom etishi.

Tovushning sifat belgilari — tovushning balandligi, kuchi (intensivligi), tembri.

Tovushning miqdor belgisi — tovushning cho'ziqligi.

Nafas apparati — havo manbayi. Bu apparat o'pka, bronxlar, traxeya, diafragma, ko'krak qafasi kabi a'zolaridan iborat.

Bo'g'iz bo'shlig'i - traxeyaning yuqori (kengaygan) qismi. Unda un paychalari va bir qancha tog'aylar mavjud. Bo'g'iz bo'shlig'i ovoz manbayi hisoblanadi (un paychalari tebranishidan ovoz hosil bo'ladi).

Halqum — bo'g'izdan yuqoriroqdagi bo'shliq. U rezonatorlik vazifasini bajaradi.

Og'iz bo'shlig'i — til, kichik til, tishlar, lablar, lunjlar, qattiq va yumshoq tanglaylar, til osti muskullaridan iborat apparat. U shovqin va qo'shimcha tonlar manbayi sanaladi.

Burun bo'shlig'i — qo'shimcha ton manbayi.

Nutq a'zolarining fiziologiyasi - nutq a'zolarining hayotiy kechimlari, muhit bilan munosabatlari.

Brok markazi — bosh miya qobig'idagi markaziy nerv sistemasiga kiruvchi nerv hujayralarining bir turi. U nutqning yuzaga chiqishida qatnashadigan mushaklarni harakatga keltiradigan nerv markazi hisoblanadi.

Eshituv markazi — bosh miya qobig'i tizimiga kiruvchi nerv hujayralarining yana bir turi. U eshitish a'zolaridan keladigan ta'sirni idrok etadigan nerv markazi sanaladi.

Artikulatsiya — nutq a'zolarining nutq tovushlarini hosil qilishdagi harakati va holati.

Artikulatsiya bazasi — til egalarida shu tilga xos artikulatsiyani amalga oshirish uchun shakllangan psixologik va fiziologik ko'nikmalar.

Ekskursiya — artikulatsiyaning birinchi bosqichi.

O'rta holat (ish holati) - artikulatsiyaning ikkinchi bosqichi.

Rekursiya — artikulatsiyaning uchinchi bosqichi (talafiuzning qaytishi).

Perseptiv aspekt — fonetikaning eshitish va his etish bilan bog'liq jarayonlarni o'rganuvchi aspekti.

Lingvistik-funksional aspekt — fonetikaning yuqori bosqichi. U fonetik birliklarning til mexanizmidagi rolini, demak, ijtimoiy mohiyatini o'rganadi.

FONOLOGIYA

Adabiyotlar: 1 [19-66], 4 [54-55], 10 [32-47], 20 [8-20], 26 [147— 152], 27 [32-35],

19-

§. Fonologiya

Fonologiya — tilshunoslikning bir bo'limi bo'lib, u tilning tovush materiyasi taraqqiyotini va shu materiyaning fonologik sistemaga uyushish qonuniyatlarini hamda tildagi vazifalarini tadqiq qiladi. Bu sohaning o'ziga xos jihati shundaki, u o'z obyektini semiotik aspektda (belgilar tizimi sifatida) o'rganadi. Tilshunoslikda fonologiyani fan sifatidagi maqomi xususida ikki xil fikr mavjud. *Birinchi fikrga ko'ra*, fonologiya fonetikaning o'zi emas, chunki fonetika nutq tovushlarini, fonologiya esa til tovushlarini o'rganadi: nutq tovushlari haqidagi ta'limot (fonetika) aniq fizik hodisalarni, til tovushlari haqidagi ta'limot (fonologiya) esa shu tovushlarning lisoniy- vazifaviy xususiyatlarini tadqiq qiladi, shunga ko'ra ularning tadqiqot metodlari ham har xil: fonetika tabiiy fanlarning tadqiqot metodlariga, fonologiya esa lingvistik tadqiqot metodlariga asoslanadi.⁴ *Ikkinchi fikrga ko'ra*, fonologiyani fonetikadan ajratib bo'lmaydi, chunki muayyan tilning fonemalari tizimini, bu tizimdagi har bir fonemaning «semantizatsiya- lashgan» (fonologizatsiyalashgan) belgilarini shu tilning konkret talaffuz xususiyatlarini o'rganmasdan tadqiq qilib bo'lmaydi.⁵ Demak, fonologiya aslida fonetikaning o'zi, faqat uning yuqori bosqichi, xolos. Binobarin, fonolog bir vaqtning o'zida fonetist bo'lmay iloji yo'q, ayni paytda fonetist ham doimo (shu jumladan, fonologiya paydo bo'lgan davrgacha ham) ma'lum darajada fonolog bo'lgan, chunki u umuman tovushni emas, balki til tovushlarini o'rgangan.⁶ Ma'lumki, fonetikada tovush va bo'g'in segment birliklar, urg'u va intonatsiya (ohang) esa supersegment birliklar tarzida tavsiflanadi. Fonologiyada bu birliklar lisoniy-vazifaviy xususiyat taqozosi bilan fonema (tovush), sillabema (bo'g'in), aksentema (urg'u) va intonema (intonatsiya, ohang) deb nomlanadi, fonologiyani o'zi esa segmental fonologiya va supersegmental fonologiya kabi ikki turga ajratiladi [1, - 14J.

Segmental fonologiyani asosiy predmeti fonemadir, shunga ko'ra u *fonematika*,³⁰ *fonemika* nomlari bilan ham ataladi.

Supersegmental fonologiyani predmeti esa sillabema, aksentema va intonemadir, shunga ko'ra u **prosodika** deb ham yuritiladi.

Fonologiyani xulosalari fonetikaning fizik-akustik, anatomik- fiziologik va

Трубаев К.М. Очерки (Грамматика) (русск. яз.). — М., 1960, с. 9. Hozirgi o'zbek adabiy tili

⁴ Лурия Л.В. Очерки по проблеме фразеологии. МЗБ. Академия Наук КазССР, ОИИ, 1945, т. 4, Бин. 5- с. 185-186.

⁶ Абаев П.М. Краткая история фразеологии казахского языка. М., 1960, с. 185-186.

perseptiv aspektlarida to'plangan tajriba va ma'lumotlarga asoslanadi. Bu hoi ham fonologiya bilan akustik fonetika, artikulatsion fonetika va perseptiv fonetika o'rtasida uzviy aloqa borligidan dalolat beradi.

Fonetik birliklarning lingvistik-funksional jihatlarini o'rganish, asosan, XIX asrning ikkinchi yarmidan boshlangan. Bungacha «fonema» va «fonologiya» tushunchalari bolmagan, hatto «tovush» va «harf» tushunchalari bir hodisadek tasavvur etilgan. Buni taniqli tilshunos Mahmud Koshg'ariyning «Devonu lug'otit turk» asarida ham kuzatish mumkin. «Devon»dan keltirilgan quyidagi misralar fikrimizning dalilidir: «Turkiy tillarda qo'llanadigan asosiy harflar soni 18 ta. Turkiy yozuvda shular qo'llaniladi ...

Arabchada bu harflarning tengdosh sirasi u ü u 1 singaridir. Bu asosiy harflardan boshqa talaffuzdagina (yozuvda emas) ifodalanuvchi yana yettita harf borki, turkiy so'zlar bu harflarsiz ishlatilmaydi. Bular qattiq talaffuz qilinadigan <_> (p) harfi, arabcha £ harfi, j (z) bilan ^ (sh) oralig'ida talaffuz etiladigan j (j) harfi; arabcha i __s (f) harfi; nuqtali ^ (g') harfi; 3 (Q) bilan JÜ (k) harflari oralig'ida talaffuz etiladigan yumshoq (g), kofi g'unna bilan £ (g') oralig'ida hamda 3 bilan 3 oralig'ida talaffuz etiladigan (q) harflaridir».⁷

Ko'rinib turibdiki, Mahmud Koshg'ariy tahlili va bayonida «... talaffuzdagina (yozuvda emas) ifodalanuvchi yana yettita harf bor...», «... 3 bilan 3 oralig'ida talaffuz etiladigan (r) harfi...» ham mavjud.

Harf bilan tovushning qorishtirilishi Yevropada Yunon-Rim tilshunoslari asarlarida ham kuzatiladi. Masalan, IV asrda yashagan Prissiananing grammatikasida harfga oid terminlar tovushga nisbatan qo'llanadi.ⁱ Bunday qorishtirilish XIX asrgacha davom etadi. Taniqli olim, qiyosiy-tarixiy tilshunoslikning asoschilaridan biri bo'lgan Yakob Grimmning 1819- yilda yozilgan «Nemis grammatikasi» («Deutsche Grammatik», I.Göttingen, 1819) kitobining birinchi qismi «Harflar xususida» («Von den Buchstaben») deb nomlanganligi ham shundan guvohlik beradi. Yosh grammatikachilar (mladogrammatikachilar) tillarning qadimgi tovush tizimlarini qayta tiklash va bu tizimlarning keyingi taraqqiyot qonuniyatlarini aniqlash ishlarida qadimgi yozma yodgorliklarning harflariga tayanib ish ko'rganlar⁸. Bu ham yuqoridagi fikrimizning bir isboti.

Akademik L.V. Shcherba bunday holatning maktab darsliklarida ham kuzatilishini tanqid qilib, 1904-yilda shunday degan edi: «Tovush va harflarning qorishtirilishi mualliflarni morfologiyada ham noto'g'ri xulo- salarga olib keladi»". Prof. L.R. Zinder L.V. Shcherbaning bu tanqidiy fikrini maktab darsliklarigagina emas, ayrim ihniy grammatikalarga ham xos deb hisoblaydi: uningcha «-a» va «-H» ning ikkita har xil qo'shimcha ekanligi faqat yozuvdagi holatdir, tilda esa ular, aslida, bitta qo'shimchaning o'zi⁹.

Ko'rinib turibdiki, o'tmishda harf va tovush sistemalari ko'pincha farqlanmagan. Biroq XIX asrning ikkinchi yarmiga kelib, tilshunoslikda og'zaki va yozma nutqlar tilning alohida-alohida yashash formalari ekanligi

McTopHu H3biK03HannH. XpecTOMaTMJi. — M.: «Bbiciyasi LUKO/ia», 1988, c. 195—196.

"il.P.3MHZtp. OnepK oömen Teopnn nucbMa. — JleHHHrpaa: «HayKa» (JleHMHrpaaKoe oraejtenne), 1987, c. 9.

ta'kidlana boshlanadi. Xususan, taniqli ms va polyak tilshunosi I .A. Boduen de Kurtene o'zining «Rus yoziivining ms tiliga munosabati» («06 OTHomeHun pyccKoro nncbMa κ pyccKOMy ri3biKy») kitobida nutqiy faoliyatning ikki turi - talaffuz va eshituvga hamda yozish va ko'rishga asoslangan turlari borligini aytadi, ammo bu ikki formani u bir-biriga teng deb hisoblamaydi. Uningcha, nutqning talaffuzga va eshitishga asoslangan shakli yozma shaklga bogliq bo'lmagan holda mustaqil ravishda yuzaga kelishi mumkin, yozishga, va ko'rishga asoslangan nutq shakli esa faqat talaffuzga va eshitishga asoslangan nutqqa bogliq ravishda anglashiladi¹

Tilshunoslik fanining keyingi taraqqiyoti shuni ko'rsatdiki, faqat tovush bilan harf emas, balki tovushning fizik tabiati bilan uning til mexanizmidagi roli ham doimo bir-biriga mos bo'lavermas ekan. Bu masala I .A. Boduen de Kurtening 1870- yilda yozilgan «XIV asrgacha bo'lgan qadimgi polyak tili haqida» («0 npeBHenajibCKOM H3biKe no XIV cTOJieTHH») nomli magistrlik dissertatsiyasida o'z ifodasini topadi: unda fonetikaning ikkita vazifasi borligi alohida ta'kidlanadi: 1 - v a z i f a — tovushning fizik tabiatini o'rganish. Bu vazifa fonetikaning akustik va fiziologik aspektlarini tashkil qiladi; 2- v a z i f a — tovushlarning til mexanizmidagi rolini, xalqning sezishi, his etishida tovushlarning ahamiyatini o'rganish. Bunda tilning eng kichik (minimal) birligi haqidagi tushunchaga asos solinadi. Keyinroq bu birlik I.A. Boduen de Kurtene va uning shogirdi N.Krushevskiy tomonidan *fonema* deb nomlanadi¹⁰. Shundan boshlab, fanda harf bilan tovushnigina emas, balki tovush (fon) bilan fonemani ham qat'iy farqlash zarurati paydo boiadi.

I.A. Boduen de Kurtene 1881-yilda nashr etilgan «Slavyan tillari qiyosiy grammatikasining ayrim bo'limlari» («HeKOTopbie OTitejibi cpaBHMTejibHofr rpaMMaTOKH cjiaBnHCKHX h3mkob») nomli asarida «*Fonema* so'zning o'zaro qiyoslanayotgan qismlari orasida o'zining boinmasligi bilan xarakterlanadi», — deydi h Tovushlarning morfema tarkibidagi almashinuvi qonuniyatiga asoslanib, u fonemaning bo'linmas bir butun tovush shaklidagina emas (masalan, *eopom*, *poe* so'zlarida bo'lganidek), balki tovushning bir qismi (masalan, *cady* so'zidagi yumshoq «c» *cad* so'zidagi qattiq «c» ning bir qismi) boiishi yoki hatto morfema va so'zning tarkibida bo'laklarga ajralmaydigan holga kelib qolgan ikki va undan ortiq

¹⁰ B.K.)KypaBaeB. ŪHaxponi-inecKan (J)OHOaorn. — M.: «HayKa», 1986, c. 7.

tovush qo'shilmasidan (masalan, *epaiqamb*, *eopomumb* so'zlaridagi «pa» va «opo» dan) tarkib topishi ham mumkinligini aytadi. Bundan shu narsa anglashiladiki, I .A. Boduen de Kurtene fonemani fonetik birlik sifatida emas, *etimologik-morfologik* birlik sifatida qaragan, biroq shu joyning o'zida u «fonema» tushunchasining ikki xil ekanligini: 1) antropofonik (akustik- artikulatsion) xususiyatlar umumlashmasidan iboratligini; 2) morfemaning harakatchan komponenti va muayyan morfologik kategoriya belgisi bo'lishini ham aytib o'tadi. Shunday qilib, u fonemaning antropofonik aspekti borligini tan oladi, uni morfologik aspektidan farqlash lozimligini uqtiradi.

Keyinroq I.A. Boduen de Kurtene fonema haqidagi fikrini o'zgartirib, unga sof psixologik ta'rif beradi: 1894- yilda (polyak tilida) yozilgan «Fonetik altematsiyalar nazariyasi yuzasidan tajriba» («OnbiT reopun (l)OHeTMnecKHX ajibTepHauMn») nomli ishida u fonemani til tovushlarining psixik ekvivalenti deb baholaydi, 1917- yilda yozilgan «Tilshunoslikka kirish» kitobida ham olim shu fikrni takrorlaydi: «... bizning psixikamizda tovush xususida, aniqrog'i, tovushni talaffuz qilish paytidagi murakkab ish kompleksi haqida doimiy tasavur shakllangandir. Biz uni fonema deb ataymiz», — deydi u¹¹.

1. A. Boduen de Kurtenening yuqoridagi fikrlari va ta'riflarini tahlil qilar ekanmiz, ularda quyidagi muhim holatlar ko'zga tashlanadi: 1) olim tilda nutq tovushlaridan boshqa elementlar borligini sezgan, tilshunoslarning e'tiborini shu elementlarga tortishga harakat qilgan. Bu elementlarni u keyinchalik «fonema» deb nomlagan; 2) u fonemani goh «morfemaning harakatchan komponenti», goh «nutq tovushlarining psixik ekvivalenti», goh «morfema tarkibida lisoniy qiymatga ega bo'lgan til birligi» deb ta'riflagan. Bularning barchasida fonemaga oid tovush almashinuvi (nepeaoBaHne 3ByKOB, ajibTepHauMn) muammolari va nutqning morfologik bo'linishi nazariyasi bilan bog'langanligini ko'ramiz.

1. A. Boduen de Kurtenening fonema haqidagi g'oyalari tilshunoslikda fonetika fanining yanada ko'proq rivoj topishiga, uning yuqori bosqichi (oliy formasi) bo'lgan fonologiyaning tarkib topishiga olib keladi. Bu g'oyalar keyinchalik chet ellarda, masalan, Praga tilshunoslik to'garagi faoliyatida fonologik tadqiqotlar olib borilishiga jiddiy ta'sir ko'rsatdi.

O'zbek tilshunosligida fonologiyaga asosan, so'nggi 15—20 yil ichida e'tibor kuchaydi: «O'zbek tili fonologiyasi va morfonologiyasi» (Nurmonov A.N., 1990), «O'zbek tili fonologiyasi va morfonologiyasi» (Abduazizov A., 1992), «Umumiy tilshunoslik» (Baskakov N.A., Sodiqov A.S., Abduazizov A., 1979), «O'zbek tilida lisoniy birliklarning invariant-variant munosabati (fonologik sath)», nomzodlik dis. avtoreferati (Nabiyeva Dilora Abduhamidovna, 1998), «O'zbek tilida paradigma a'zolari o'rtasidagi zidlanishlarning mo'tadillashuvi (fonologik sath)», nomzodlik dis. avtoreferati (Nurmonova Dilfuza Abduhamidovna, 1998) kabi ishlar fikrimizning isbotidir.

20-

§. Fonemika

Fonemika - yuqorida aytib o'tilganidek, fonologiyaning bir qismidir, u fonlarning fonemalarga birlashuvini o'rganadi.

¹¹ MaiyceBHM M.M. CoBpeMeHHbiii pyccKHH H3MK. OoHeTHKa. — M.: «ripocBemeHHe», 1976, c. 31-32.

Fonema — soʻzlar, morfemalar va grammatik shakllarning tovush qobigʻini farqlash orqali ularning maʼnolarini tafovutlash vazifasini bajaradigan eng kichik segment birlikdir. Masalan, orsoʻzi tarkibida ikkita segment birlik («o» va «r» fonemalari) bor; *zor*, *ozor*, *bozor* soʻzlari tarkibida esa ularning soni koʻproq: 3 ta («zor»da), 4 ta («ozor»da) va 5 ta («bozor»da) kabi. Bu holat yuqoridagi soʻzlarning tovush qobigʻini (fonetik qiyofasini) va maʼnosini farqlash imkonini bermoqda. Bunday holni «-man» va «-san» morfemalarida, *boraman* va *borasan* kabi grammatik shakllarda ham koʻramiz: ularda fonemalar miqdori ortmasa-da, fonema turlari oʻzgarmoqda («-man»da. «m» fonemasi, «-san»da esa «s» fonemasi qollangan), hatijada morfema va soʻz shakllarining tovush qobigʻi va maʼnolari farqlanmoqda.

21- §. Fonemalarning differensial belgilari

Fonemalarning differensial belgilari ularni bir-biridan farqlash uchun xizmat qiladigan alomatlaridir. Masalan, «k» undoshi oʻzining jarangsizligi bilan jarangli «g» dan ajralib turadi, demak, «k»ning jarangsizligi, «g»ning esa jarangliligi bu ikki fonemaning differensial (farqlanadigan) belgilari sanaladi. Differensial belgilar fonemalarning fonologik xususiyatini belgilaydi — soʻzning fonetik qobigʻi va shu orqali uning maʼnosini farqlash uchun xizmat qiladi: *kul* va *gul* soʻzlarining maʼnolari ayni shu ikki fonemaning differensial belgilari (birining jarangsiz, ikkinchisining esa jarangli ekanligi) tufayli farqlanmoqda. Differensial belgilar faqat jaranglilik va jarangsizlik jihatidagina ernas, balki fonemalar artikulyatsiyasiga bogʻliq holda tarkib topishi ham mumkin: «b» — lab-lab undoshi, «d» — til oldi (dental) undoshi. Artikulyatsiya oʻrnidagi bu tafovutlar *bor* a c/wsoʻzlarining fonetik qiyofasini va maʼnolarini farqlamoqda; «q» — portlovchi, «x» — sirgʻaluvchi. Artikulyatsiya usulidagi bu tafovutlar *qol* va *xol* soʻzlarining tovush tarkibi va maʼnolarini farqlash uchun xizmat qilmoqda.

Fonemalarning integral belgilari ularning oʻzaro farqlanmaydigan alomatlaridir. Masalan, «k» va «g» undoshlarining har ikkalasi portlovchi, har ikkalasi sayoz til orqa fonemalardir. Demak, bu ikki fonema artikulyatsiya usuli va artikulyatsiya oʻrniga koʻra farqlanmaydi.

23- §. Fonologik oppozitsiya

Fonologik oppozitsiya ikki fonemaning bitta farqlanish belgisi asosida oʻzaro zidlanish hosil qilishidir. Masalan, «p» (jarangsiz) va «b» (jarangli) undoshlari jarangsiz-jarangli belgisi asosida bir oppozitsiyaga birlashadi: p-b kabi. Bu ikki fonemaning boshqa belgilari farqlanmaydi: p (lab-lab) — b (lab-lab), p (portlovchi) - b (portlovchi) kabi. Demak, undosh fonema- larga xos boʻlgan uchta fonologik belgidan - artikulyatsiya oʻrni, artikulyatsiya usuli va jarangsizlik-jaranglilik belgilaridan faqat bittasi (soʻnggisi) **p-b** oppozitsiyasiga asos boʻlgan. Shuning uchun u «birlik oppozitsiya» sanaladi [1, -21],

Prof. A. Abduazizovning taʼkidlashicha **hozirgi oʻzbek adabiy tili konsonantizmi** tarkibida quyidagi birlik oppozitsiyalar bor [1, -21—23]:

1. Talaffuzda ishtirok etuvchi asosiy nutq aʼzosi va toʻsiqning hosil boʻlish oʻrniga koʻra: a) labial-til oldi (dental, alveolyar) undoshlar oppozitsiyasi: (p-t) + (b-d) + (m-n) + (f-s) + (v-z) + (f-sh) + + (v-l) + (v-r); b) labial-til oʻrta undoshlari oppozitsiyasi:(f-y) + (v-y); d) labial-til orqa undoshlari oppozitsiyasi: (p-k) + (b-g)

+ (f-x) + + (v-g'); e) labial- bo'g'iz undoshlari oppozitsiyasi: (f-h) + (v-h); d) til oldi-til orqa undoshlari oppozitsiyalari: (t-k) + (t-q) + (d-g) + (s-x) + (z-g') + (n- ng); f) til oldi- bo'g'iz undoshlari oppozitsiyalari: (s-h) + (z-h) + (sh-h) + (j-h) + (ch-h) + (dj-h); Bunda ch-h va dj-h zidlanishlari «ikkilik oppozitsiya bo'ladi», chunki ularda «til oldi-bo'g'iz undoshi» belgisidan tashqari, ikkinchi differensial belgi ham bor: ch (qorishiq portlovchi) - h (sirg'a- luvchi), dj (qorishiq portlovchi) — h (sirg'aluvchi) kabi.

2. Artikulatsiya usuli va tafsilning qanday hosil bo'lishiga ko'ra:

- a) portlovchi-sirg'aluvchi undoshlar oppozitsiyasi: (p-f) + (b-v) + (t-s) + + (d-z) + (t-sh) + (d-j) + (k-x) + (g-g') + (q-x) + (k-h) + (g-h); b) portlovchi- affrikatalar oppozitsiyasi: (t-ch) + (d-dj); d) sirg'aluvchi-affrikatalar oppozitsiyasi (sh-ch) + (j-dj); e) portlovchi-burun sonanti oppozitsiyasi: (b-m) + (d-n) + (g-q); f) sirg'aluvchi-sonantlar oppozitsiyasi: (z-l) + (j-r);
- g) shovqinli sonant-burun sonanti oppozitsiyasi: (v-m) + (l-n) + (r-n); j) yon sonant-titroq sonant oppozitsiyasi: (l-r).

3. Jarangsiz-jaranglilik belgilariga ko'ra: (p-b) + (t-d) + (s-z) + + (f-v) + (k-g) + (sh-j) + (ch-dj) + (x-g').

Hozirgi o'zbek adabiy tili vokalizmi tarkibida quyidagi oppozitsiyalar bor:

1. Tilning uch darajali ko'tarilish belgisiga ko'ra: a) i (yuqori tor unli) - e (o'rta keng unli) = **i-e** oppozitsiyasi ; b) e (o'rta keng unli) — a (quyi keng unli) = **e-a** oppozitsiyasi ; d) i (yuqori tor unli) - a (quyi keng unli) = **i- a** oppozitsiyasi ; e) u (yuqori tor unli) — o' (o'rta keng unli) = **u-o'** oppozitsiyasi; f) o' (o'rta keng unli) — o (quyi keng unli) = **o'-o** oppozitsiyasi; g) u (yuqori tor unli) — o (quyi keng unli) = **u-o** oppozitsiyasi.

2. Lablanish-lablanmaslik belgisiga ko'ra; a) i (lablanmagan) — u (lablangan) = **i-u** oppozitsiyasi; b) e (lablanmagan) — o' (lablangan) = **e-o'** oppozitsiyasi; d) a (lablanmagan) — o (lablangan) = **a-o** oppozitsiyasi.

Eslatma: prof. A.Abdualazizov va prof. A.Nurmonovning ta'kidlashicha, tilning yotiq (gorizontal) harakatiga asoslangan belgilar (unlilarning so'z shakllari tarkibidagi pozitsiyasiga bog'liq bo'lgan old va orqa qator ko'rinishlari) fonologik jihatdan ahamiyatsiz bo'lib, fonemaning asosiy belgilari qatoriga kirmaydi [1, -65-66; 20, -15].

Shuni alohida ta'kidlash kerakki, fonologik oppozitsiya turli til tovushlarini qarama-qarshi qo'yishga asoslanmaydi, chunki u muayyan bir tilning struktural birligidir va shu tilning o'zigagina xizmat qiladi. qolaversa, fonologik oppozitsiyalar hozirgi (amaldagi) tilning strukturaviv birliklari sanaladi, ular tarixan o'zgarib turishi ham mumkin. Masalan. qadimgi turkiy va eski turkiy tillarda unli fonemalar tilning yotiq (gorizontal) harakatiga ko'ra old qator va orqa qator zidlanishlariga egabo'lgan: (i-bi) +(y-u) + (e-o) + (ø-a) kabi. Hozirgi o'zbek adabiy tilida esa bunday zidlanish o'zining fonologik xususiyatini yo'qotgan — fonemalar konvergentsiyasi natijasida i-bi unlilari bitta «i» ga, y-u unlilari bitta «u» ga, e-o unlilari bitta «o'»ga, e-a unlilari esa bitta «a» ga birlashgan. Demak. fonologik oppozitsiyalar til taraqqiyotining muayyan bosqichiga nisbatan belgilanadi, ayni shu bosqichda bir fonema boshqa fonemaga bir xi! pozitsiyada qarama-qarshi qo'yiladi: hozirgi o'zbek adabiy tilidagi «i» va «u» unlilari so'z boshida (*ich* va *uch*) yoki birxil fonetik qurshovda (*birva bur*, *qish* va *qush*) bir-biriga qarama-qarshi qo'yilgani kabi. Demak, «oppozitsiya» tushunchasi «fonenta» va «pozitsiya» tushunchalari bilan uzviy bog'liqdir: fonemaning bo'lishi oppozitsiyaning bo'lishini, oppozitsiyaning bo'lishi esa pozitsiyaning bo'lishini taqozo qiladi¹².

Eslatma: «pozitsiya» kategoriyasini birinchi bo'lib hamyurtimiz Muhammad ibn Muso al-Xorazmiy (780—850) kashf etgan. U o'zining «Hind arifmetikasi haqida kitob» («Hisob al-hind») asarida o'nlik sistemasi raqamlaridan (0, 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9) foydalanib, katta sonlarni yozish tizimini ishlab chiqqan. Bu tizimga ko'ra raqam birinchi pozitsiyada birlikni, ikkinchi pozitsiyada o'nlikni, uchinchi pozitsiyada yuzlikni (to'rtinchi, beshinchi, ... pozitsiyalarda yanada kattaroq sonlarni) ifodalaydi: 0 (nol), 1 (bir), 10 (o'n), 100 (yuz); 2 (ikki), 20 (yigirma), 200 (ikki yuz) kabi. Keyinchalik «pozitsiya» tushunchasi til tizimiga ham tatbiq etilgan

¹² K.Хуррабиёв. ЎХазроНММесКаз фоНОЖорНз. - М.: «НзКз», 1986, с. 72. 40

va **fonologik oppozitsiya** tushunchasining yuzaga kelishiga sabab bo'lgan.

Fonologik oppozitsiyalar dialektikaning qarama-qarshiliklar birligi va kurashi, inkorni inkor qonunlariga tayangan holda shakllanadi, ularning strukturaviy birlik sifatidagi mohiyati ham shu qonunlarga asoslanadi.

24- §. Korrelatsiya

Korrelatsiya - ikki va undan ortiq oppozitsiyalarning bir farqlanish belgisi asosida uyushib kelishidan tarkib topgan tagsistema (mikrosistema). Masalan, o'zbek tili undoshlari «labial — til oldi» farqlanish belgisi asosida (p-t) + (b-d) + (m-n) + (f-s) + (v-z) + (f-sh) + (v-l) + (v-r) korrelatsiya- siga, «labial-til orqa» farqlanish belgisi asosida (p-k) + (b-g) + (f-x) + (v-g') korrelatsiyasiga, «til oldi — til orqa» farqlanish belgisi asosida (t-k) + (t-q) + (d-g) + (s-x) + (z-g') + (n-ng) korrelatsiyasiga, «portlovchi — sirg'aluvchi» farqlanish belgisi asosida (p-f) + (b-v) + (t-s) + (d-z) + (t-sh) + (d-j) + (k-x) + (g-g') + (q-x) + (k-h) + (g-h) korrelatsiyasiga uyushadi (korrelatsiyalar miqdori va turlari yuqoridagilar bilan cheklanmaydi).

Odatda, oppozitsiyadagi differensial (farqlovchi) belgi korrelatsiyada integral (farqlanmaydigan, birlashtiruvchi) belgiga, oppozitsiyadagi integral belgi esa korrelatsiyada differensial belgiga aylanadi. Masalan, (p-b) oppozitsiyasidagi jarangsizlik (p) va jaranglilik (b) farqlovchi belgisi korrelatsiyadagi (p-b) + (t-d) + (s-z) + (f-v) + (k-g) + (sh-j) + (ch-dj) + (x-g') oppozitsiyalarining barchasi uchun umumiydir, ayni paytda (p-

b) dagi integral belgilar (lab-lab, portlovchi) bu oppozitsiyani korrelatsiyadagi boshqa oppozitsiyalardan farqlaydi (demak, differensial belgi vazifasini bajaradi). Qiyos qiling: p-b (lab-lab) + t-d (til oldi-tish) + k-g (sayoz til orqa) + p-b (portlovchi) + f-v (sirg'aluvchi) kabi.

Tilshunoslikda fonologik oppozitsiyalar tasnifining yana bir necha ko'rinishlari bor. Shulardan biri taniqli fonolog N.S. Trubetskoyga mansubdir. U fonologik oppozitsiyalarni uch asosga ko'ra tasnif qiladi:

Birinchi asos oppozitsiya bilan sistema o'rtasidagi munosabatga ko'ra belgilanadi. Bu belgi asosida oppozitsiyalar quyidagicha tasnif qilinadi:

1. *Bir o'ichovli oppozitsiyalar.* Bunda bir oppozitsiya a'zolariga xos bolgan belgilar yig'indisi shu sistema tarkibidagi boshqa oppozitsiyalarning a'zolarida uchramaydi. Masalan: (p-b)dagi «lab-lab, portlovchi» belgisi (t-d) da yo'q, (t-d)dagi «til oldi, portlovchi» belgisi (k-g)da yo'q, (k-g)dagi «til orqa, portlovchi» belgisi (s-z)da yo'q, (s-z) dagi «til oldi-dental, sirg'aluvchi» belgisi (sh-j)da yo'q, (sh-j)dagi «til oldi-tanglay, sirg'aluvchi» belgisi (ch-dj)da yo'q. Shuning uchun (p-b) oppozitsiyasi tarkibida uchinchi a'zo uchramaydi. Bu xususiyat «jarangli-jarangsiz»lik farqlanish belgisi asosida uyushib kelgan korrelatsiya (tagsistema) tarkibiga kirgan barcha juftliklarga xos.

Bir o'ichovli oppozitsiyalar ba'zan «bilateral oppozitsiyalar» deb ham nomlanadi [103, -282, -369].

2. *Ko'p o'ichovli oppozitsiyalar.* Bunda bir oppozitsiya a'zolaridagi belgilar shu sistemadagi boshqa oppozitsiya tarkibiga kiruvchi fonemaga ham xos bo'ladi. Masalan: (b-d)dagi «portlovchi-jarangli»lik belgisi (d-g)dagi «g» fonemasida ham bor (b-d-g), (p-t)dagi «portlovchi-jarangsiz»lik belgisi esa (t-k)dagi «k» undoshida

ham mavjud (p-t-k).

3. *Proporsional oppozitsiyalar*. Bunda bir oppozitsiya a'zolaridagi farqlanish belgilari shu sistemadagi (yoki tagsistemadagi) barcha oppozitsiyalarga xos bo'ladi. Masalan; «jarangsiz-jarangli»lik farqlanish belgisi shu belgi asosida tarkib topgan korrelatsiya a'zolarining barchasida bor: (p-b) + (t-d) + (s-z) + (f-v) + (k-g) + (sh-j) + + (ch-dj) + (x-g') kabi.

4. *Yakkalangan oppozitsiya*. Bunday oppozitsiya a'zolari o'rtasidagi aloqa boshqa oppozitsiyalarda takrorlanmaydi. Masalan; o'zbek tilidagi (l-r) oppozitsiyasiga xos «yon sonant» va «titroq sonant» farqlanish belgisi boshqa biror oppozitsiyada yo'q [1, 29—31].

Ikkinchi asos oppozitsiya a'zolari o'rtasidagi munosabatga tayanadi. Bu belgi asosida oppozitsiyalar quyidagicha tasnif qilinadi:

1. *Privativ oppozitsiya*. Bunday oppozitsiya a'zolaridan birida bor bo'lgan belgi shu oppozitsiyaning ikkinchi a'zosida bodmaydi: «b»dagi «jaranglilik» belgisi «p»da yo'q, «d»dagi «jaranglilik» «t»da yo'q. Demak, bunday oppozitsiya a'zolaridagi belgilar bir-birini inkor etishga (inkorni inkor qonuniga) asoslanadi: b-p (jarangli - jarangsiz), d-t (jarangli-jarangsiz), t-s (portlovchi-sirg'aluvchi) kabi.

2. *Gradual (pog'onali) oppozitsiya*. Bunday oppozitsiya fonemalardagi farqlanish belgisining darajalanishiga asoslanadi. Masalan, i-e-a, u-o'-o unlilarida ana shunday darajalanish bor: i (tor) - e (o'rta keng) - a (keng), u (tor) - o' (o'rta keng) — o (keng) kabi. Bularning barchasida til bilan tanglay orasidagi masofa «tor»dan «keng»ga qarab darajalanib bormoqda.

Darajalanish xususiyati undoshlar oppozitsiyasida ham kuzatiladi: t (portlovchi) - ch (qorishiq) - sh (sirg'aluvchi). Bunda qorishiq «ch»dagi «portlash-sirg'alish» belgisi uning portlovchi «t» bilan sirg'aluvchi «sh» o'rtasiga qo'yilishini taqozo qiladi. Gradual xarakterdagi zidlanish (b-d-g), (p-t-k) oppozitsiyalarida ham mavjud: b (lab-lab) — d (til oldi-dental) — g (til orqa); p (lab-lab) — t (til oldi-dental) — k (til orqa). Bulardagi gradatsiya artikulyatsiya o'rnining labdan tilning orqa qismiga qarab ko'chib borish darajasi bilan belgilanadi.

3. *Ekvipolent oppozitsiya*. Bunday oppozitsiya a'zolarida asosiy farqlovchi belgidan tashqari yana bitta qo'shimcha farqlovchi belgi ham mavjud bo'ladi [103, -371], Masalan, o'zbek tilidagi «i» va «u» unlilari «lablanmagan va lablangan» farqlanish belgisi asosida (i-u) oppozitsiyasini hosil qiladi, ammo bu oppozitsiya a'zolarida qo'shimcha farqlanish belgisi ham bor: i (lablanmagan, old qator) - u (lablangan, orqa qator) kabi. Bulardagi «lablanmagan, old qator» belgilari «lablangan, orqa qator» belgilariga teng qiymatli belgilar sifatida qarama-qarshi qo'yiladi¹³. Bunday holat (e-o'), (a-o) oppozitsiyalarida ham kuzatiladi. O'zbek tili undoshlari tizimidagi t-sh, d-j zidlanishlari ham ekvipolent oppozitsiyalar sanaladi, chunki ularda ham zidlanish ikki belgiga asoslangan: t (til oldi-tish, portlovchi) + sh (til oldi-tanglay, sirg'aluvchi) =? t-sh oppozitsiyasi; d (til oldi-tish, portlovchi) + j (til oldi-tanglay, sirg'aluvchi) = d-j oppozitsiyasi kabi.

Uchinchi asos oppozitsiya a'zolarining ma'no ajratish kuchiga va shu a'zolarining turli pozitsiyadagi xizmatiga tayanadi. Bunday asosga ko'ra

¹³ B.K.)KypaBJTeB. JlnaxpoHMMecKaB (jronojioniH. - M.: «HayKa», 1986, c. 78.

oppozitsiyalarning quyidagi ikki turi farqlanadi:

1. *Doimiy oppozitsiyalar*. Bunday oppozitsiya a'zolari barcha pozitsiyalarda o'z farqlanish belgilarini yo'qotmaydi. O'zbek tilidagi (p-t), (s-sh) oppozitsiyalarida shunday holat kuzatiladi. Qiyos qiling: paxta- taxta (so'z boshida, unlidan oldin), opa-ota (intervokal holatda), topmoq- totmoq (so'z o'rtasida, sonordan oldin), ip-it (so'z oxirida); sim-shim (so'z boshida, unlidan oldin), asir-ashir (intervokal holatda), osmoq-oshmoq (so'z o'rtasida,sonordan oldin), tus-tush (so'z oxirida) kabi. Bunday doimiylik, barqarorlik oppozitsiyaning har ikkala a'zosi jarangsiz bo'lganda ko'proq uchraydi.

Zidlanishning bu turi ayrim manbalarda «konstant oppozitsiya» deb ham nomlanadi¹⁴.

2. *Neytrallashuvchi (mo'tadillashuvchi) oppozitsiya*. Bunday oppozitsiya a'zolari kuchli pozitsiyada (mas., undoshlar so'zning boshida, ikki unli orasida yoki unlidan oldin qo'llanganda) o'zlarining farqlanish belgilarini yo'qotmaydi: *bol* va *pol* (b-p), *dor* va *tor* (d-t) kabi. Kuchsiz pozitsiyada (mas., so'z oxirida) esa ular neytrallashadi: «tub»dagi «b» undoshi jarangsiz «p»tarzida (tub > tup kabi), «qad»dagi «d» esa jarangsiz «t» tarzida (qad > qat kabi) talaffuz qilinadi, natijada, «b-p» va «d-t»ga xos «jarangli-jarangsiz»lik farqlanish belgisi yo'qolib, shu fonemalarga xos umumiy (integral) belgilar - «b-p»dagi «lab-lab, portlovchi»lik, «d-t»dagi «til oldi-dental, portlovchi»lik xususiyatlari saqlanadi. Kuchsiz pozitsiyadagi neytrallashuv tufayli yuzaga kelgan tovush o'zaro zidlanishda bo'lgan ikkala fonemaning bir umumiy vakili — varianti sanaladi, fonemalarning o'zi esa variantga nisbatan arxifonema bo'ladi: b//p arxifonemasining varianti P (*tub* va *tup* so'zlarida), d//t arxifonemasining varianti T (*qadva* gatso'zlarida), z//s arxifonemasining varianti S (*tuz* va *tus* so'zlarida) bo'lgani kabi.

Kuchsiz pozitsiyada neytrallashgan fonemalarning fonetik tabiati farqlanmasa ham, ularning oppozitsiyadagi fonologik qiymati saqlanadi. Bu hoi fonemaning sof fonetik jihati emas, lingvistik-funksional mohiyati til uchun yetakchi omil ekanligidan dalolat beradi.

Xulosa: a) fonemalar til mexanizmida muhim ijtimoiy ahamiyatga ega bo'lgan mustaqil birliklardir: ular so'z va morfemalarning tovush qobig¹ ini (ifoda planini) farqlash bilan birga, shu so'z yoki morfemalarning ma'nolarini farqlash vazifasini ham bajaradi; b) fonemalarda differensial (farqlanadigan) va integral (farqlanmaydigan) belgilar mavjud bolib, ulardan birinchisi (differensial belgi) fonologik jihatdan *relevant belgi*, ikkinchisi (integral belgi) esa fonologik jihatdan *norelevant belgi* hisoblanadi; d) ikki fonemaning qarama-qarshi qo'yilayotgan differensial belgilari shu fonemalarni bitta oppozitsiyaga birlashtiradi, bir farqlanish belgisiga asoslangan ikki va undan ortiq oppozitsiyalar esa korrelatsiyalarga uyushadi. Demak, oppozitsiyalar- dagi farqlovchi belgilar korrelyatsiyada birlashtiruvchi belgiga aylanadi;

e) korrelatsiyalar o'z navbatida bir-biri bilan ulanib, bir butun tizimni- fonologik sistemani hosil qiladi, bunda oppozitsiya sistemaning quyi pog'onasi (yadrosi), korrelatsiya esa uning yuqori pog'onasi bo'ladi.

Eslatma: tilning fonologik tizimida korrelatsiya hodisasi borligini aniqlagan olimlardan biri (ehtimol, birinchisi) bizning yurtdoshimiz

Abu Ali ibn Sino bo'lgan. U o'zining fonetikaga doir bir risolasida «dol» «to» ga qanday munosabatda boisa, «zod» «sin» ga shunday munosabatda bo'ladi», — degan edi. Qiyos⁴⁰ qiling: «dol» (jarangli «d») — «to» (jarangsiz «t»), «zod» (jarangli «z») — «sin» (jarangsiz «s»). Bunda jarangli va jarangsizlik belgilari asosida d-t, z-s oppozitsiyalari bir korrelatsiyaga uyushayotganligi nazarda tutilganligi shubhasiz¹⁵.

O'zaro zidlanishda (oppozitsiyada) bo'lgan fonemalardan birini ikkinchisi bilan

¹⁴ K.)КыпаБЖеБ. ZtnaxpoHHMecKaa (j)Ono.nornH. — M.: «HayKa», 1986, c. 96. *Yana qarang*: c. 103-370.

¹⁵ Bu *h.aqda qarang*: AxBjiennMaHM BT. ApaocKoe A3biK03HaHHe cpeÄHHX BeKOB. B KH.: HeTopiM jIHrBMCTHHecKHx yneHMH. - JL.: 1981, CTp. 81-83; >KыпаБЖеБ B.K. ÜHaxpoHM- qecKaa (jroHOJiornfl. M.: «HayKa», 1986, CTp. 74; A6iia3H30B A. Ko'rsatilgan asar, 10-6eT.

almashtirish qonuniyati Z.M. Boburning «Boburnoma»- sida ham qayd etilgan. Unda shunday deyilgan: «Soʻngra maʼlum boʻldikim, turki lafzida mahal iqtizosi bila to va dol, yana gʻayn va qof va kof bir- birlari bila mubaddal boiurlar emish»¹⁶. t

Izoh: mubaddal — «almashingan», iqtizo — «taqozo», «talab», «istak», «ehtij», mahol— «imkonsiz».

25- §. Fonema ottenkalari

Fonema ottenkalari fonemalarning talaffuzdagi real koʻrinishlaridir (L.V. Shcherba). Chunonchi, «a» fonemasi old qator unlidir. Bu belgi «a» fonemasi uchun tipik hisoblanadi, biroq shu tipik belgi *qaram* soʻzida orqa qator unli ottenkasiga aylanadi. Demak, «a» fonemasi *qaram* soʻzida («q» bilan yondosh qoʻllanganda) orqa qator unli tarzida, *karam* soʻzida («k» bilan yondosh qoʻllanganda) esa old qator unli tarzida talaffuz qilinadi. Bu ikki xil talaffuz «a» fonemasining soʻz tarkibidagi real koʻrinishlari - ottenkalari hisoblanadi. Ottenkalar fizik-akustik va artikulyatsion jihatdan oʻzaro farqlansa-da, bir-biriga qarama-qarshi qoʻyilmaydi, chunki shu ikki ottenkaning fonologik funksiyasi bitta (ularning ikkalasi bitta «a» fonemasining vazifasini bajaradi). Demak, fonema bilan uning ottenkalari oʻrtasida umumiylik va xususiylik munosabatlari bor.

Fonema ottenkalaridan birining oʻmida ikkinchisini qoʻllab boimaydi: bunga shu ottenkani shakllantirgan fonetik pozitsiya yoʻl qoʻymaydi. Masalan, *ko* 7 soʻzida faqat old qator «e», *qo* 7 soʻzida esa faqat orqa qator «o» qoʻllanadi. Bir fonemaning turli pozitsiyadagi koʻrinishlari — ottenkalari fonema qatorini hosil qiladi. Masalan, «u» fonemasi *kul* soʻzida old qator «Y» tarzida, *qul* soʻzida esa orqa qator «u» tarzida talaffuz etiladi, shunga koʻra y, u qatorini yuzaga keltiradi.

Fonema ottenkalari tushunchasiga L.V. Shcherba asos solgan. Bu tushuncha va atama Sankt-Peterburg (sobiq Leningrad) fonetistlari maktabi vakillari tomonidan koʻproq qoʻllanadi.

26- §. Ottenkalar tasnifi

Ottenkalar tilshunoslikda majburiy va individual turlarga ajratiladi.

1. Majburiy ottenkalar fonemaning soʻz tarkibidagi yoki nutq oqimidagi fonetik qurshov taʼsirida yoki maʼlum fonetik pozitsiya talabi bilan oʻzgargan koʻrinishlaridir. Ular oʻz navbatida kombinator ottenkalar va pozitsion ottenkalarga boʻlinadi:

a) *kombinator ottenkalar* soʻz tarkibidagi tovushlarning bir-biriga taʼsiri natijasida yuzaga keladi. Masalan, jarangli «z» fonemasi *mazlcursoʻzi* tarkibida jarangsiz «k» undoshi taʼsiriga uchraydi va jarangsiz «s» tarzida (*maskur* deb) talaffuz qilinadi;

b) *pozitsion ottenkalar* undosh fonemalarning soʻz oxirida kelgan, unli fonemalarning urgʻuli yoki urgʻusiz, ochiq yoki yopiq boʻgʻinlarda qoʻllangan koʻrinishlaridir. Masalan, jarangli «b» va «d» fonemalari soʻz oxirida jarangsiz «p» va «t» tarzida talaffuz qilinadi: *tartib > tartip, omad > omat* kabi. Bunday «p» va «t» tovushlari jarangli «b» va «d» fonemalarining pozitsion ottenkalari sanaladi, «i» unlisi *bilan* soʻzida qisqa va kuchsiz (urgʻusiz boʻgʻinda boʻlganligi uchun), *oʻrik* soʻzida kuchliroq (urgʻuli boʻgʻinda boʻlganligi uchun), *bir* soʻzida tor (toʻla yopiq

¹⁶ Боўп. Асапжап. уқ >KHJianHK, 2-jkhjui, БоўпHOMa. — T.: «BajinnM aaa6HeT», 1965, 145-6.

bo'g'inda bo'lganligi uchun), *endi* so'zida esa biroz kengaygan holatda — *ende* shaklida (so'z oxiridagi ochiq bo'g'inda bo'lganligi uchun) talaffuz etiladi. Bu ko'rinish- larning barchasi bitta «i» fonemasining turli pozitsion ottenkalari hisoblanadi;

d) fonema ottenkalarining yuzaga kelishida ba'zan kombinator va pozitsion omillar birga qatnashadi, natijada fonemaning *kombinator- pozitsion ottenkasi* (aralash ko'rinishi) shakllanadi. Masalan, old qator «i» fonemasi *qilich* so'zining birinchi bo'g'inida «q» ning ta'siriga duch kelib, «bi» ga moyil talaffuz etiladi(kombinator ottenka), ayni paytda urg'usiz bo'g'inda bo'lganligi uchun bu fonema kuchsizlanadi (pozitsion ottenka).

Fonemalarning kombinator va pozitsion ottenkalari tilshunoslikda shu fonemalarning *allofonlari* deb ham yuritiladi.

Har bir fonema nutq oqimida o'zining yuqoridagi ottenkalaridan biri shaklida namoyon bo'ladi, bunday ottenkalar ichida bittasi shu fonema uchun tipik bo'ladi — kam o'zgaradi yoki butunlay o'zgarmaydi: fonemalarning kuchli pozitsiyadagi ko'rinishlari bunga misol bo'ladi. Masalan, *daraxt* so'zi boshida yoki *bodom* so'zi o'rtasida qo'llangan «d» fonemasining akustik-artikulatsion belgilari shu fonemaning alohida (nutqdan tashqarida) 46 olingan belgilaridan deyarli farq qilmaydi. Fonemaning bunday ko'rinishi shu fonemaning *asosiy ottenkasi* yoki fonema qatoridagi *dominanta* deb qaraladi. Qolgan barcha ko'rinishlar esa asosiy bo'lmagan (notipik) ottenkalar sanaladi. Notipik ottenkalar fonetik qurshovdagi tovushlarga ko'proq darajada qaram boiadi;

e) majburiy ottenkalarining adabiy so'zlashuvga va jonli so'zlashuvga xoslangan *uslubiy ottenkalari* ham uchraydi: *ko'ylak* («l» — adabiy so'zlashuvga xos) > *ko'ynak* («n» — jonli so'zlashuvga xos), *qarmoq* («r» — adabiy so'zlashuvga xos) > *qalmoq* («l» — jonli so'zlashuvga xos) kabi.

Fonemalarning uslubiy ottenkalaridan uslubiy (stilistik) maqsadlarda foydalaniladi.

So'zlovchi va tinglovchining xotirasida, odatda, fonemaning asosiy ottenkasi «o'rtnashib qolgan» bo'ladi, shu bois inson nutq oqimida fonemaning o'zgargan ottenkasi qo'llanganligini sezmaydi, uni asosiy ottenka sifatida qabul qiladi: fonemaning lingvistik-funksional (fonologik) xususiyati shuni taqozo etadi. Masalan, *tub* va *tup* so'zlari oxiridagi «b» va «p» fonemalari bir xil talaffuz etiladi: *tup* (1) va *tup* (2) kabi, ammo inson bu ikki so'zning ma'nolarini farqlashda qiynalmaydi, chunki *tub* so'zining oxiridagi fonemaning aslida «p» emas, «b» ekanligi uning xotirasida mustah- kam o'rtnashib qolgan. Demak, fonemalarning til va nutqdagi tanituvchi funksiyalari realizatsiyasida ularning fizik-akustik belgilari emas, lingvistik- funksional belgilari muhim rol o'ynaydi. Bularni o'rganish fonologiyaning vazifasi hisoblanadi.

2. Individual ottenkalar ayrim kishilarning talafiuzidagi o'ziga xosliklar (masalan, erkak va ayollardagi ovoz tafovutlari) tufayli yoki nutq a'zolaridagi nuqsonlar sababli yuzaga keladigan tovush ko'rinishlaridir. Bunday ottenkalarining lingvistik qiymati yo'q, shunga ko'ra ular tilshunoslikda o'rganilmaydi.

3. Fakultativ variantlar fonemaning bir xil fonetik pozitsiyadagi ikki xil ko'rinishidir. Chunonchi, *shohi* so'zidagi «h» shu pozitsiyada (intervokal holatda)

«y» ko'rinishida ham, «h» ko'rinishida ham namoyon bo'ladi; *shohi* — *shoyi*, *Tohir* — *Toyir* kabi. Shuningdek, sirg'aluvchi «s» fonemasi jonli so'zlashuvda so'z boshida «ch» ko'rinishida ham qo'llanadi: *soch* — *choch*, *sochiq* — *chochiq*, *sachratmoq* — *chachratmoq* kabi.

27-

§. Ottenka, variant va variatsiya

Ottenka, variant va variatsiya tushunchalari o'rtasidagi munosabatlar. Tilshunoslikda *ottenka* va *variatsiya* atamalari bir tushunchani — fonemaning nutqdagi real ko'rinishlarini ifodalaydi. Ulardan biri (*ottenka* atamasi) S.-Peterburg fonologiya maktabiga, ikkinchisi (*variatsiya* atamasi)

Moskva fonologiya maktabiga ko'proq **xosun. iviasaian, «d» nmg ouam va ozod** so'zlaridagi ikki xil ko'rinishi (jarangli «d» va jarangsiz «t») bir fonemaning ikkita ottenkasi (S.-Peterburg) yoki ikkita variatsiyasi (Moskva) hisoblanadi.

Variant atamasi tilshunoslikda ikki xil ma'noda qo'llanmoqda: Moskva maktabi vakillari ishlarida *variant* bir fonemaning ikki xil pozitsiyadagi ikki xil ko'rinishi emas, balki ikkita fonemaning kuchsiz pozitsiyada mo'tadillashuvidan (neytralizatsiyalanishidan) yuzaga kelgan bir xil ko'rinishidir: *prud* va *prut* (talaffuzda: *prut* va *prut*) kabi. Bunda «d» va «t» ning so'z oxirida neytrallashuvi sodir bo'lgan, natijada bu ikki fonema bitta «t» ko'rinishiga ega bo'lgan. Bu ko'rinish *variant* deb nomlangan, u «d» va «t» fonemalariga aloqador bo'lganligi uchun «d» va «t»laming ikkalasi **giperfonema** («fonemalar guruhi») deb nomlanadi¹⁷. Bu nazariyaga ko'ra, o'zbek tilidagi *savod* va *savat* (talaffuzda *savot* va *savat*) so'zlari oxiridagi «d» va «t»lar ham giperfonema, ularning talaffuzdagi neytrallashgan «t» ko'rinishi esa *variant* hisoblanadi.

Praga tilshunoslik maktabi vakillari ishlarida *variant* atamasi ko'proq ottenka (bir fonemaning ikki xil ko'rinishi) ma'nosida qo'llaniladi. O'zbek tilshunosligida ham bu atama ko'proq shu ma'noda ishlatilib kelinmoqda¹⁸.

28- §. Transkripsiya

Transkripsiya — fonemalarning nutq oqimidagi turli ottenkalarini, shuningdek, mahalliy lahja va shevalarning fonetik xususiyatlarini (tovushlarning cho'ziq-qisqaligi, o'zakva morfemalar o'rtasidagi uyg'unlik kabi hodisalarni) yozuvda aniq ifodalash uchun qo'llanadigan maxsus grafik belgilar tizimidir. Bunday tizimdan xalq og'zaki ijodi namunalarini, o'zga til matnlarini yozib olishda ham foydalaniladi.

Transkripsiyaning quyidagi ikki turi o'zaro farqlanadi:

1. **Fonetik transkripsiya.** Transkripsiyaning bu turi fonetik prinsip asosida tuziladi — fonemaning talaffuzdagi har bir foniga alohida harf belgilanadi.

O'zbek dialektologiyasida ko'proq rus grafikasi asosida tuzilgan transkripsiyadan foydalanib kelinmoqda. Bu transkripsiyada o'zbek tili unlilari uchun quyidagi belgilar olingan (jadvalga qarang):

Tilning ko'tarilish o'rniga ko'ra	Old ngi qator il (oldi)		Indifferent (oraliq) tovushlar		Orqa qator (til orqa)	
Labning ishtirokiga ko'ra	Lablanmagan	Lablangan	Lablanmagan	Lablangan	Lablanmagan	Lablangan
Tilning ko'tarilish darajasiga ko'ra N.	L	l	L	l	L	l
Yuqori arilish ko't	H	Y	<T), b>		bl	y
O'rta yuqori-o'rta ko'tarilis ko'tarilish				<y>		0

¹⁷ ПетфопMaxcKHM A.A. H3 HCTOPHH OTepecTBeHHoä (jtOHOfiorHM. - M., 1970, c. 116-118.

¹⁸ *Qarang:* Shoabdurahmonov Sh., Asqarova M., Hojiyev A., Rasulov I., Doniyorov X. Hozirgi o'zbek adabiy tili. 1-qism. - T.: «O'qituvchi», 1980, 36-37-b.

Yana qarang: Tursunov U., Muxtorov J., Rahmatullayev Sh. Hozirgi o'zbek adabiy tili. — T.: «O'zbekiston», 1992, 32-b.

h							
	quyi-o'rta ko'tarilish	3 G					
Quyi ko'tarilish		0			a(o)		

Demak, unilarning turli ottenkalarini berish uchun transkripsiyada 15 ta belgi olingan. Bu belgilar orqali o'zbek dialekt va shevalarida uchraydigan unli fonemalarni ifodalash mumkin.

Undoshlar uchun rus grafikasiga asoslangan o'zbek alfavitidagi e, e, 10, h grafemalaridan boshqa barcha harflar ishlatiladi: «e», «e», «io», «a» lar esa transkripsiyada quyidagicha ifodalanadi:

E – üe, HO, he; E – HO; K) — fly, ny; 51 — HØ, ha.

Transkripsiyada undoshlarning yumshoqligi ham alohida belgi bilan ifodalanadi. Masalan, «jT»(yumshoq «JI») kabi¹⁹.

2. **Fonematik transkripsiya** (fonologik transkripsiya). Transkripsiyaning bu turi faqat fonemalarni ifodalashga asoslangan, unda har bir fon (allofon) uchun maxsus belgi (harf) ishlatilmaydi. Masalan, *kir*, **qir** (fonematik transkripsiya) - *Kbr*, (fonetik transkripsiya), **KapaM**, **papaM** (fonematik transkripsiya), *Kdr&M*, **qaraM** (fonetik transkripsiya). Fonematik transkripsiyada bir fonema uchun bir belgi qo'llanadi, fonetik transkripsiyada esa fonemaning har bir foni (ottenkasi) uchun alohida belgi ishlatiladi, shuning uchun fonetik transkripsiyada harflar va diakritik belgilar miqdori ko'p bofladi.

49

1. Fonema nima?
2. Fonemalarning differensial va integral belgilarini qanday tushunasiz? Bu belgilarning tilda qanday roli bor?
3. Fonologik oppozitsiya (zidlanish) nima? Korrelyatsiya-chi?
4. Korrelatsiyaning yadrosini nima tashkil qiladi?
5. Korrelatsiya hodisasini dastlab kim aniqlagan?
6. O'zbek tili konsonantizmida korrelatsiyaning qanday turlari bor?
7. O'zbek tili vokalizmida korrelatsiyaning qanday turlari mavjud?
8. Vokalizm sistemasining shakllanishida tilning ko'tarilishi, tilning yotiq harakati va lablarning ishtiroki qanday rol o'ynaydi? Ulardan qaysilari unli fonemalarning fonologik belgilarini shakllantiradi?
9. Fonema ottenkalari va fonema qatori nima?
10. Fonema ottenkalari haqidagi tushunchaga kim asos solgan?
11. Fonema ottenkalaridan birining o'rnida ikkinchisini qo'llab bo'ladimi?
12. Fonemalarning variatsiya va variantlari qanday farqlanadi?
13. Fonemalarning mo'tadillashuvi (neytrallashuvi) va arxifonema (giperfonema) tushunchalarini qanday izohlaysiz?

Tayanch tushunchalar

Fonema - so'zlar, morfemalar va grammatik shakllarning tovush qobig'ini, binobarin, ma'nolarini ham farqlash uchun xizmat qiladigan eng kichik segment birlik.

¹⁹ Bu haqda qarang: Reshetov V.V., Shoabdurahmonov Sh. O'zbek dialektoloeiyasi. - T.: «O'qituvchi», 1978, 9-b.
4 — Hozirgi o'zbek adabiy tili

Fonemalarning differensial belgilari - o'zaro qarama-qarshi qo'yilayotgan ikki fonemaning farqlanadigan belgilari.

Fonemalarning integral belgilari — o'zaro qarama-qarshi qo'yilayotgan ikki fonemaning farqlanmaydigan belgilari.

Fonologik oppozitsiya — differensial belgilar asosida ikki fonemaning bir-biriga qarama-qarshi qo'yilishi (fonologik zidlanish).

Gradual oppozitsiya — pog'onali zidlanish.

Korrelatsiya — bir farqlanish belgisi asosida tarkib topgan ikki va undan ortiq oppozitsiyalar qatori.

Artikulatsiya o'rni — talaffuzda ishtirok etuvchi asosiy nutq a'zosi yoki shu a'zoning faol ishtirok etayotgan qismi.

Artikulatsiya usuli — nutq a'zolari hosil qilgan to'siqdan havo oqimining portlab, sirg'alib yoki titrab o'tishi.

Jaranglilik-jarangsizlik belgilariga asoslangan oppozitsiyalar — undosh tovushlarning jaranglilik va jarangsizlik belgilari asosida zidlanish hosil qilishi.

Lablanish va lablanmaslik oppozitsiyasi — unli fonemalarning lablar ishtirokiga ko‘ra zidlanishi.

Tilning uch darajali ko‘tarilishi — unli fonemalarning hosil bo‘lishida tilning tanglay tomon ko‘tarilish darajasi: quyi ko‘tarilish, o‘rta ko‘tarilish, yuqori ko‘tarilish kabi.

Fonema ottenkalari - fonemalarning talaffuzdagi real ko‘rinishlari.

Kombinator ottenka - fonemaning so‘z tarkibidagi tovushlar ta‘sirida yuzaga kelgan ko‘rinishi.

Pozitsion ottenka — fonemaning so‘z yoki bo‘g‘indagi pozitsiya talabiga moslashgan ko‘rinishi.

Variatsiya — fonema ottenkasining Moskva fonologlari maktabida qabul qilingan nomi.

Transkripsiya - fonemalarning turli ottenkalarini, shuningdek, lahja va shevalarga xos fonetik xususiyatlarni yozuvda aniq ifodalash uchun shakllantirilgan maxsus grafik belgilar tizimi.

HOZIRGI O‘ZBEK ADABIY TILI VOKALIZM 1

Adabiyotlar: 1 [44-63], 4 [20-22], 10 [47-53], 16 [16-20], 20 [15— 17], 22 [20-45], 27 [17-21], 29 [8-25],

29- §. Vokalizm

Vokalizm — o‘zbek adabiy tilining unlilari tizimidir. U 6 ta fonemani - i, e, a, u, o‘, o tovushlarini o‘z ichiga oladi. Hozirgi (kirillcha) o‘zbek yozuvida bu 6 ta fonema uchun 10 ta harf (H, 3, a, y, y, o, e, e, IO, a), yangi (lotincha) o‘zbek yozuvida esa 6 ta harf (i, e, a, u, o, o‘) ishlatiladi. Fonemalar miqdori bilan harflar (grafemalar) miqdori o‘rtasidagi bunday har xillik ularning boshqa-boshqa hodisalar ekanligidan dalolat beradi. (Bu haqda darslikning «Grafika» bo‘limiga qaralsin.)

Unli fonemalar undoshlardan quyidagi belgilariga ko‘ra farqlanadi:

a) fizik-akustik jihatdan: unlilar ovozdan (asosiy va qo‘shimcha tonlar munosabatidan) tarkib topadi, unda shovqin qatnashmaydi. Undosh tovush tarkibida esa shovqinning bo‘lishi shart; b) anatomik-fiziologik jihatdan: unli tovushlar talaffuzida nutq a‘zolari to‘siq (fokus) hosil qilmaydi, bu hoi o‘pkadan kelayotgan havo oqimining og‘iz bo‘shlig‘ida to‘siqqa uchramay o‘tishini ta‘minlaydi. Undoshlar artikulyatsiyasida esa albatta to‘siq (fokus) hosil qilinadi, havo oqimi shu to‘siqdan portlab, sirg‘alib yoki titrab o‘tadi, bu jarayon undosh tovush uchun kerak bo‘lgan shovqinni yuzaga keltiradi;

d) lingvistik-funksional jihatdan: unlilar ham, undoshlar ham so‘z va morfema tarkibida «qurilish material» sifatida (shakllantiruvchi funksiyada) qatnashadi; shakllantirilgan fonetik so‘z yoki morfemalarning tovush qo‘big‘ini bir-biridan farqlaydi, shu orqali ularning ma‘nolarini tafovutlash imkonini yaratadi. Yana: unlilar bo‘g‘in hosil qiluvchi asosiy tovushdir, undosh fonemalar esa unli bilan birga qatnashadi, o‘zicha bo‘g‘in hosil qilmaydi (sonantlar bundan mustasno, chunki ularda bo‘g‘in hosil qilish xususiyati bor)². Shuning uchun bo‘g‘in tarkibidagi unli shu bo‘g‘inning cho‘qqisi («vershina sloga») sanaladi. Bundan tashqari, unlining yolg‘iz o‘zi fonetik so‘zni yoki morfema qobig‘ini hosil qilishi mumkin: uchinchi shaxs, birlik ma‘nosidagi «u» olmoshining, shuningdek «a?»

so‘roq yuklamasining ifoda plani - moddiy-material asosi bir unlidan iboratligi. buning dalilidir. Undoshlarda esa bu xususiyat yo‘q.

30- §. Unli fonemalar tasnifi

O‘zbek tilshunosligida unli fonemalar quyidagi uch belgi asosida tasnif qilinadi:

1. *Lablarning ishtirokiga ko‘ra:* a) lablashgan unlilar (u, o‘, o). Bu unlilarni talaffuz qilishda lablar doira shaklida biroz cho‘ziladi;

b) lablashmagan unlilar (i, e, a). Bu unlilarni talaffuz qilishda lablar doira shakliga kirmaydi va cho‘zilmaydi. Tasnifning bu turi fonologik sistemadagi «lablanish-lablanmaslik oppozitsiyasi» talablaridan kelib chiqadi.

2. *Tilning vertikal harakatiga ko‘ra:* a) yuqori tor unlilar (i, u). Bu unlilarni talaffuz qilishda og‘iz tor ochiladi, til bilan qattiq tanglay orasi ham tor boladi;

b) o‘rta keng unlilar (e, o‘). Bu unlilarni talaffuz qilishda og‘iz o‘rta darajada ochiladi, til bilan qattiq tanglay orasi ham o‘rtacha kenglikda (yuqori ko‘tarilish bilan quyi ko‘tarilish orasida) bo‘ladi; d) quyi keng unlilar (a, o). Bu unlilarni talaffuz qilishda og‘iz keng ochiladi, til bilan qattiq tanglay orasi ham yuqoridagi ikki holatdan ancha keng bo‘ladi. Tasnifning bu turi fonologik sistemadagi «tilning uch darajali ko‘tarilishi» oppozitsiyasiga asoslanadi.

3. *Tilning gorizontal (yotiq) harakatiga ko‘ra:* a) old qator unlilar (i, e, a). Bu unlilarni talaffuz qilishda tilning uchki qismi pastki tishlarga tiraladi (demak, oldinga cho‘ziladi); b) orqa qator unlilar (u, o‘, o). Bu unlilarni talaffuz qilishda tilning uchki qismi pastki tishlarga tiralmaydi (demak, biroz orqaga tortilgan bo‘ladi).

23 *Sonantlarning bo‘g‘in hosil qilishi haqida qarang:* MaxMynoB A. CoHopubie y36eKCKoro fHbiKa. — T.: «<t>aH», 1980, c. 5, 34.

Tasnifning birinchi va ikkinchi moddalaridagi beigilar (lablanish-lablanmaslik, tilning yuqori, o‘rta va quyi ko‘tarilishiga asoslangan alomätlar) fonemalarning fonologik xususiyatlarini ifodalaydi. Uchinchi moddadagi belgi (yotiq harakatdagi alomatlar) esa o‘zicha fonologik rol o‘ynamaydi. chunki tovnshlarning old qator yoki orqa qator bo‘lishi lablarning ishtirokiga va turli kombinator omillar ta‘siriga bog‘liq: lablanmaslik tilning tish tomon siljishini, lablanish esa tilning tishdan orqaga tortilishini taqozo qiladi. Demak, old qator (i, e, a,) va orqa qator (u, o‘, o) unlilarining fonologik xususiyati lablar ishtirokisiz namoyon bo‘lmaydi [1, -47; 20, -15]^{2<}.

Tasnifning bu turi quyidagi jadval shaklida berilishi mumkin:

Tasnifning bu turi quyidagi jadval shaklida berilishi mumkin:

Ne	Tilning vertikal (tik) harakatiga ko‘ra	Tilning gorizontal (yotiq) harakatiga va lablarning ishtirokiga ko‘ra	
		Old qator, lablanmagan	Orqa qator, lablangan
1	Yuqori tor unlilar	I	U
2	O‘rta keng unlilar	E	O‘
3	Ouyi keng unlilar	A	0

unlilar		
---------	--	--

O'zbek tilshunosligida unli fonemalarning boshqacharoq tasniflari ham bor. Chunonchi, «O'zbek tilining taraqqiyot bosqichlari» (B. To'ychiboyev) nomli qo'llanmada vokalizm tizimining qadimgi turkiy, eski o'zbek va hozirgi o'zbek adabiy tillaridagi holatlari diaxron (tarixiy) planda o'rganilib, hozirgi o'zbek adabiy tili vokalizmida ham, eski o'zbek adabiy tilida bo'lganidek, 9 ta unli bor, degan xulosa beriladi [29, -25]. Bu unlilarning sifat belgilari ham boshqacharoq baholanadi. Qo'llanmada keltirilgan quyidagi jadvalga e'tiborbering.

Hozirgi o'zbek adabiy tilidagi unlilar tizimi

Lablarning ishtirokiga ko'ra		Lablanmagan		Lablangan	
Tilning tik harakatiga ko'ra	Tilning to'g'ri yo'nalishiga ko'ra	Til oldi	Til orqa	Til oldi	Til orqa
Tor		i	bl	ii	u
O'rta keng		e		ø	0
Keng		a		a	

Ycma qarang: MaxMyaoB A. TjiacHbie yrbeKCKKoro jiuTcparvpuoro HJbixa. - T.: «ct>an», 1968, c. 33.

Yuqoridagi jadvaldan quyidagilar ma'lum bo'adi: a) hozirgi o'zbek adabiy tili vokalizmida unilarning kontrast juftlari mavjud: i-bi, ü-u, e-o, e-a kabi; b) lablanmagan unililar 3 ta emas, 4 ta (i, e, e, bi); d) lablanganlar esa 5 ta (ü, u, e, o, a);

Professor O. Azizov hozirgi o'zbek adabiy tili vokalizmini quyidagicha tasnif qiladi [4, -20-21]:

1. *Tilning ko'tarilishi va uning tanglay tomon yaqinlashuviga ko'ra:*
 - a) til oldi (oldingi qator) unilari — i (b), e;
 - b) til orqa (orqa qator) unilari — bi (b), a, "u, o;
2. *Lablarning holati va ishtirokiga ko'ra:*
 - a) lablangan — u, ü, o, e;
 - b) lablanmagan — e (ä), a, o (ä), i (b), bi.
3. *Tilning ko'tarilishi va og'izning ochilish darajasiga ko'ra:*
 - a) tor unililar — i, bi, u, ü.
 - b) o'rta keng unililar — e, o, ö.
 - d) keng unililar — e (ä), a, o (ä).

Yuqoridagi tasnifni xulosalab, muallif shunday deydi: «Hozirgi zamon o'zbek adabiy tilida oltita unli fonema bo'lib, ularni belgilariga ko'ra jadvalda shunday ko'rsatish mumkin [4, -21]:

Tilning ko'tarilish o'rniga ko'ra	Til oldi (oldingi) qator		Til orqa qator	
	Lablanma ganlar	Lablan ganlar	Lablanm a-ganlar	Lablan ganlar
Labning holati va ishtirokiga ko'ra				
Tilning ko'tarilish va og'izning ochilish darajasiga ko'ra				
Tor unililar	i	ii	bi	u
O'rta keng unililar	e	ö	-	o
Keng unililar	a (ä)	-	a, o (ä)	-

Risoladan keltirilgan bu ma'lumotlarni (tasnif va jadvalni) quyidagicha sharhlash mumkin: o'zbek adabiy tili vokalizmi 6 unlidan iborat, ammo ularning nutqdagi real ko'rinishlari (demak, ottenkalari) ancha ko'p. «Ularni belgilariga ko'ra jadvalda shunday ko'rsatish mumkin» deyilganda ayni shu ottenkalar nazarda tutilgan bo'lsa kerak.

Professor M. Mirtojyevning «O'zbek tili fonetikasi» o'quv qo'llanmasida ham bu masala o'zgacha yoritilgan. Unda tor unilarga i, b, i, u, bi, u, ü, o'rta keng unilarga e, o, o, keng unilarga esa e, ä, ä, o 54 tovushlari kiritilgan. Tilning yonlama harakatiga ko'ra ular old qator (i, n, ü, e, e, a) va orqa qator (b, bi, u, o, a) tiplarga, lab ishtirokiga ko'ra esa lablangan (ü, u, e, o) va lablanmagan (i, n, e, a) tiplarga bo'lingan. Bu tasnifda ruscha o'zlashmalarda qo'llanadigan i, bi fonemalarining o'zbek tili vokalizmi tarkibida berilganini ko'ramiz [16, -16—20].

Shunday qilib, o'zbek adabiy tili vokalizmining tasnifi va tavsifi masalalari

hozircha ancha munozarali bo'lib qolayotganligini anglash qiyin emas. Bunday munozaralarga sabab bo'layotgan omillar qatorida quyidagilar bor: 1) eski o'zbek adabiy tili vokalizmiga xos 9 unlili tizimning hamda shu tizimga xos kontrast juftliklarning (i-bi, ü-u, a-a, e-o kabi oppozitsiyalarning) hozirgi o'zbek adabiy tili vokalizmida ham saqlanganligini asoslashga intilish; 2) qipchoq lahjasi shevalari vokalizmiga xos fonologik xususiyatlarning hozirgi o'zbek adabiy tili vokalizmida borligini asoslash harakati; 3) fonemalar o'rnida ularning ottenkalarini (allofonlari, variatsiyalarini) ko'rsatish holatlarining mavjudligi; 4) quyi keng «o» fonemasining lablanish-lablanmaslik belgisiga berilayotgan tavsiflarning har xilligi va boshqalar²⁰.

31- §. Ayrim unlilar tavsifi

«i» fonemasi — yuqori tor, old qator, lablanmagan unli. Bu fonema so'zning barcha bo'g'inlarida uchraydi; *ichki* (birinchi va oxirgi bo'g'inlarda), *tirikchilik* (birinchi, ikkinchi, uchinchi va oxirgi bo'g'inlarda) kabi. U chuqurtil orqa q, g', x undoshlari bilan yonma-yon kelganda yo'g'on (orqa qator) unli tarzida, boshqa barcha pozitsiyalarda esa ingichka (old qator) unli sifatida talaffuz qilinadi. Qiyos qiling: *kir* va *qir*, *tarkib* va *targ'ib*, *himmat* va *xilvat* kabi. Urg'usiz bo'g'inda kuchsizlanadi: *biroq*, *bilan* (*bhroq*, *bhlan*) kabi. So'zning oxiridagi ochiq bo'g'inda biroz kengayadi; *bordi* > *borde*, *ketdi* > *kette* kabi;

«e» fonemasi — o'rta keng, old qator, lablanmagan unli. Bu fonema bir bo'g'inli so'zlarda {*men*, *sen*, *bash* kabi), ko'p bo'g'inli so'zlarning birinchi bo'g'inida {*bashik*, *etik*, *telpak* kabi) ko'proq qo'llanadi.

Tobe, *tole*, *voqe*, *foye*, *telefon*, *televizor* kabi o'zlashma so'zlarda qo'llangan «e» unlisi etimologik jihatdan o'zbekcha «e» ning o'zi emas.

O'zbekcha «e» *ekin*, *eshik* so'zlarining boshidagi to'la ochiq bo'g'inda, shuningdek, *ertak*, *ellik* kabi so'zlar boshidagi berkitilmagan bo'g'inda ochiqroq talaffuz etiladi, *begzod*, *mergan* kabi so'zlar boshidagi to'la yopiq bo'g'inda yumuqroq bo'ladi; *xesh*, *xesh-aqrabo* kabi so'zlarda (chuqur til orqa x undoshi bilan yonma-yon kelganda) esa orqa qator, yo'g'on unli tarzida aytiladi;

«a» fonemasi - quyi keng, old qator, lablanmagan unli. So'zning barcha bo'g'inlarida kela oladi: *anor* (birinchi bo'g'inda), *telpak* (ikkinchi, oxirgi bo'g'inda), *nafaqa* (so'zning uchala bo'g'inida) kabi. Bu fonema ham, boshqa unlilarda bo'lganidek, chuqur til orqa **q**, **g'**, **x** undoshlari bilan yonma-yon qo'llanganda orqa qator, yo'g'on unli tarzida talaffuz qilinadi, sayoz til orqa **k**, **g**, **ng**, til o'rta **y** va faringal **h** undoshlari bilan yondosh bo'lganda esa ingichka ottenka bilan aytiladi. Qiyos qiling: *kasal* va *qasam*, *kamar* va *qamar*, *taka* va *taqa*, *mahal* va *shag'al*, *so'gal* va *nag'al*, *nasihat* va *tibcat*, *dangal* va *dag'al* kabi;

«u» fonemasi — yuqori tor, orqa qator, lablashgan unli. So'zning barcha bo'g'inlarida qo'llanadi: *uka* (birinchi bo'g'inda), *uzum* (birinchi, ikkinchi bo'g'inlarda), *ko'zgu* (oxirgi ochiq bo'g'inda) kabi. Urg'uli bo'g'inda kuchli, biroz cho'ziq; urg'usiz bo'g'inda esa qisqa, kuchsiz talaffuz qilinadi. Qiyos qiling:

²⁰ «o» unlisining kuchsiz lablanganligi aslida eksperimental tadqiqotlar asosida isbotlangan. *Bu haqda qarang*: MaxMy/tOB A. Diachbie y3ÖeKCKoro jtmepaTypHoro H3bu<a. — T.: «<»aH», 1968, c. 24-26. Otamirzayeva S. O'zbek adabiy tilida {o/o} unlisi lablanganmi? //O'zbek tili va adabiyoti masalalari. - T., 1962, № 2, 54-b.

butun, uchun, tuzuk (birinchi bo'g'inlar — urg'usiz, oxirgi bo'g'inlar — urg'uli) kabi. Bu unli ham **q, g', x** bilan yondosh qo'llanganda yo'g'onlashadi (orqa qator ottenkaga aylanadi), **k, g, ng, y, h** undoshlari bilan yonma-yon kelganda esa old qator, ingichka ottenka tarzida aytiladi. Qiyos qiling: *kul* va *qul*, *tugun* va *turg'un*, *ko'zgu* va *qayg'u*, *buyuk* va *urug'*, *hukm* va *xulq*, *guv* va *g'uv*, *mangu* va *urg'okabi*;

«o'» fonemasi — o'rta keng, orqa qator, lablashgan unli. Sodda so'zning * birinchi bo'g'inida qo'llanadi: *o'n*, *bo'r* (bir bo'g'inli so'zlar), *o'tin*, *to'Iqin* (ikki bo'g'inli sodda so'zlar) kabi. Birinchi bo'g'indan keyin qo'llanish holatlari ayrimqo'shma so'zlarda (*gultojixo'roz*, *Go'ro'g'likabi*) yoki tojikcha o'zlashmalarda (*obro'so'zida*) uchraydi. Bu unli ham **k, g, h, y** undoshlari yonida ingichkalashadi (old qator ottenka bilan qo'llanadi), **q, g', x** undoshlari yonida esa yo'g'on talaffuz qilinadi. Qiyos qiling: *ko'7* va *qo'I*, *go'7* va *g'o'r*, *ho'7* va *xo'r* («xo'r bo'lmoq»), *yo'7* va *xo'sh* kabi;

«o» fonemasi - quyi keng, orqa qator, kuchsiz lablashgan unli. Bu fonema ham so'zning barcha bo'g'inlarida uchraydi: *ota* (birinchi bo'g'inda), *bahodir* (ikkinchi bo'g'inda), *baho* (oxirgi bo'g'inda), *bobo* (har ikkala bo'g'inda) kabi; **k, g, y, h** undoshlari yonida ingichka (old qator unli tarzida), **q, g', x** undoshlari yonida esa yo'g'on (orqa qator unli tarzida) talaffuz qilinadi. Qiyos qiling: *komil* va *qobil*, *gov* va *g'ov*, *yosh* va *qosh*, *hoi* va *xol* kabi.

1. Vokalizm nima?
2. O'zbek adabiy tili vokalizmi qaysi fonemalarni o'z ichiga oladi?
3. Unli fonemalar undoshlardan qanday farqlanadi?
4. Unli fonemalar tasnifi nimalarga asoslanadi?
5. Lablarning ishtirokiga ko'ra unlilarning turlari?
6. Tilning vertikal (tik) harakatiga ko'ra unlilarning turlari?
7. Tilning gorizontaal harakatiga ko'ra unlilarning turlari?
8. Tasnifga asos bo'lgan qaysi belgilar fonologik xarakterda?
9. Qaysi belgi o'z holicha fonologik xususiyatga ega emas?
10. O'zbek tilshunosligida hozirgi o'zbek adabiy tili vokalizmiga oid qanday masalalar munozarali bo'lib qolmoqda?
11. Unli fonemalarning kombinator va pozitsion ottenkalari qanday farqlanadi? Ularning har biri alohida fonema deb qaraladimi?

Tayanch tushunchalar

Vokalizm — unli fonemalar tizimi.

Fokus - talaffuzda aktiv va passiv nutq a'zolari orasida hosil qilingan to'siq. O'pkadan kelayotgan havo oqimining portlab yoki sirg'alib o'tishidan shovqinning yuzaga kelishi ana shu fokusda sodir bo'ladi.

Bo'g'in³² cho'qqisi — bo'g'in markazi, yadrosi. Odatda unli tovush bo'g'in cho'qqisi sanaladi.

Lablar ishtiroki - unli tovushning hosil qilinishida lablarning faol yoki nafaol ishtiroki.

Tilning vertikal (tik) harakati — tilning uch darajali ko'tarilishida yuzaga keladigan belgilar.

Tilning gorizontaal.(yotiq) harakati - fonemalar artikulyatsiyasida tilning pastki

tishlar tomon cho'zilishi yoki orqaga tortilishi.

HOZIRGI O'ZBEK ADABIY TILI KONSONANTIZMI

Adabiyotlar: 1 [19-26], 4 [22-24], 10 [53-59], 16 [23-34], 20 [17- 27], 22 [47-51], 27 [21-25],

32-

§. Konsonantizm

Konsonantizm hozirgi o'zbek adabiy tili undosh fonemalari tizimidir. Bu tizim 24 fonemani - b, v, g, d, j, j (dj), z, y, k, l, m, n, q, p, r, s, t, f,

57

Tekshirish savollari

x, ch, sh, q, g\ h tovushlarini o'z ichiga oladi²¹. Biroq manbalarda o'zbek adabiy tili undoshlari miqdoriga oid boshqa fikrlar ham mavjud: 22 ta (S. Otamirzayeva, Y.D. Polivanov)²², 23 ta (A.K. Borovkov, I.A. Kissen)²³, 25 ta (A.N. Kononov, V.V. Reshetov, A. Abduazizov)²⁴. Demak, hozirgi o'zbek adabiy tili undosh fonemalari miqdori masalasida tilshunoslikda tugal bir fikr yo'q.

Undosh tovushning shakllanishida albatta shovqin qatnashadi, u nutq apparatidagi (masalan, og'iz bo'shlig'idagi) aktiv va passiv a'zolarining bir- biriga tegishi yoki juda yaqinlashishi natijasida hosil bo'lgan to'siqdan havo oqimining portlab yoki sirg'alib (a'zolariga ishqalanib) o'tishidan paydo bo'ladi. Bunday to'siq fonologiyada **fokus** deyiladi. Demak, undoshlarda fokusning bo'lishi shart.

33- §. Undoshlar tasnifi

Bunda o'zbek tili konsonantizmi tizimiga xos asosiy fonologik jihatlar — artikulyatsiya o'rni (tovushning fokusi), artikulyatsiya usuli va jarangli- jarangsizlik belgilari hisobga olinadi, shu belgilarni shakllantirishda ishtirok etadigan fizik-akustik va anatomik-fiziologik omillarga tayaniladi. Bunday tasnif quyidagi tartibda berilishi mumkin:

1. **Artikulyatsiya o'rniga ko'ra.** Bunda nutq apparatining qaysi a'zosi faol ishtirok etayotganligi va apparatning qayerida to'siq (fokus) hosil qilinishi nazarda tutiladi. Bu jihatdan tovushlar labial, til va bo'g'iz undoshlariga bo'linadi:

1. *Labial undoshlar* — ikki lab orasida yoki pastki lab bilan yuqori tishlar orasida hosil qilinadigan tovushlar. Ular ikki turga bo'linadi: a) lab- lab (bilabial) undoshlar — p, b, m, v; b) lab-tish undoshi — f.

Izoh: lab-lab «v» undoshi *ov, suv, qovun, sovuq* kabi turkiy so'zlarda ko'proq ishlatiladi. Bu tovushning lab-tish «v» dan o'sib chiqqanligi, lab- tish «v» ning esa b, g', g undoshlarida sodir bo'lgan o'zgarish asosida shakllanganligi haqida ma'lumotlar bor [29, -51; 18, -63—64]²⁵. Hozirgi o'zbek adabiy tilidagi lab-tish «v» yuqorida keltirilgan turkiy «v» ning o'zi emas, u etimologik jihatdan boshqa til birligidir, chunki bu tovush o'zbek tiliga arab va rus tilidan o'zlashgan so'zlarda qo'lanadi; *vatan* (arab.), *vaqt* (arab.) *va 'da* (arab.), *vagon* (rus.), *aviatsiya* (rus.) kabi. Shunga ko'ra lab- tish «v» ni lab-lab «v» ning fakultativ varianti deb qarash to'g'riroq bo'ladi.

2. *Til undoshlari* — tilning faol ishtirokida hosil bo'ladigan undosh fonemalar. Ular tovush fokusi qayerda hosil bo'lishiga ko'ra quyidagi turlaiga ajratiladi: 1) til oldi undoshlari: a) til oldi-apikal (alveolar) undoshlari — t, d, s, z, l, n. Bu undoshlar artikulyatsiyasida tilning uchi yuqori milkka yaqinlashadi (s, z) yoki unga taqalib, to'siq hosil qiladi (t, d, l, n); b) til oldi-tanglay (kakuminal) undoshlar - sh, j, ch, j

²¹ *Qarang:* Махшуйтоб А. Corjiacubie y36eKCKoro .naTepaTypHoro B3biKa. — T.: «OaH», 1986, c. 8—9. HypoHOB A. [17, -17—18]; CeBopTum 3.B. Maiepaajibi k opaBHHTcabHOÜ t]oneTHKe TypeuKoro, a3ep6aa.it>KaHCKoro a y36ei>CKoro jimepaTyp- HblX H3biKOB. UccacnOBAHMH no CpaBHHTCJibHOM rpaMMBTMKe TIOPKCKMX 5I3biKOB. OoHeTMKa. — M.: M30-BO AH, 1955.

²² Otamirzayeva S., Yusupova M. O'zbek tili. — T., 2002, 9- b. E.ü. nojiMBanoe. 3ByKOBÖ cocTaB TatuKCHTKoro AHajteKTa. - HayKa a npocBemeHHe, — T., 1922, №1. Bopobkob A.K. KparKHH oTePK rpaMMaTHKti y36eKCKoro tnbika. y36eKCKO-pyccKMM cjtöBapö. — M.; roc.M3a-BO HuocTpaHHbix m HauaoHajtbHbix cjtöBapea, 1961. Kacceti H.A. Kypc conocTaBHTejibioä rpaMMaTHKit pyccKoro a yaöeKCKoro ti3biKOB. M3xtaHae TpeTbe. - T.: «YKaTyBMa», 1979, c. 21.

²³ KOHOHOB A.H. PpaMMaTaxa coBpeMCHHoro y36eKCKoro jiaTepaTypHoro «3biKa. - M.-JI.: M3it-Bo AH, 1960. PetueTOB B.B. y36eKCKaa H3biK. HacTbI. BBetteHac. <D>OHeTaKa. - T.: yanenra3, 1959, c. 212. A6aya3a30B A. [19, -54, -66].

²⁴ *Yana qarang:* IJepöaK A.M. TpaMMaTHMeCKHH onepx fl3biKa tiopkckmx tekctob X— XIII bb. H3 BocTOMHoro TypKecTaHa. — M.-JI., 1961, c. 46—47. Pachhch M. MaTepnajibi no HCTopmecKOH 4>OHeTHKe tiopkckhx h3mkob. — M., 1955.

²⁵ *Qarang:* MaryceBHt M. M CoBpeMeHHbiti pyccKHii B3biK. OoHeTHKa - M.: «npocBemene», 1976, c. 122—125.

²⁶ Mirzayev M., Usmonov.S., Rasulov I. O'zbek tili. — T. «O'qituvchi», 1978. 57—59-b.

(dj), r. Bu undoshlar artikulasiyasida tilning uchi yuqoriga ko'tarilib, biroz bukiladi, natijada to'siq milkda emas, qattiq tanglayning old qismida (milkka yetmay) paydo boiadi. Sh, j, ch, j (dj) undoshlari artikulasiyasida ikkinchi fokus-tilning orqaroq qismi bilan yumshoq tanglay orasida yuzaga keladigan to'siq ham ishtirok etadi, shunga ko'ra sh, j, ch, j (dj) undoshlari ikki fokusli fonemalar sanaladi; 2) til o'rta undoshi (palatal undosh) — y. Bu undosh talaffuzida tilning o'rta qismi qattiq tanglay tomon ko'tariladi, fokus shu ikki a'zo oraiig'ida shakllanadi; 3) sayoz til orqa undoshlari — k, g, q. Bu undoshlarning talaffuzida tilning orqa qismi yumshoq tanglayga tegib, to'siq (fokus) hosil qiladi; 4) chuqur til orqa undoshlari — q, g', x. Bu undoshlarning talaffuzida tilning eng orqa qismi (ildizi) kichik tilga tegib, to'siq (fokus) hosil qiladi, shunga ko'ra ular *uvular undoshlar* deb ham ataladi [1, -64],

3. Bo'g'iz undoshi (faringal undosh) — h. Bu undoshning talaffuzida havo oqimi bo'g'iz va halqumdan ishqalanib o'tadi.

II. Artikulasiya usuliga ko'ra. Bunda o'pkadan kelayotgan havo oqimining to'siqdan (fokusdan) qay tarzda o'tishi nazarda tutiladi. Bu belgisiga ko'ra undoshlar hozirgi o'zbek tilida quyidagi turlarga bo'linadi:

1. *Portlovchilar* — havo oqimining to'siqdan portlab o'tishidan hosil boluvchi undoshlar. Bularga b, g, d, k, p, t, q fonemalari kiradi. Bu undoshlarning talaffuzida nutq apparatidagi ikki a'zo bir-biriga tegib, havo yo'lini to'sadi, natijada portlash yuz beradi.

2. *Qorishiq portlovchilar (affrikalalar)* — ch, j (dj). Bu undoshlar artikulasiyasining ish holati ikki xil kechadi: bitta fokusning o'zida portlash va sirg'alish jarayonlari sodir boiadi — artikulasiya portlash bilan boshlanib, sirg'alish bilan tugaydi.

3. *Sirg'aluvchilar* — v, j, z, y, l, s, f, x, sh, g\ h. Bu undoshlarning talaffuzida nutq apparatidagi ikki a'zo bir-biriga juda yaqinlashadi, ammo jipslashmaydi: havo oqimining sirg'alib o'tishi uchun oraliq qoldiriladi.

4. *Yumuq fokusli burun tovushlari* (ruscha: CMbiHHO-nocoBbie corjracHbie)³³. Bu guruhga m, n, q undoshlari kiritiladi: a) «m» ning artikulasiyasida ikkala lab orasida yuzaga kelgan to'siq havo yolini yopadi (yumuq fokus yuzaga keladi), natijada, havo oqimi to'siqqa urilib, orqaga qaytadi va burun bo'shlig'idan sirg'alib o'tadi (bunda burun yoli ochiq holatda boiadi); b) «n» ning artikulasiyasida til uchi bilan milk orasida havo yoli yopiladi, orqaga qaytgan havo oqimi (un bilan birga) burun bo'shlig'idan sirg'alib o'tadi; d) «ng» ning artikulasiyasida tilning orqa qismi bilan yumshoq tanglay orasida havo yoli yopilib, burun bo'shlig'ida sirg'alish kechimi sodir boiadi.

Izoh: m, n, q undoshlari artikulasiyasida portlash ola kuchsizlanadi, bunga havo oqimining to'siqqa urilib, orqaga qaytishi va burun bo'shlig'idan sirg'alib o'tishi sabab boiadi. Shuning uchun adabiyotlarda bu tovushning artikulasiya usuli har xil baholanmoqda: «portlovchi-sirg'aluvchilar»³⁴, «portlovchilar» (29, 28- b.), «sirg'aluvchilar» (16, 25-b.), «burun (nazal) undoshlari» (1, 118- bet) kabi.

5. Titroq undosh — «r». Bu undoshning talaffuzida tilning uchi qattiq tanglayning old qismi tomon kolariladi va havo zarbidan titraydi, havo oqimi tebranadi.

111. Un paychalari ishtirokiga ko'ra. Tasnifning bu aspektida un (ovoz)

paychalarining tovush hosil qilishda ishtirok etish-etmasligi nazarda tutiladi. Bu belgi asosida undoshlar quyidagi ikki turga bolinadi:

1. *Jarangsiz undoshlar* - k, p, s, t, f, x, ch, sh, q, h. Jarangsiz undoshlarning talaffuzida havo oqimi bo'g'izdagi un paychalari orasidan to'siqqa uchramay o'tadi, natijada un paychalari tebranmaydi, ovoz hosil bo'lmaydi, tovush halqumda yoki og'iz bo'shlig'idagi to'siqda yuzaga kelgan shovqinning o'zidagina tarkib topadi.

2. *Jarangli undoshlar* ~ b, v, g, d, j, j (dj), z, y, l, m, n, q, r, g'. Jarangli undoshlarning talaffuzida bo'g'izdagi un paychalari tortilib, taranglashadi, ular oralig'idagi bo'shliq yo'qoladi, natijada o'pkadan kelayotgan havo oqimi un paychalariga urilib, uni tebratadi, tebranish esa ovozni yuzaga keltiradi, ovoz o'z navbatida og'iz bo'shlig'idagi to'siqda paydo bo'lgan shovqinga qo'shilib, tovushning jaranglashuviga sabab boiadi.

iv. Ovozning ishtirok etish darajasiga ko'ra. Bu belgi asosida undoshlar sonorlar va shovqinlilarga boiinadi:

1. Sonorlarda ovoz shovqinga nisbatan ustun boiadi (shovqin juda kam miqdorda qatnashadi). Hozirgi o'zbek adabiy tilida m, n, q, l, r, y undoshlari sonor tovushlar (sonantlar) hisoblanadi. Sonorlar rezonator ton manbayi nuqtayi nazaridan ikki guruhga boiinadi: a) burun sonantlari — m, n, ng; b) og'iz sonantlari — r, l, y. Bulardan 1) «m» ni talaffuz qilishda bo'g'izdan kelayotgan un (ovoz) ikki lab orasidagi to'siqqa urilib, orqaga qaytadi, shu tarzda yana halqum orqali burun bo'shlig'iga yo'l oladi. Bu jarayonda bo'g'iz, halqum, og'iz bo'shlig'i va burun bo'shlig'i rezonator ' ton manbayiga aylanadi: shularda qo'shimcha tonlar paydo bo'lib, ovozning shovqinga nisbatan ustun bo'lishi ta'minlanadi; 2) «n» ni talaffuz qilishda bo'g'izdan kelayotgan un (ovoz) tilning uchki qismi bilan yuqori milk orasidagi to'siqqa urilib, orqaga (halqumga) qaytadi, so'ng burun bo'shlig'iga o'tadi (bunda burun yo'lidagi to'siq ochilganbo'ladi). Natijada og'iz, halqum, bo'g'iz, burun bo'shliqlari rezonator ton manbayi vazifasini bajaradi. Ammo og'iz bo'shlig'ining rezonatorlik imkoniyati «m» dagi holatdan kamroq boiadi (chunki hajm va shakl o'zgaradi); 3) «ng» ni talaffuz qilishda kelayotgan un (ovoz) tilning orqa qismi bilan yumshoq tanglayning boshlanish qismi orasidagi to'siqdan orqaga qaytib, yana halqum va bo'g'izga boradi, halqum orqali burun bo'shlig'iga o'tadi (bunda ham burun yo'lidagi to'siq ochilgan boiadi), natijada og'iz, bo'g'iz, halqum va burun bo'shliq- larida qo'shimcha tonlar paydo bo'lib, ovozning ustunligi ta'minlanadi. Bunda shuni ham alohida ta'kidlash kerakki, «ng»ning artikulyatsiyasida og'izning rezonatorlik imkoniyatlari «m» va «n» sonorlaridagi holatdan ancha cheklangan boiadi, chunki bo'g'izdan kelayotgan un tilning orqa qismidagi to'siqdanoq orqaga qaytganligi tufayli, og'iz bo'shlig'ining rezonatorlik maydoni juda qisqaradi; 4) «l» ni talaffuz qilishda to'siq (fokus) tilning uchki qismi bilan ustki tish (milk) orasida yuzaga keladi, ammo tilning ikki yoni ochiq boiadi. Undan sirg'alib o'tgan un lunj devoriga tegib, qo'shimcha tonlar hosil qiladi, bunday qo'shimcha tonlar halqum va hiqildoqda (bo'g'izda) ham yuzaga keladi, ammo burun bo'shlig'i rezonator manbayi sifatida ishtirok etmaydi, chunki yumshoq tanglay oxiridagi kichik til burunga o'tadigan yo'lni to'sib qo'yadi. Shuning uchun «l» og'iz sonanti hisoblanadi; 5) «r» ni talaffuz qilishda tilning uchi qattiq tanglayning old qismi tomon ko'tariladi, bo'g'izdan kelayotgan havo oqimi tilning uchiga urilib, uni bir-ikki silkitadi, natijada

havo tebranishi yuzaga keladi. Lunjning bir qadar kengayishi rezonator tonning hosil boiishiga imkon

yaratadi; «r» rung artikulyatsiyasida ham burun bo'shlig'i ishtirok etmaydi, chunki havo oqimining burunga o'tadigan o'rni kichik til tomonidan to'silgan bo'ladi; 6) «y» ni talaffuz qilishda tilning o'rta qismi qattiq tanglay tomon ko'tariladi, tilning o'zi oldinga siljiydi, uning ikki cheti yon tishlarga, uchi esa pastki tishlar milkiga tegadi. Bu sonorning hosil bo'lishida ham og'iz bo'shlig'i, halqum va bo'g'iz rezonator toni manbayi bo'lib xizmat qiladi, ammo burun bo'shlig'i bu jarayonda ishtirok etmaydi (kichik til havo yo'lini to'sib turadi).

Ayrim izohlar: 1) sonorlarning barcha turlarida: a) un paychalari faol qatnashadi; b) rezonatorlar ishtirok etadi; d) ovoz shovqindan ustun bo'ladi;

e) sonorlarda hatto bo'g'in hosil qilish xususiyati ham bor. Masalan: za-yl (za-yil), ma-yl (ma-yil), sha-kl (sha-kil), ha-jm (ha-jim), ba-zm (ba-zim), va-zn (va-zin), ze-hn (ze-hin), da-vr (da-vir), sa-yr (sa-yir), sa-br (sa-hirl kabi Oemak, sonorlarning bir jihati (bo'g'in hosil qila olishi) unlilarga, uusiiqaj.natlari esa undoshlarga o'xshaydi. Bu holat ularni unlilarga ham, undoshlarga ham zid qo'yish mumkin bo'lgan alohida guruhga birlashtirish imkonini beradi³¹. Biroq bunday fikrga qo'shilmaydigan tilshunoslar ham bor. Chunonchi, taniqli fonolog N.S. Trubetskoy bu haqda shunday deydi: «Unli», «undosh»lar tovushga oid bo'lgan akustik tushunchalardir. Ularni ta'riflashda akustik yoki artikulyatsion tushunchalarni hisobga olmaslik, albatta, muvaffaqiyatsizlikka olib keladi²⁶. Adabiyotlarda o'zbek tilidagi sonor tovushlarning tarkibi ham har xil ko'rsatilib kelinmoqda. Xususan, m, n, ng, l, r undoshlarining sonantligi fonetika va fonologiyaga oid adabiyotlarning deyarli barchasida qayd etilgan bo'lsa, «y» ning sonantligi ayrim adabiyotlardagina ta'kidlangan²⁷, taniqli turkolog E.V. Sevortyan esa o'zbek tili sonorlari qatoriga v, g' undoshlarini ham kiritadi²⁸, «v» ning sonantligi

S. Otamirzayeva [22, -49] va A. Abduazizov [1, -30] ishlarida ham qayd etilgan. M. Mirtojyev sayoz til orqa «ng» dan tashqari, chuqur til orqa «q» ning borligini ham ko'rsatadi, ammo «y» ni sonorlar qatoriga kiritmaydi²⁹.

2. Shovqinlilarda ovoz shovqinga nisbatan kam bo'ladi yoki mutlaqo qatnashmaydi. Masalan: b, g, d, j, j (dj), z undoshlarida ovoz kam, shovqin ko'p, ammo k, p, s, t, f, x, ch, sh, q, h undoshlarida ovoz yo'q, bu undoshlar faqat shovqin hisobiga tarkib topgan.

Undoshlar tasnifi quyidagi jadval tarzida ifodalanishi mumkin:

Ovoz bilan shovqinning munosabatiga ko'ra	Artikulyatsiya usuiiga ko'ra	Artikulyatsiya o'rniga ko'ra						
		Labial undoshlar						Bo'g'i undoshi
		Labial	Lab-tish	Til oldi	Til oldi-tangla	Til o'rt	Say oz til	
		lab		-				Farin gal undos

³⁷ Bu haqda qarang: Mahmudov A. O'zbek tili sonorlari. — T.: «O'zbek tili va adabiyoti», 1969, № 6. Yana shu muallif. CoHopHbie y3oeKCKoro H3biKa. — T.: «T>AH» 1980.

c. 11 —15. Nurmonov A. O'zbek tili fonologiyasi va morfologiyasi. — T.: «Q'qituvchi», 1990, 18-b. Otamirzayeva S, Yusupova M. O'zbek tili. — T.: 2002, 49-b.

²⁸ Qarang: CeBopTaH 3.B. MarepHajitbi k cpaBHHTejtbHoi cftoHeTHKe xypeuKoro, a3ep- 6aHit>KaHCKoro M y36eKCKoro ^HTepaTypubix a3biKOB. - B KH: HccaextoBaHna no cpaBHHTejibHofi ppaMMaTMKe TIOPKCKMX a3biKOB. B 3-x TOMax. 1.OoHeTHKa. — M.: 1955, c. 36.

²⁹ Qarang: Mirtojyev M. O'zbek tili fonetikasi. — T.: «Universitet», 1998, 23—25-b.

				tish	ay		orqa	orqa	h	
Shovqinlilar	Portlovchi	b	P		d	t		g	k	q
	Qorishiq portlovchi					j	(dj ^c _h)			
	Sirg'aluvchi	V		f	z	s	j	sh		g' X h
Sonorlar	Yumuq fokusli burun tovushlari	m			n			n		
	Sirg'aluvchilar				l			y		
	Titroq						r			
		■ A	N " c/ 5	N • 1	N — Ä	N * c/ 5	N ■ —	N " 5	't j i " 3	N " 3
Un paychalari ishtirokiga ko'ra										

Tekshirish savollari

1. Konsonantizm nima?
2. Hozirgi o'zbek adabiy tili konsonantizmi qanday undoshlardan tarkib topgan? Ularning soni nechta?
3. Tovush fokusi nima? Uning ahamiyati?
4. O'zbek tilining qaysi tovushlari ikki fokusli? Sababi?
5. Undosh fonemalar qaysi belgilar asosida tasnif qilinadi?
6. Artikulatsiya o'rniga ko'ra undoshlar tasnifi?
7. Artikulatsiya usuliga ko'ra undoshlar tasnifi?
8. Un paychalari ishtirokiga ko'ra undoshlar tasnifi?
9. Ovoz va shovqin munosabatiga ko'ra undoshlar tasnifi?
10. O'zbek tili konsonantizmidagi munozarali masalalar?

Konsonantizm — undosh fonemalar tizimi.

Labial undoshlar — lab-lab va lab-tish undoshlari.

Til-tish undoshlari (dental va alveolyar undoshlar) — tilning³uchki qismi bilan tishlarning milki orasidagi to'siqda hosil bo'ladigan undoshlar.

Til oldi-tanglay undoshlari — til oldi qismining qattiq tanglay tomon ko'tarilishidan hosil bo'lgan to'siqda yuzaga keladigan undoshlar.

Til o'rta undoshi — tilning o'rta qismi bilan tanglay orasidagi to'siqda hosil bo'lgan «y» undoshi.

Sayoz til orqa undoshlari — k, g, r| (ng) fonemalari. Ular velar (qattiq)

undoshlar sanaladi.

Chuqur til orqa undoshlari — q, g', x fonemalari. Ular uvular (kichik til ishtirokida hosil bo'lgan) undoshlar sanaladi.

Bo'g'iz undoshi — «h» fonemasi. U faringal undosh deb ham ataladi.

Yumuq fokusli burun tovushlari (nazal tovushlar) - m, n, r| sonantlari.

UNDOSH FONEMALAR TAVSIFI

Adabiyotlar: 10 [59-67], 18 [60-70], 22 [52-106], 27 [21-25], 29 [26-54],

34- §. Labial undoshlar tavsifi

1. «**B**» fonemasi — lab-lab, portlovchi, jarangli, shovqinli undosh, «p»ning jarangli jufti. So'z boshida (*bodom*), unli yoki jarangli undosh bilan yonma-yon qo'llanganda (*tabrik*) jarangli bo'ladi, demak, bunday o'rin «b» undoshi uchun kuchli pozitsiya hisoblanadi. Bu fonema so'z o'rtasidajarangsiz undoshlar bilan yonma-yon qo'llanganda assimilatsiyaga uchrab, jarangsiz «p» tarzida talaffuz etiladi: *ibtidoiy* > *iptidoiy*, *obkash* > *opkash*, *jabha* > *japha* kabi. Bunday o'rin «b» fonemasi uchun kuchsiz pozitsiya hisoblanadi, jarangsiz «p» esa jarangli «b»ning kombinator ottenkasi (variatsiyasi) sanaladi, chunki jarangsizlanish kombinator omil ta'sirida — yonma-yon kelgan tovushlar assimilatsiyasi tufayli sodir bo'lmoqda. Jarangli «b» undoshi so'z oxirida ham jarangsizlashadi: *maktab* > *maktap*, *g'azab* > *g'azap*, *asab* > *asap*, *qassob* > *qassop* kabi. Demak, so'z oxiri ham «b» fonemasi uchun kuchsiz pozitsiyadir. Bunday o'rinda jarangsiz «p» jarangli «b» ning pozitsion ottenkasi (variatsiyasi) sanaladi,

chunki jarangsizlanish yondosh joylashgan tovushlar ta'sirida emas, «b» ning soʻz oxirida kelishi (pozitsion omil) tufayli sodir boʻlmoqda; «b» fonemasi ikki unli orasida (intervokal pozitsiyada) koʻpincha sirgʻaluvchi «v» ga oʻtadi; *chivin* < *chibin*, *qovoq* < *qoboq*, *tovoq* < *toboq* kabi. Bunday oʻzgarish ikki soʻz birikkanda ham sodir boʻladi; *boraver* < *bora ber*, *Joʻravoy* < *Joʻraboy*, *toshvaqa* < *toshbaqa* kabi.

«b» fonemasining kuchli pozitsiyadagi koʻrinishi asosiy ottenka hisoblanadi, chunki bu ottenka «b» fonemasi uchun tipikdir. Uning kuchsiz pozitsiyadagi koʻrinishlari oʻzgargan ottenkalar (allofonlar) sanaladi, demak, «b» fonemasi soʻz tarkibida asosiy ottenka va allofonlar shaklida namoyon boʻladi.

2. «P» fonemasi — lab-lab, portlovchi, jarangsiz, shovqinli undosh, «b»ning jarangsiz jufti. Bu undosh soʻzning barcha pozitsiyalarida — soʻz boshida (*paxta*), oʻrtasida (*opa*), oxirida (*qop*) keladi. Deyarli barcha holatlarda asosiy ottenkasi saqlanadi. Jarangli «b»ning soʻz oxirida jarangsizlanishi «b» va «p» fonemalarining moʻtadillashuviga — neytralizatsiyaga olib keladi. Qiyos qiling: *kitob* > *kitop*, *kanop* > *kanop* kabi. Bunday paytda ikkala soʻz oxiridagi «p» b//p arxifonemasining har ikki aʼzosi uchun umumiy boʻlgan «P» varianti sanaladi.

3. «V» fonemasi — lab-lab, sirgʻaluvchi, jarangli, shovqinli undosh (E.V. Sevortyan, S. Otamirzayeva uni sonor tovushlar sirasiga kiritishadi). Soʻz oʻrtasida (*gavda*, *tovqq*), oxirida (*ov*, *suv*) ishlatiladi. Oʻzbek tiliga tojik-fors va arab tillaridan oʻzlashgan soʻzlarda ham qoʻllanadi: *navo* (toj.), «<3vor//>(arabcha); qadimgi turkiy tilda soʻz boshida qoʻllanmagan.

Oʻzbek tiliga arab va rus tillaridan oʻzlashgan soʻzlarda lab-tish «v» ham uchraydi. Bu tovush lab-lab «v»ning fakultativ varianti sanaladi. U soʻz boshida (*vaqt*, *vaʼda*, *vagon*), oʻrtasida (*ovqat*, *aviatsiya*) va oxirida (*o/v*, *ustav*) qoʻllanishi, kuchsiz pozitsiyada jarangsizlanishi (*avtomat* > *aftomat*, *arxiv* > *arxif* tarzida talaffuz qiinishi) ham mumkin.

4. «F» fonemasi — lab-tish, sirgʻaluvchi, jarangsiz undosh. Bu undosh sof turkiy soʻzlarda qoʻllanmaydi, fors, arab, rus tillaridan oʻzlashgan soʻzlardagina uchraydi: *farzand* (toj.), *farq* (arab.), *fabrika* (rus.) kabi. Lablashgan unlilar bilan yonma-yon qoʻllanganda lab-tish «f» ning lab-lab ottenkasi yuzaga keladi: *fazl-fozil-fuzalo*; *faqir-fuqaro* kabi. Bunday holat *firma* va *funksiya* kabi ruscha oʻzlashmalarda ham uchraydi.

Jonli soʻzlashuvda lab-tish «f»ning lab-lab, portlovchi, jarangsiz «p» tarzida talaffuz qilinish holatlari uchrab turadi: *faqat* > *paqat*, *qafas* > *qapas*, *ulfat* > *ulpat* kabi. Bunday «p» undoshi sirgʻaluvchi «f»ning kombinator yoki pozitsion ottenkasi emas, uslubiy ottenkasidir, u turkiy til vakillarida «f» ga xos artikulyatsiya bazasining (psixo-fiziologik koʻnikmaning) oʻtmishda boʻlmaganligi taʼsirida sodir boʻladi.

65

5 — Hozirgi oʻzbek adabiy tili

5. «M» fonemasi — lab-lab, sonor, burun tovushi. Soʻzning barcha qismlarida — soʻz boshida (*moy*, *mana*), oʻrtasida (*amaki*, *osmön*), oxirida (*tom*; *xum*) qoʻllanadi. Qadimgi turkiy tilda soʻz boshida «b» ning fakultativ ottenkasi sifatidagina uchragan (*ming* < £/«gsoʻzida), soʻz oʻrtasi va oxirida mustaqil fonema

sifatida qoilangan; *qamug* (hamma), *qum* kabi³⁰.

35-

§. Til oldi undoshlari tavsifi

1. «T» fonemasi - til oldi-alveolar, portlovchi (sof portlovchi), jarangsiz, shovqinli undosh, «d» ning jarangsiz jufti. Bu undosh soʻzning barcha pozitsiyalarida uchraydi: soʻz boshida (*tosh, tog*%) soʻz oʻrtasida (*iota, botir*) va soʻz oxirida (*ot, qavat*) kabi. Bu undosh tojik tilidan oʻzlashgan *daraxt, doʻst, goʻsht, musht, mast, past* kabi soʻzlar oxirida (sirgʻaluvchi x, s, sh undoshlaridan soʻng qoʻllanganda) talaffuz etilmasligi ham mumkin. Bunday hodisa turkiy soʻzlarda, shuningdek, ruscha- baynalmilal oʻzlashmalarda kamroq uchraydi; *yurist* > *yuris*, *afarist* > *afaris*, *avgust* > *avgus*, *artist* > *artis*, *toʻrt* > *toʻr* kabi. Ammo *ost, ust, tort* (*tortnoq*), *yurt* kabi turkiy soʻzlarda va *port, post, tort* (konditer mahsuloti) kabi ruscha oʻzlashmalarda soʻz oxiridagi «t» tushirib qoldirilmaydi.

2. «D» fonemasi — til oldi-alveolar, sof portlovchi, jarangli, shovqinli undosh, «t» ning jarangsiz jufti. Soʻz boshida (*daryo*), oʻrtasida (*odam*), oxirida (*ozod*) qoilanadi. Soʻz boshi (*daraxt*), intervokal holat (*odat*), jarangli yoki sonor bilan yondosh holat (*gijda, sajda, banda, onda-sonda*) bu undosh uchun kuchli pozitsiyadir. Bu pozitsiyada «d» undoshining asosiy ottenkasi qoʻllanadi, boshqa holatlar «d» uchun kuchsiz pozitsiya hisoblanadi, bunda jarangli «d» ning jarangsizlashgan ottenkasi qatnashadi. Masalan: *ketdi* > *ketti* (d > t), *tushdi* > *tushti* (d > t), *asad* > *asat* (d > t), *savod* > *savot* (d > t) kabi. Bular jarangli «d» ning kombinator va pozitsion ottenkalari (allofonlari) sanaladi.

«D» fonemasi qadimgi turkiy tilda soʻz boshida qoilanmagan;

3. «S» fonemasi — til oldi-dental, sirgʻaluvchi, jarangsiz, shovqinli undosh «z» ning jarangsiz jufti. Soʻz boshida (*savat*), oʻrtasida (*qasam*), oxirida (*olmos*) qoilanadi. Deyarli barcha pozitsiyalarda oʻzining asosiy ottenkasini saqlaydi: *asbob, asta, osdi, oʻsdi, qafas, asos* kabi.

4. «Z» fonemasi — til oldi-dental, sirgʻaluvchi, jarangli, shovqinli undosh, «s» ning jarangli jufti. Soʻz boshida (*zamon, zafar*), oʻrtasida (*bozor, ozod*) va oxirida (*oz, aziz, mayiz*) qoilanadi. Jarangsiz undosh taʼsirida «s» ga oʻtadi: *iztirob* > *istirob, mazkur* > *maskur* kabi. Bundagi «s» jarangli «z» fonemasining jarangsizlashgan kombinator ottenkasi sanaladi («t» va «k» ning taʼsirida boiganligi uchun). Baʼzan soʻz oxirida ham biroz jarangsizlashadi: *sakkiz* > *sakkis* (z > s), *tannoz* > *tannos* (z > s) kabi. Bundagi «s» jarangli «z» fonemasining pozitsion ottenkasi hisoblanadi (soʻz oxirida boʻlganligi uchun). Demak, soʻz boshi (*zamori*), ikki unli orasi (*goʻzat*) va jarangli yoki sonor bilan yonma-yon boigan holat (*jonzot, tuzdori*) «z» uchun kuchli pozitsiya, boshqa holatlar esa kuchsiz pozitsiya sanaladi.

Qadimgi turkiy tilda soʻz boshida qoʻllanmagan.

5. «L» fonemasi — til oldi-alveolar, sirgʻaluvchi, jarangli, sonor tovush. Soʻz boshida (*lagan*), oʻrtasida (*olam*) va oxirida (*qamai*) qoʻllanadi. Orqa qator unlidan soʻng qattiqroq (*ol, bol* kabi), old qator unlidan soʻng esa yumshoqroq (*//, el, bel* kabi) talaffuz etiladi. Feʼlning shart mayli va sifatdosh shakllarida («-sa», «-gan») qoʻshimchalaridan oldin qoʻllanganda jonli soʻzlashuv nutqida oʻzak oxiridagi «l» tushib qolishi ham mumkin: *kelsa* > *kesa, kelgan* > *kegan* kabi.

³⁰ Bu haqda qarang: Abdurahmonov Gʻ.A., Rustamov A. Qadimgi turkiy til. — T.: «Oʻqituvchi», 1982, 9 va 33-b. Yana qarang: Toʻychiboyev B. Koʻrsatilgan asar. 28—29-b.

Qadimgi turkiy tilda «l» fonemasi soʻz boshida qoʻllanmagan.

6. «N» fonemasi - til oldi-alveolar, jarangli, sonor, burun tovushi. Soʻz boshida (*nok, narsa*), oʻrtasida (*ona, anor*) va oxirida (*burun, tutun*) ishlatiladi. Lab undoshidan oldin qoʻilanganda assimilatsiyaga uchrab, lab- lab «m» tarzida talaffuz qilinadi: *shanba > shamba* (n > m) kabi.

7. «R» fonemasi — til oldi-tanglay, titroq, jarangli, sonor tovush. Soʻzning boshida (*raqs, roʻmol*), oʻrtasida (*darak, guruch*) va oxirida (*xabar, agar, zarar*) kela oladi. Toshkent shevasida otning «-lar» bilan qoʻllangan shaklida shu qoʻshimcha oxiridagi «r»ning tushib qolishi keng tarqalgan: *kitoblar > kitobla, bolalar > bolala, akamlar > akamla, oyimlar > oyimla* kabi. Talaffuzning bu shakli adabiy til meʼyori sanalmaydi.

Qadimgi turkiy tilda «r» fonemasi soʻz boshida qoʻllanmagan.

8. «Sh» fonemasi — til oldi-tanglay, sirgʻaluvchi, jarangsiz, shovqinli undosh. Soʻzning boshida (*shamol, sholi*), oʻrtasida (*tushuncha, oʻsha*) va oxirida (*naqsh, ravish*) kela oladi. Deyarli barcha pozitsiyada asosiy ottenkasi saqlanadi: *goʻsht, gʻisht, tovushlar, tövushni, tovushdan, tushgin, tushkinlik* kabi.

9. «J» fonemasi ~ til oldi-tanglay, sirgʻaluvchi, jarangli, shovqinli undosh. Soʻz boshida, oʻrtasida va oxirida qoʻilanish holatlari faqat ruscha- baynalmilal oʻzlashmalarda uchraydi: *janr, jeton, jemper, jurnal* (soʻz boshida); *major, barja* (soʻz oʻrtasida); *blindaj, peyzaj, drenaj, ekipaj, personaj, garaj, tiraj, massaj, sabotaj, staj* (soʻz oxirida) kabi. Soʻz oʻrtasida qoʻllanishi tojik tilidan oʻzlashgan bir necha soʻzda ham uchraydi: *mujda, gijda, ajdaho (ajdarho)* kabi. Bunday pozitsiyada sirgʻaluvchi «j» qorishiq «j (dj)»ning «d» taʼsirida oʻzgargan ottenkasi boʻlishi ham mumkin. Bu undosh soʻz oxirida jarangsizlashadi: *massaj > massash, drenaj > drenash, ekipaj > ekipash* kabi. Qadimgi turkiy tilda bu tovush boʻlmagan.

10. «J (dj)» fonemasi - til oldi-tanglay, qorishiq portlovchi (affrikata), jarangli, shovqinli undosh, «ch»ning jarangli jufti. Bu fonema soʻzning boshida (*joy, jiyda, joʻra*), oʻrtasida (*majlis, ojiz, ijozat*) va oxirida (*haj, avj, boj, toj, ilinj*) kela oladi. Soʻz oxirida bir qadar jarangsizlashib, «ch» ga yaqin talaffuz etiladi: *lunj > lunch, vaj > vach, iloj > iloch, xiroj > xiroch, dilxiroj > dilxiroch* kabi. Soʻz ichida jarangsiz undosh bilan yonma-yon bolganda ham jarangsizlashadi (assimilyatsiya qilinadi): *ijtimoiy > ishtimoiy* (j > sh) kabi. Demak, qorishiq «j (dj)» assimilatv holatda yoki soʻz oxirida oʻzining asosiy boʻlmagan (notipik) ottenkasi bilan qatnashadi. Qadimgi turkiy tilda bu tovush boimagan.

11. «Ch» fonemasi — til oldi-tanglay, qorishiq portlovchi (affrikata), jarangsiz, shovqinli undosh, «j (dj)» ning jarangli jufti. Bu undosh soʻzning boshida (*choy, chegara*), oʻrtasida (*bechora, koʻcha*) va oxirida (*omoch, tilmoch, kech, soch*) kela oladi. Jarangsiz undosh taʼsirida baʼzan «sh» ga oʻtadi: *uchta_q > ushta* (ch > sh) kabi.

36-

§. Til oʻrta «y» undoshi tavsifi

«Y» fonemasi — til oʻrta, sirgʻaluvchi, sonor undoshi (ogʻiz sonanti). Bu undosh soʻz boshida (*yil, yoʻq*), oʻrtasida (*bayram, vayrona*) va soʻz oxirida (*boy, toʻy*) qoʻllanadi, «i» unlisidan soʻng qoʻllanganda, shu unli bilan singishib, fonetik diftong

hosil qiladi: *vodiy* > *vodi*.; *dohiy* > *dohi*: kabi³¹.

«Y» undoshi yumshoq (palatal) tovushdir, shuning uchun u bilan yondosh qoʻllangan unlilar akkomodatsiyaga uchraydi — orqa qator unlilar old qator (ingichka) ottenka bilan talaffuz qilinadi. Qiyos qiling: *qoʻl* (*qol*) — *yoʻl* (*yel*), *quvmoq* (*quvmaq*) — *yuvmoq* (*yüvmoq*) kabi.

37- §. Sayoz til orqa undoshlari tavsifi

1. «K» fonemasi — sayoz til orqa, portlovchi, jarangsiz, shovqinli undosh, «g»ning jarangsiz jufti. Bu fonema soʻz boshida (*katta*, *kiyim*), oʻrtasida (*aka*, *tikari*) va oxirida (*oʻrdak*, *goʻdak*) kela oladi. Koʻp boʻgʻinli soʻzlarga egalik affiksi qoʻshilganda, asosdagi «k» jarangli «g»ga oʻtadi; *kovak* > *kovagi* (k > g), *telpak* > *telpagim* (k > g), *yurak* > *yuraging* (k > g) kabi. Bir boʻginli soʻzlarda va ayrim oʻzlashma soʻzlarda bunday oʻzgarish boʻlmaydi: *yuk* — *yukim*, *yuking*, *yuki*; *ishtirok* — *ishtirokim*, *ishtiroking*, *ishtiroki*; *idrok* — *idroking*, *idroki* kabi. Demak, koʻp boʻgʻinli soʻzlarning baʼzi grammatik shakllarida jarangsiz «k» ning jaranglashgan ottenkasi qatnashadi. «K» dan soʻng unli tovushlarning faqat old qator ottenkalari qoʻllanadi: *koʻl* (*kol*), *kul* (*kyl*), *kitob* (*khtop*) kabi.

2. «G» fonemasi — sayoz til orqa, portlovchi, jarangli, shovqinli undosh, «k»ning jarangli jufti. Bu fonema soʻz boshida (*gul*, *goʻzat*), oʻrtasida (*legirmon*, *agar*) va oxirida (*barg*, *juvonmarg*) kela oladi. Qadimgi turkiy tilda soʻz boshida qoʻllanmagan. Soʻz oxirida kelishi koʻproq oʻzlashma soʻzlarda uchraydi, bunday pozitsiyada u jarangsiz «k» tarzida talaffuz etiladi: *barg* > *bark*, *pedagog* > *pedagok* kabi; «g» dan soʻng unli fonemalarning faqat old qator ottenkasi qatnashadi: *goʻzal* (*gozdl*), *gul* (*gyl*), *gilam* (*gblem*) kabi.

3. «Ng (q)» fonemasi — sayoz til orqa, jarangli, burun sonanti. Bu fonema soʻz boshida qoʻllanmaydi, soʻz oʻrtasida (*koʻngil*, *singil*) va oxirida (*ong*, *ming*) ishlatiladi. Bu fonema bilan yonma-yon qoʻllangan unlilar doimo ingichka talaffuz etiladi: *jang-jeq*, *koʻngil-kephl* kabi. Bu fonema qattiq oʻzakli soʻzlar yoki soʻz shakllarida chuqur til orqa ottenka bilan talaffuz etilishi ham mumkin; *gʻing* (*gʻbing*), *xoʻng-xoʻng* kabi.

38- §. Chuqur til orqa undoshlari tavsifi

1. «Q» fonemasi — chuqur til orqa, portlovchi, jarangsiz, shovqinli undosh. Bu fonema soʻz boshida (*qozon*, *qor*), oʻrtasida (*toʻqay*, *soqol*) va oxirida (*buloq*, *oziq*) kela oladi. Koʻp boʻgʻinli soʻzlarga unli bilan boshlangan affiks qoʻshilganda, asos oxiridagi «q» undoshi «g» ga oʻtadi: *taroq*- *tarogʻim*, *tarogʻing*, *tarogʻi* kabi. Bir boʻgʻinli soʻzlarda (*yoq*, *yoʻq* soʻzlaridan boshqaiarida), shuningdek, ayrim koʻp boʻgʻinli oʻzlashma soʻzlarda asos oxiridagi «q» «g» ga oʻtmasligi mumkin: *haq* — *haqim*, *haqing*, *haqi*; *ittifoq* — *ittifoqimiz*, *ittifoqingiz*, *ittifoqi* kabi. Jonli soʻzlashuvda «q»ning dissimilatsiyaga (*maqtanmoq* > *maxtanmoq*) yoki assimilatsiyaga (*toʻqson* > *toʻxson*) uchrash holatlari kuzatiladi. Koʻp boʻgʻinli soʻzlarning oxiridagi «q» jonli soʻzlashuvda sirgʻaluvchi «g» tarzida talaffuz etiladi: *baliq* > *baligʻ*, *taroq* > *tarogʻ* kabi. Qadimgi turkiy tilda q-k tovushlari bitta fonemaning ikki koʻrinishi boʻlgan, keyinchalik bu fonema divergensiyaga uchrab, ikkita fonemaga aylangan. Demak, «q»ni «k» ning divergenti deyish mumkin.

³¹ Fonetik diftong ikkita tovushning oʻzaro singishib ketishidan hosil boʻladi, haqiqiy diftong esa bitta boʻgʻin hosil qiluvchi ikki tovushdir. Ular bitta fonema sanaladi. Bunday diftong oʻzbek tiliga xos emas.

2. «G'» **fonemasi** - chuqur til orqa (uvular), sirg'aluvchi, jarangli, shovqinli (ayrim tilshunoslar fikricha - sonor) undosh, «x» ning jarangli jufti. Bu fonema so'z boshida (*g'or, g'alvir*), o'rtasida (*tog'ora, sog'inch*) va oxirida (*tog^l, yog' mablag'*) kela oladi. Qadimgi turkiy tilda «g» ning variatsiyasi bo'lgan va so'z boshida qo'llanmagan. Demak, tarixan «g»ning divergensiyaga uchrashi natijasida «g'» yuzaga kelgan, shuning uchun uni «g»ning divergenti deyish mumkin. Hozirgi o'zbek adabiy tilida «g'» bilan tugagan so'zlarga «g» bilan boshlangan affikslar qo'shilganda «g'» va «g» laming «q» ga ko'chish holatlari uchraydi: *tog'+ga > toqqa, bog'+ga > boqqa, og'gan > oqqan, sog'+gani > soqqani* kabi. Shevalarda so'z oxirida «g'» o'rnida «v» ning qo'llanish hollari uchraydi: *tog' > tov, to'g'ri > tuvri, og'iz > ovuz* kabi. Bunday holatlar adabiy til uchun me'yor hisoblanmaydi.

3. «X» **fonemasi** — chuqur til orqa, sirg'aluvchi, jarangsiz, shovqinli undosh, «g'»ning jarangsiz jufti. Bu fonema so'z boshida (*xalq, xabar*), o'rtasida (*maxsus, maxfiy*) va oxirida (*do'zax, mix, tarix*) kela oladi. Qadimgi turkiy tilda «x» undoshi bo'lmagan. U eski turkiy til davrida paydo bo'lgan: *xan (xon), xayu (qaysi), yaxsaq (oqsoq)* kabi [29, -52],

Qipchoq lahjasi shevalarida «x» ning o'rnida «q» ning qo'llanish holatlari uchraydi: *xabar > qabar, xalq > qalq, xalta > qalta* kabi. «X» undoshidan song qo'llangan unlilar, odatda, orqa qator ottenka bilan talaffuz etiladi (akkomodatsiya hodisasi sodir bo'ladi): *xulq, xavf xato* kabi.

39- §. Bo'g'iz undoshi tavsifi

«H» **fonemasi** — bo'g'iz undoshi, sirg'aluvchi, jarangsiz, shovqinli tovush. Bu fonema so'z boshida (*ham, hozir*), o'rtasida (*qahramon, mahsulot*) va oxirida (*shoh, guruh*) kela oladi. Asosan, arab va fors tillaridan o'zlashgan so'zlarda yoki shu so'zlardan yasalgan o'zbekcha so'zlarda qo'llanadi: *hammad, haqiqat, huquq, humo* («humo qushi»), *hunar, hurriyat, jumhuriyat* kabi. Hozirgi o'zbek tilida «h»ning «y»ga o'tish holatlari uchraydi: *shohi > shoyi* (h > y), *Rahim > Rayim* (h > y), *Sohib > Soyib* (h > y), *Mohira > Moyira* (h > y) kabi. «H»ning bu xususiyati ba'zan uning so'z tarkibidan tushib qolishiga ham olib keladi: *shahar > sha:ar, Solih > Soli, Tohir > Toir* kabi. Hatto *Muhammad Rahim > Muhammad Raim > Mamaraim > Maraim* kabi fonetik jarayonlarda ham «h»ning yuqoridagi xususiyatlari ta'siri bor.

40- §. Qorishiq «TS» («U,») undoshi tavsifi

«ts» fonemasi — til oldi-alveolar, qorishiq-portlovchi, jarangsiz, shovqinli undosh. Bu fonema faqat mscha leksik o'zlashmalarda qo'llanadi. Dastlab «ts» o'rnida «ch» va «s» tovushlari ishlatilgan: *üapH3M > Chorizm, wpti > sirk* kabi. Keyingi 50-60 yil davomida o'zbek-rus ikki tilliligining shakllanishi va mustahkamlanishi tufayli ko'pchilik o'zbek ziyolilarida «ts» ning ruscha artikulyatsiya bazasi (talaffuz ko'nikmasi) ham shakllangan: *konstitutsiya, aviatsiya, evolutsiya, inflatsiya, litsey* kabi so'zlarning o'zbeklar nutqidagi qo'llanishi shundan dalolat beradi, ammo o'zbek tilida «ts» bilan qo'llanadigan birorta so'zga qarama-qarshi qo'yish mumkin bo'lgan boshqa so'zning (kvaziomonimning) yo'qligi bu fonemaning o'zbek tilidagi fonologik funksiyasini munozarali qilib qo'yimoqda.

Tekshirish savollari

1. Tasnif va tavsif qanday farqlanadi?
2. Labial undoshlardan qaysilarining qanday fonetik pozitsiyada asosiy bo'lmagan

- ottenkalari qatnashadi?
3. Portlovchi tovushlarning qaysilari intervokal holatda sirg'aluvchiga o'tadi?
 4. Jarangli undoshlarning qaysilari qanday pozitsiyada jarangsizlashadi?
 5. Lab-lab «v» va lab-tish «v» qanday farqlanadi?
 6. Qanday pozitsiyada lab-tish «f» ning lab-lab ottenkasi shakllanadi? Bu hodisa tilshunoslikda nima deb ataladi?
 7. Qanday so'zlar oxiridagi «t» talaffuz etilmaydi?
 8. Qanday holatlarda «l» undoshi tushib qolishi mumkin?
 9. Qanday pozitsiyada til oldi «n» lab-lab «m» ga o'tadi? Sababi?
 10. j (dj) va j undoshlari qanday farqlanadi? Qanday pozitsiyalarda bu fonemalarning allofonlari yuzaga keladi?
 11. Qanday holatda «ch»ning «sh»ga o'tishi uchraydi? Bu hodisa nima deb ataladi?
 12. Sayoz til orqa «k», «g» undoshlari qanday pozitsiyada o'zgaradi? Chuqur til orqa undoshlari-chi?
 13. «H» undoshi talaffuzida qanday o'zgarishlar kuzatiladi?
 14. «ts» («u») undoshining qaysi jihatlari o'zbek tilshunosligida munozaraga sabab bo'lmoqda?
 15. Divergent nima?

Tayanch tushunchalar

Kuchli pozitsiya — fonemaning asosiy ottenkasi saqlanadigan pozitsiya.

Kuchsiz pozitsiya — fonemaning asosiy ottenkasi o'zgarishiga olib keladigan pozitsiya.

Intervokal holat — undosh fonemaning ikki unli orasidagi holati.

Assimilativ holat - nutq oqimida fonemalar assimilatsiyasiga olib keluvchi vaziyat.

Dissimilativ holat — nutq oqimida fonemalar dissimilatsiyasiga olib keluvchi vaziyat,

Divergent — divergensiya yo'li bilan bir fonemaning ottenkalaridan o'sib chiqqan yangi fonema.

FONETIK HODISALAR

Adabiyotlar: 10 [67-74], 16 [74-88], 27 [28-31],

41- §. Umumiy ma'lumot

Fonemaning nutq oqimida turli ottenkalarda namoyon boiishi, bunday ottenkalarining yuzaga kelishida kombinator, pozitsion yoki aralash (kombinator-pozitsion) va b. omillarning ishtiroki borligi yuqorida aytib o'tilgan edi. Fonetik hodisalar ham aslida ana shu omillar mahsuli sifatida sodir bo'ladi. Ularning asosiy turlari quyidagilardan iborat:

I. Kombinator omillar ta'sirida sodir bo'ladigan hodisalar:

1. **Assimilatsiya** bir xil kategoriyadagi tovushlarning (mas, undosh bilan undoshning) o'zaro moslashuvidir. Bunday moslashuvning quyidagi turlari bor:

a) *progressiv assimilatsiya* — oldingi tovushning keyingi tovushni o'ziga moslashtirishi: *ketdi* > *ketti* (td > tt), *ekgan* > *ekkan* (kg > kk), *qishloqqa* > *qishloqqa* (qg > qq) kabi;

b) *regressiv assimilatsiya*. Keyingi tovushning oldingi tovushni o'ziga moslashtirishi: *tuzsiz* > *tussiz* (zs > ss), *birta* > *bitta* (rt > tt) kabi;

d) *to'liqassimilatsiya*. Bunda kuchli va kuchsiz pozitsiyadagi tovushlar bir-biriga aynan moslashadi (ular o'rtasida neytrallashuv sodir bo'ladi): *nonvoy* > *novvoy* (nv > vv), *terakga* > *terakka* (kg > kk) kabi;

e) *to'liqsiz assimilatsiya*. Bunda kuchli va kuchsiz pozitsiyadagi tovushlar bir-biriga qisrnan moslashadi: *tanbur* > *tambur* (nb > mb), *shanba* > *shamba* (nb > mb) kabi. Bu so'zlarda «n» (til-tish undoshi) lab-lab «b»ga faqat artikulatsiya o'rni jihatdan moslashgan (lab-lab «m»ga o'tgan). ammo boshqa belgilari moslashmagan. Qiyos qiling: «m» — sonor, «b» — shovqinli; «m» — yumuq fokusli burun tovushi (nazal tovushi), «b» — sof portlovchi kabi;

f) *kontakt assimilatsiya* - ketma-ket joylashgan tovushlarning o'zaro moslashuvi (q.: yuqoridagi misollar);

g) *distant assimilatsiya* — so'z tarkibida bir-biridan uzoqroqda joylashgan tovushlarning o'zaro moslashuvi: *sichqon* > *chichqon*, *soch* > *choch* kabi.

O'zbek tilida o'zak bilan affiksdagi unlilar assimilatsiyasi ham uchraydi. Assimilatsiyaning bu turi singarmonizm (unlilar uyg'unlashuvi) deb ham nomlanadi. Bunda unlilarning uyg'unlashuvi la.b garmoniyasi va til garmoniyasi (lingval garmoniya) shaklida namoyon bo'ladi. Masalan: *keldi* — «e» old qator), «i» (old qator). Bunda o'zak va affikslar tarkibidagi har ikkala unli old qatordir (til garmoniyasi); *qoldi* — «o» (orqa qator), «i» (orqa qator). Bunda affiksdagi old qator «i» o'zkdagi orqa qator «o»ga moslashgan «i» ning orqa qator ottenkasi yuzaga kelgan (bu ham til garmoniyasi hisoblanadi); lab garmoniyasi ko'proq shevalarda uchraydi: o'gdim (adabiy tilda) — *ulum* (qipchoq lahjasi shevalarida), *ko'zim* (adabiy tilda) — *ko'zum* (*kozum*: qipchoq lahjasida) Bunda o'zak va qo'shimchalardagi unlilarning lablanish jihatdan moslashuvi sodir bo'ladi. Hozirgi o'zbek adabiy tilida assimilatsiyaning bu turi deyarli uchramaydi.

Assimilatsiyada fonemaning kombinator ottenkasi yuzaga keladi (o'zgarish tovushlarning bir-biriga ta'siri natijasida bolganligi uchun).

2. **Akkomodatsiya** — turli kategoriyalardagi tovushlarning, masalan, unli bilan undoshning o'zaro ta'siri tufayli yuzaga keladigan moslashuv. Masalan: *kisht* «i»ning old qator ottenkasi, u sayoz til orqa «k» undoshiga moslashgan — *qish* (qbish: «i»ning orqa qator ottenkasi, u chuqur til orqa «q» undoshiga moslashgan). Ba'zan unli undoshga emas, aksincha, undosh unliga moslashadi. Masalan, lab-tish (labio-dental) «f» undoshi lablashgan «u» unlisi ta'sirida lab-lab «f» ga aylanishi mumkin. Qiyos qiling: *faqat* («f» — lab-tish), *nufuz* («f» — lab-lab), *aft* («f» — lab-tish), *ufq* («f» — lab-lab), *saf* («f» — lab-tish), *tuf* («f» — lab-lab) kabi.

O'zaro ta'sirda bo'lgan tovushlarning bir-biriga nisbatan oldin yoki keyin kelishiga ko'ra akkomodatsiya quyidagi ikki turga bo'linadi:

a) *progressiv akkomodatsiya*. Bunda oldingi tovush keyingi tovushga ta'sir qiladi: *kulmoq* so'zida sayoz til orqa «k» undoshi orqa qator «u»ni old qator «y» ga aylantirgani kabi. Qiyos qiling: *qul* («u» — orqa qator unli) — *kul* («y» — old qator unli), *qo'l* («o'» — orqa qator «o» unlisi) — *ko'l* («o'» - old qator «e» unlisi);

b) *regressiv akkomodatsiya*. Bunda keyingi tovush oldingi tovushga ta'sir qiladi. Masalan: *to'k* so'zida sayoz til orqa «k» undoshi orqa qator «o'» unlisini old qator «o'»ga aylantiradi. Assimilatsiyada bo'lganidek, akkomodatsiyada ham fonemaning kombinator ottenkasi yuzaga keladi.

3. **Dissimilatsiya** — so'z tarkibidagi bir xil (yoki o'xshash) tovushlardan birining boshqa tovushga ko'chishi: *birorta* > *bironta* (ror > ron), *kissa* > *kista* (ss > st) kabi. Bu hodisani assimilatsiyaning aksi deyish mumkin.

Dissimilatsiya hodisasi yo'nalishiga qarab ikki xil bo'ladi:

a) *progressiv dissimilatsiya*. Bunda keyingi tovush o'zgaradi: *zarur* > *zaril*

b) *regressiv dissimilatsiya*. Bunda oldingi tovush o'zgaradi: *maq⁷²tanmoq* > *maxtanmoq* kabi.

Tovushning o'zgarish darajasiga ko'ra dissimilatsiya yana ikki turga bo'linadi:

a) *to'liq dissimilatsiya*. Bunda ikkita bir xil tovushdan biri noo'xshash tovushga aylanadi: *kissa* > *kista* (ss > st) kabi;

b) *to'liqsiz dissimilatsiya (qisman dissimilatsiya)*. Bunda tovushning artikulyatsion xususiyatlaridan ayrimlarigina o'zgaradi. Masalan, *uchta* > *ushta* (ch > sh) kabi: «ch» va «t» undoshlarining ikkalasi ham portlovchi, ammo «t»ning

ta'sirida «ch» sirg'aluvchi «sh» ga o'tgan.

Tovushlar o'rtasidagi masofaga nisbatan ham dissimilatsiya ikki xil bo'ladi:

a) *kontakt dissimilatsiya*. Bunda yonma-yon turgan tovushlardan biri o'zgaradi: *kissa > kista* kabi;

b) *distant dissimilatsiya*. Bunda dissimilatsiyaga uchrayotgan tovushlar bir-biridan uzoqroqda joylashgan bo'ladi. Masalan: *birorta > bironta* kabi.

4. **Nazalizatsiya** — so'z tarkibidagi burun sonantlari ta'sirida shu sonantlar yonida qo'llangan unlining rezonator ton bilan aytilish *non, nok, men, meng* kabi. Bunday hollarda ham fonemaning kombinator ottenkasi (unlining ko'rinishi) paydo boiadi.

II. Pozitsion omillar ta'sirida sodir boiadigan hodisalar:

1. **Reduksiya** — unli fonemaning urg'usiz bo'g'inda kuchsizlanishi: *bilan* — *b.ian, biroq* — *b:roq* kabi. Bunda «i» unlisining kuchsizlangan, qisqa (bilinar-bilinmas) talaffuz etiladigan pozitsion ottenkasi yuzaga keladi.

2. **So'z oxiridagi ochiq bo'g'inda tor unilarning biroz kengayishi**: *bordi > borde* kabi. Bunda ham tor «i» unlisining biroz kengaygan pozitsion ottenkasi yuzaga keladi.

3. **Jarangli** «b» va «d» undoshlarining so'z oxirida jarangsizlanishi: *maktab > maktap* (b > p), *savod > savot* (d > t) kabi. Bunday holat jarangli j, j (dj), z urtdoshlarida ham uchraydi: *massaj > massash* (j > sh), *dilxiroj > dilxiroch* (j > ch), *sakkiz > sakkis* (z > s) kabi. Yuqoridagi barcha holatlarda b, d, j, j (dj), z fonemalarining jarangsizlashgan pozitsion ottenkalar qo'llangan. O'zbek tilida ko'p bo'g'inli so'zlarda portlovchi, jarangsiz «q» ning so'z oxirida sirg'aluvchi, jarangli «g» tarzida talaffuz qilinish hollari ham uchraydi: *baliq > balig', o'rtoq > o'rtog', taroq > tarog'* kabi.

III. Turkiy so'zlarning an'anaviy fonetik tarkibiga moslashish. O'zbek tilida bunday moslashishning quyidagi turlari uchraydi:

1. **Proteza** — so'z boshida tovush orttirilishi: a) *ms > o'ris, ro'za > o'raza, ro'mol > o'ramol* kabi. Ma'lumki, qadimgi turkiy tilda sonor «r» tovushi, so'z boshida qo'llanmagan, demak, uni so'z boshida qo'llash ko'nikmasi ham bo'lmagan, bu hoi boshqa tillardan o'zlashtirilgan so'zlar boshidagi sonor «r»dan oldin bir unlining orttirilishiga olib kelgan, shu tariqa olinma so'zning fonetik tarkibi turkiy tillar qonuniyatiga bo'ysundirilgan;

b) *shkqf > ishkop, stakan > istakan* kabi: turkiy tillarda so'z yoki bo'g'in boshida (pozitsion omil) undoshlar o'zaro birika olmaydi (sintagmatik omil), ayni shu qonuniyat yuqorida keltirilgan ruscha o'zlashmalar boshida bir unlining orttirilishiga, demak, shu so'zlarning turkiy til qonuniyatiga moslashtirilgan shaklining yaratilishiga olib kelgan.

2. **Epenteza** — so'z o'rtasida tovush orttirilishi. Bu hodisa ham asosan boshqa tillardan o'zlashtirilgan so'zlar tarkibida yuz beradi — ularning fonetik tarkibi turkiy til qonuniyatlariga moslashtiriladi (so'z yoki bo'g'in boshida qatorlashib kelgan ikki undosh orasida bir unli orttiriladi: *plan > pilon, klubnika > qulupnay, traktor > tiraktirkabi*).

Ma'lumki, turkiy so'zlar tarkibida ikki unli ham yonma-yon qo'llanmaydi. Bu hoi *Said, oila, soat* kabi arabcha o'zlashmalarning jonli tilda *Say id, oyila, sog'at*

deb (ikki unli orasida bir undoshning orttirilib) talaffuz qilinishiga sabab bo'ladi.

3. **Epiteza** (*austeza*) — soʻz oxirida tovush orttirilishi: bu hodisa koʻproq soʻz oxirida qatorlashib kelgan *sk, nk* undoshlaridan soʻng yuz .beradi: *otpusk > otpuska, kiosk > kioska, tank > tanka, blank > blanka* kabi. Bunda ham pozitsion-sintagmatik omil (turkiy soʻz oxirida *sk, nk* undoshlari birikmasining uchramasligi) koʻproq darajada asos boʻlgan.

IV. Fonetik hodisalarning boshqa turlari:

1. **Tovush tushishi.** Soʻz oʻzagidagi yoki unga qoʻshilgan qoʻshimchalar tarkibidagi ayrim tovushlarning maʼlum fonetik qurshov yoki pozitsiya taʼsirida talaffuz etilmasligi. Bu hodisaning quyidagi turlari bor:

a) **prokopa, ankopa** — soʻz boshidagi tovushning tushib qolishi: *yilon > ilon, yagʻoch > agʻoch > ogʻoch, yigna > igna* kabi. Bunda til oʻrta «y»da ovoznining ustunligi, demak, uning unliga yaqinligi, oʻzidan keyingi unliga singib ketishi kabi omillar taʼsiri bor. Prokopa, asosan, tarixiy jarayon mahsuli boʻlib, hozirgi oʻzbek adabiy tilida uchramaydi;

b) **sinkopa** — soʻz oʻrtasidagi tovushning tushib qolishi. Bu hodisa reduksiyaning davomi sifatida koʻproq uchraydi-oʻzak morfemaga affiks morfema qoʻshilganda, urgʻu oxirgi boʻgʻinga koʻchib, oʻzakdagi unli kuchsizlanadi va tushib qoladi: *burun > burnim, burning, burni; oʻgʻil > oʻgʻlim, oʻgʻling, oʻgʻlikabi*. Soʻzoʻrtasidagi unlining tushib qolishi baʼzan tarixiy (diaxron) planda sodir boʻlgan boʻlib, hozir sezilmasligi ham mumkin: *olcha < olicha, kelyapti < kelayapti* kabi. Oʻzbek tilida undosh tovushlar sinkopasi ham uchraydi: *pastqam > pasqam, pastda > pasdakabi*. Ularning baʼzi turlari tarixiy plandagina qaralishi mumkin: *erdi > edi* kabi;

d) **apokopa** — soʻz oxiridagi tovushning yoki qoʻshma soʻz komponentining tushirib qoldirilishi: *baland > balan, xursand > xursan, gʻisht > gʻish, goʻsht > goʻsh, obroʻy > obro podshoh > podsho* kabi. Qoʻshma soʻz komponentining tushirib qoldirilishi asosan ruscha leksik oʻzlashmalarda uchraydi: *metropoliten > metro, kilogramm > kilo, taksomotor > taksi* kabi.

Tovush yoki komponentning tushib qolishiga olib keladigan sabablar qatorida pozitsion (urgʻusiz boʻgʻindagi reduksiya) va sintagmatik (yonma- yon qoʻllangan tovushlarning singishib ketishi) bilan birga fonatsion energiyani tejash, ixchamlikka erishish kabi omillar ham qatnashadi;

2. **Eliziya** — unli tovush bilan tugagan soʻzga unli bilan boshlangan soʻzning qoʻshilishi natijasida bir unli tovushning tushishi (125, 133-b.). Masalan, *ayta oldi > aytoldi, Dili prom > Dilorom* kabi. Bu hodisa unlilar singishuvining bir koʻrinishidir. Yana qarang: *sinerezis*.

3. **Sandxi hodisasi** — analitik shakllarning ixchamlashuvi natijasida sodirboʻladigan fonetik oʻzgarishlar. Masalan: *ishlaredi > ishlardi, borgan emish > borganmish* kabi. Bu hodisa oʻz tabiatiga koʻra eliziyaga juda yaqin turadi.

4. **Aferezis** — oldingi soʻzning soʻnggi tovushi (yoki tovushlari) taʼsirida keyingi soʻz boshidagi tovushning (yoki tovushlarning) tushishi: *ne uchun > nechun, mulla aka > mullaka* kabi (16, 85—86). Bu hodisa sandxining bir koʻrinishi, xolos.

5. **Gaplologiya** - yasama soʻz tarkibida birin-ketin kelgan ikkita bir xil boʻgʻindan birining tushirib qoldirilishi. Bu hodisa ham koʻproq ixchamlashtirish,

energiyani tejash asosida sodir bo'ladi. Masalan, *tragikomediya* < *tragikokomediya*. Bu so'zning tarkibida ikkita bir xil bo'g'in («ko» — uchinchi bo'g'in va «ko» — to'rtinchi bo'g'in) birin-ketin kelganligidan talaffuzda ulardan biri tushirib qoldirilgan va so'zning ana shu ixchamlashtirilgan shakli adabiy til uchun me'yorbo'lib qolgan. Bunday hodisa *mineralogiya* < *mineralo/ogiya*, *morfonologiya* < *morfofonologiya* so'zlarida ham Ykuzatiladi.

6. **Tovushlarning o'rin ahnashinuvi (metateza).** Bu hodisa ko'proq jonli so'zlashuvga, ayniqsa, shevalarga xos bo'lib, adabiy tilda kam uchraydi: *tuproq* > *turpoq* (Toshkent shevasida), *daryo* > *dayro* (qipchoq lahjasi shevalarida), *to'g'ramoq* > *to'rg'amoq* (ayrim shevalarda) kabi.

O'rin almashinuviga uchragan tovushlar so'z tarkibida bir-biriga yaqin yoki uzoq joylashgan bo'lishi mumkin, shunga ko'ra metatezaning ikki turi farqlanadi:

a) *kontakt metateza* — yonma-yon joylashgan tovushlarning o'rin almashinuvi: *tuproq* > *turpoq* (pr > rp), *ahvol* > *avhol* (hv > vh) kabi;

b) *distant metateza* — bir-biridan uzoqroqda joylashgan tovushlarning o'rin almashinuvi: *aylanayin* > *aynalayin* (bunda ikkinchi bo'g'in boshidagi «l» bilan uchinchi bo'g'in boshidagi «n» tovushlari orasida «a» unlisi bor).

Tarkibida metateza hodisasi yuz bergan ayrim so'zlar hozirgi adabiy tilda me'yor darajasiga ko'tarilgan: *yog'mir* (etimologik shakli) > *yomg'ir* (hozirgi adabiy tildagi shakli) kabi.

7. **Geminatsiya** - ikkita bir xil undoshning so'z tarkibida qavatlanishi: *muddat*, *izzat* kabi. Bunday qavatlanish ma'lum uslubiy maqsadlarda yuzaga keltirilishi ham mumkin: Masalan, *mazja* (bitta «z», bunda uslubiy bo'yoq yo'q.) — *mazza* (ikkita «z», So'zning bu shaklida ma'no kuchaytirilgan). Yana qiyos qiling: *yashamagur* > *yashshamagur*, *uchalasi* > *uchchalasi*, *rosa* > *rossajuda* > *judda* kabi. Geminatsiya hodisasi so'z yasalişida ham uchraydi: *achimoq* (fe'l) — *achchiq* (sifat), *isimoq* (fe'l) — *issiq* (sifat), *qotmoq* (fe'l) - *qattiq* (sifat) kabi. Sifatlarning kuchaytiruv (intensiv) formalarida ham geminatsiya hodisasi uchraydi: *oq* > *oppoq*, *sog'* > *soppa-sog'* kabi.

Degeminatsiya — so'z tarkibidagi geminatsiyaning yo'qolishi: *men+ning* > *mening*, *sizni* > *sizzi* > *sizi*; *qayyer* > *qayer* kabi.

8. **Sinerezis** — so'z tarkibida yondosh qoilingan ikki unlining diftonglashuvi - bir cho'ziq unli holiga kelishi: *mutolaa* > *mutola*: *matbaa* > *matba*: *saodat* > *so:dat* kabi. Bu hodisa ikki unli orasidagi undoshning tushib qolishi hisobiga yuz berishi ham mumkin: *zahar* > *za:r*, *shahar* > *sha`r* kabi.

9. **Spirantizatsiya** — ayrim portlovchi undoshlarning ikki unli orasida (intervokal pozitsiyada) sirg'aluvchi undoshga o'tishi: *bora ber* > *boraver* (b > v), *kabob* > *kavob* (b > v), *po'stloq* > *po'stlog'i* (q > g'), *taroq* > *taʁogʻ* (q > g') kabi. Bu hodisada pozitsion omil (intervokal holat) bilan birga kombinator omil (unlilarning undoshga ta'siri) ham ishtirok etgan.

Tekshirish savollari

1. Fonetik hodisalar deganda nimani tushunasiz?
2. Kombinator omillar nima? Ular fonemaning qanday o'ttenkasini yuzaga keltiradi?
3. Assimilatsiya, akkomodatsiya va dissimilatsiya qanday, farqlanadi? Ularning

- qanday turlari bor?
4. Pozitsion omillarga nimalar kiradi? Ular fonemaning qanday ottenka- larini shakllantiradi?
 5. Pozitsion o'zgarishlarning qanday turlari bor?
 6. Kombinator va pozitsion omillar fonetik jarayonda aralash ishtirok etishi mumkinmi?
 7. Spirantizatsiya nima?
 8. Sintagmatik omillarga nimalar kiradi? Bu omil ta'sirida qanday fonetik jarayonlar sodir boiadi?
 9. Qanday holatlarda va nima sababdan so'z boshida, o'rtasida yoki oxirida ba'zan tovush orttiriladi?
 10. Proteza, epenteza va epiteza nima?
 11. Qanday holatlarda va nima sababdan so'z tarkibidagi ayrim tovushlar tushib qoladi?
 12. Tovush tushishining qanday turlari bor?
 13. Metateza nima?
 14. Geminatsiya nima? Degeminatsiya-chi?
 15. Nazalizatsiya nima? U qanday omillar ta'sirida yuz beradi?
 16. Sandxi qanday hodisa? Aferezis-chi?
 17. Sinerezis nima? U qanday holatda yuz beradi?

Tayanch tushunchalar

Assimilatsiya — bir xil kategoriyadagi tovushlarning so'z tarkibida o'zaro moslashuvi.

Akkomodatsiya — turli kategoriyadagi tovushlarning so'z tarkibida o'zaro moslashuvi.

Nazalizatsiya - unli tovushlarning so'z tarkibidagi burun sonantlari ta'sirida rezonator ton bilan aytilishi.

Reduksiya — urg'usiz bo'g'indagi unlining kuchsizlanishi. **Spirantizatsiya** - portlovchi undoshning intervokal holatda sirg'aluvchi undoshga o'tishi.

Proteza — so'z boshida tovush orttirilishi.

Epenteza — so'z o'rtasida tovush orttirilishi.

Epiteza - so'z oxirida tovush orttirilishi.

Prokopa — so'z boshidagi tovushning tushib qolishi.

Sinkopa - so'z o'rtasidagi tovushlardan birining tushib qolishi. Apokopa — so'z oxirida tovush tushish hodisasi.

Sandxi — so'zning analitik shakllarida birinchi so'z oxiridagi tovush bilan ikkinchi so'z boshidagi tovush o'rtasidagi singishuv natijasida sodir boiadigän o'zgarishlar.

Aferezis — sandxining bir ko'rinishi.

Metateza — so'z tarkibidagi ayrim tovushlarning o'rin almashinuvi. -
Dissimilatsiya — so'z tarkibidagi ikkita bir xil (yoki o'xshash) tovushlardan birining noo'xshash tovushga ko'chishi.

Geminatsiya ~ so'z tarkibida bir xil undoshlarning qavatlanishi. Degeminatsiya — so'z tarkibidagi geminatsiyaning yo'qolishi. **Sinerezis** - so'z tarkibidagi ikki unlining diftonglashuvi.

BO‘G‘IN (Sillabema)

Adabiyotlar: 1 [13-16], 10 [74-78], 16 [35-49], 22 [119-123], 26 [147], 27 [25-26],

42-

§. Bo‘g‘in haqida ma‘lumot

Bo‘g‘in bir havo zarbi bilan aytiladigan tovush yoki tovushlar birikmasidir. Masalan: *ona* (*o-na*), *ota* (*o-ta*), *bola* (*bo-la*) kabi. Bo‘g‘in nutq oqimining tovushdan katta, so‘zdan kichik (ba‘zan bir so‘zga teng) segment birligidir. Fonologik nuqtayi nazardan bo‘g‘in *sillabema* deyiladi, uni o‘rganadigan soha esa *sillabika* deb nomlanadi.

Bo‘g‘in unlisiz tuzilmaydi, shuning uchun unli tovush bo‘g‘inning markazi hisoblanadi — u undoshlarni o‘ziga tortib, bir havo zarbi bilan aytiladigan fonetik boiakni (bo‘g‘inni) hosil qiladi. Undoshlar o‘zicha bo‘g‘in hosil qilmaydi (sonorlar bundan mustasno). Ular unlidan oldin kelganda kuchsiz boshlanib, kuchli tugaydi; *kitob* so‘zidagi «ki-» bo‘g‘ini boshida kelgan «k» undoshi shunday. Undosh tovush unlidan keyin kelganda, kuchli boshlanadi, so‘ng kuchsizlanib tugaydi: *kitob* so‘zidagi «-tob» bo‘g‘ini oxirida kelgan «b» undoshi shunday. Ba‘zan ikki bo‘g‘in orasida ikkita bir xil undosh yonma-yon kelib qoladi: *muddat* (*mud-dat*) kabi. Bu hodisa geminatsiya sanaladi. Bunda ikkala «dd» bir tovushdek talaffuz etiladi, binobarin, kuchli boshlanib, kuchli tugaydi, oralig‘ida esa biroz pasayish kuzatiladi. Bular *ikki balandlikka ega undoshlar* sanaladi. Demak, bo‘g‘in tuzilishida undoshlar kuchsiz boshlanuvchi, kuchli tugovchi va ikki balandlikka ega xarakterida bo‘ladi [16, -36], Shunga ko‘ra bo‘g‘in uch qismga bo‘linadi; a) bo‘g‘in boshi- bo‘g‘in yasovchi tovushning (unlining) balandligigacha boigan qism; b) bo‘g‘in markazi (bo‘g‘in balandligi);

d) bo‘g‘in markazidan keyingi qism (bo‘g‘in balandligidan so‘nggi qism).

Unli (V) yoki unli+undosh (VC) tipidagi bo‘g‘inning boshi nolga teng bo‘ladi: *o+ta* (birinchi bo‘g‘in boshi nolga teng), *ol+ma* (birinchi bo‘g‘in boshi nolga teng); undosh+unli (CV) tipidagi bo‘g‘inning oxiri ham nolga teng: *ol+ma* («ma» bo‘g‘inining oxiri nolga teng) kabi. O‘zbek tilidagi umumturkiy so‘zlarda: a) boshi nolga teng bo‘g‘in faqat so‘z boshida uchraydi: *o+ta*, *uch+ta* kabi; b) boshi nolga teng bo‘lgan bo‘g‘in birinchi bo‘g‘indan keyin qo‘llanmaydi. Bu tipdagi bo‘g‘inning so‘z o‘rtasida yoki oxirida kelishi faqat arabcha va ruscha leksik o‘zlashmalarda uchraydi: *ma-o-rif* (arabcha), *a-or-ta* (ruscha-baynalmilal) kabi; d) oxiri nolga teng (CV tipidagi) bo‘g‘in so‘zning barcha qismlarida qo‘llanishi mumkin: *bo+la*, *da+la* kabi;

e) bo‘g‘in boshida undoshlarning qatorlashib kelishi faqat ruscha-baynalmilal so‘zlarda uchraydi: *traktor* (birinchi bo‘g‘in sxemasi — CCVC) kabi.

Bo'g'in tiplari quyidagilarga bo'linadi:

1) *berkitilgan bo'g'in*. U undosh bilan boshlanadi: *olti* so'zining ikkinchi bo'g'ini (-ti);

2) *berkitilmagan bo'g'in*. U unli tovush bilan boshlanadi: *oltiso*'zining birinchi bo'g'ini (o/-);

3) *yopiq bo'g'in*. U undosh bilan tugaydi: *olti* so'zining birinchi bo'g'ini *coi-y*,

43- §. Bo'g'in tiplari

4) *ochiq bo'g'in*. U unli bilan tugaydi: *olti* so'zining oxirgi bo'g'ini (-ti).

Tasnifning bu turida *o-ta*, *o-na* so'zlaridagi bir unlidan iborat bo'g'in, shuningdek, *tartib*, *maktab* so'zlaridagi «undosh+unli+undosh» (CVC) tipidagi bo'g'inlar nazardan chetda qolgan. Shuning uchun mavjud adabiyotlarda bo'g'in tiplari tasnifining boshqa ko'rinishlari ham uchraydi. Masalan, M.M. Mirtojiev bo'g'in tiplarini shunday tasnif qiladi:

1) *ochiq boshlanuvchi ochiq bo'g'in*: *a+na*, *o+na*, *i+liq* kabi so'zlarning birinchi bo'g'ini;

2) *ochiq boshlanuvchi yopiq bo'g'in*: *ol+tin*, *il+gak*, *as+liy*, *ars+lon* kabi so'zlarning birinchi bo'g'ini;

3) *yopiq boshlanuvchi yopiq bo'g'iw*. *bor+moq*, *qiy+shiq*, *non+voy*, *ras+som* kabi so'zlarning barcha bo'g'inlari;

4) *yopiq boshlanuvchi ochiq bo'g'in*: *da+la*, *qo+ra*, *sa+ra* kabi so'zlarning barcha bo'g'inlari.

M.M. Mirtojiev unli va undoshlardagi ovoz va shovqin miqdori har xil bo'lishini nazarda tutib, bo'g'inning akustik tasnifini ham beradi. U shunday deydi: «Unli va undosh tovushlar tarkibida, bizga ma'lumki, un va shovqin miqdori turlichadir. Agar ularni ball tizimiga asoslangan shkala bo'yicha hisoblasak, unlilar 4 ball, sonorlar 3 ball, jaranglilar 2 ball, jarangsizlar esa 1 ball deb qaralishi mumkin. Shunga ko'ra bo'g'in tovushlarini tavsiflasak, bo'g'inlar har xil turlarga bo'linadi. Albatta, bunda bo'g'inning boshi va oxiri nazarda tutiladi:

1) *silliq bo'g'in* (bo'g'in boshi va oxiri yo'q, kesilgan holatda). Masalan, *a+e+ro+plan* so'zining birinchi va ikkinchi bo'g'inlari shunday;

2) *kuchayuvchi bo'g'in* (yopiq boshlanuvchi ochiq bo'g'in tiplari nazarda tutiladi). Masalan, *ma*, *de*, *shu*, *bu* so'zlarini tarkib toptirgan bo'g'in shunday;

3) *pasayuvchibo'g'in* (ochiq boshlanuvchi yopiq bo'g'in tiplari nazarda tutiladi). Masalan, *ot*, *ol*, *it*, *et* kabi;

4) *kuchayuvchi-pasayuvchi bo'g'in* (to'la, ya'ni yopiq boshlanuvchi yopiq bo'g'in tiplari nazarda tutiladi). Masalan, *ko'z*, *non*, *bir*, *tar* kabi. 80

Shuni ham aytib o'tish kerakki, *bri+ga+dir* so'zining birinchi bo'g'ini ham kuchayuvchi bo'g'in deb qaraladi. Ammo uning bo'g'in boshi ikki undoshdan iborat. Shunga qaramay ular ball shkalasiga ko'ra har xil, ya'ni 2-3-4 deb olinadi. Unda tovushlar kuchayib borganligi kuzatiladi...» [16, -43-44],

Ilmiy adabiyotlarda bo'g'in tiplari tasnifning yana boshqa turlari ham bor. Xususan, taniqli fonetist A. Mahmudov bo'g'inlarni quyidagicha tasnif qiladi:

1) *to'la ochiq bo'g'in*. U faqat unlidan iborat bo'ladi: *a+na*, *a+lca*, *o+pa* so'zlarining birinchi bo'g'ini;

2) *to'la yopiq bo'g'in*. Bunday bo'g'in undosh bilan

boshlanib, undosh bilan tugaydi: *tar-tib*, soʻzlaridagi barcha boʻgʻinlar;
3) *boshi yopiq boʻgʻin*. Bunday boʻgʻin undosh bilan boshlanib, unli bilan tugaydi: *bo+la*, *ta+na* soʻzlaridagi barcha boʻgʻinlar;

4) *oxiri yopiq boʻgʻin*. Bunday boʻgʻin unli bilan boshlanib, undosh bilan tugaydi: *or+tiq*, *oʻr+ta* soʻzlarining birinchi boʻgʻinlari.

Muallif toʻla yopiq boʻgʻin strukturasi 7 xil bolishini taʼkidlaydi: 1) CVC - bet, kuch; 2) CCVC - Qrim, plan; 3) CVCC - qirq, hind;

4) CCVCC - Dnepr, sport; 5) CVCCS - tekst, punkt; 6) CCCVC - shtraf, skver; 7) CCVCCC - Dnestr, Bratsk.

Boshi yopiq boʻgʻin uchga boʻlinadi: 1) CV - bu; 2) CCV — *drama*, *smena* soʻzlarining birinchi boʻgʻini; 3) CCCV — *Brno* kabi.

Oxiri yopiq boʻgʻinning toʻrt xil boʻlishi aniqlanadi: 1) VC — oʻq, el,uy; 2) VCC — ayt, ilm, ark; 3) VCCC — Omsk; 4) VCCCC — Ernst.

Shunday qilib, muallif oʻzbek tilidagi boʻgʻinlar oʻn besh strukturada ifodalanayotganligini koʻrsatadi³². Bunda oʻzbek tilining oʻz va oʻzlashgan qatlam soʻzlari birga qaralgan.

44- §. Boʻgʻinning til va nutqdagi ahamiyati

Boʻgʻinning til va nutqdagi ahamiyati quyidagilardan iborat:

1. Soʻzning, xususan, fonetik soʻzning shakllanishida «qurilish materiali» va qoliplovchi vazifalarni bajaradi.-Ayrim tillarda boʻgʻinning distinktiv (tafovutlash, farqlash) funksiyasi ham bor. Masalan, koreys, vyetnam, xitoy tillarida boʻgʻin ohang turiga qarab soʻz maʼnosini farqlaydi, ayni shu xususiyati boʻlgan tillarda u **sillabema** hisoblanadi. Oʻzbek tilida boʻgʻinning bu funksiyasi nihoyatda kuchsizdir.

³² *Qarang*: A.Mahmudov. Oʻzbek adabiy tilida soʻzlarning fonetik strukturasi// «Oʻzbek tili va adabiyoti» jurnali, 1984, 2-son, 30—34- b.
6 — Hozirgi oʻzbek adabiy tili

2. Bo‘g‘inning pedagogik-metodik ahamiyati ham bor: birinchi sinf o‘quvchilarini to‘g‘ri o‘qish va to‘g‘ri yozishga o‘rgatishda, ularda to‘g‘ri talaffuz va imlo ko‘nikmalarini shakllantirishda bo‘g‘inlab o‘qitish va bo‘g‘inlab yozdirish yaxshi natija beradi.

3. Orfografiya qoidalarining bir qismi bo‘g‘in ko‘chirilishiga asoslanadi.

4. Bo‘inning she‘riyatda turoqlarni, ohangdoshlik va musiqiylikni ta‘minlovchi vosita sifatidagi roli ham katta. U she‘riy misralardagi ritmni yuzaga keltiruvchi asosiy unsurlardan biri, ayni paytda vazn o‘lchovi bo‘lib xizmat qiladi.

Quyidagi she‘riy parchalami qiyoslab ko‘raylik:

1. Kuy avjida uzilmasin tor,
She‘r yarmida sinmasin qalam.
Yashab bo‘lmay umrini zinhor,
Bu dunyodan ketmasin odam.

(E. Vohidov. «Kuy avjida uzilmasin tor»).

2. She‘rlarim — chechagim, hayotim,
She‘rlarim boylikdir, bisotim,
Yomg‘irdan namlanmas qanotim,
Oshaman bulutlar tog‘idan!

(A. Umariy. «Yomg‘irda»).

Keltirilgan bu ikki she‘riy parchani bir-biriga ohang jihatdan solishtirsak, ularning to‘qqizlik turkumiga mansubligi ma‘lum bo‘ladi, shunga qaramay bu ikki she‘rning ritmik xususiyatlari bir xil emas. Buning sababi shuki, ularning harbirida bo‘g‘inlarturlicha guruhlanib kelmoqda. Qiyos qiling:

h Kuy avjida⁴ / uzilmasin tor⁵ = 9 She‘r yarmida⁴ / sinmasin qalam⁵ = 9 Yashab bo‘lmay⁴ / umrini zinhor⁵ = 9 Bu dunyodan⁴ / ketmasin odam⁵ = 9

1. Bo‘g‘in nima?
2. Bo‘g‘in tuzilishining qanday xususiyatlari bor?
3. Bo‘g‘in markazi nima?
4. Bo‘g‘inning qanday tiplari bor?
5. Bo‘g‘inga oid qanday tasniflarni bilasiz?
6. Bo‘g‘inning til va nutqdagi ahamiyati nimalardan iborat?
7. Sillabema va sillabika deganda nimalar anglashiladi?

Tayanch tushunchalar *Tekshirish savollari*

Bo‘g‘in - nutq oqimining tovushdan katta, so‘zdan kichik(ba‘zan bir so‘zga teng) segment birligi.

Sillabema - bo‘g‘inning fonologik birlik sifatidagi nomi.

Sillabika — bo‘g‘in (sillabema) haqidagi ta‘limot.

Bo‘g‘in markazi - bo‘g‘in balandligi, u bo‘g‘in tarkibidagi unliga to‘g‘ri keladi.

Berkitilgan bo‘g‘in - CV, CVC tipidagi bo‘g‘inlar.

Berkitilmagan bo‘g‘in - V, VC tipidagi bo‘g‘inlar.

Ochiq bo‘g‘in - V, CV tipidagi bo‘g‘inlar.

Yopiq bo‘g‘in - VC, CVC tipidagi bo‘g‘inlar.

To‘ia ochiq bo‘g‘in - faqat bir unlidan iborat (V tipidagi) bo‘g‘in. **To‘la yopiq bo‘g‘in** - CVC tipidagi bo‘g‘in.

Boshi yopiq bo‘g‘in - CV tipidagi bo‘g‘in.

Oxiri yopiq bo‘g‘in - VC tipidagi bo‘g‘in.

Silliq bo‘g‘in - faqat bir unlidan iborat (V tipidagi) bo‘g‘in. **Kuchayuvchi bo‘g‘in** - CV tipidagi bo‘g‘in.

Pasayuvchi bo‘g‘in - VC tipidagi bo‘g‘in.

Kuchayuvchi-pasayuvchi bo‘g‘in - CVC tipidagi bo‘g‘in.

URG‘U (Aksentema)

Adabiyotlar: 1 [13-14], 10 [78-85], 16 [49-62], 22 [111-115], 27 [26-28],

45- **§. Urg‘u haqida ma‘lumot**

Urg‘u so‘z tarkibidagi bo‘g‘inlardan birining boshqasiga nisbatan kuchliroq ovoz bilan aytilishi yoki gaplardagi ayrim bo‘laklarning, nutq oqimidagi ayrim frazalarning maxsus ohang bilan ta‘kidlanishidir. Urg‘u

muayyan til fonetik-fonologik tizimining supersegment birligi sanaladi. Tilning qaysi sathidagi birliklarga aloqador bo'lishiga ko'ra urg'uning quyidagi tiplari o'zaro farqlanadi: 1) so'z urg'usi; 2) sintagma urg'usi;

3) ayiruv (ta'kidlov) urg'usi.

46- §. So'z urg'usi

So'z urg'usi bevosita so'zga aloqador bo'lgan, so'z tarkibidagi bo'g'inlardan biriga tushadigan urg'udir. Fonetik tabiatiga, tushadigan o'miga va harakat qilish belgisiga ko'ra so'z urg'usi har xil bo'ladi.

1. Fonetik tabiatiga ko'ra so'z urg'usi dinamik, kvantitativ, tipik ottenkali va tonik (musiqiy) xarakterlarda bo'lishi mumkin:

a) *dinamik urg'u* (zarb urg'usi). Urg'uning bu turi so'z tarkibidagi bo'g'inlardan birining, ayniqsa, undagi unli tovushning kuchli zarb bilan talaffuz qilinishiga asoslanadi. Kuchli zarb va baland ovoz dinamik urg'uning akustik belgisi bo'lsa, shu ovozni yuzaga keltiruvchi nutq a'zolari muskullarining kuchlanishi (tortilishi, taranglashishi) bunday urg'uning fiziologik belgisi sanaladi. Dinamik urg'uli bo'g'inda kuchli zarbning bo'lishi uning shu so'z tarkibidagi boshqa bo'g'inlardan ajralib turishini ta'minlaydi;

b) *Ikvantitativ urg'u*. Urg'uning bu turi urg'uli bo'g'indagi unli tovushning cho'ziq (davomli) talaffuz etilishi bilan xarakterlanadi;

d) *tipik ottenkali urg'u* (sifat urg'usi). Urg'uning bu turi bo'g'indagi unlining o'ziga xos tipik ottenkasi (sifat belgisi) saqlangan bo'lishi bilan xarakterlanadi, shu belgisiga ko'ra u urg'usiz bo'g'indagi unlining notipik ottenkasidan farqlanadi;

e) *tonik (musiqiy) urg'u*. Urg'uning bu turini olgan bo'g'in ovoz tonining o'zgarishi bilan urg'usiz bo'g'inlardan farq qiladi. Demak, tonik urg'uda un paychalari chastotasi tezlashadi, ovoz toni esa balandlashadi.

Ko'pchilik tillarning so'z urg'usida yuqoridagi fonetik (fizik-akustik) belgilardan bir nechasi birga ishtirok etadi, ammo ulardan bittasi, ba'zan, ikkitasi shu til uchun yetakchi belgi hisoblanadi. Masalan: rus tilidagi so'z urg'usida tonik (musiqiy) urg'u belgisi yo'q, qolgan belgilarning barchasi bor: cho'ziqlik mavjud, bo'g'indagi unlining asosiy sifat (akustik) belgilari saqlangan, zarb ham ishtirok etadi. Quyidagi misollarning qiyosida buni yaqqol anglab olish mumkin: a) *oltin* (o'zb.) va *karantin* (rus.), *ovsin* (o'zb.) va *apelsin* (rus.) so'zlarining barchasida oxirgi bo'g'in urg'ulidir, barcha urg'uli bo'g'inlarda «i» unlisi qatnashgan, ammo ruscha *karantin*, *apelsin* so'zlaridagi «i» unlisi o'zbekcha *oltin*, *ovsin* so'zlaridagi «i» dan cho'ziqroq talaffuz etilmoqda. Bunday tafovutni *mavzu* (o'zb.) va *meduza* (rus.), *mangu* (o'zb.) va *mangusta* (ms.) so'zlarining urg'uli bo'g'inlaridagi 84 «u» unlisi qiyosida ham ko'ramiz. Rus tili fonetistlarining ta'licidlashicha, ruscha unli fonemalarning urg'uli bo'g'indagi cho'ziqlik darajasi urg'usiz bo'g'indan bir yarim barobar ortiqdir³³; b) *eöpod* (MM. naaex, ejt. HHCJIO) — *eopoda* (nM.naae>K, MH. HHCJIO), *eoda* (MM. najjex, ejt. HHCJIO) — *eodbi* (HM. naaex, MH. HHCJIO) — *eodbi* (pon. naaex, ea. HHCJIO). Keltirilgan so'zlarning barcha grammatik shakllarida lab-lab, o'rta keng «o» unlisi qatnashgan, ammo u o'zining ana shu sifat belgilarini (lab-lab, o'rta keng «o» uchun tipik ottenkalarni) faqat urg'uli bo'g'inda saqlagan, urg'usiz bo'g'inlarda

³³ Bu haqda qarang: M.M.MaTyceBmi. CoBpeiuenHbiM pyccKwfi si3biK. Ocme-THxa. — M.: «nrocBemeHne», 1976, c. 226.

esa bu belgilar o'zgarib, «o» unlisi qisqa «a» (lablanmagan, quyi keng unli) tarzida talaffuz qilinmoqda: *eapada*, *eada*, *eadbi* kabi. Unli fonemaning asosiy (tipik) ottenkasi namoyon bo'lishi uchun so'z urg'usining qanday ahamiyati borligini shu misollar tahlilidan anglab olish mumkin. Shuning uchun ham so'z urg'usining fonetik tabiatini baholashda rus tilshunoslari birinchi o'ringa sifat belgilarini (unli fonemadagi asosiy ottenkalarining saqlanish darajasini), ikkinchi o'ringa cho'ziqlik belgisini va, nihoyat, uchinchi o'ringa zarb belgisini qo'yadilar³⁴.

O'zbek tilida ham musiqiy urg'u yo'q, ammo unda cho'ziqlik belgisi va zarb bor. Bu belgilar urg'uli bo'g'inni shu so'zdagi urg'usiz bo'g'inlardan ajratish imkonini beradi. Bunda shuni ham ta'kidlash kerakki, so'z urg'usining cho'ziqlik darajasi rus va o'zbek tillarida bir xil emas: rus tilidagi so'z urg'usining cho'ziqlik belgisi o'zbek tilidagidan ko'proq darajada seziladi. Buni yuqorida *oltin* va *karantin*, *ovsin* va *apelsin* so'zlari qiyosida ham ko'rib o'tdik. Demak, o'zbek tilidagi so'z urg'usida zarb birinchi o'rinda turadi, shunga ko'ra uni dinamik urg'u deb baholash maqsadga muvofiqdir.

Musiqiy (tonik, melodik) urg'u yapon, xitoy, koreys tillariga xosdir. Urg'uning bu turi boshqa fonetik belgilar, xususan, zarb urg'usi bilan aralash holda shved, norvej, serb, xorvat va litva tillarida ham uchraydi.

2. **O'rniga ko'ra** so'z urg'usi ikki xil bo'ladi: bog'langan urg'u va erkin urg'u:

a) *bog'langan urg'uli* tillarda urg'u so'zdagi biror bo'g'inga doimiy bog'langan bo'ladi, Masalan, turkiy tillarda urg'u so'zning oxirgi bo'g'iniga tushadi. Bu xususiyat o'zbek tiliga ham xos: *kitob*, *daraxt*, *bolä*, *ota*, *shahär* kabi. Vengr va chex tillarida so'z urg'usi birinchi bo'g'inga, polyak tilida esa so'zning oxiridan bitta oldingi bo'g'inga tushadi. Bunday xususiyat yuqorida keltirilgan tillarning urg'u tizimiga xos doimiy va asosiy belgilardir;

b) *erkin urg'uli* tillarda urg'u so'zning turli bo'g'inlariga tushadi. Rus tili ana shunday erkin urg'uli tillar tipiga kiradi. Unda urg'u so'zning birinchi bo'g'iniga {*MÜZHÜÜ*, *3aeyn*), ikkinchi, uchinchi bo'g'inlariga (*opamop*, *öaKmepux*, *odyeannuK*, *öapaxojiKa*) va oxirgi bo'g'iniga (*öandepojibneÜ3adtc*) tushishi mumkin.

Erkin urg'uli tillarda urg'uning o'rni so'z ma'nolarini farqlash funksiyasini (fonologik vazifani) ham bajaradi, ana shu funksiyasida u *aksentema* hisoblanadi: *3ÜMOK* (*qulf*) va *3ÜMOK* (*qal'a*, *qasr*, *saroy*, *qo'rg'on*), *napumb* (*bug'lamoq*) — *napumb* (*parvoz qilmoq*) kabi. Bogdangan urg'uli tillarda bu holat juda kam uchraydi: rus tilidan o'zlashgan so'z bilan o'zbek tili so'zlari o'rtasida shunday munosabat paydo bodganda (*atlas* va *atlas* kabi), sifatlar ravishga ko'chganda (*yangi* va *yängi* kabi) urg'uning o'rni ma'no farqlash xususiyatiga ega bodishi mumkin, ammo bu xususiyat bogdangan urg'uli tillar uchun yetakchi₈₅ va doimiy belgi hisoblanmaydi.

3. **Harakat qilish belgisiga ko'ra** so'z urg'usi ko'chadigan va ko'chmaydigan turlarga bodinadi:

a) *ko'chadigan urg'u* muayyan tildagi so'zlarda, ayniqsa, ularning turli grammatik shakllarida bir bo'gdndan boshqa bo'gdnga o'tib turadi, demak,

³⁴ Qarang: M.M.MaTyceBHi. Ko'rsatilgan asar, 225- b.

harakatda bodadi. Bu xususiyat rus tilida ko'proq uchraydi. Masalan: *3aemmb-3a2HaH-3azommb*; *3adamb-3adaa-3adaaa*; *paHa-pahenu* kabi. Rus tilidagi urg'uning turli o'rinlarga ko'chishi hatto bir so'zning o'zida ham uchraydi: *doKpacna-doKpacna*, *3anumbiü-3anumuü*, *Ka3am-Ka3üKU*, *unane-unane*, *saeuo-säzuf*) kabi. Bu xususiyat rus tilidagi erkin urg'uning xarakatchanlik belgisidir. Bunday belgi (harakat qilish, ko'chish) o'zbek tilidagi bogdangan urg'uda ham uchraydi. Masalan: *temir-temirchi - temirchilikkabi*. Demak, so'z urg'usining harakat qilish, ko'chish belgisi erkin urg'uli tillarda ham, bogdangan urg'uli tillarda ham bor, ammo ulardan birida (masalan, rus tilida) ko'chish turli yo'nalishda — oldingi bo'gdndan keyingi bo'gdnga yoki, aksincha, keyingi bo'gdndan oldingi bo'gdnlarga qarab bodadi. Masalan: *mpaea* (urg'u so'zning oxirgi bo'gdnda) — *mpaebi* (urg'u oxirgi bo'gdndan oldingi bo'gdnga ko'chgan), *eudrn* (urg'u birinchi bo'gdnda) — *eudamb* (urg'u oxirgi bo'gdnga ko'chgan) kabi. O'zbek tilidagi ko'chish esa asosan bir yo'nalishda sodir bodadi: urg'u o'zak oxiridan qo'slimchalaiga tomon harakat qiladi. Masalan, *shahar- shaharlik-shaharliklarkabi*. Demak, o'zbek tilidagi so'z urg'usining harakat qilishi bu tildagi urg'uning oxirgi bo'gdnga bogdanganlik belgisiga xilof emas, aksincha, u ayni shu me'yor talabi asosida oxirgi bo'gdnga 86 ko'chmoqda. O'zbek tilida so'z urg'usining oldingi bo'g'inga qarab ko'chishi juda kam uchraydi: *yangi (yangi uy) va yangi (yangi kelib-ketdi) kabi*. Bulardan tashqari, so'z ma'nolari kuchaytirilganda, bu ma'nolarga uslubiy bo'yoq qo'shish zarurati boiganda yuzaga keltiriladigan geminatsiya (bir xil undoshlarning qavatlanishi) hodisasida ham urg'uning oldingi bo'g'inlaiga ko'chirilishi kuzatiladi: *maza qilmoq — mazza qilmoq, yashamagur — ycishshamagur* kabi. Bunday paytlarda urg'u fonostilistik vositaga aylanadi;

b) *ko'chmaydigan urg'u* so'z tarkibidagi bitta bo'g'inga bog'langan bo'lib, u boshqa bo'g'inlarga o'tmaydi: rus tilidagi *3aeod*, *Hapod*, *paöomamb* so'zlarining turlanishi va tuslanishida bu hodisa kuzatiladi: *napod — napodbt — napodoe — napodaMU — dim napoda*; *paöomamb —paöomam — paöomaeuib — paöomaem — paöomaiom — npopaöomaü — npopaöomam* kabi. O'zbek tilida bu xususiyat ayrim olmoshlarning turlanishida kuzatiladi: *hamma — hammani — hammaning — hammaga — hammada — hammadan*; *barcha — barchani — barchaning — barchaga — barchada — barchadan* kabi.

O'zbek tilidagi qo'shma va juft so'zlarda urg'u ikki va undan ortiq bo'lishi ham mumkin. Bunday paytlarda oxirgi bo'g'indagi zarb kuchliroq bo'ladi va asosiy urg'u sanaladi, qolgan urg'ular ikkinchi darajali hisoblanadi:

// / f t // / // f
kaltakesak, temirbeton, gultojixo'roz, aka -uka, qozon-tovoq kabi. Bunday ikkinchi darajali urg'ular, rus tilida ham uchraydi: *wcene3odemon, caMonpou3eojibmcmmb, meMHo-cuhüü* kabi.

So'z urg'usining til va nutqdagi roli: a) so'zning fonetik qobig'ini bir butun (kompleks) holatda ushlab turuvchi markaz bo'ladi; b) nutq oqimida so'zni boshqa so'zdan ajratib olishga yordam beradi; d) so'z urg'usining xarakatchan turi so'zlarning leksik va grammatik ma'nolarini farqlashi ham mumkin; e) nutqda fonostilistik vosita bo'la oladi. Keyingi ikki holat urg'uning fonologik va aksentologik xususiyatlari sanaladi.

§. Sintagma urg'usi

Sintagma urg'usi — nutq oqimining ma'no jihatdan muhim bo'lgan qismini (sintagmani) alohida ta'kidlash, ajratish uchun qo'llangan urg'u. Sintagmani aniqlash mezonlari ikkitadir: a) semantik mezon; b) sintaktik mezon. Bu mezonlar sintagmaning grammatik-semantik jihatdan yaxlit bir butun konstruktsiya ekanligidan kelib chiqadi. Sintagma urg'usi fraza (gap) ichidagi mazmunan yaxlit, grammatik jihatdan bir butun bo'lgan

qismni maxsus ta'kidlash, uni shu fraza (gap) ichidagi boshqa sintagma- lardan ajratish uchun xizmat qiladigan fonetik vositadir. Buni quyidagi nutqiy parcha tahlilida ko'rib chiqaylik: «Iqtisodiy va siyosiy sohalardagi barcha islohotlarimizning pirovard maqsadi yurtimizda yashayotgan barcha fuqarolar uchun munosib hayot sharoitlarini tashkil qilib berishdan iboratdir. Aynan shuning uchun ham ma'naviy jihatdan mukammal rivojlangan insonni tarbiyalash, ta'lim va maorifni yuksaltirish, milliy uyg'onish g'oyasini ro'yobga chiqaradigan yangi avlodni voyaga yetkazish davlatimizning eng muhim vazifalaridan biri bo'lib qoladi.» (Prezident

1. Karimovning 1995- yil fevral oyidagi O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining birinchi sessiyasidagi ma'ruzasidan).

Yuqoridagi nutqiy parchada ikkita sodda yoyiq gap bor:

1. «Iqtisodiy va siyosiy sohalardagi barcha islohotlarimizning pirovard maqsadi yurtimizda yashayotgan barcha fuqarolar uchun munosib hayot sharoitlarini tashkil qilib berishdan iboratdir».

2. «Aynan shuning uchun ham ma'naviy jihatdan mukammal rivojlangan insonni tarbiyalash, ta'lim va maorifni yuksaltirish, milliy uyg'onish g'oyasini ro'yobga chiqaradigan yangi avlodni voyaga yetkazish davlatimizning eng muhim vazifalaridan biri bo'lib qoladi». Har bir gap nutqning fonetik bo'linishida bir frazaga teng bo'linishini hisobga olsak, keltirilgan nutqiy parchada ikkita fraza borligi ma'lum bo'ladi. Frazalar, ma'lumki, katta pauzalar bilan bir-biridan ajratiladi (pauza ham fonetik vosita - intonatsiyaning tarkibiy uzvlaridan biri). Har bir fraza taktlarga (sintagmalarga) bo'linadi. Demak, sintagmalar frazaning kichikroq (qisqaroq) pauzalar bilan ajratiladigan parchalaridir. Yuqoridagi ikki frazadan birinchisida quyidagi parchalar - sintagmalar bor: a) «Iqtisodiy va siyosiy sohalardagi barcha islohotlarimizning pirovard maqsadi»; b) «yurtimizda yashayotgan barcha fuqarolar uchun munosib hayot sharoitlarini tashkil qilib berishdan iboratdir». Bu sintagmalardan birinchisi alohida urg'u (sintagma urg'usi) bilan yakunlangan bo'lib, uning fonetik tabiati quyidagi belgilarga ega: sintagma oxiridagi «maqsadi» so'zining so'nggi bo'g'ini ochiq bo'lib, bu bo'g'indagi «i» unlisi cho'ziq talaffuz etilmoqda (kvantitativ urg'u), tovush toni ko'tarilgan (ton belgisi), kuchi esa intensivlashgan (zarb belgisi), bu hoi shu sintagmaning ma'nosini alohida ta'kidlash imkonini bergan. Sintagma urg'usidan so'ng kelgan qisqa pauza birinchi va ikkinchi sintagmalarni bir-biridan ajratish vazifasini bajargan. Sintagma urg'usining o'rni kuzatilgan maqsad va nutq situatsiyasiga qarab o'zgartirilishi ham mumkin. Bunday paytda u gapning grammatik jihatlariga ham ta'sir qiladi. Qiyos qiling: *Bu shifokor — Dilbarning onasi. (Bu shifokor — ega sostavi; Dilbarning onasi — kesim sostavi). Bu — shifokor Dilbarning onasi. (Bu — ega, shifokor Dilbarning onasi — kesim sostavi).*

81

Ayiruv urg'usi - gap bo'laklaridan birini alohida ta'kidlash uchun yoki so'zlovchining his-hayajoni, voqelikka munosabatini maxsus ifodalash maqsadida qo'llanadigan urg'u. U ikki turga bo'linadi: logik urg'u (mantiq urg'usi) va emfatik urg'u.

1. *Logik urg'u* — tinglovchining e'tiborini gap bo'laklaridan biriga alohida jalb

etish, shu bo‘lak orqali ifodalangan ma‘noni maxsus ta‘kidlash uchun qo‘llanadigan urg‘u. Gapning logik urg‘u olgan bo‘lagi odatda boshqa bo‘laklardan kuchliroq talaffuz etiladi. Qiyos qiling: 1) *Men universitetda o‘qiyman (boshqa birov emas, men...)*. 2) *Men universitetda o‘qiyman (litseyda emas, universitetda...)*. 3) *Men universitetda o‘qiyman (ishlamayman, o‘qiyman...)* kabi.

Logik urg‘u obyektini boigan bo‘lakning leksik urg‘uli bo‘g‘ini boshqa bo‘g‘inlardan kuchliroq, undagi unli esa ancha cho‘ziq talaffuz etiladi.

2. *Emfatik urg‘u* (emotsional urg‘u). Urg‘uning bu turi ham biror gap bo‘lagini alohida ta‘kidlashga asoslanadi, ammo logik urg‘uda bo‘lakning (so‘zning) ma‘no tomoni ta‘kidlansa, emfatik urg‘uda shu ma‘no bilan birga so‘zlovchining hishayajoni, voqelikka boigan subyektiv munosabatini ifodalash ham maqsad qilinadi: bu urg‘u gapdagi so‘zning ta‘sirchanligini kuchaytirishga xizmat qiladi. Masalan: «*Eh, qanday go‘zll manzara! Tabiat shu daraja go‘zalki, ko‘rib bahri diling ochiladi!*» Bu gapda *qanday* va *go‘zal* so‘zlariga, aniqrog‘i, shu so‘zlardagi «qan-» va «-zal» bo‘g‘inlariga emfatik urg‘u tushgan: shu bo‘g‘inlardagi unli tovush ancha cho‘ziq va maxsus ton bilan talaffuz etilgan.

Tekshirish savollari

1. Urg‘u nima? Uning qanday tiplari bor?
2. Qanday hollarda urg‘u aksentema sanaladi?
3. So‘z urg‘usining fonetik tabiatiga nimalar kiradi? Bu belgilariga ko‘ra so‘z urg‘usining qanday turlari farqlanadi?
4. O‘rniga ko‘ra so‘z urg‘usining qanday turlari bor?
5. Erkin va bog‘langan urg‘ular qanday farqlanadi?
6. Harakat qilish belgisiga ko‘ra so‘z urg‘usining qanday turlari bor?
7. Ko‘chadigan va ko‘chmaydigan urg‘ular qanday farqlanadi?
8. Sintagma urg‘usi nima?
9. Ayiruv urg‘usining asosiy belgilari nimalardan iborat?
10. Urg‘uning til va nutqdagi rolini qanday tushunasiz?

Urg‘u — muayyan til fonetik-fonologik tizimidagi supersegment birliklardan biri.

Aksentema — urg‘uning so‘z yoki nutq oqimidagi fonologik- aksentologik xususiyatlariga nisbatan nomlanishi.

Dimanik urg‘u — zarb urg‘usi.

Kvantitativ urg‘u (miqdor urg‘usi) - cho‘ziqlik belgisiga egä boigan urg‘u.

Tipik ottenkali urg‘u - bo‘g‘in tarkibidagi unlining asosiy ottenka- sini saqlash imkonini beradigan urg‘u.

Tonik (musiqiy) urg‘u - ovoz tonining o‘zgarishi, tovlanishiga asoslangan urg‘u.

Bogiangan urg‘u — muayyan tilda so‘zdagi biror bo‘g‘inga doimiy bog‘langan urg‘u.

Erkin urg‘u - muayyan tilda so‘zning turli bo‘g‘inlarida uchraydigan urg‘u.

Ko‘chadigan mrg‘u - muayyan tilda so‘zning bir bo‘g‘inidan boshqa bo‘g‘iniga ko‘chib turadigan urg‘u.

Ko‘chmaydigan urg‘u — so‘z tarkibidagi bir bo‘g‘inga doimiy bog‘langan bo‘lib, boshqa bo‘g‘inga ko‘chmaydigan urg‘u.

Sintagma urg‘usi - nutq oqimining ma‘no jihatidan muhim boigan qismini (sintagmani) alohida ta‘kidlash, ajratish uchun qollanadigan urg‘u.

Ayiruv urg‘usi - gap bolaklaridan birini alohida ta‘kidlash uchun yoki so‘zlovchining his-hayajoni, voqelikka munosabatini maxsus ifodalash maqsadida qollanadigan urg‘u.

Fonostilistika - fonetik-fonologik birliklarning, shujumladan urg‘uning ham matndagi uslubiy xususiyatlariga oid ta‘limot. U stilistikaning bir bolimi sanaladi.

INTONASIYA (Intonema)

Adabiyotlar: 1 [15—18], 10 [85-87], 16 [62-74], 22 [115-116],

49- **§. Intonatsiya haqidagi ma‘lumot**

Intonatsiya — og‘zaki nutqning ritmik-melodik tomoni, undagi ovoz (ton) tovlanishlari. Intonatsiya fonetik-fonologik tizimning supersegment birligi sanaladi, uni o‘rganuvchi soha esa **intonologiya** yoki **prosodika** (prosodiya) deyiladi.

Har qanday nutq harakatdir, bu harakat esa albatta ma‘lum intonatsiya bilan qo‘shilib, qorishib yuzaga keladi: nutqning toni, sur‘ati, pauzalari, tonning balandligi va kuchi gapning mazmuni va emotsionalligi talablaridan kelib chiqqan holda o‘zgarib, tovlanib turadi. Demak, intonatsiyasiz gap ham bo‘lmaydi: har bir gapning o‘ziga xos intonatsiyasi borligi ham shundan. Intonatsiya bir qator prosodik elementlardan tarkib topadi. Bunday elementlarga quyidagilar kiradi:

1. *Nutq melodikasi.* Bunda nutqda ishtirok etgan gaplardagi ovozning ko‘tarilishi va pasayishi nazarda tutiladi. Bu jarayon gap tarkibidagi bo‘g‘inlarda qo‘llangan unli tovushlarning baland yoki past talaffuz etilishiga asoslanadi. Tabiiyki, gapdagi barcha bo‘g‘inlar bir xil balandlikda talaffuz etilmaydi, ular gapning mazmun planiga (fikr, his-tuyg‘u va hokazolarga) qarab o‘zgarib boradi. Shuning uchun ham darak, so‘roq va buyruq gaplarning yoxud emotsional va emotsional. bo‘lmagan gaplarning intonatsiyalari bir xil emas.

2. *Nutq ritmi* - urg‘uli va urg‘usiz, cho‘ziq va qisqa bo‘g‘inlarning qo‘llanishida vazndoshlik, ohangdoshlikning mavjud bo‘lishi. Nutq ritmining badiiy yoki ifodali

o'qishda, shuningdek, she'riy misralardagi qofiyadoshlik, ohangdoshlikni ta'minlashda ahamiyati katta: band ritmi, alliteratsiya ritmi, anafora, emfaza kabilar nutq ritmini ta'minlovchi muhim vositalar sanaladi.

3. *Temp* — sur'at, daraja, tezlik. Bunday tezlik gap tarkibidagi tovushlar talaffuziga sarflangan vaqt bilan belgilanadi. Bunday vaqt gap bo'laklari, ularning o'rni, gapning turi, situatsiya kabi omillar ta'sirida har xil bo'ladi. Masalan: darak gaplarda gap boshida kelgan ega talaffuzida temp sekinroq bo'ladi, bu temp kesim sostavida tezlashadi. Agarda ega logik urg'u olsa, uning talaffuzidagi temp kuchayadi.

So'roq gapda eganing tezligi darak gapdagi eganikidan biroz ortiq bo'ladi, kesim tezligi esa nisbatan kamayadi. Buyruq gaplarda temp gap oxiriga tomon tezlashib boradi, ammo oxirgi so'z tezligi keskin pasayadi. [16, -63—66].

4. *Nutq intensivligi* — talaffuzning kuchli va kuchsiz bo'lishi. Nutq intensivligi, odatda, nafas chiqarishning kuchayishi yoki kuchsizlanishiga asoslanadi. Masalan, xonadagi nutq ochiq maydondagi nutq intensivligidan kuchsizroq bo'ladi.

5. *Nutq tembri* — tovushning bo'yoqdorligi. Bunday bo'yoqdorlik asosiy ton va qo'shimcha tonlar nisbatidan kelib chiqib, nutqning ta'sirli, quvnoq, o'ynoqi yoki, aksincha, ma'yus, g'amgin bo'lishini ta'minlaydi.

6. *Pauza* — nutq oqimidagi ayrim to'xtalishlar. Pauzaning sintaktik va nosintaktik turlari bor: sintaktik pauza gap bo'laklarini belgilash funksiyasini bajaradi; nosintaktik pauza esa so'zlovchining nafas olishini rostdash ehtiyoji bilan yuzaga keladi.

Izoh: logik urg'u va emfatik urg'ular ham, aslida, intonatsiya bilan bog'liq hodisalardir, ammo ular urg'ular tizimiga ham dahldor, shu bois ularni darslikning aksentuatsiyaga oid bo'limida ko'rish ma'qul topildi.

50- §. Intonatsiya turlari

Intonatsiya turlari — intonatsiyaning yuqorida sanab ko'rsatilgan prosodik elementlar ishtirokida shakllangan maxsus ko'rinishlari. Ularga quyidagilar kiradi:

1. *Tugallangan intonatsiya*. Har bir gap nisbiy tugal intonatsiyaga ega bo'ladi.
2. *Tugallanmagan intonatsiya*. Ayrim so'z yoki so'z birikmasining gap emasligini bildiradigan intonatsiya. Masalan: *A 'lochi talaba* (aniqlovchi-aniqlanmish qolipidagi birikma. Bunda intonatsion tugallik yo'q). *Talaba — a 'lochi:* ega+kesim = gap. (Bunda gapga xos intonatsion tugallik bor).
3. *Darak intonatsiyasi* — tinch ohang.
4. *So'roq intonatsiyasi* — ko'tariluvchi ohang.
5. *Undov intonatsiyasi* — fikrni kuchli his bilan ifodalashda qo'llana- digan ohang. Bu ohang emotsional gaplarda qo'llanadi.
6. *Chaqiruvyoki undash intonatsiyasi* — undalinalarga, yovkativ gaplarga, buyruq gaplarga xos intonatsiya.
7. *Sanash intonatsiyasi* — teng grammatik munosabatda bo'lgan so'zlarni — uyushiq bo'laklarni bog'lovchi fonetik vosita.

51- §. Intonatsiyaning til va nutqdagi roli

Intonatsiyaning til va nutqdagi roli: a) gapning intonatsion tugalligini ifodalovchi muhim vosita sifatida xizmat qiladi; b) gapning ifoda maqsadiga va emotsionalfikka ko'ra turlarini farqlashda ishtirok etadi; d) sintaktik aloqalarni

ifodalovchi muhim fonetik vosita sanaladi.

Tekshirish savollari

1. Intonatsiya nima?
2. Intonatsiyaning qanday prosodik elementlari bor?
3. Intonatsiyaning turlari?
4. Intonatsiyaning til va nutqdagi roli?
5. Fonetikaning intonatsiyani o'rganuvchi bo'limi qanday nomlanadi?

Intonatsiya — ogʻzaki nutqning ritmik-melodik tomoni, undagi ovoz (ton) tovlanishlari.

Nutq melodikasi — gapda ovozning koʻtarilishi va pasayishi.

Nutq ritmi — urgʻuli va urgʻusiz boʻgʻinlarning, ulardagi choʻziq va qisqa unilarning qoʻllanishida vazndoshlik, ohangdoshlikning mavjud boʻlishi.

Temp — nutq oqimining surʻati, tezlik darajasi.

Nutq intensivligi — talaffuzning kuchli yoki kuchsiz boʻlishi.

Nutq temбри — nutq oqimida asosiy ton va qoʻshimcha tonlar nisbatidan kelib chiqadigan tovush boʻyoqdorligi.

Pauza — nutq oqimidagi ayrim toʻxtalishlar.

Tugallangan intonatsiya — gapga xos intonatsiya.

Tugallanmagan intonatsiya — soʻz birikmasiga xos intonatsiya.

Darak intonatsiyasi — tinch ohang.

Soʻroq intonatsiyasi — koʻtariluvchi ohang.

Undov intonatsiyasi — emotsional gaplarga xos intonatsiya.

Chaqiruv yoki undash intonatsiyasi — undalmalarga, vokativ va buyruq gaplarga xos intonatsiya.

Sanash intonatsiyasi — uyushiq boʻlaklarni bogʻlash vazifasini bajaruvchi intonatsiya.

GRAFIKA VA ORFOGRAFIYA GRAFIKA

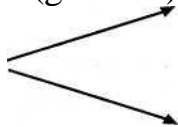
Adabiyotlar: 9 [4-19], 10 [88-100], 25 [6-11], 52 [72-75],

52- §. Grafika haqida maʼlumot

Grafika muayyan tilning fonetik-fonologik, leksik-semantik va morfologik birliklarini yozuvda ifodalash uchun shakllantirilgan optik-grafik belgilar tizimidir. Bu tizim belgilarining har biri grafik tilshunoslikda **grafemalar** sanaladi³⁵. Yozuvning tovush tili bilan aloqasi, odatda, ana shu grafemalar vositasida amalga oshiriladi. Shuning uchun grafema muayyan til yozuv tizimining eng asosiy strukturaviy va funksional birligi sanaladi.

Grafema ifoda va mazmun planlariga ega boʻlgan bilateral (ikki tomonli) belgidir. Uni quyidagi chizmalar shaklida tavsiflash mumkin:

J (grafema)

1) **ifoda plani** — J harfining bosma va yozma shakllari (optik-grafik tasviri)

2) **mazmun plani** - sirgʻaluvchi «j»

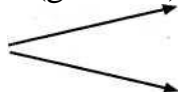
(*jurnal* soʻzidagi) va qorishiq «dj»

(*Juda* soʻzidagi) fonemalari.

93

1) **ifoda plani** — soʻroq (?) belgisining optik-grafik tasviri.

? (grafema)

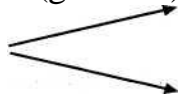

2) **mazmun plani** - soʻroq ohangi (intonema, prosodema).

³⁵ «Grafema» termini fanga I.A.Boduen de Kurtene tomonidan kiritilgan. *Qarang*: Eottyan m Kypxena H.A. 06 OTHOmeHMM pyccKoro rincbMa k pyccKOMy H3biKy. - 0.-116., 1912, c. 27.

1) **ifoda plani** - 5 raqamining optik-grafik tasviri.

5 (grafema)

2) **mazmun plani** - «olti» bilan «to'rt» orasidagi miqdor tushunchasi.

Yuqorida keltirilgan grafemalardan birinchisi (J grafemasi) alifbodagi harfga, ikkinchisi (? grafemasi) finish belgisiga, uchinchisi (5 grafemasi) esa raqamga asoslanadi, shunga ko'ra birinchi tip grafemalar **harfiy belgilar** guruhini, ikkinchi va uchinchi tip grafemalar esa **noharfiy belgilar** guruhini tashkil etadi. Muayyan til yozuvining grafik tizimi ana shunday belgilar majmuyidan tarkib topadi.

Shuni alohida ta'kidlash kerakki, grafema yozuv birligi, fonema, intonema, aksentema va leksemalar esa til birliklaridir. Binobarin, grafema bilan fonema, intonema yoki leksema o'rtasidagi aloqa to'ppa-to'g'ri (tabiiy holda) bolishi mumkin emas, bunga tovush tilining fizik-akustik asosga, yozuvning esa optik-grafik asosga tayanganligi yo'l qo'ymaydi. Shuning uchun grafema bilan fonema, intonema va leksema o'rtasidagi aloqa **kodlashtirish** orqali ta'minlanadi: har bir grafemaning mazmun plani oldindan (grafik tizim shakllantirilgan va joriy qilingan paytda) kodlashtirib qo'yiladi.

Grafemalarning yozuvdagi lingvistik-funksional xususiyatlarini reallashtirishda ularning differensial belgilari (shakli yoki tasviridagi tafovutlar) muhim rol o'ynaydi: bu jihatdan grafemalar tovush tilidagi fonemalarga o'xshaydi, chunki fonemalar ham, ma'lumki, differensial belgilar tufayli fonologik qiymatga ega boiadi, farqi shundaki, fonemalarning differensial belgilari akustik-artikulatsion omillarga tayanadi, grafemalarning differensial belgilari esa optik-grafik omillarga asoslanadi. Masalan, *gulva*

kul so'zlarining ma'nolarini farqlashda «g» va «k» fonemalaridan birinchi- sining jarangli, ikkinchisining esa jarangsiz bo'lishi (akustik tavofuti) tovush tili uchun qanchalik ahamiyatli bo'lsa, shu tovushlarni yozuvda ifodalovchi *g* va *k* grafemalarining shakliiy tafovutlari (optik-grafik tasviri) tilning yozma formasi uchun shunchalik ahamiyatlidir.

Grafemalar o'zlarining tildagi muqobiliga (kodlashtirilgan referentiga) va yozuvdagi vazifalariga ko'ra *fonografema*, *prosodemografema*, *logografema*, *morfografema* kabi tiplarga bo'linadi.

53- §. Fonografemalar

Fonografema tovush tilidagi fonemalarni ifodalaydi: **a** fonografemasi «a» fonemasini, **z** fonografemasi «z» fonemasini ifodalagani kabi.

Fonografemaning ifoda plani (optik-grafik tasviri) bitta harfga teng bo'lishi (masalan, *k*) yoki ikki harf qo'shilmasidan tarkib topishi (masalan, *ng*) mumkin. Bunday paytda ular *monograf* (bir harfli fonografema) va *poligraf* (ko'p harfli fonografema) nomlari bilan farqlanadi. Poligraflar o'z navbatida ikki harfli (*digraflar*), uch harfli (*trigraflar*) va hatto to'rt harfli shakllarda bo'lishi mumkin. Hozirgi lotin o'zbek yozuvida **ng**, **sh**, **ch** poligraflari mavjud. Poligraflar tilshunoslikda **analitik grafemalar** deb ham ataladi³⁶.

³⁶ Bu haqda qarang: Tan BX. Справочник по фонетике и фонологии узбекского языка. Ташкент, 1989, с. 73.

Fonografemaning mazmun planida bitta yoki bir necha fonema kodlashtirilgan bo'lishi mumkin. Chunonchi, o'zbek yozuvidagi **o'** fonografemasi ning mazmun planida bitta «o'» fonemasi (o'zbek tilining lablangan, o'rta keng unlisi), **q** fonografemasining mazmun planida bitta «q» fonemasi (o'zbek tilining chuqur til orqa «q» undoshi) kodlashtirilgan. Bular grafemikada *monofonemali grafemalar* deb nomlanadi³⁷; o'zbek yozuvidagi **o** va **j** fonografemalarida esa boshqacharoq holat kuzatiladi: **o** fonografemasining mazmun planida ikkita fonema — o'zbek tilining quyi keng «**o**» unlisi (*ota* so'zi boshidagi fonema) va rus tilining o'rta keng, lablangan «**o**» unlisi (*tonna* so'zining urg'uli bo'g'inidagi «**o**» fonemasi) kodlashtirilgan; **j** fonografemasining mazmun planida ham ikkita fonema — sirg'aluvchi **j** (**jurnal** so'zi boshidagi undosh) va qorishiq «**j**» (**dj**) (**juda** so'zi boshidagi undosh) kodlashtirilgan. Bunday fonografemalar grafemikada *bifonemali grafemalar* deb yuritiladi³⁸.

³⁷ Horejsi V. Analyse structural de l'orthographe française // Philologica Pragensia, 1962, V. N° 4. c. 117-122.

³⁸ Horejsi V. Analyse structural de l'orthographe française // Philologica Pragensia, 1962, V. Ns 4. c. 117-122.

Izoh: tinish belgilarining yuqorida sharhlangan xususiyatlari va shu asosda yaratilgan klassifikatsiyalar ularning grafik belgi (prosodemografema) sifatidagi xarakteristikasi hisoblanadi, ammo tinish belgilarining qodlanishini me'yorlaydigan qoidalar tizimi esa grafikada maxsus kodllmaydi, chunki «qoidalar» «Grafika»ning emas, «Punktuatsiya»ning predmeti sanaladi.

Yuqorida sanab ko'rsatilgan tinish belgilarining misra balandligiga nisbatan joylashtirilishi ham bir xil emas: nuqta (.), vergul (,), ko'p nuqta (...) misraning pastki chizig'i bo'yicha qo'yib boriladi; qolgan belgilar, masalan, qavs (), nuqtali vergul (;), undov belgisi (!), so'roq belgisi (?), ikki nuqta (:), qo'sh tirnoq (« ») misraning ustki chizig'idan ostki chizig'igacha bodgan masofa hajmida yoziladi. Qo'sh tirnoqning asosan qod yozmada qodlanadigan turi (, “)so'z yoki gap boshida misraning ostki chizig'd bo'ylab, shu so'z yoki gap oxirida esa misraning ustki chizig'd bo'ylab joylashtiriladi.

55- §. Logografemalar

Logografemalar (logogrammalar). Grafemalarning bu tipi tushun- chalarni yoki tushuncha nomi bodgan so'zlarni yozuvda ifodalashga asoslanadi. Bunday belgilar aslida ideografik (semasiografik) yozuv tipiga mansub birliklar sanaladi, ammo ulardan fonografik yozuv tarkibida ham foydalaniladi. Yozuv tizimining murakkab optik-grafik sistema ekanligi ham shundan.

Rus grafikasi asosidagi o'zbek yozuvida logografemalarning quyidagi turlari ishlatiladi:

Raqamlar — son turkumiga mansub so'zlarning ma'nolarini ifodalovchi logografemalar. Ular o'z navbatida ikki turga bodinadi:

a) *g'arbiy arab (g'ubor) raqamlari*: 0, 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 20, 100, 1000, 100000, 1000000, 1000000000 kabi.

Arab raqamlari aslida Hindistonda (V asrga yaqin) kashf etilgan bodsa- da, Arabistonga buyuk o'zbek olimi Muhammad Xorazmiyning arab tilida yozilgan «Arifmetika» asari orqali kirib kelgan, bu asar lotin tiliga tarjima qilinib, Yevropaga (X asrda Ispaniyaga, XII asrda Yevropadagi boshqa mamlakatlarga) tarqalgan. Demak, Hindistonda yuzaga kelgan yuqoridagi raqamlarning «arab raqamlari» nomi bilan ommalashib ketishida hamyurtimiz Muhammad Xorazmiyning ulkan xizmati bor;

b) *rim raqamlari* — qadimgi rimliklar ishlatgan raqamlar bodib, ular quyidagi belgilardan tarkib topgan: I (bir), V (besh), X (o'n), L (ellik), C (yuz), D (besh yuz), M (ming). Qolgan raqamlar shu belgilar kombinatsiyasiga asoslanadi: 1 (1), II (2), III (3), IV (4), V (5), VI (6). VII (7), VIII (8), IX (9), X (10), XI (11), XII (12), XIII (13), XIV (14), 98 XV (15), XVI (16), XVII (17), XVIII (18), XIX (19), XX (20), XXX (30) XL (40), L (50), LX (60), LXX (70), LXXX (80), XC (90), C (100), CD (400), D (500), DC (600), CM (900), M (1000), MC (1100), MD (1500) va boshqalar.

Rim raqamlari miloddan oldingi 500-yillarda etrusklar tomonidan kashf qilingan.

56- §. Morfografemalar va simvollar

Morfografemalar so'z tarkibidagi ma'noli qismlarni (morfemalarni) ifodalovchi belgilar. Masalan, defis (chiziqcha) raqamdan keyin qo'llanganda tartib son tarkibidagi «-nchi» («-inchi») morfemasini ifodalaydi — shu morfema

defisining referent bo'ladi: 5-uy (beshinchi uy), 20-xona (yigirmanchi xona) kabi. Biqor, qozon-tavoq, aka-uka kabi juft so'zlarning yozuvdagi shakllarida defis morfografema emas, orfografik belgi vazifasida qatnashadi (juft so'zlar orfogrammasiga tegishli bo'lganligi uchun).

Simvollar — ilm-fanning ma'lum sohalarida qabul qilingan maxsus ideografik belgilar: a) *matematik simvollar* — V (ildiz), — (oluv), + (qo'shuv), x (ko'paytiruv),: (bo'luv), x (iks), x^2 (iks kvadrat), ~ (davriylik, uzluksizlik), > (katta), < (kichik) va boshqalar; b) *astronomik simvollar* — O (Quyosh), C (Oy), cf (Mars), \$ (Merkuriy), \ (Yupiter), ? (Venera, Zuhra), *5 (Saturn) va boshqalar; d) kimyoviy simvollar - O (oltin), € (kumush), O (mis), "5 (qo'rg'oshin), \$ (simob), cf (temir) va boshqalar; e) botanik simvollar - A (androtsey, changchilar), O (bir yillik o'simlik), 0 (ikki yillik o'simlik), h (buta), G (ginetsey, urug'chi), (), (gul boiaklari qo'shilib o'sgan), i i (daraxt), © (kuzgi o'simlik) va boshqalar.

57- §. Diakritik harflar va diakritik belgilar

Diakritik harflar o'z referantiga (kodlashtirilgan til birligiga) ega bo'lmagan, ammo so'z qismlari yoki fonemalarning o'ziga xos jihatlariga (differensial belgilarga) ishora qiladigan harflardir. Masalan, kirill o'zbek yozuvidagi ayirish (b) va yumshatish (b) belgilari shunday harflar sanaladi. Qiyos qiling: *cypam* va *cypmm*, *maua* va *mama*, *ynon* (qattiq «n») — *anpenb* (yumshoq «n») kabi.

Diakritik belgilar bir xil grafik shaklga ega bo'lgan harfiardan birini ikkinchisidan farqlash uchun ishlatiladigan qo'shimcha (yordamchi) vositalar — nuqtalar, chiziqcha, ilmoqcha yoki «belbog'»lar. Ular harflarning ustiga, o'rtasiga, yoniga qo'yiladi: ä, ä, ä, ö, o, ö, 6, §, K., F, e, o', g'.

Qiyos qiling: *o* (o'zbek tilining quyi keng, kuchsiz lablangan unlisi) - *o'* (o'zbek tilining o'rta keng, lablangan unlisi) — *Q* (o'zbek tilining chuqur til orqa, portlovchi undoshi); *g* (sayoz til orqa, portlovchi undosh) — *g'* (chuqur til orqa, sirg'aluvchi undosh).

Eslatma. Yangi (lotincha) o'zbek yozuvida tutuq belgisi (') va o', g' kabi diakritik belgili bosma harflarning mavjudligi so'zlarning yozuvdagi optik-grafik tasvirini bir qadar dag'allashtirayotganligi ham shubhasizdir. Qiyos qiling: *Fpp* (kirill o'zbek yozuvida) — *g'o'r* (lotin o'zbek yozuvida), *öyFMa* (kirill o'zbek yozuvida) - *bo'g'ma* (lotin o'zbek yozuvida) kabi. Demak, u yoki bu tilning grafik tizimi shakllantirilayotganda yozuvning estetik jihatlar bilan bog'liq ayrim talablar e'tibordan chetda qolmasligi kerak.

Tekshirish savollari

1. Lotin o'zbek yozuvining fonografik xarakterini qanday tushunasiz?
2. Harfiy va noharfiy belgilar tizimiga nimalar kiradi?
3. Grafema nima?
4. Nima uchun grafemalar bilateral hodisa sanaladi?
5. Grafemaning ifoda va mazmun planlarini (ifodalovchi va ifodalanuv- chilarini) nimalar tashkil etadi?
6. Grafemaning qanday tiplari bor?
7. Fonografema, prosodemografema, logografema, morfografemalar va simvojlar qanday farqlanadi?
8. Monograf, digraf va trigraflar nima?

9. Monofonemali va polifonemali grafemalar qanday farqlanadi?
10. Analitik grafemalarni qanday tushunasiz?
11. Orfografik va diakritik belgilar yozuvda qanday vazifalarni bajaradi?

Tayanch tushunchalar

Grafika — yozuv tizimining birinchi (yetakchi) komponenti. U harfiy va noharfiy belgilar vositasida yozuvning tovush tili bilan aloqasini ta'minlaydi.

Grafema — grafik tizimning eng asosiy birligi, ifodalovchi va ifodalanuvchi tomonlari bor bo'lgan semiotik belgi.

Fonografema -*■ grafemalarning fonemalarni ifodalashga asoslangan tipi.

Monograf - shaklan bir harfga teng grafema.

Poligraf — shaklan ikki yoki undan ortiq harflar qo'shilmisiga teng bo'lgan analitik grafema.

Monofonemali grafema — mazmun planida faqat bitta fonema kodlashtirilgan fonografema.

Polifonemali grafema — mazmun planida ikki va undan ortiq fonema kodlashtirilgan fonografema.

Sintetik grafema — nutq oqimida bir yo‘la ikki fonemani ifodalaydigan monograf. Kirill o‘zbek yozuvidagi e, e, so, a harflari shunday grafemalardir

Grafik simmetriya (fonetik-grafik simmetriya) — so‘z tarkibidagi tovush va harflaming miqdoran teng bo‘lishi («bir tovushga bir harf» munosabatining ta‘minlanishi).

Grafik asimmetriya (fonetik-grafik asimmetriya) — so‘z tarkibida o‘zaro munosabatga kirishayotgan harf va tovushlar o‘rtasidagi miqdoriy tenglikning buzilishi.

Grafik sinonimiya — shakli har xil bo‘lgan ikki grafemaning ma‘lum fonetik-grafik pozitsiyalarda bitta fonemani ifodalashi.

Prosodemografemalar — yozuv tizimining noharfiy belgilari (urg‘u belgisi va tinish belgilari).

Logografemalar — tushunchalarni yoki tushuncha nomi bo‘lgan so‘zlarni yozuvda ifodalaydigan grafemalar (raqamlar, simvollar).

Morfografemalar — morfemalarni ifodalovchi belgilar.

Orfografik belgi - to‘g‘ri yozish me‘yorlarini ta‘minlashda qo‘llanadigan maxsus noharfiy belgilar (mas., defis).

Diakritik belgilar — harfga qo‘shimcha ravishda birikitirilgan ishora belgilari.

Diakritik harflar - o‘z referentiga ega bo‘lmagan, ammo so‘z qismlari yoki fonemalarning o‘ziga xos jihatlariga ishora qiladigan harflar.

Simvollar — ilm-fanning ma‘lum sohalarida qabul qilingan maxsus idegrafik belgilar.

ORFOGRAFIYA

Adabiyotlar: 3 [63-77], 9 [26-38], 10 [100—114], 22 [123-126], 25 [29-53], 27 [45-49], 30 [3-21], 106 [5-21], 123 [6-27],

58- §. Orfografiya haqida ma‘lumot

Orfografiya (grek. *orthos* — «to‘g‘ri» + *grapho* — «yozaman») yozuv sistemasining ikkinchi komponenti bo‘lib, u to‘g‘ri yozish me‘yorlarini belgilaydigan qoidalar tizimidan tarkib topadi. Orfografiya grafikadan quyidagi belgilari bilan farqlanadi: grafika qoidalari grafemalarning mazmun planini (referentini) kodlashtirishga, orfografiya qoidalari esa ma‘lum prinsiplar asosida orfogrammarni tanlashga asoslanadi. Chunonchi, *odam* so‘zida «d» ning yozilishi «d» grafemasining grafikada kodlashtirilgan fonemasiga

101

mos, shu sababli bu so‘zning yozilishi grafika tomonidan boshqariladi. *Savod* so‘zida esa boshqacharoq holatga duch kelinadi: so‘z oxiridagi «d» jarangsiz «t» ga o‘tadi (*savot* tarzida talaffuz qilinadi), demak, uni ikki xil yozish mumkin: *savod* (fonematik prinsip asosida) — *savot* (fonetik prinsip asosida). Bu ikki holatdan birini imlo uchun me‘yor (orfogramma) qilib tanlash orfografiya zimmasiga tushadi. Hozirgi o‘zbek orfografiyasida *savod* deb yozish qoidalashtirilgan. Bundan tashqari, orfografiyada qo‘shma so‘z komponentlarining qo‘shilib yoki ajratilib yozilishini, so‘z qismlarining satrdan satrga ko‘chirilishini, bosh va kichik harflaming qo‘llanishini belgilab beradigan qoidalar ham borki, ular yozuvning grafikaga

aloqador bo'lmagan jihatlarini tartibga solish va boshqarish imkonini beradi.

Adabiy tilning og'zaki shaklida so'z tanlash, gap tuzish va to'g'ri talaffuz me'yorlariga amal qilish qanchalik ahamiyatli bo'lsa, uning yozma shaklida orfografiya me'yorlariga (imlo qoidalariga) amal qilish shunchalik muhimdir. Bunday me'yorlarga amal qilish yozma nutq mazmunining to'g'ri va aniq idrok qilinishiga yordam beradi, yozma nutqda anarxiyaning (boshboshdoqlikning) avj olishiga yo'l qo'ymaydi. Adabiy tilning, xususan, yozma nutqning ijtimoiy-madaniy va ma'rifiy rolini mustahkamlashda buning o'ziga yarasha ahamiyati bor.

59- §. Orfografiya prinsiplari

Orfografiya prinsiplari — orfografiya qoidalarining tuzilishiga asos bo'lgan prinsiplar. Ularning quyidagi turlari bor:

1. *Fonetik prinsip*. Bu prinsip asosida tuzilgan imlo qoidalariga ko'ra so'z yoki so'z shakllari talaffuzdagi ko'rinishiga mos ravishda yoziladi. Masalan, tojik tilidagi *tanur* so'zining o'zbek tilida *tandir* deb, ruscha *meniKa* so'zining esa *cho'tka* deb yozilishi shu so'zlarning o'zbek tilidagi talaffuz me'yorlariga (fonetik prinsipga) asoslanadi. Shuningdek, *ek+gan*, *ek+guncha* kabi so'z shakllari ham o'zbek yozuvi imlo qoidalariga ko'ra *ekkan*, *ekkuncha* deb (talaffuziga mos tarzda) yoziladi.

Quyidagi holatlarda ham fonetik prinsipga amal qilinadi:

a) ayrim otlarga egalik affiksi qo'shilganda: *burun* > *burni*, *ko'ngil* > *ko'nglim*, *og'iz* > *og'zing*, *o'g'il* > *o'g'lim* kabi;

b) ayrim sifatlardan fe'l yasalganda: *ulug'* > *ulg'aymoq*, *sariq* > *sarg'aymoq* kabi;

d) *qotmoq*, *achimoq*, *isimoq* fe'llaridan sifat yasalganda: *qot(moq)* > *qattiq*, *achi(moq)* > *achchiq*, *isi(moq)* > *issiq* kabi;

e) *son*, *ot*, *yosh*, *ong* so'zlaridan fe'l yasalganda: *son* > *sana*, *ot* > *atamoq*, *yosh* > *yashamoq*, *ong* > *anglamoq* kabi;

f) *ikki*, *yetti* sonlariga «-ov» affiksi qo'shilganda: *ikki* > *ikkov*, *yetti* > *yettov* kabi;

g) «-a» yoki «-ya» bilan tugagan fe'llarga «-v» yoki «-q» qo'shib ot yasalganda: *tanla* > *tanlov*, *sana* > *sanov*, *so'ra* > *so'roq*, *bo'ya* > *bö'yoq*, *sayla* > *saylov* kabi.

Orfografiyaning fonetik prinsipi yozuv bilan talaffuzni bir-biriga yaqinlashtiradi va imlo qoidalarining o'zlashtirilishini ham osonlashtiradi.

2. *Fonematik prinsip*. Bu prinsip asosida tuzilgan imlo qoidalariga ko'ra harflar (yoki grafemalar) so'z tarkibidagi fonemalarga moslab tanlanadi. Chunonchli, *kitob*, *omad* so'zlarining oxiridagi «b» va «d» fonemalari jarangsiz «p» (*kitop*) va jarangsiz «t» (*omat*) tarzida talaffuz qilinsa-da, fonemaning asosiy o'ttenkasiga mos ravishda «b» (*kitob*) va «d» (*omad*) harflari bilan yoziladi. j

O'zbek tilshunosligida «fonematik prinsip» tushunchasi XX asrning oxirrog'ida qo'llana boshlandi³⁹, bungacha u morfologik prinsip bilan bir hodisa sifatida izohlanib kelingan⁴⁰. Rus tilshunosligida yozuvning fonşmaga tayanisni haqidagi

39

Qarang: A.Hojiyev. Lingvistik terminlarning izohli lug'ati. — T.: «O'qituvchi», 1985, / 65-b. M.Asqarova, K.Qosimova, H.Jamolxonov. O'zbek tili. Ped. bilim yurtlari uchun J darslik. Toldirilgan 2- nashri. - T.: «O'qituvchi», 1989, 56- b. H.Jamolxonov. Hozirgi o'zbek adabiy tili. Ma'ruzalar matni. 1-qism. — T., 2000, 105-b.

⁴⁰ Begmatov E., Ismatullayev N. O'zbek imlosi. — T.: «Fan», 1979, 15— 16-b.

dastlabki fikr 1928- yilda N.F. Yakovlev tomonidan aytilgan edi⁴¹, ammo u bu fikrni orfografiyaga nisbatan emas, yozuvning o'zigä nisbatan bildiradi. Orfografiyaga nisbatan bu fikr birinchi marta 1930) yilda R.I.Avanesov va V.N.Sidorovlar tomonidan bildiriladi: ular imloning bu tamoyilini *fonologik prinsip* deb atashadi⁴².

Rus tili imlosining fonematik xarakteriga oid nazariya esa dastlab I.S.Ilyinskaya va V.N.Sidorovlarning maxsus maqolasida ancha keng yoritilgan⁴³. Keyinroq bu prinsip A.A. Reformatskiy tomonidan shunday ta'diflanadi: «Yozuvning fonematik prinsipi shundan iboratki, unga ko'ra har bir fonema qaysi pozitsiyada qo'llangan bo'lishidan qat'iy nazar o'ziga bi/iktirilgan harf bilan ifodalanadi»⁴⁴.

⁴¹ Qarang: Jlkobjcb H.O. MaTeMaTHuecKasi tfopMyjta nocTpoeHHg anctiaBHTa (onbiT npaKTHecKoro nphaoxceHMH iiHHrBMCTMHecKOH Teopnn). // KyjibTypa h riMcbMeHHOCTh BocTOKa. - M., 1928, kh. 1, c. 41-64.

⁴² ABAHecob P.M., Cwjopob B.H. PefiioPMhi op(J)opa<j)HH B CB«3M C iipöjieMob rncbMen- Horo H3bIKa. // «PyCCKHÜ g3bIK B LUKOJie»i 19.30, Ns4.

⁴³ MiiBHCKaa M.C., Cwtopob B.H. CoBpeMeHHoe pyccKoe npaBoncaHHe. — M.: «yueHbie 3annckM Kacfegpbi pyccKoro «3bIKa Mockobckoto popezTKoro neaaioH'ieckoro HHCTnyra hm. B.n.noTeMKHHa», t. XXII, Bbtn. 2. 1953.

⁴⁴ PecijioMaTCKMH A.A. BBeaehne b H3bIK03HaHne. - M., 1967, c. 373.

3. *Moifologik prinsipyoki analogiya prinsipi.* Bu prinsip asosida tuziigan imlo qoidalari soʻzning maʼnoli qismlarini (oʻzak va affiksial morfemalarni), ular qanday talaffuz qilinishidan qatʼi nazar, asliga (tipik shakliga) mos ravishda yozishni talab qiladi. Chunonchi, «g» bilan boshlangan «-ga», «-gan», «-gani», «-guncha» qoʻshimchalari «sh», «t», «p», «s» kabi jarangsiz undoshlar bilan tugagan oʻzaklarga qoʻshilganda «-ka», «-kan», «kani», «-kuncha» shakllarida talaffuz qilinsa-da, morfemalarning asl shakllariga mos ravishda «-ga», «-gan», «-gani», «-guncha» yoziladi. Qiyos qiling: *ishga* (yozuvda) - *ishka* (talaffuzda), *ketgan* (yozuvda) — *ketkan* (talaffuzda), *ketguncha* (yozuvda) - *ketkuncha* (talaffuzda), *topgan* (yozuvda) - *topkan* (talaffuzda), *misga* (yozuvda) - *mi.ska* (talaffuzda) kabi.

Eslatma: «q», «k» bilan tugagan soʻzlarga «g» bilan boshlangan affikslarning qoʻshilishida bu qoidaga amal qilinmaydi: ular talaffuziga koʻra (fonetik prinsip asosida) yoziladi. Qiyos qiling: *oq+gan* (asishakli) — *oqqan* (talaffuzda) — *oqqan* (ad.-orf. yozuvda), *ek+gan* (asl shakli) - *ekkan* (talaffuzda) — *ekkan* (ad.-orf. yozuvda) kabi.

4. *Grafik prinsip.* Bu prinsip, aslida, orfografiya qoidalari emas, grafika qoidalarini belgilaydi - grafemalarning grafikada kodlashtirilgan fonemalarini ifodalashga asoslanadi, shunga koʻra u, baʼzan, *foneniografik prinsip* deb ham nomlanadi⁶. Chunonchi, sirgʻaluvchi «j» bilan qorishiq «j»(dj) ning yozuvda bitta j grafemasi orqali ifodalanishi, «p» fonemasining esa ng digrafi bilan ifodalanishi grafikada kodlashtirilgan. Yozuvqa bu meʼyorga amal qilinadi, xolos: *jemper* (sirgʻaluvchi «j»), *jang* (qorishiq «j» va sayoz til orqa «p») kabi. Orfografiyaning buriday kodlashtirishga bevosita aloqasi yoʻq, bu grafemalarning yozuvda qoʻllanishini grafikaning pʼzi boshqaradi.

Oʻzbek tilshunosligida grafik prinsipni etimologik prinsipga asos boʻij) tamoyi! deb yoki hatto bu ikki prinsipni bir hodisa sifatida taʼriflash hollari ham bor⁴⁵. Xususan, oʻzbek grafik lingvistikasining yetakchi vakillaridan biri Faxri Kamolov uni ayni shu maʼnoda sharhlaydi: «Imloda, V deydi u, — grafik prinsip bir xalqning ikkinchi xalq bilan boʻlgan madaniy aloqasiga va yozuvning qaysi grafik sistema negizida maydonga kelishiga bogʻliqdir. Arab alfaviti asosidagi eski oʻzbek yozuvida *etimologik prinsipning* ¹ toʻla ravishda amalga oshirilishi uchun oʻsha davrning grafik sistemasi asos boʻlgan. Shuning uchun ham arabcha-forscha soʻzlar, mahalliy tillarda qanday oʻqilishi va qaysi xilda talaffuz etilishidan qatʼi nazar, oʻzining grafik shaklini toʻla ravishda saqlab qolgan — arab imlosida qanday boʻlsa, aynan shu shaklda yozilgan. Bu esa arab alfavitini qabul qilgan xalqlar yozuvida umumiy qonun sifatida asosiy prinsiplardan biri hisoblangan ...»⁴⁶.

Darhaqiqat, grafik prinsipning yuzaga kelishida bir xalqning ikkinchi xalq bilan bogʻlan madaniy aloqasi, uning yozuv sistemasiga tayanishi kabi omillarning roli bor: arab grafikasidagi eski oʻzbek yozuvida qisqa unilarning yozuvda ifodalanmaganligi (li_i — baqo: «abadiylik», «manguhk»);

⁶ HBanoBa B.<U. TeopeTHHeCKHe ochobm pyccKoti opejiorpactiHM. AÄfl- JT-, 1971. c. 17. Faxri Kamol. Oʻzbek orfografiyasi haqida loʻqituvchilarga yordam). — T.: «Oʻquvpeddavnashr», 1957, 58-b. Hozirgi zamon oʻzbek tili. — T.: «Fan», 1957, 26-b. Begmatov E., Ismatullayev N. Oʻzbek imlosi. — T.: «Fan», 1979, 20—25-b. Shoabdurahmonov Sh, Asqarova M., Hojiyev A., Rasulov I., Doniyorov X. Hozirgi oʻzbek adabiy tili. - T.: «Oʻqituvchi», 1980, 94—97-b.

⁴⁵ Faxri Kamol. Oʻzbek orfografiyasi haqida (oʻqituvchilarga yordam). - T.: - «Oʻquvpeddavnashr», 1957, 58- b.

— sig‘or: «yosh bolalar», «go‘daklar» kabi), arabcha leksik o‘zlashmalarning yozma shakllarida o‘zbek tili fonologik tizimiga xos bo‘lmagan fonemalarni ifodalovchi £ (ayn), dj (se), ^ (sod), ^ (zod), -L (to), Jä (zo) kabi harf-grafemalarning qodlanganligi (^ . c. - azm: «qat‘iy qaror», «jazzm»; Ldi — sano: «maqto‘v»; — sobir:

«sabrli», «bardoshli»; dLui^Luö — zobit: «oqsoqol»; — tole’: «baxt», «taqdir»; j-ö-k - zafar: «g‘alaba» kabilar) shundan dalolat beradi. Biroq grafik prinsipning mohiyatini o‘zbek yozuviga asos bodgan boshqa til yozuviga xos grafik belgilar va qoidalarning aynan (manba tilning yozuvi va imlosida qanday bodsa, shundayligicha) saqlanishi bilan bogdashning o‘zi yetarli emas: bu prinsip manba tildagi harf-tovush munosabatlaridan chetga chiqishi, bevosita o‘zbek tilining o‘zidagi harf-tovush munosabatlarini qamrab olishi ham mumkin. Masalan, kirillcha o‘zbek yozuvining grafik tizimidagi **o** grafemasi ruscha leksik o‘zlashmalardagi o‘rta-keng lablangan «o» unlisini ifodalaydi: *opera, tonna* so‘zlarining yozilishi **o** grafemasining shu xususiyatiga asoslangan, bu xususiyat aslida rus tilining grafik tizimidagi harf-tovush munosabatlarining (grafik qoidaning) o‘zbek yozuviga aynan (o‘zgarishsiz) ko‘chirilishigatayanadi, Faxri Kamolovning «grafik prinsipi»da shu holat nazarda tutilgan. Biroq **o** grafemasining mazmun planida o‘zbek tili vokalizmining quyi-keng, kuchsiz lablangan «o» unlisi (*ota, bola* so‘zlarining birinchi bo‘g‘inidagi fonemasi) ham kodlashtirilgan. Bu holat ms tilining grafik tizimiga xos emas, chunki rus tilida quyi-keng «o» fonemasi ham, uni yozuvda ifodalaydigan grafema ham yo‘q: **o** grafemasining o‘zbekcha quyi-keng «o» fonemasini ifodalashi o‘zbek tilining grafik tizimida nazarda tutilgan, shunga ko‘ra *ota, bola* so‘zlaridagi **o** grafemasining qodlanishi ham grafik prinsipning mahsuli bodadi. Faxri Kamolovning etimologik yoki grafik prinsipga bergan ta‘rifi esa ko‘proq tarixiy-an‘anaviy prinsip talablariga mosdir. Rus tilshunosi A.N.Gvozdevning uni etimologik yoki tarixiy prinsip deb nomlashida ham shu xususiyat hisobga olingan⁴⁷.

5. *Tarixiy-an ‘anaviy prinsip*. Bu prinsipga asoslangan imlo qoidalari so‘zlarning yoki so‘z shakllarining qadimdan odat bo‘lib qolgan formada yoki an‘anaga mos shaklda yozilishini hozirgi imlo uchun me‘yor tarzida belgilaydi. Chunonchi, *hurriyat* so‘zi tarkibida ikkita «r»ning mavjudligi hozirgi o‘zbek tili uchun me‘yor sanaladi, ammo shu so‘z ishtirokida yasalgan *jumhuriyat* so‘zida esa bir «r» yoziladi, chunki bu so‘zni bir «r» bilan yozish qadimdan odat bo‘lib qolgan.

Tarixiy-an‘anaviy prinsip so‘zning yoki so‘z shakllarining haqiqiy tarkibi (fonema yoki morfemalari) yetarli aniqlanmagan holatlarga nisbatan ham qo‘llanadi. Masalan, *taqozo* so‘zining oxirgi bo‘g‘inidagi unli ba‘zan «o», ba‘zan «a» hoida (*taqozo-taqoza* kabi) talaffuz qilinadi, shulardan qaysi biri to‘g‘ri, o‘zgarishsizligi hozircha aniq emas. Biroq, shu narsa ma‘lumki, yozuvda *taqozo* shakli qo‘ilanib kelgan, bu omil hozirgi o‘zbek yozuvi imlosiga ham asos bo‘lgan.

Tarixiy-an‘anaviy prinsipga amal qilish holatlari hozirgi paytda yaratilayotgan ayrim badiiy asarlar tilida ham uchrab turadi: klassik adabiyot tiliga taqlid tarzida so‘zlarning eski o‘zbek tiliga xos shakllari ishlatiladi. Masalan:

⁴⁷) FBOijierj A.H. Ochobw pyecKOÜ opttiopacfiMH // Maöpamiwc pa6o™ no ope)orpat3nn h cijoHeTHKe. K 70- jie-rmo co aha poxjieHHSi. - M.: M3üaTejibCTBO AKaneMMM riexi. Hayx, 1963, c. 70—71.

Gul fasli sanam
Sayr **ila** gulshanda bo'libdur.
G'uncha ko'z ochib
Gul yuzida xanda bo'libdur.
Gullar ichida
Shohi o'zim der edi lola,
Mag'rurligidan
U1 o'zi sharmanda bo'libdur (E.V.)

*

(Eski o'zbek tiliga xos birliklar - **ila, ul, «-dur»**.)

6. *Differentsiatsiya prinsipi (simvolik prinsip)*. Bu prinsip asosida tuzilgan imlo qoidalariga ko'ra, shakli bir xil bo'lgan so'zlar (omonimlar) yozuvda signalizatorlar (ishora belgilari), diakritik belgilar vositasida yoki bir harf o'mida boshqa harf ishlatish orqali farqlanadi: *atlas* (mato) — *atlas* (geografik

atlas/, *yangi* (sifat) — *yangi* (ravish), *tana* (gavda) — *ta'na* (minnat), *banda* (qul) - *banda* (shayka), *urish* (urmoq) — *urush* («jang») kabi. Keltirilgan soʻzlarda urgʻu (') va tutuq (˘) belgilari orfografiyaning differentsiatsiya prinsipi talabiga koʻra qoʻllangan; *urish* va *urush* soʻzlarida esa «i» va «u» harflarining ishlatilishi ham shu prinsipga asoslangan.

7. *Shakliy-anʻanaviy yozuv*. Bu prinsip soʻz boshida yoki oxirida ikki undosh qatorlashib kelgan leksik birliklarning imlosini qoidalashtirishga asos boʻladi. Maʼlumki, oʻtmishda turkiy tillarda soʻz boshida ikki undosh qatorlashib kelmagan. Shuning uchun boshqa tillardan oʻzlashtirilgan ayrim soʻzlarning boshida ikki undoshning yonma-yon qoʻllanishi uchrasa, ulardan oldin yoki shu ikki undosh orasida bir unlini orttirish odati boʻlgan. Bu odat hozirgi jonli soʻzlashuvda ham uchrab turadi: *shkaf* > *ishkop*, *staj* > *istäj*, *drap* > *dirap*, *plan* > *pilon* kabi. Baʼzan soʻz oxirida ham ikki undosh orasida bir unli orttiriladi yoki undoshlardan biri (soʻnggisi) tushirib qoldiriladi: *sabr* > *sabir*, *nasr* > *nasir*, *nashr* > *nashir*, *goʻsht* > *goʻsh*, *gʻisht* > *gʻish* kabi. Shakliy-anʻanaviy yozuv prinsipiga koʻra bunday paytlarda soʻzlar talaffuzi asosida emas, oʻzlarining asl shaklini saqlagan holda yoziladi: *shkaf*, *staj*, *drap*, *plan*, *sabr*, *nasr*, *nashr*, *gʻisht*, *goʻsht* kabi.

Bu prinsipning mohiyati Faxri Kamolov tomonidan «etimologik yoki grafik prinsip» deb nomlangan tamoyil mohiyatiga juda yaqin turadi⁴⁸.

8. *Semantik-uslubiy prinsip*: a) *semantik prinsip* soʻz yoki soʻz shakllarining imlosini ularning maʼnolariga tayanib belgilaydi. Masalan, *lola*, *po jat* (turdosh otlar) — *Lola*, *Poʻlat* (atoqli otlar), *ishchi* («-chi» kasb oti yasovchi) — *ish'-chi?* («-chi» — soʻroq yuklamasi), *senda* («-da» — oʻrin-payt kelishigi affiksi) - *sen-da!* («-da» - kuchaytiruv va taʼkid yuklamasi) kabi; b) *uslubiy prinsip* asosida tuzilgan imlo qoidalari soʻz yoki grammatik shakllarning semantik tarkibidagi uslubiy semalarning nutqdagi faollashuvini yozuvda ifodalash uchun xizmat qiladi. Masalan, *ota*, *ona*, *vatan*, *siz*, *oʻzingiz* kabi soʻzlar yoki grammatik shakllar shu soʻzlar (shakllar) orqali ifodalangan shaxslarga yoki tugʻilib-oʻsgan yurtga, diyorga alohida hurmat-eʼtibor bildirilganda bosh harf bilan yoziladi: *Ota*, *Vatan*, *Ona*, *Siz*, *Oʻzjngiz* kabi. Shuningdek, gap ichida *Tinchlik*, *Ozodlik*, *Mehnat*, *Baxt* kabi soʻzlaming baʼzan bosh harf bilan boshlanishi ham uslubiy prinsip talablaridan kelib chiqadi. Masalan, *Yashasin Ozodlik*, *Tinchlik* kabi.

Ogʻzaki nutqda soʻz maʼnosini kuchaytirish maqsadida soʻz tarkibidagi ayrim undoshlarni qavatlantirish (geminatsiya) yoki unlilarni choʻzish kabi holatlar uchrab turadi. Ular yozuvda ham harflarni qavatlantirish orqali ifodalanadi: maza va mazza, yashamagur va yashshamagur, rosa va rossa, opa va opa-a kabi. Bunday holatlar negizida ham uslubiy maqsadlar yotadi.

Bob, abzas, gap boshidagi birinchi soʻzning bosh harf bilan boshlanishi koʻproq sintaktik prinsipga tayanadi.

Orfografiyaning semantik-uslubiy prinsiplari V.F. Ivanovanning «npHHijnnbi pyccKOH opcf>orpa(l)nn» monografiyasida maxsus yoritilgan⁴⁹, ammo oʻzbek tilshunosligida bu masala hali yetarli tadqiq etilmagan.

Amaldagi (kirillcha va lotincha) oʻzbek yozuvlari imlo qoidalarining

⁴⁸ Faxri Kamol. Oʻzbek orfografiyasi haqida (oʻqituvchilarga yordam). - T.: «Oʻquvpeddavnashr», 1957, 58—62-b.

⁴⁹ MBaHOBa B.O. npHHLwnbi pyccKofi opcf>orpa(l)nn. — J1.: H3ä-bo JTeHHHrpaneKoro yHMBeqCHTeTa, 1977, c. 201-205.

shakllantirilishida fonetik, fonematik va morfologik prinsiplarga ko‘proq amal qilingan.

n

60-

§. Imlo qoidalari

Hozir O‘zbekistonda amaldagi (kirillcha) va yangi (lotincha) o‘zbek yozuvlaridan foydalanilmoqda. Demak, shu ikki yozuvning imlo qoidalaridan xabardor bo‘lish zamon talabidir.

1. **Kirillcha o‘zbek yozuvining imlo qoidalari** dastlab 1940-yilning 4- iyulida yangi alifbe hukumat komissiyasi tomonidan tasdiqlangan⁵⁰ va shu yilning o‘zida «Birlashgan o‘zbek alfaviti va orfografiyasi» nomli to‘plamda e‘lon qilingan. Keyinchalik bu qoidalar yana bir necha marta qayta ishlandi, shular asosida 1952-, 1953-, 1955- yillarda «O‘zbek orfografiyasining asosiy qoidalari» loyiha tarzida besh marta qayta nashr qilindi, nihoyat, uning 5-nashri 1956-yilning 4-aprelida O‘zbekiston Oliy Soveti Prezidiumi tomonidan tasdiqlandi. Hozirgi (kirillcha) o‘zbek yozuvining imlosi ana shu «... qoidalar»ga asoslangan. U quyidagi 5 bo‘limni o‘z ichiga oladi:

1. Ayrim harflarning imlosi (1—30- § qoidalari).
2. O‘zak-negiz va qo‘shimchalar imlosi (31—55- § qoidalari).
3. Qo‘shma so‘z va so‘z birikmalari imlosi (56-58- § qoidalari).
4. Bo‘g‘in ko‘chirilishi (59—62- § qoidalari).
5. Bosh harflarning yozilishi (63-72- § qoidalari).

2. **Yangi (lotincha) o‘zbek yozuvining imlo qoidalari** 1995-yilning 24-avgustida O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 339-sonli qarori bilan tasdiqlangan va shu yilning o‘zida «O‘zbek tilining asosiy imlo qoidalari» nomi bilan kitobcha shaklida nashr qilingan. U quyidagi 7 bo‘limni o‘z ichiga oladi:

1. Harflar imlosi:

Unlilar imlosi (1-7- qoidalar).

Undoshlar imlosi (8—32- qoidalar).

2. Asos va qo‘shimchalar imlosi (33—37- qoidalar).
3. Qo‘shib yozish (38—50- qoidalar).
4. Chiziqcha bilan yozish (51—56- qoidalar).
5. Ajratib yozish (57—65- qoidalar).
6. Bosh harflar imlosi (66—74- qoidalar).
7. Ko‘chirish qoidalari (75—82-qoidalar).

61- §. Amaldagi (kirillcha) va yangi (lotincha) o‘zbek yozuvlarining imlo qoidalaridagi tafovutlar

Amaldagi «...qoidalarining» ayrim paragraflari yangi «...qoidalar» ga kiritilmagan. Masalan: 2- paragraf (3- moddasi); 6- paragraf (2 va 3-mod- dalari); 8- paragraf (1-moddasi); 9- paragraf («e» harfi), 10-paragraf («io» harfi), 11- paragraf («n» haifi), 12- paragraf (2-moddasi), 13- paragraf (**b** > 6 kabi holatlar), 21- paragraf, 22- paragraf (2-moddasi), 26- paragraf (1- moddasi), 27- paragraf, 28- paragraf, 31- paragraf, 40- paragraf,

41- paragraf, 48- paragraf, 49- paragraf, 50- paragraf (2- moddasidagi «y/ro» ga

⁵⁰ Qarang: Jaiqi orfografiya projekti tasdiqlandi // Qizil O‘zbekiston, 1940, 9-iyul. Bu sana Faxri Kamolovning yuqoridagi asarida (5- betda) «1940-yilning 10-iyulida» deb ko‘rsatilgan.

aloqador qism), 52- paragraf, 58-paragrafva boshqalar. Yuqorida berilgan qoidalarning yangi qoidalar to'plamiga kiritilmaganligi bir qator omillarga asoslanadi: «e» harfining yangi yozuvda faqat «e» unlisini ifodalashi («y»+«e»ni emas), e, io, a harflarining yangi alifboda yo'qligi, ayrim qoidalarning o'zini oqlamaganligi kabi sabablar shular jumlasidandir.

62- § Yangi to'plamda yangicha talqinda yoxud jiddiy o'zgarishlar bilan berilgan qoidalar

1. Rus grafikasi asosidagi o'zbek orfografiyasida «-uq» («-yK»), «-iq» («-hk») qo'shimchasining imlosi qoidalashtirilmagan, lotin grafikasi asosidagi yangi o'zbek yozuvi orfografiyasida esa bu qo'shimchaning imlosiga oid maxsus eslatma bor, unda shunday deyiladi: «Undosh bilan tugab, tarkibida **u** unlisi bor fe'lga **-uq** qo'shiladi: *uz-uzuq, yut-yutuq* kabi. Lekin *uyushiq, burushiq, uchiriq* (shuningdek, *bulduriq*) kabi so'zlarning uchinchi bo'g'inida «**i**» aytiladi va shunday yoziladi. (q. 33- qoidaning eslatma qismi).

2. Ma'lumki, otlarga egalik qo'shimchalarining qo'shilishida har xil holatlar uchrab turadi. Masalan, *bobo* va *avzo* so'zlariga egalik qo'shimchasi ikki xil tarzda — *bobo* so'ziga «-m» va «-ng» shakllarida (*bobom, bobong*

kabi), *avzo* soʻziga esa «y+im», «y+ing» shakllarida («o» dan soʻng bir «y» orttirilib) qoʻshiladi: *avzo+y+im*, *avzo+y+ing* kabi. Bunday holatni «u» bilan tugagan ayrim soʻzlarda ham uchramiz: *uyqu+m*, *uyqu+ng*, ammo *mavzu+y+im*, *mavzu+y+ing* kabi. Rus grafikasi asosidagi oʻzbek yozuvining imlosida bunday holatlarni meʼyorlashtiruvchi qoidalar yoʻq edi. Lotin grafikasi asosidagi yangi oʻzbek yozuvining imlo tizimida esa yuqoridagi kabi holatlar hisobga olingan. Unda, xususan, shunday qoida berilgan: «o, oʻ, u, e» unilari bilan tugaydigan soʻzlarga egalik qoʻshimchalari quyidagicha qoʻshiladi:

a) koʻpchilik soʻzlarga egalik qoʻshimchalari *-m*, *-ng*, *-si*; *-miz*, *-ngiz* (yoki *-lari*) shaklida tovush orttirmay qoʻshiladi: bobom, bobong, bobosi; bobomiz, bobongiz, bobosi (yoki bobolari); orzum, orzung, orzusi; orzumiz orzungiz, orzusi kabi;

b) parvo, obroʻ, mavqe, mavzu, avzo soʻzlariga I, II shaxs egalik qoʻshimchalari qoʻshilganda bir «y» tovushi qoʻshib aytiladi va shunday yoziladi: parvoyim, parvoying; parvoyimiz, parvoyingiz; obroʻyim, obroʻying; obroʻyimiz, obroʻyingiz kabi; III shaxs egalik qoʻshimchasi *parvo*, *avzo*, *obroʻ*, *mavqe* soʻzlariga *-yi* shaklida, *xudo*, *mavzu* soʻzlariga esa *-si* shaklida qoʻshiladi: *avzoyi*, *mavzusi* kabi (dohiy kabi «y» undoshi bilan tugagan soʻzga ham III shaxsda «*-si*» qoʻshiladi: *dohiysi* kabi) (q: 35- qoidaning

3- bandi).

3. Rus grafikasi asosidagi oʻzbek yozuvi imlosiga koʻra *luoeyji* (*shovul*), *oeyn* (*ovul*), *gysyp* (*quvur*) soʻzlarida «b» dan soʻng «y», *moeumaMog* (*shovillamoq*), *noemnaMor*, (*lovillamoq*), *zyewinaMox*; (*guvillamoq*) feʼllarida esa «b» dan soʻng «u» yoziladi. (q. 2- va 50-paragraf qoidalari). Lotin grafikasi asosidagi yangi oʻzbek yozuvida yuqoridagi ot va feʼllar uchun bitta umumiy qoida berilgan, bu qoidaga koʻra taqlidiy soʻzlardan yasalgan feʼllarda ham «v» dan soʻng «i» emas, «u» yoziladi: *shovullamoq*, *lovullamoq*, *gurullamoq* kabi. (q: 37- qoidaning 1-bandi).

4. Rus grafikasi asosidagi oʻzbek yozuvi imlosida («...qoida» ning 42- paragrafida) feʼllarning orttirma daraja yasovchi «-dir» qoʻshimchasi jarangli undosh bilan tugagan koʻp boʻgʻinli soʻzlarga «-tir» shaklida qoʻshilishi aytilgan, aslida esa jarangli «z» dan soʻng «-tir» emas, «-dir» qoʻshiladi. Qiyos qiling: *choʻmiltirmoq*, *sevintirmoq*, ammo *tomizdirmoq*, *oqizdirmoq* kabi. Lotin grafikasi asosidagi yangi oʻzbek yozuvi imlosida bu kamchilikka barham berilgan. Unda shunday qoida bor: «nisbat shaklini yasovchi *-dir* qoʻshimchasi jarangli undosh bilan tugagan bir boʻgʻinli soʻzlaiga (*kel* soʻzidan boshqa), shuningdek z undoshi bilan tugagan orttirma nisbat yasovchidan keyin qoʻshiladi: *quvdir*, *egdir*, *kuldir*, *yondir*, *oʻtkazdir*, *tomizdir* kabi». (q. 37- qoidaning 2- bandi).

n o

5. Rus grafikasi asosidagi o'zbek yozuvi imlosida (qoidalarining 34- paragrafida) «f» yoki «r» bilan tugagan so'zlarga «r» bilan boshlangan qo'shimchalar qo'shilganda, so'z oxiri va qo'shimcha boshidagi undoshlar, aytilishiga mos holda yozilishi qoidalashtirilgan: *bor* — *öoi[^]a* (*bog^l* — *boqqa*), *mor* — *moififa* (*tog^l* — *toqqa*), *mez* — *meiacan* (*teg* — *tekkan*) kabi. Lotin grafikasiga asoslangan yangi o'zbek yozuvi imlosiga ko'ra esa bunday so'zlar talaffuziga (fonetik prinsipga) ko'ra emas, morfemalarning asl holiga mos ravishda (morfologik prinsip asosida) yoziladi: *bog^lga*, *tog^lga*, *sog^lga*, *og^lgan*, *sig^lguncha*, *bargga*, *teggan* kabi (qarang: 37- qoidaning «d» bandi).

6. 1956- yil «qoidalari»ning 43- paragrafiga ko'ra «-raH» («-gin»), «-rnp» («-gir»), «-rH3» («-giz»), «-ra3» («-gaz») qo'shimchalari jarangsiz undosh bilan tugagan so'zlarga qo'shilganda aytilishiga muvofiq «-KHH» («-kin»), «-K,HH» («-qin»), «-KHp» («-kir»), «-K,HP» («-qir»), «-KH3» («-kiz»), «-K,n3» («-qiz»), «-ica3» («-kaz»), «-K,a3» («-qaz») shakllarida yoziladi: *mopmKUH*, *moriKUH*, *myuiKun*, *mopm[^]u3*, *ymKa3*, *ymtcup*, *nonifup* kabi. Lotin grafikasi asosidagi yangi o'zbek yozuvi imlosiga ko'ra «-gin» qo'shimchasi «-k» yoki «-q» bilan tugagan so'zlardan boshqa so'zlarga qo'shilganda, so'z qanday tovush bilan tugashidan va qo'shimchalarning bosh tovushi **k** yoki **g** aytilishidan qat'iy nazar, ««g» bilan yozilishi aytilgan. Qiyos qiling: *mopmKUH* (1956-yil qoidasiga ko'ra), *tortgin* (1995-yil qoidasiga ko'ra), *mon/cun* (1956-yil qoidasiga ko'ra), *topgin* (1995- yil qoidasiga ko'ra). Biroq, «-gir», «-giz», «-gaz» qo'shimchalari bu qoida doirasiga kiritilmagan.

7. Rus grafikasi asosidagi o'zbek yozuvining «...asosiy qoidalari»da ikki ot dan tuzilgan qo'shma sifatlarning ajratib yozilishi aytilgan: *dymop öyüuH* (ot + ot — qo'shma sifat), *mao pane* (ot + ot = qo'shma sifat), *öööOM goeoK*, (ot + ot = qo'shma sifat), *gyü ays* (ot + ot = qo'shma sifat), *ryaa nynog* (ot + ot = qo'shma sifat) kabi (58- paragraf, 3- qoida). Qo'shma sifatlar imlosiga oid bu qoida amalda o'zini oqlagani yo'q: *opoMÖaxiu*, *öy/doüpaHF*, *ujvfoMÖaxiu* so'zlari «ot + ot = qo'shma sifat» qolipida tuzilgan bo'lishiga qaramay, deyarli barcha imlo lug'atlarida qo'shib yozilgan, *deecucpam*, *odaMcuçpam* so'zlari esa (ular ham «ot + ot = qo'shma sifat» qolipida shakllangan) lug'atlarda har xil berilmoqda. Lotin grafikasi asosidagi yangi o'zbek yozuvi «qoidalari»da bu tipdagi qo'shma sifatlarning imlosi bir qadar tartibga solingan: «qoidalar»ning 38- bandida *xona*, *noma*, *baxsh*, *rang*, **mijoz**, *sifat* kabi so'zlar yordamida yasalgan qo'shma ot va qo'shma sifatlarning qo'shib yozilishi qayd etilgan: *qabulxona*, *tabriknoma*, *orombaxsh*, *kamquvvat*, *bug^l cloyrang*, **sovuqmijoz**, *devsifat*, *suvtalab* kabi. (q. 38- qoida). Shu qoida talablaridan kelib chiqqan holda, *havo rang*, *jigarrang*, *bodom qovoq*, *qo'y ko'z* kabi qo'shma sifatlarning komponentlari ham lotincha o'zbek yozuvida qo'shib yozilishi kerak: *havorang*, *bodomqovoq*, *qo'yko %jigarrang* kabi.

8. Rus grafikasi asosidagi o'zbek yozuvi imlo qoidalariga ko'ra **MUHZ** *6omu* (*ming boshi*), *yn öouiu* (*o'n boshi*), *cy3 öouiu* (*so'z boshi*) kabilar «birikmalik xususiyatini saqlagan so'zlar sifatida ajratib yoziladi (q. 58- para- graf, 12- qoida). Lotin grafikasi asosidagi yangi o'zbek yozuvi imlosiga ko'ra esa «qaratuvchili birikmaning bir so'zga aylanishi bilan yuzaga kelgan qo'shma otlar qo'shilib yoziladi: *mingboshi*, *so'zboshi*, *olmaqoqi*»(q. 46- qoida).

9. 1956-yil «qoidalari»da ikkinchi komponenti «e» lashgan tovush bilan boshlangan *tuep topaic, My3 epap, uut eifMac, K,yn e3Ma* tipidagi so'zlarning ajratib yozilishi aytilgan (q. 58-paragraf, 14-qoida). Lotin grafikasidagi yangi yozuvda bunday so'zlar qo'shilib yoziladi: *sheryurak, muzyorar, ishyoqmas* kabi (q. 39- qoida).

10. Rus grafikasi asosidagi o'zbek yozuvi imlosiga ko'ra *epy OCMOH (yeru osmon), opy noMyc (oru nomus), myny Kyn (tunu kun), Kenan) Kyndy3 (kechayu kunduz), euiy qapu (yoshu qari), i^yio iq>3u (qo 'yu qo 'zi)* kabi juft so'zlarda defis (chiziqcha) qo'yilmaydi (57- paragraf, eslatma). Lotin grafikasi asosidagi o'zbek yozuvi imlosiga ko'ra ham bunday so'zlar ajratib yoziladi, ammo ularning qismlari orasida *-u (-yu)* bog'lovchisi kelsa, shu elementlardan oldin chiziqcha qo'yiladi: *do 'st-u dushman, kecha-yu kunduz* kabi (51- qoidadagi eslatmaning 2- bandi).

11. Rus grafikasi asosidagi o'zbek yozuvi imlosiga ko'ra yil va oylarni (chislolarni) ko'rsatuvchi arabcha raqamdan so'ng chiziqcha (defis) yozilmaydi: *1956 ÜÜJI 22 cenmnöpb* kabi (47- paragraf qoidasi). Lotin grafikasi asosidagi yangi o'zbek yozuvi imlosiga ko'ra bunday o'rinlarda chiziqcha qo'yiladi: *1991-yilning 1-sentabri, 60- yillar* kabi (56- qoida).

12. Rus grafikasi asosidagi o'zbek yozuvi imlosiga ko'ra *anna (alia), x;aiü (qay)* elementlari so'zga qo'shib yoziladi: *ajuiakUM (allakim), anna^andaü (allaqanday), /faiüöup (qaybir), qaüeaifm (qayvaqt)* kabi (58- qoida, 13- bandi). Lotin grafikasi asosidagi yangi o'zbek yozuvi imlosiga ko'ra *qay* so'zi o'zidan keyingi yoki oldingi so'zdan ajratib yoziladi: *qay kuni*. Agar *qay* so'zi *yoq, yer* so'zlari bilan jshlatUganda, bir «y» tovushi tushsa, bu so'zlar qo'shilib yoziladi: *qayoqqa, qayerga* kabi (60- qoida).

Izoh: lotin grafikasi asosidagi yangi o'zbek imlosida *alia (alia)* komponentli so'zlarga qoida berilmagan, ularga munosabat ham bildirilmagan.

13. Rus grafikasi asosidagi o'zbek yozuvi imlosiga ko'ra *öup 03 (bir oz)* ravishi komponentlari ajratib yoziladi. Lotin grafikasi asosidagi yangi o'zbek yozuvi imlosiga ko'ra *biroz* so'zining komponentlari qo'shib yoziladi (60- qoida).

14. Rus grafikasi asosidagi o'zbek yozuvi imlosida *üu/idan-üu/iea (yildan-yilga), /cyndaH-rcyn (ko'pdan-ko'p)* tipidagi birliklar juft so'zlar doirasida qaralgan, shu bois ularning komponentlari orasida chiziqchanning (defisning) yozilishi qoidalashtirilgan (57- paragraf, 1- qoida). Lotin grafikasi asosidagi yangi o'zbek yozuvi imlosiga ko'ra birinchi qismi chiqish kelishigida, ikkinchi qismi jo'nalish kelishigida bo'lgan birikmalarning komponentlari, shuningdek, belgining ortiq darajasini bildiruvchi *ko'pdan ko'pj tekindan tekin, yangidan yangi, ochiqdan ochiq, qizigandan qizigan* kabilar ajratib (chiziqchasiz) yoziladi (64- qoida).

15. Rus grafikasi asosidagi o'zbek yozuvi imlosida izofali so'zlar- ning — *nyifmau na3ap (nuqtai nazar), omau weapon (oynai jahon), dapdu öedaeo (dardi bedavo)* kabilarning ajratib yozilishi nazarda tutilgan (58- paragraf, 7- qoida). Lotin grafikasi asosidagi yangi o'zbek yozuvi imlosida bu qoidagabitta o'zgarish kiritilgan: endilikda (yangi yozuvda) izofa undosh bilan tugagan so'zlarga «i» shaklida (masalan, *dardi bedavo* kabi), unli bilan tugagan so'zlarga esa «yi» shaklida (masalan, *nuqtayi nazar* kabi) qo'shiladi (65- qoida).

16. Rus grafikasi asosidagi o'zbek yozuvi «qoidalari»ning 69- va 71- paragraflari bir xil hodisaning birikmali nomlarini ikki xil yozishga yo'l ochadi: birikma muhim yig'ilish nomi bo'lganda, undagi har bir so'z bosh harf bilan, birikma muhim tarixiy voqea nomi bo'lganda esa undagi birinchi so'z bosh harf bilan, qolganlari kichik harf bilan boshlanadi, *Kpim KoHtpepenqwcu* (69- paragraf qoidasiga mos) — *Kpim KoHcpepenquHcu* (71- paragraf qoidasiga mos).

Izoh: birinchi misolda *Qrim Konferensiyasining* muhim yig'ilish nomi ekanligi, ikkinchi misolda esa shu birikmaning muhim tarixiy voqea nomi hisoblanishi nazarda tutilgan.

Lotin grafikasi asosidagi yangi o'zbek yozuvi imlosida shu ikki qoidadan faqat bittasi saqlangan, unga ko'ra «Muhim tarixiy sana va bayramlarning nomlari tarkibidagi birinchi so'z bosh harf bilan boshlanadi: Mustaqillik kuni, Xotira kuni, Ramazon hayiti, Nävro'z bayrami kabi» (70- qoida). Demak, lotin grafikasi asosidagi yangi o'zbek yozuvi imlosida yuqoridagi ikki qoidaning parallel yashashiga chek qo'yilgan, shu bilan mazkur qoidaning izchil bo'lishi ta'minlangan.

17. Lotin grafikasi asosidagi yangi o'zbek yozuvi imlosining «Ko'chirish qoidalari»da rus grafikasi asosidagi o'zbek yozuvi imlosida berilmagan quyidagi qoidalar bor:

113

77- qoida: o'zlashma so'zlarining bo'g'inlari chegarasida kelgan ikki yoki undan ortiq undosh quyidagicha ko'chiriladi:

8 - Hozirgi o'zbek adabiy tili

1) ikki undosh kelsa, ular keyingi satrga birgalikda ko'chiriladi: *dia-gramma, mono-grafiya* kabi;

2) uch undosh kelsa, birinchi undosh oldingi satrda qoldirilib, qolgan ikki undosh keyingi satrga ko'chiriladi: *silin-drik* kabi.

79- qoida: ...bo'g'inga teng qism va bosh harflardan iborat qisqartmalar satrdan satrga bo'lib ko'chirilmaydi: *ToshDU* kabi.

Izoh: 79- qoidaning bosh harflardan tuzilgan qisqartmalarga (*AQSh*, *i?A/T* kabilarga), shuningdek, ko'p xonali raqamlarga (16, 245, 1994, XIX kabilarga)

aloqador qismi rus grafikasi asosidagi o'zbek yozuvi imlosida ham bor.

80- qoida: Harflardan iborat shartli belgi o'zi tegishli raqamdan ajratib ko'chirilmaydi: 5-«A» sinf, V «B» guruh, 110 kg, 15 ga, 105 m, 25 sm, 90 mm kabi.

81- qoida: Atoqli ot tarkibiga kiradigan raqam nomdan ajratilgan holda keyingi satiga ko'chirilmaydi: «Navro'z-92» (festival), «Oqituvchi-91» (ko'rik tanlov), «Andijon-9», «Termiz-16» (g'o'za navlari), «Boing-767» (samolyot), «Foton-774» (televizor) kabi.

82- qoida: A.J. Jabborov, A.D. Abduvaliyev kabilarda ismning va ota ismining birinchi harfiga teng qisqartmalar familiyadan ajratib ko'chirilmaydi. Shuningdek, *v.b.* (va boshqalar), *sh.k.* (shu kabilar) singari harfiy qisqartmalar ham oldingi so'zdan ajratib ko'chirilmaydi.

Tekshirish savollari

1. Orfografiya nima? U grafikadan qanday farqlanadi?
2. Orfografiya qoidalarining tuzilishi qanday prinsiplarga asoslanadi?
3. Amaldagi (kirillcha) o'zbek yozuvi imlo qoidalarini qachon tasdiqlangan? Yangi (lotincha) o'zbek yozuvining imlo qoidalarini-chi?
4. Amaldagi «O'zbek orfografiyasining asosiy qoidalarini» qanday bo'limlardan tarkib topgan? (Bo'limlarning nomlanishi, paragraflari...).
5. Yangi (lotincha) o'zbek yozuvining imlo qoidalarini qanday bo'limlardan tarkib topgan? (Bo'limlarning nomlanishi, modda va bandlari).
6. Amaldagi (kirillcha) o'zbek yozuvi imlosidagi qaysi qoidalar yangi (lotincha) o'zbek yozuvi imlo qoidalarini sirasiga kiritilmagan? Sabablari?
7. Har ikkala «...qoidalar» to'plamida harflar imlosiga oid qanday farqlar bor?
8. Har ikkala «...qoidalar» to'plamida asos va qo'shimchalar imlosiga oid qanday tafovutlar bor?
9. Har ikkala «...qoidalar» to'plamida qo'shma so'zlar imlosiga oid qanday tafovutlar bor?
10. Har ikkala «...qoidalar» to'plamida chiziqchani qo'llanishiga oid imlodagi qanday tafovutlar bor?
11. Har ikkala «...qoidalar» to'plamida bosh harflar imlosiga oid qanday tafovutlar bor?

Tayanch tushunchalar

Orfografiya — muayan til yozuv sistemasining to'g'ri yozish me'yorlarini belgilaydigan imlo qoidalarini. Tilshunoslikning imlo qoidalarini xususida bahs yurituvchi bo'limi ham orfografiya deyiladi.

Orfogramma — so'zning yoki so'z formasining imlo qoidasiga mos ravishda yozilgan shakli.

Orfografiya prinsiplari - imlo qoidalarining tuzilishiga asos bo'lgan tamoyillar: fonetik prinsip, fonematik prinsip, morfologik yoki fonematik-morfologik prinsip, grafik prinsip, tarixiy-an'anaviy prinsip, shakliy- an'anaviy yozuv prinsipi, semantik-uslubiy prinsip kabi.

HOZIRGI O'ZBEK ADABIY TILI YOZUV TIZIMLARI HAQIDA TARIXIY-XRONOLOGIK MA'LUMOT

Adabiyotlar: 2 [3-22], 10 [114-127], 54 [73—75], 55 [71-74], 66 [19-24], 67 [58-60], 68 [23-27],

63- §. O'zbek adabiy tili tarixini davrlashtirish va yozuv tizimlari

O'zbek adabiy tili tarixini davrlashtirishga oid manbalarda hozirgi o'zbek adabiy tili XIX-XX asrlarda⁵¹ yoki XX asrning 20-30- yillarida⁵² shakllangan degan qarashlar mavjud. Demak, uning yozuv tizimlarini ham XX asr boshidan to hozirga qadar bo'lgan va bo'layotgan jarayonlar bilan bog'lab o'rganish maqsadga muvofiqdir. Undan oldingi davrlarda qo'llangan yozuvlarni (sug'd, turkiy run, uyg'ur va arab alifbolaridagi yozuvlarni) esa «Qadimgi turkiy til», «O'zbek tilining tarixiy grammatikasi», «O'zbek adabiy tili tarixi», «Eski O'zbek tili va yozuvi praktikumi» kurslari doirasida ko'zdan kechirgan ma'qul.

O'zbek yozuvining XX asr tarixi murakkab jarayonlarga boyligi bilan xarakterlanadi: bu davrda o'zbek yozuvi bir necha marta tub isloh qilindi - bir grafik tizimdan boshqa grafik tizimga ko'chirildi. Jahon xalqlarining yozuv tarixida bunday hodisa kamdan kam uchraydi.

Mavjud manbalar tahlilidan shu narsa ma'lum bo'ladiki, o'zbek yozuvining XX asr tarixi to'rt davrni o'z ichiga oladi:

- 1- davr - arab grafikasiga asoslangan yillar (1900—1929)⁶⁵.
- 2- **davr** — lotin grafikasiga asoslangan yillar (1929[^]-1940).
- 3- **davr** — rus grafikasiga asoslangan yillar (1940—1995).
- 4- **davr** - ikki yozuvlilikka (rus va lotin grafikalaridagi yozuvlarga) asoslangan yillar (1995—201

65- §. Birinchi davr (arab grafikasiga asoslangan yillar)

Bu davrning 1916- yilgacha bo'lgan bosqichida yozuvni isloh qilishga qaratilgan jiddiy harakatlar kuzatilmaydi. Bu bosqichda asosiy e'tibor savod chiqarish, o'qish-o'qitish ishlarini tashkil etish kabi masalalarga qaratiladi, shu maqsadda bir qator o'quv-uslubiy kitoblar yaratiladi: «Ustodi awal» (Saidrasul Saidazizov, 1902), «Birinchi muallim» (Abdulla Avloniy, 1911), «Ikkinchi muallim» (Abdulla Avloniy, 1912), «Turkcha qoida» (M.M. Faxriddinov, 1913), «Rahbari soni» (Abdullaxo'ja Saidmuhammad-xo'jayev, 1916) kabi qo'llanmalar jumlasidandir. Bunday kitoblarda yozuvni isloh qilish masalalarini ko'rish maqsad qilinmagan, ammo ularni yaratish, shular asosida savod chiqarish, yozish va o'qish ko'nikmalarini shakllantirish jarayonida yozuvni qoidalashtirish, uning alifbosi va imlosini o'zbek tili xususiyatlariga moslashtirish zarurati borligi sezila borgan, bunday zarurat sezgisi esa, o'ylaymizki, yozuv islohotiga jiddiy zamin hozirlagan.

Yozuv tariximizning 1918-yildan keyingi davrlari alifbo va imloni mi 11 iylashtirish, soddalashtirish, keyinroq esa ularni butunlay boshqa grafik tizimga ko'chirish harakatlarining yuzaga kelganligi bilan xarakterlanadi.

Xususan:

1918- yilda Toshkentda til-imlo va adabiyot masalalari bilan shug'ullanuvchi to'garak-seminar — «Chig'atoygurungi» jamiyati tashkil topadi. Unga Fitrat (Abdurauf Abdurahimov) va Qayyum Ramazonov boshchilik qilishadi. Shu yilning o'zida Turkiston Muxtor Jumhuriyati Maorif Xalq Komissarligida

⁵¹ ИУепöаК А.М. К кетопһ у36еКСКоро јиҺТепаТурHoro snuKa јipemiero nepnoaa.// С6. «ÄKaaeMHKy B.A. ropaaeBCKOMy». - M.: 1953, c. 323. *Yana qarang:* Muxtorov A., Sanaqulov U. O'zbek adabiy tili tarixi. - T.: «O'qituvchi», 1995, 23-b.

⁵² Abdurahmonov G., Mamajonov S. O'zbek tili va adabiyoti. - T.: «O'zbekiston», 2002, 43- b. *Yana qarang:* G. Abdurahmonov, Sh.Shukurov. O'zbek tilining tarixiy grammatikasi. — T.: 1973, 26-b.

«Turk shu'bası» tashkil etiladi. Bu shu'ba o'zbek maktablari ishi bilan shug'ullanadi, xususan, ta'lim dasturlari va maktab darsliklarini yaratish bo'yicha ish olib boradi. Ish jarayonida alifbo, imlo va istiloh (termin) masalalari bilan bog'liq muammolarga duch kelingan, natijada, shu muammolarni hal etish zarurati paydo bo'lgan⁵³.

1919— 1920- yillarda «Chig'atoy gurungi» jamiyati alifboni isloh qilish bilan bog'liq qator ishlarni amalga oshiradi: «Bitim yo'llari» kitobchasi yaratiladi, unda arab yozuvini o'zbek tili tovushlari tizimiga moslashtirish lozimligi aytiladi, shu maqsadda alifboga («u» unlisi uchun), («o'» unlisi uchun), Lj («O» unlisi uchun), Aj («a» unlisi uchun), ^ («i unlisi uchun), ^ («e» unlisi uchun) harflarini kiritish tavsiya etiladi⁵⁴.

1921- yilda Toshkentda 1-5- yanvar kunlari o'zbek alifbosi va imlosi masalalariga bag'ishlangan birinchi O'lka qurultoyi bo'lib o'tadi, unda Abdurauf Fitrat, Ashurali Zohiriy va Botu (M.Hodiyev) ma'ruzalari tinglanadi.

Fitrat o'z ma'ruzasida arab alifbosining o'zbek tili xususiyatlariga moslashmaganligini, unda unli tovushlarni ifodalash uchun belgilar yetishmasligini, unli va undosh tovushlarni ifodalovchi harflarning shaklan farqlanmaganligini, har bir harfning to'rt shakli borligini yozuvdagi jiddiy nuqson deb baholaydi, bunday nomukammalidan qutulish uchun esa arab alifbosidagi harflarning to'rt xil shaklidan faqat bittasini (so'z boshidagi shaklini) qoldirish, unli tovushlar uchun 6 ta harf belgilash, so'zlardagi ohangdoshlikni yozuvda aks ettirish imkonini yaratish, chet (olinma) so'zlarni o'zbek tili xususiyatlariga moslab yozish kerakligini aytadi⁵⁵. Bu fikrga Elbek ham qo'shiladi⁵⁶. Ashurali Zohiriy esa Fitratning taklifiga e'tiroz bildirib, chet so'zlarning, xususan, arabcha va forscha o'zlashmalarining arab imlosidagi shakllarini o'zgartirmay yozish ma'qulligini, aks holda bunday so'zlarning ma'nolari o'zgarib ketishi mumkinligini aytadi. Shu tariqa imlochilar ikkiga — yangi imlochilar va o'rta imlochilarguruhiga bo'linib ketadi⁵⁷.

Botu (M. Hodiyev) arab alifbosidan butunlay voz kechib, lotin grafikasi asosida yangi alifbo tuzish kerakligini aytadi. Bu haqda u shunday deydi: «... Butunlay hozirgi arab harflarini tashlab, ko'p millatlar tomonidan qabul qilingan lotin yozuvini tilimizdagi tovushlarga muvofiq bir holg'o keltirib qabul qilish kerakdir»⁵⁸.

Shu ma'ruzasida Botu o'zining lotin harflari asosida tuzilgan alifbosining loyihasini qurultoy ishtirokchilariga ko'rsatadi, muzokaraga chiqqan S. Usmonxo'jayev Botuning fikrini va loyihasini ma'qullaydi, ammo qurultoy

⁵³ Bu haqda qarang: Abdullayev Yo'ldosh. Moziy va yangi alifbo. — «O'zbekiston ovozi», 1995-yil, 24-yanvar.

⁵⁴ Bu haqda qarang: Faxri Kamol. O'zbek orfografiyasi. Filologiya fanlari nomzodi darajasini olish uchun dissertatsiya. — T., 1946, 3-b. H6parrnMOB C.H. y36eKCKHH ajiefaBHT h Bonpochi ero coBeueHCTBOBaHHH. // Bonpochi coBeueHCTBOBamui an(j)aBMTOB TIopcKHX H3HKOB ... — M.: «HayKa», 1972, c.159. A6ayji^aeB O.A., KaMajioB O.K., ASaypaxMaHOB F.A. Y36eKCKHM 5I3BK// 3aKOHOMepHOCTH pasBHTHjI jITePaTypHbx H3biKOB ... — M.: «HayKa» 1973, c. 278. Qurbonova M. Fitrat — tilshunos. - T.: «Universitet», 1996-yil, 3—4-b. Yana shu muallif: Abdurauf Fitrat va o'zbek tilshunosligi. — T.: «Universitet», 1997-yil, 11 —15-b.

⁵⁵ Bu haqda qarang: Qurbonova M.M. Fitratning tilshunoslik merosi. Filologiya fanlari nomzodi ilmiy darajasini olish uchun taqdim etilgan dissertatsiya. - T., 1993,55—56-b. M6parrnMou C. Op(j)orpaci)ua y3ÖCKCKoro H3biKa // Op4>orpact>Msi tiopkckhx jITePa- TypHbx ti3biKOB. — M.: «HayKa», 1973, c. 22.

⁵⁶ Elbek.. Yozuv yo'llari. — T.: Turkiston jumhuriyati davlat nashriyoti, 1921. 29-b.

⁵⁷ Qurbonova M.M. Ko'rsatilgan dissertatsiya, 56-b.

⁵⁸ Qarang: 1921-yil yanvarda bo'lg'on birinchi O'lka o'zbek til vas imlo qurultoyining chiqq'on qarorlari. — T.: «Turkdovnashr», 1992, 22- b.

Abdullayev Yo'ldosh. Ko'rsatilgan maqola.

Yana shu muallif: XaMpo\HM (Hamrohini). — T.: «O'qituvchi», 1996, 9-b.

qatnashchilarining ko'pchiligi amaldagi (arabcha) alifboni ayrim tuzatishlar kiritish bilan saqlash kerak degan fikrni quvvatlaydi⁵⁹.

Qurultoyda yozuv va alifboga oid quyidagi qaror qabul qilinadi:

1. Bu vaqtga dovur o'zbeklar orasida yurub kelgan yozuvlar yo'lsiz va qoidasiz bolg'onligidan, qo'nferans yozuvlarimizni isloh etiluvini tilaydir.
2. Imlomizning islohi uchun olti cho'zg'uli imlo qabul etilsa.
3. Harf-cho'zg'ularimiz ayri-ayri shaklda bo'lur.
4. O'zbek so'zlarida qalinlik va ingichkalik qoidasi qabul etilsun.
5. Harflarning hammasi ikki turli shakldan bir turii shaklga tushirulsin.
6. Tilimiz orasiga kirib qolg'on yot so'zlar o'z harflarimiz bilan yozilsun»⁶⁰.

1922- yilda Toshkentda Turkiston Respublikasi «O'zbek madaniyati va maorifi xodimlari qurultoyi» bo'lib, unda imlo masalalari bo'yicha Shokirjon Rahimiy, Ne'mat Hakim va Y.D. Polivanov ma'ruzalari tinglanadi. Shokirjon Rahimiy o'z ma'ruzasida til va yozuvning ijtimoiy hayotdagi roli xususida gapirib, shunday deydi: «Har qaysi ulusning adabiyotining tugallashmasi shu ulusning til va yozuvining tartiblik va yo'sunlik bo'lishiga bog'liqdir. Tartibsiz va qoidasiz til, yozuv bo'yicha tuzilgan adabiyotning bir kun emas bir kun bitishiga hech gumon yo'qdir. Til jon bo'lsa, yozuv uning badanidir. Sog' bo'lmag'on bir tanda jonning yashamog'i qiyindir. Bizning yozuvimiz kasal. Buning ilojiga tezdan kirishilmasa ish havplidir».

. Qurultoyda yozuvni lotin alifbosiga ko'chirish masalasi ham ko'riladi, hatto lotin harflari asosida tuzilgan yangi o'zbek alifbosi (loyiha) kengash ishtirokchilariga ko'rsatiladi.

. Yuqoridagi takliflar muhokama qilib bo'lingach, quyidagi qaror qabul qilinadi:

1. O'zbek imlosini isloh qilish zarur: bunda o'qish va yozishga o'rgatishni yengillashtirish nazarda tutilishi, ayni vaqtda tegishli ilmiy asoslar va bu sohadagi yangi yo'nalishlar e'tiborga olinishi kerak.
2. Lotin alifbosi o'zbek tili uchun to'liq yaroqli ekanligini e'tirof qilib, bu ishni hozirda amalga oshirishdagi katta qiyinchiliklarni hisobga olib, bu ish kelajakning vazifasi ekanligi ko'rsatilsin, hozirda esa arab alifbosini isloh qilish bilan kifoyalansin. (Bu qarorda o'zbek tili unililarining soni 6 ta, undoshlarining soni esa 23 ta ekanligi qayd etilgan⁶¹.)

1922- yilning 5- dekabrda Ozarbayjon turk yangi alifbo qo'mitasi Turkiston Maorif Xalq Komissarligiga yangi (lotincha) turkiy alifbo loyihasini yuboradi⁶².

1923- yilda Buxoroda 9—10- oktabr kunlari O'rta Osiyo o'zbeklarining alifbo va imlo masalalariga bag'ishlangan birinchi konferensiyasi bo'lib o'tadi. Unda 1922- yildagi qaror asosida isloh qilingan yangi arab alifbosi qabul qilinadi. Alifboga quyidagi harflar kiritilganligini ko'ramiz: unililar uchun — *ji** («u»), *ji** («o'»), lA («o»), («a»), ^ («i»), ^ («e») harflari; undoshlar uchun — <_> («b»), («p»), CJ («t»), £ («j»), £ («ch»),

⁵⁹ Qurbonova M.M. Ko'rsatilgan dissertatsiya, 59-60-b.

⁶⁰ 1921-yil yanvarda bo'lg'on birinchi O'lka o'zbek til va imlo qurultoyining chiqorg'on qarorlari. — T.: «Turkdovnashr», 1992, 19- b.

⁶¹ Abdullayev Yo'ldosh, Ko'rsatilgan maqola. Qurbonova M.M. Ko'rsatilgan dissertatsiya, 58-b.

⁶² Abdullayev Yo'ldosh. Ko'rsatilgan maqola.

Yana shu muallif: X,aMpo\MM (hamrohim), 10- b.

C («^h») > C («x»), J («^d») > J («r») > j («z»), J («s») > («sh»),
 ^ («g»), <_ä («f»), j («q»), («k»), £ («g»), £ («ng»), J («!»), ^ («m»), 6 («n»),
 j («v»), 6 (ruscha «a»), <s («y»), harflari. Arab tilining spetsifik
 tovushlarini ifodalab kelgan CJ («se»), j («zol»), («sod»), («zod»),
 Jo («to»), Jö («zo»), £ («ayn») harflari bu alifboga kiritilmaydi. Konfe-
 rensiyada yangi alifbo bilan birga imlo qoidalari ham qabul qilinadi⁶³, bu alifbo va imlo
 qoidalari Turkiston Maorifi Komissarligi tomonidan 1923- yilning 18- oktabrida
 tasdiqlanib, 1929- yilgacha amalda qo'llanib keladi⁶⁴.

1924- yilning 11-aprelida Maorif Xalq Komissarligida alifbo masalalariga
 bag'ishlangan maxsus majlis o'tkaziladi. Unda Moskvadan yuborilgan lotin
 alifbosi (turkiy xalqlar uchun tavsiya etilgan loyiha) muhokama qilinadi⁶⁵.

1925- yilning 29—31- noyabrda Samarqandda til mutaxassislari va
 o'zbekshunoslar kengashi o'tkaziladi. Unda yozuvga oid quyidagi qaror qabul
 qilinadi: «Bugun ishlatilmoqda bo'lgan imlomizning yetishmasliklariga
 qaramasdan aytish mumkinki, ko'p imlolardan mukammaldir ... shuning uchun-da
 boshqadan bir lotin harf va imlosi masalasini ko'tarish ortiqchadir»⁶⁶. «Butun turk
 olamining ko'pchiligi tomonidan arab harflari asrlardan beri ishlatilib kelib,
 turklarning aksariyatining tarix va adabiyot bilan bog'langanligini e'tiborga olib,
 biz, turklar uchun arab harflarini olishni muvofiq topamiz»⁶⁷.

1926- yilning 26- fevral—6- mart kunlari Bokuda turkologlarning birinchi
 Butunittifoq qurultoyi bo'lib o'tadi, unda arab va rus grafikolari asosida ish
 ko'rayotgan turkiy xalqlarning yozuvlarini lotinlashtirilgan alifbolarga ko'chirish
 masalasi ko'riladi. Qurultoyda turkiy xalqlarning yozuvlarini lotinlashtirilgan
 alifbolarga ko'chirish taklifi ma'qullanadi, bu taklifning har bir Respublikada
 maxsus ko'rib chiqilishi tavsiya etiladi. Ana shu tavsiyadan so'ng O'zbekistonda
 lotin grafikasiga ko'chish harakati ancha tezlashadi. Chunonchi, «Maorif va
 o'qitg'uvchi» jurnalida chiqqan bir maqolada bu haqda shunday deyiladi: «Nima
 uchun arabdan lotinga o'tish kerak?». Shu so'roqqa qisqa qilib shunday javob
 beramiz:

1. Arab alifbosi turk tilidagi tovushlarning shaklini tamomila bera olmaydir.
2. Arab alifbosi texnika tomonidan lotindan quyida turadir. Arabda nuqtalar,
 alomatlar, bosh, o'rta va so'nggi harflar bordir. Lotin esa bulardan uzoqdir.
3. Arab alifbosi o'qitish, o'rganish ishida lotindan ortda turg'oni, texnika
 tomonining buzuqligi ustiga stenografiya, telegrafiya ishida ham to'sqinlik
 qiladir»⁶⁸.

1926- yilning 19—21- mayida Samarqandda o'zbek ziyolilarining alifbo
 muammolariga bag'ishlangan ilmiy kengashi bo'lib o'tadi va kengash qaroriga
 binoan yangi alifbo loyihasi tuziladi, u O'zbekiston Maorif Xalq Komissarligi

⁶³ Bu haqda qarang: HöparmviOB C.H. Y36eKCKHH antlaBHT h Bonpocw ero coBepineH- CTBOBaHHfi // Ko`rsatilgan to`plam, 160- b va 172—173-b.

⁶⁴ HöparMMOB C.H. Yuqoridagi to`plam, 160-b.

⁶⁵ Qarang: Abdullayev Yo`ldosh. Moziy va yangi alifbo. //«O'zbekiston ovozi», 1995- yil, 24-yanvar. Yana qarang: O`zDMA, 34-fond, saqlanish birligi 1188, 74-b.

⁶⁶ Qarang: «Maorif va o'qituvchi» jurnalj, 1925, 9-10-son, 121-b. Yana qarang: Faxri Kamol. O'zbek orfografiyasi. Filologiya fanlari nomzodi ilmiy darajasini olish uchun taqdim etilgan dissertatsiya. — T., 1946, 3—4-b.

⁶⁷ Qarang: «Maorif va o'qituvchi» jurnali, 1925, 11-12- son, 141 —143- b. Yana qarang: <▷>axpn KaMOJt. Ko`rsatilgan dissertatsiya. — T., 1946, 3—4-b.

⁶⁸ In'omov R. Lotin alifbosi uchun kurash//«Maorif va Oqitg'uvchi» jurnali, 1926, 3-son. 5- b.

tomonidan tasdiqlanadi⁶⁹.

1926- yilning 10- iyunida O‘zbekiston Ijtimoiy Sho‘rolar Jumhuriyati Kengashining 1-chaqiriq 4-sessiyasi bo‘lib o‘tadi. Unda yangi älifboga o‘tishni rejali ravishda amalga oshirish maqsadida Ijroiya Qo‘mita huzurida O‘zbekiston Yangi alifbe Markaziy qo‘mitasini tashkil etish to‘g‘risida qaror qabul qilinadi. Shu qarorga ko‘ra yangi alifbe Markaziy qo‘mitasining 44 kishidan iborat tarkibi va uning raisi (Y.Oxunboboev) belgilanadi⁷⁰.

1926- yilning 16- oktabrida O‘zbekiston Ijroiya Sho‘rolar Jumhuriyati Markaziy Qo‘mitasi o‘zining 88-sonli qarori bilan yangi alifbo Markaziy va mahalliy qo‘mitalari nizomini tasdiqlaydi. Bu Nizomda Markaziy va mahalliy qo‘mitalar strukturasi huquq va vazifalari belgilanadi⁷¹.

1927- yilning iyun oyida Bokuda yangi turk alifbosi Markaziy Qo‘mitasi o‘zining birinchi plenumini o‘tkazadi. Unda lotin grafikasi asosida tuzilgan birlashgan turk alifbosi qabul qilinib, barcha turkiy Respublikalarga tarqatiladi. 6-rasmda shu alifbodan ko‘chirma nusxa keltiriladi.

1928- yilning yanvarida Toshkentda Butunittifoq yangi alifbo Markaziy Qo‘mitasining ikkinchi plenumi bo‘lib o‘tadi. Plenumda yangi (lotinlash- tirilgan) alifboga o‘tish yo‘lida uchrayotgan to‘siqlarni yengib, alifbo islohotini tezlashtirish kerakligi alohida ta’kidlanadi. Butunittifoq yangi alifbo Markaziy Qo‘mitasining ikkinchi plenumidan so‘ng yangi o‘zbek

a a	B #	C - c	< ■ 6	ad	e - e
u.	>	£		>	u
	f-/		h - 4 i		b 4
	ö	h	-A	1l	4-S
	kb	u	mm	Wn	
j t	<_r	-J	r	o	%n
O-K	9	p t		Oig	r - v
J	J		o'		J
S-rf	t - t	UK	\:7T	Xx	
	o	J>	-3	t	y;¥
Tx			apostrof m		
j	eztek	& ary	msrkaz'f	a'lrø	
		elifst	oambtdik		

6- rasm.

(lotin) alifbosi Markaziy Qo‘mitasi ham o‘zining ikkinchi plenumini o‘tkazadi, bu plenumda yangi o‘zbek alifbosini amalga kiritishning besh yillik rejasi tasdiqlanadi⁷².

1928- yilning 7- martida O‘zbekiston Respublikasi 2-¹⁴⁹ chaqiriq Markaziy

⁶⁸ Qarang: «Maorif va Oqitg‘uvchi» jurnali, 1926, 5-son,50-b.

⁶⁹ Bu haqda qarang: riocTaHOMeHHe 4-cecenn HHK CoBeTa Y36eKHCTaHa 1-ro C03biBa «0 HeoðxojihMOCTH BBefleHHH HOBOy36eKCKoro (jiaTMHCKoro) ajufiaBHra, O6 o6pa30Ba- hhh KomHTeTa no BBeaehHio H0B0-y36eKCK0ro aji(f>aBHra»// ÜeHTpanbHbiH ApxHB AH Pecny6jiMKM Y36eKHCTaH, cPoHa Ns4, onncb N°2, efl. xp. 14, c. 1—3. Yana qarang: «Maorif va Oqitg‘uvchi» jurnali, 1926, 5-son,53-b.

⁷¹ floj]o>Kenne o ueHTpajibhbix h mccthbix KOMHTeTax no bbchchhk) HOBoro ysøeKCKoro (jiaihHCKoro) ajtefiaBHra // riocTaHOBjIeHne IfeHTpajibHoro PlcnojiHHTejibHoro Komh- TCTa coBeTOB Y36eKCKoii PecnyÖjiHKH ot 16 OKTaöpa 1926 r. 3a Ne 88. —LteHTpanb- Hbin ApxnB AH PecnyÖjiHKH Y36eKHCTaH, (Jjohji N°4, onncb N°2, eÄ. xp. 14, c. 6—8.

⁷² KpaTKHe Te3HCbH ana aoxaaa o pa6oTe LfK HYA // IfeHTpaabHbiH ApxWB AH Pecny6anKH Y36eKHCTaH, (J)OHa N°4, onwcb No 1, ea.xp. No 2, c. 1—6.

Ijroiya Qo‘mitasi Oliy Kengashining 3- sessiyasi yangi o‘zbek alifbosi Markaziy Qo‘mitasining hisobotini va 5 yillik rejasi haqidagi axborotini tinglaydi hamda bu ishni amalga oshirishning yangi tadbirlarini ishlab chiqish lozimligini ta’kidlaydi.

Sessiya majlisining bayonnomasida (uning 6- moddasida) qayd etilishicha, O‘zbekiston Markaziy Ijroiya Qo‘mitasi yangi o‘zbek alifbosini Davlat alifbosi deb tan oladi va bu haqda maxsus qaror tayyorlab, uni matbuotda e’lon qilishni Markaziy Ijroiya Qo‘mita Prezidiumiga topshirdi⁷³.

1928- yilning 11- avgustida O‘zbekiston Respublikasining Markaziy Ijroiya Qo‘mitasi shu yilning 7- martida bo‘lib o‘tgan sessiya topshirig‘ini amalga oshirish maqsadida 123- sonli maxsus qaror qabul qiladi. Qarorga binoan yangi (lotinlashtirilgan) o‘zbek alifbosi *Davlat alifbosi* deb e’lon qilinadi hamda bu alifboga asta-sekin (bosqichma-bosqich) o‘tish tartibining yangi alifbo Markaziy Qo‘mitasi rejasiga muvofiq amalga oshirilishi lozimligi ko‘rsatiladi. Bu qarorda yangi alifboga to‘la o‘tishni 1932- yilning oxirigacha yakunlash nazarda tutiladi⁸⁸.

1928- yilning 1- dekabrda O‘zbekiston Markaziy Ijroiya Qo‘mitasi o‘zining 209- sonli qarori bilan shu yilning 11- avgustida qabul qilingan 123- sonli qaroriga o‘zgartirish kiritadi, bu yangi (209-sonli) qarorda yangi (lotinlashtirilgan) alifboga o‘tish muddatini 2 yilga qisqartirish (uni 1930- yilning 1- yanvarigacha tugallash) nazarda tutiladi⁸⁹.

66- §. Ikkinchi davr (lotin grafikasiga asoslangan yillar)

Ikkinchi davr. Bu davr lotinlashtirilgan o‘zbek yozuviga toia o‘tish bilan boshlanadi.

1929- yilning 15-23- mayida Samarqandda Respublika til-imlo konferensiyasi bo‘lib o‘tadi. Unda asosan 3 ta masala — adabiy til, istiloh (termin) va imlo masalalari ko‘riladi. Bu konferensiyada adabiy til me‘yorlarini belgilashda singarmonizimli qishloq shevalarining xususiyatlarini hisobga olish lozimligi haqida takliflar bo‘ladi, shu asosda alifboda ham unilami ifodalovchi 9 harfning boiishi ma’qullanadi; alifboga bosh harflar qo‘shiladi va harflar tartibi belgilanadi⁹⁰.

1929- yilning 10- avgustida O‘zbekiston Xalq Maorifi Komissarligi kollegiyasining yigilishi bo‘lib, unda may oyida boiib o‘tgan til-imlo konferensiyasi tavsiya qilgan yangi imlo qoidalari tasdiqlanadi⁹¹. «Qoidalar» 29 moddadan iborat boiib, ularda singarmonizimli sheva xususiyatlarini

^{s#} 06 06'MiRneHMM b y36eKCKOM nMCbMeHHOCTH HOBO-y36eKCKoro (Ha jibtmhckom ochobc) ajicf>aBHTa - rocyaapcTBeHHbiM h o nopaaKe nepexoa Ha HOBO-y36eKCKnti aji(t)aBHT Bcex ywpaxnenMH, ihkoji h roaaiejibCTB // UenTpajibHbiM ApxHB AH PecnyoijwKH Y36eKHCTaH, cji>H,a N° 4, onwcb N° 2, ea. xp. 14. c. 9—10. ^{s<}) O aonojiHeHHH nocTaHOBJieHHB UeHTpaabHoro McojibHHTe;ibHoro KoMHTeTa ot 11 aBpcaTa 1928 roaa N»123 «06 o6t5iB;ieHHn b y36eKCKOti nucbMenHOCTH hobo- y36eKCKoro (na jiaTHHCKOM ocHOBe) ajKfaBHTa — rocyaapcTBenHbiM m o nopaaXe nepcxoa Ha HOBO-yaöeKCKHTi aacf)aBHT Bcex ynpaxaeHMH, uikoji m M3aarejibCTB» cTaTbeit 12-ofi // UeHTpajibHbifi

⁷³ Bu haqda qarang: no aoKaaay o naTHaeTHEm ruiaHe BBeaeHHa noBoro y36eKCKoro (aaTMHCKoro) aatpaBMTa 22 HcHrpajibiibiM Apxhb AH PecnySnHKH Y36eKHCTaH, c)OHa N°4, onwcb No 2, ea. xp. 14, c. 14—16.

ApxHB AH Pecny6jiwai y36eKHCTaH, (Jjohä Ns 4, onHCb N° 2, ea. xp. 14, c. 11.

¹⁰ *Bu haqda qarang:* Til va imlo konferensiyasining qarorlari. - T.: «Oʻzdamnashr», 1930. *Yana qarang:* Jomonov Ravshan. Bosh harflarning qollamshi tarixiga doir // «Til va adabiyot taʼimi» jumali, 1998, 5-son, 19—24-b. Faxri Kamol. Koʻrsatilgan dissertatsiya. 6—7-b.

¹¹ *Bu haqda qarang:* H6parnMOB C. Op^orpacfiHa y36eKCKoro aawKa // OpcborpacliMsi tiopkckhx BMTepaTypHbix H3biKOB. — M.: «HayKa», 1973, c. 222.

yozuvda ifodalashga koʻproq oʻrin beriladi. Yozuvning ayni shu jihati jamoatchilikda eʼtiroz tugʻdiradi, bu eʼtiroz 1933-yilda oʻzbek orfografiyasi qoidalarining yangi loyihasi yaratilishiga olib keladi⁷⁴.

1934- yilning yanvar oyida Toshkentda oʻzbek orfografiyasining yangi loyihasi muhokamalarini yakunlash maqsadida birinchi Respublika Qurultoyi oʻtkaziladi, unda alifbodan 3 ta harf (e, y, b) chiqariladi, natijada «o» — «e», «u» — «y», «i» — «b» juftliklari oʻrnida «o», «u» va «i» harflarining oʻzini qoʻllash qoidalashtiriladi, biroq bu bilan alifbo va imlodagi qiyinchiliklarga toʻla barham berilmaydi: «a» bilan «e» harflarining qoʻllanishidagi noizchiliklar, «-ga» va «-c>|an», «-gan» va «-t)an», «-gac» va «-0| ac», «-lik» va «-liq» ... kabi koʻp variantlilikning yozuvda saqlanganligi jonli til bilan imlo oʻrtasida jiddiy tavofutlarni yuzaga keltiradi, izchil va barqaror savodxonlikni taʼminlash ishiga xalaqit beradi.

1938- yilning boshlarida Oʻzbekiston Fanlar Komitetining A.S.Pushkin nomli Til-adabiyot institutida A.K.Borovkov (rahbar), Olim Usmonov, Faxri Kamolov, B.Avizovlardan iborat maxsus mualliflar guruhi tuzilib, unga lotin grafikasi asosidagi oʻzbek alifbosi va orfografiyasini matbuotda bildirilgan fikrlar asosida qayta koʻrish va takomillashtirish vazifasi yuklatiladi⁷⁵.

1938- **yilning 9- dekabrda** lotin grafikasi asosidagi oʻzbek alifbosi va imlosining yuqoridagi ishchi guruh tomonidan tayyorlangan yangi loyihasi muhokama uchun matbuotda eʼlon qilinadi⁷⁶. Loyihada alifbo sirasiga quyidagi oʻzgarishlar kiritilganligini koʻramiz: a) «e» harfi alifbodan chiqariladi, uning vazifasi «a» harfiga yuklanadi; b) kuchsiz lablangan «o» unlisi uchun alifboga usti chiziqli « a » harfi kiritiladi; d) alifbodagi harflar tartibi qisman oʻzgartiriladi: q, q, O], h, q harflari alifbo oxiriga olinadi. Natijada alifbo loyihasi quyidagi 30 harfdan tarkib topadi: a, b, v, g, d, e, z, z, i, j, k, l, m, n, a , o, p, r, s, t, u, f, x, c, §, o., q, q, h, q, ' (apostrof).

Loyihada bevosita imlo bilan bogʻliq oʻzgarishlar borligi ham maʼlum bodadi: «-gan» va «-c>|an», «-gac» va «-c>|ac», «-gunca» va «-c>]unca», «-ga» va «-oja», «-mak» va «-maq», «-rak» va «-raq» kabi juft qoʻshimchalarning ingichka va yoʻgʻon variantlaridan faqat bittasi imlo uchun standart sifatida belgilanganligini, *ksi*, *pcaq* kabi soʻzlarning birinchi boʻgʻinida qisqa «i» unlisining yozilishi (*ki.si*,

⁷⁴ Oʻzbek adabiy tilining birlashgan yangi imlo loyihasi. — T., 1933- yil.

⁷⁵ *Bu haqda qarang:* Otmct o pa6oTe HaynHO-nccaeaoBaTeabCKoro HHCTHTyTa 5i3biKa n amepaTypbi hm. A.C.riyiiKHHa npn KoMHTeXe HayK CHK (3a 1-ü KBapran, 1938 roa) /I UeHipajibHbiM ApxHB AH PecnySjtMKH Y36eKHCTan, (Jjohä Nq 4, oriweb JNs 2, ea. xp. Ne 29, CTp. 2.7, 43-44.

⁷⁶ *Qarang:* «Oʻqituvchilat gazetasi», 1938-yil, 9-dekabr.

picaq kabi), *jazuci*, *toquci* kabi so'zlarning *jazuvci*, *toquvci* shaklida bir «v» qo'shib yozilishi qoidalashtirilganligini ko'ramiz.

1938- **yilning 12- dekabrda** yuqoridagi loyiha A.S.Pushkin nomli Til-adabiyot va tarix instituti ilmiy kengashida muhokama qilinadi, ammo bu muhokama paytida yozuvni rus grafikasiga ko'chirish kerakligi haqida ham takliflar bo'ladi: bunga mamlakatda rus grafikasiga o'tish jarayoni ommaviy tus olganligi asos qilib ko'rsatiladi. Darhaqiqat, 1936-38- yillar orasida 30 ga yaqin xalqning (abazin, avar, adigey, bolqor, buryat, darg'in, yoqut, ingush, cherkes, koryak, lak, lezgin, nanay, nenes, no'g'ay, oltoy, osetin, tatar, xakas, chechen, chukchi, shor, even, evenk, eskimos, qorachay, qrim-tatar, qumiq xalqlarining) yozuvlari rus grafikasi tizimiga ko'chirib bo'lingan, boshqa Ittifoqchi Respublikalarda esa bu jarayonga tayyorgarlik boshlangan edi. Institutning ilmiy kengashi shu omilni hisobga olib, rus grafikasiga o'tish bo'yicha takliflar tayyorlashni Olim Usmonovga topshiradi⁷⁷.

1939- **yil**, aytish mumkinki, rus grafikasi asosidagi o'zbek alifbosini shakllantirish yili bo'lgan: shu yilning boshida bu alifboni (shuningdek, orfografiyani ham) tuzish ishi A.S.Pushkin nomli Til, adabiyot va tarix institutining lingvistika sektori rejasiga kiritiladi, uni bajarish esa F.Kamolov, O.Nosirova va Z.Ma'rufovlarga topshiriladi⁷⁸.

1939-yilning 25—27- mart kunlari shu institutda alifbo va orfografiya masalalariga bag'ishlangan respublika ilmiy sessiyasi bo'lib o'tadi, bu sessiyada garchi lotin grafikasidagi o'zbek orfografiyasining 1938- yil dekabr oyida e'lon qilingan yangi loyihasi va uning muhokamasi yakunlari ko'rilgan bo'lsa-da, unda rus grafikasi asosidagi yangi alifboga o'tish vaqti kelganligi alohida ta'kidlanadi⁷⁹.

1939- yilning 13- oktabrida Toshkentda poytaxt ziyolilarining shahar partiya komiteti tomonidan uyushtirilgan yig'ilishi bo'ladi. Unda ais grafikasi asosidagi yangi o'zbek alifbosiga ko'chish masalasi ko'riladi. Yig'ilish qarorida bu haqda shunday deyiladi: «Biz, intelligensiya yig'ilishining qatnashchilari, bu eng muhim masalani mehnatkashlarning keng muhokamasiga qo'yishni tabriklaymiz va o'z vaqtida qilinayotgan ish deb topamiz.

Biz O'zbekiston Hukumatidan lotinlashtirilgan alifbedan rus grafikasi asosidagi yangi alifbega o'tishni tezlashtirishni so'raymiz»⁸⁰.

1939- yilning 22- oktabrida O'zbekiston Xalq Komissarlari Kengashi Raisinirig o'rinbosari Qori Niyozov huzurida rus grafikasi asosidagi yangi o'zbek alifbösining proektini muhokama qilishga bag'ishlangan yana bir muhim kengash bo'lib o'tadi. Unda Faxri Kamolov proekt haqida doklad qiladi. Muzokaraga chiqqanlar proyektni asosan ma'qullab, uni tezroq omma muhokamasiga qo'yish va joriy qilish zarurligini aytishidi.

1939- **yilning 23- oktabrida** «O'qituvchilargazetasi»da «O'zbek adabiy tilining

¹⁵ Qarang: ПІрoTOKOji coBemaMHM Hayunbix paooTHHKOB y3HHHJUT km A.C.flyujKMHa// lieHTPajibHbii-i ApxnB AH PecnySaHKH Y36eKMCTaH, (jjoua N°4, onacb Ns2, en. xp. Ns 30, exp. 9-10.

⁹⁶ Qarang: TeMai'imecKHH tjiuH paooTbi HHCTMxyra a3biKa h UHTeparybii Ha 1939 roa// IteHxpajibHbiii ApxMB AH PecnyöaiiKH YaOeKMCTaH, c]OHfl N»4, onHCb N°2, ea.xp. Ns 33, c. 110.

⁷⁹ Qarang: A.S. Pushkin nomidagi Til-adabiyot ilmiy tekshirish instituti huzurida o'zbek yangi orfografiyasi va uning muhokamasi haqida chaqirilgan sessiyaning stenogrammasi. 1939-yil, 25-27-mart. T. // Y36eKMCTOH PecnySauKacM OaHaap AKaaeMHHCHHHHr MapKa3MH apxuBM, (JioHa Ns4, onncb, Nsl, ea. xp. Ns19. 1—39-b.

⁸⁰ Qarang: «O'qituvchilar gazetasi». 1939-yil, 23-oktabr.

rus grafikasi asosidagi yangi alfaviti» nomli bosh maqola chop etiladi. Unda shunday deyiladi: «Hozirgi kunda RSFSR da 36 millat rus grafikasi asosidagi yangi alfavitga ko'chdi. Ozarbayjon, Tojikiston, Qozog'iston va boshqa qardosh respublikalar yangi alfavitga o'tish oldida turadilar...». «Rus grafikasi asosidagi yangi alfavitga o'tish — kelajakda ham shakl, ham mazmun jihatdan bir ... madaniyat va tilga qo'shilib ketuvchi o'zbek xalqi madaniyati va tilining taraqqiyotini tezlatish demakdir».

1939- **yilning 18- noyabrida** matbuotda «Rus grafikasi asosida tuzilgan yangi o'zbek alifbesi» ning proekti muhokama uchun e'lon qilinadi. Unga quyidagi harflar kiritilganligini ko'ramiz; a, 6, b, r, a, e (e), >k, 3, h, h, k, ji, m, h, o, n, p, c, t, y, cj), x, it, q, m, m, u, b, 3, ro, a, e, h, K, f, h, h.

1940- **yilning 26—28- martida** Toshkentda yangi o'zbek alfaviti va orfografiyasi masalalariga bag'ishlangan Respublika ilmiy kengashi bo'lib o'tadi. Kengash alifbo loyihasi bo'yicha bildirilgan fikrlarni hisobga olib, unga quyidagi o'zgarishlarni kiritadi: a) «bi» va «m» harflari alifbodan chiqariladi; b) «h», «h», «e» harflari «ok», «x», va «y» bilan almashtiriladi; d) «e» mustaqil harf deb belgilanadi. Natijada loyiha quyidagi harflarni o'z ichiga oladi: a, ' 6, b, r, R, e, e, 5tc, 3, h, h, k, ji, m, h, o, n, p, c, t, y, (j), x, it, q, in, i>, b, 3, ro, n, y, *, k,, f, jq h,⁸¹.

⁸¹ *Qarang:* O'zbekiston maorif xalq komissarligi tomonidan yangi o'zbek orfografiyasini qabul qilish (rus grafikasi asosida) yuzasidan chaqirilgan kengash majlisining stenogramma hisoboti // ysöeKHCTOH PecnyöjiHKacn cpamiap AKaneMuacHHUHr MapKasuii apxHBH, cjoHa Nq4, onucb, Nel, en.xp. Ns19. 335-b.

Uchinchi daw: 1940- yilning 5—8- mayida O'zbekiston Respublikasi Oliy Kengashining 1- chaqiriq 111 sessiyasi bo'lib o'tadi. Sessiya o'zining 8- maydagi yig'ilishida rus grafikasiga asoslangan yangi o'zbek alifbosining 35 harfdan iborat quyidagi loyihasini tasdiqlaydi: a, b, B, r, tt, e, e, xc, 3, h, it, k, ji, m, h, o, n, p, c, t, y, (J), x, u, n, iu, t>, b, 3, io, a, y, k, f,

Oliy Kengash O'zbekistonning barcha xalq komissarliklariga, respublika muassasalariga, mehnatkashlar deputatlari kengashlarining oblast ijroiya komitetlariga respublikada lotinlashtirilgan yozuvdan yangi alifbega ko'chish ishlarining hammasini ikki yil ichida o'tkazish, bu ishni 1942-yilning 1 - yanvarigacha tugallash majburiyatini yuklaydi⁸².

1940- yilning 4- iyulida yangi alifbe hukumat komissiyasi yig'ilishida «O'zbek adabiy tilining orfografiyasi» (loyiha) ham ba'zi o'zgarish va tuzatishlar bilan tasdiqlandi¹⁰¹. Shunday qilib, o'zbek yozuvi tarixining yangi bosqichi — rus grafikasiga asoslangan davri boshlanadi.

1940— 1941- o'quv yilida maktablarning quyi sinflarida o'quv jarayoni yangi yozuvga ko'chiriladi.

1941— 1942- o'quv yilida maktablarning yuqori sinflarida ham o'quv jarayoni yangi (kirillcha o'zbek) yozuvga ko'chiriladi.

1943—1946- yillarda alifbe va imlo asoslarini ommaga singdirish ishlari olib boriladi. Shu yillar ichida yozuv amaliyotida imlo qoidalaridan chetga chiqish, ulargag'ayri qonuniy o'zgartirishlar kiritish, adabiy tilning tayanch shevalariga yetarli amal qilmaslik kabi nuqsonlarga yo'l qo'yilayotganligi ham ma'lum bo'ladi. Bunday nuqsonlarga barham berish, kamchiliklarni tuzatish maqsadida 1946- yilda orfografiya qoidalarining yangi to'plami yaratiladi, imlo lug'ati va qiyin so'zlar lug'atini tuzishga kirishiladi.

1947-1950- yillarda A S .Pushkin nomidagi Til va adabiyot institutida maxsus tuzilgan orfografiya komissiyasi ish olib boradi: bu komissiya 1946- yilda tuzilgan va nashr ettirilgan qoidalar to'plamini matbuotda va turli kengashlarda bildirilgan fikrlar asosida qayta ishlaydi, shu asosda yangi loyiha yaratadi.

1950—1952- yillarda til va imlo masalalariga bag'ishlangan bir necha konferensiya va kengashlar bo'lib o'tadi. Ularda orfografiya loyihasi bo'yicha bir qator tanqidiy fikrlar bildiriladi, alifboni takomillashtirish kerakligi aytiladi.

1953—1955- yillarda matbuotda bildirilgan tanqidiy fikrlar va takliflar asosida «O'zbek orfografiyasi asosiy qoidalari»ning bir necha yangi loyihalari yaratiladi, ulardan so'nggisi O'zbekiston Oliy Kengashi Prezidiumiga topshiriladi.

1956- yilning 4- aprelida «O'zbek orfografiyasining asosiy qoidalari» (qayta ishlangan va takomillashtirilgan varianti) O'zbekiston Oliy Kengashi Prezidiumi tomonidan tasdiqlandi [133],

1956—1990- yillarni rus grafikasiga asoslangan o'zbek yozuvi uchun jiddiy sinov yillari bo'ldi deb baholash mumkin: bu yillar ichida alifbo va imlo qoidalarining ijobiy baholanishi mumkin bo'lgan jihatlari bilan birga, anchagina kamchiliklari borligi ham ma'lum bo'lib qoldi: o'zbek tilining ayrim milliy tovushlari uchun maxsus harflarning yo'qligi, grafika va orfografiyaning ortiq

⁸² Qarang: Yangi orfografiya proyeksi tasdiqlandi //Qzil O'zbekiston, 1940- yil, 9- iyul soni.

darajada rus tili fonologik xususiyatlariga moslashtirilganligi bir qator mutaxassislar tomonidan salbiy hodisa sifatida baholanib kelindi. [Bu haqdä qarang: 56, -36—39; 57, -54—57; 58, -55—57; 59, -45-47; 60, -36-38; 61, -64-67; 62, -60-61].

1990—93- yillarda o'zbek yozuvi muammolari bilan bog'liq yangi davr boshlandi: bu davrda ruschalashtirilgan o'zbek alifbosini boshqa sistemadagi alifbo bilan almashtirish g'oyasi paydo bo'ladi va shu g'oya atrofida to'rt xil yo'nalish shakllanadi. *Birinchiyo* 'nalish tarafdorlari o'zbek yozuvini lotinlashtirilgan alfavitga ko'chirish masalasini o'rta qo'yadi; *ikkinchi yo* 'nalish tarafdorlari arab grafikasidagi eski o'zbek yozuviga qaytishni yoxud uni (eski yozuvni) ma'lum vaqt amaldagi yozuv bilan parallel qo'llashni shu tarzda bu ikki yozuvdan birining tanlanishini vaqt ixtiyoriga berishni taklif qiladilar; *uchinchi yo* 'nalish tarafdorlarining aniq shakllangan xulosa va takliflari bo'lmasa-da, ularning fikrlarida qadimgi turkiy (urxon) alifbosini tiklashga moyillik bordek tuyuladi; *to'rtinchi yo* 'nalish tarafdorlari esa amaldagi alifboni ma'lum o'zgarishlar bilan saqlash kerakligini aytishadi.

Yuqoridagi yo'nalishlarning tarafdorlari o'rtasidagi bahslar, oxir oqibatda, o'zbek yozuvini lotinlashtirilgan alifboga ko'chirish g'oyasining ustun kelishi bilan yakunlanadi [61, -64—67; 62, -60—61],

68- §. To'rtinchi davr (ikki yozuvlilik yillari)

1993- yilning 2- sentabrida o'n ikkinchi chaqiriq O'zbekiston Respublikasi Oliy Kengashining o'n uchinchi sessiyasi «Lotin yozuviga asoslangan o'zbek alifbosini joriy etish to'g'risida» qonun qabul qiladi. Qonunga muvofiq yangi o'zbek alifbosining tarkibi quyidagi 31 harf va 1 ta tutuq belgisidan iborat deb belgilanadi: a, b, c, d, e, f, g, h, i, j, k, l, m, n, o, p, Q, r, s, t, u, v, x, y, z, 9, g', j., n, ö, §, (') tutuq belgisi (apostrof) [135].

1995-yilning 6- mayida O'zbekiston Oliy Majlisi «Lotin yozuviga asoslangan o'zbek alifbosini joriy etish to'g'risidagi qonunga o'zgartirish kiritadi. Unda shunday deyiladi:

1. 1- moddadagi «31 harf va 1 ta tutuq belgisi (apostrof)» dan so'zlari «26 ta harf va 3 ta harflar birikmasi» so'zlari bilan almashtirilsin.
2. Cc, harflari mustaqil belgi sifatida alifbodan chiqarilsin.
3. Öö harfi O'o' shaklida, Gg harfi G'g' shaklida, §§ harfi Sh sh shaklida, harfi Ch ch shaklida, Nn harfi Ng ng shaklida, Q harf belgisi q shaklida ifodalansin.
4. Aa, li, Gg, G'g', Qq, O'o', Zz harflari va Ch ch harflari birikmasining yozma shakli tegishli Ma äi rfø Q^ öö Zz Ck cX tarzida ifodalansin.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti

l.

KARIMOV.

129

Shunday qilib, lotin yozuviga asoslangan o'zbek alifbosining o'zgar-tirilgan yangi varianti quyidagi ko'rinishda tasdiqlandi:

Bos	Yoz	Harf.	Kiril	Bos	Yoz	Harf.	Kiril
nia	ma	nom	harflar	nia	ma	nom	harflar
		i	ar			i	ar

A a	<i>\$4 a</i>	a	A	Qq	<i>Qf</i>	qe	K
Bb	<i>36</i>	be	li	Rr	<i>3z</i>	er	P
Dd	<i>Dd</i>	de	ii	Ss	<i><\$s</i>	es	C
Ee	<i>Se</i>	e	3	Tt	<i>Tt</i>	tc	T
Ff	<i>*f</i>	ef	cl>	Uu	<i>U.U.</i>	u	y
Gg	<i>9f</i>	ge	r	Vv	<i>Vu</i>	ve	B
Hh	<i>ya</i>	he	A	Xx	<i>JOo</i>	xe	X
					<i>c</i>		
li	<i>cfl</i>	i	H	Vy	<i>3></i>	ye	ft
•lj	<i>%</i>	je	zK	Zz	<i>Zz</i>	ze	3
Kk	<i>X4</i>	ke	K	0'	<i>Öö</i>	0'	y
				o'			
				G'			
El	<i>Xf</i>	el	J1	g'	<i>if</i>	g'e	F
				Sh			
Mm		em	M	sh	<i>s-6</i>	she	1X1
	<i><44</i>			Ch	<i>Ck c</i>		
Nn	<i>l</i>	en	H	ch	<i>/t</i>	che	*i
				Ng			
Oo	<i>Oo</i>	0	0	ng	<i>Hf</i>	nge	IIT
Pp	<i>3p</i>	pe	n				

9 — Hozirgi o'zbek adabiy tili

1995- yilning 24-avgustida O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 339- sonli qarori bilan lotin grafikasi asosidagi yangi o'zbek yozuvining asosiy imlo qoidalari ham tasdiqlanadi. (137)

Yuqorida keltirilgan qonunni amalga kiritish bo'yicha qabul qilingan qarorda (Qarang: O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Axborotnomasi, 1995- yil, Nq6, 120- modda) ko'rsatilishicha, o'zgartirilgan yangi alifboga to'la o'tish muddati 2005- yilning I - sentabriga qadar uzaytiriladi [136],

2004- yilning 30- aprelida O'zbekiston Respublikasining «... ayrim qonun hujjatlariga o'zgartirishlar va qo'shimchalar kiritish to'g'risida» gi Qonuni qabul qilinadi. Unga ko'ra lotin o'zbek yozuviga to'la o'tish muddati

2005- yilning 1- sentabridan 2010- yilning 1- sentabrigacha ko'chiriladi, , shu tariqa O'zbekistonda ma'lum muddat ichida (1995—2010- yillar orasida) o'ziga xos yangi vaziyat — ikki yozuvlilik holati yuzaga keltiriladi.

Tekshirish savollari

1. O'zbek xalqi XX asrda qanday yozuvlardan foydalangan?
2. Arab grafikasi asosidagi eski o'zbek yozuviga qaysi yillarda qanday o'zgartirishlar kiritilgan?
3. Arab grafikasi asosidagi o'zbek yozuvidan nechanchi yilgacha foydalanildi?
4. Arab grafikasidan lotin grafikasiga ko'chish jarayoni qanday kechdi?
5. Lotin grafikasiga asoslangan o'zbek alifbosiga yo'l-yo'lakay qanday o'zgartirishlar kiritildi?
6. Rus grafikasiga asoslangan o'zbek alifbosi qachon qabul qilindi?
7. Rus grafikasiga asoslangan o'zbek yozuvining imlo qoidalari qachon tasdiqlandi?
8. Rus grafikasi asosidagi o'zbek yozuvidan yangi yozuvga o'tish g'oyasi qachon yuzaga keldi? Sabablari?
9. Yangi (lotincha) o'zbek alifbosining birinchi va ikkinchi variantlari qachon qabul qilindi?
10. Yangi (lotincha) o'zbek yozuvining imlo qoidalari qachon tasdiqlangan?

Tayanch tushunchalar

Chig'atoy gurungi — 1918- yilda Toshkentda tashkil topgan ma'rifat- chilar jamiyati. U o'zbek tili va uning imlosi masalalari bilan shug'ullangan.

Yangi turk alifbosi Markaziy Qo'mitasi — Sobiq Ittifoqda turkiy xalqlarning alifbolarini uyg'unlashtirish masalalari bilan shug'ullangan komitet. U 1926- 1938- yillar orasida faoliyat ko'rsatgan.

O'zbekiston Yangi alifbe Markaziy Qo'mitasi — 1926- yilning 10- iyuni- da O'zbekiston Ijtimoiy Sho'rolar Jumhuriyati Kengashining 1-chaqiriq 130

4- sessiyasi qarori bilan tashkil etilgan komitct. U yangi (lotincha) o'zbek alifbosiga o'tishni rejali ravishda amalga oshirish vazifasini bajargan.

Alifbe, alifbo - muayyan yozuv tizinii harflarining ma'lum tartibda joylashtirilgan majmui. **Alifbe** atamasi hozir «harflar majmui» ma'nosida emas, «boshlang'ich savod kitobi» ma'nosida ko'proq ishlatiladi.

Orfografiya — muayyan yozuv tizimining imlo qoidalari.

ORFOEPJYA ORFOEPIYA HAQIDA MA'LUMOT

Adabiyotlar: 3 |53-56|, 4 |49—50|, 10 |116~124|, 27 [35—411.

§. Orfoepiya

Orfoepiya so'zlarni, ularning tarkibidagi tovushlarni, shuningdek, o'zak va qo'shimchalardan iborat so'/ formalarni to'g'ri talaffuz qilish me'yorlari tizimidir. Tilshunoslikning bu tizim haqidagi bo'limi ham *orfoepiya* deyiladi.

Orfoepik me'yorlar aslida xalq jonli tili faktlari asosida yaratiladi — jonli tildagi turlicha talaffuz ko'rinishlaridan adabiy til an'alariga, taraqqiyot traditsiyalariga mos keladiganlari tanlanadi.. Masalan, o'zbek shevalarida bir so'z turlicha talaffuz qilinadi: *yo'q-jo'q, ko'z-go'z, ota-ata, aka-oka, anor-onar* kabi. Hozirgi zamon davom fe'li qo'shimchasi shevalarda *-yap(ti), -op(ti), -utti, -vot(ti)* shakllarida qo'llanadi: *boryapti, boropti, borutti, borvotti* kabi. Adabiy tilda shulardan *yo'q, ko'z, ota, aka, anor boryapti* variantlari adabiy talaffuz me'yori (orfoepik norma) sifatida saralangan.

To'g'ri talaffuz nutq madaniyatining muhim belgilaridan biri sanaladi. Adabiy tilda to'g'ri yozish qanchalik muhim bo'lsa, to'g'ri talaffuz ham shunchalik ahamiyatlidir. Shuning uchun ham o'quvchi va talabalarda to'g'ri talaffuz ko'nikmalarining shakli va tartibi ishiga ta'limning barcha bosqichlarida jiddiy e'tibor beriladi.

§. Unli tovushlar orfoepiyasi

I unlisi: 1) bir bo'g'inli so'zlarda qisqa va ingichka talaffuz qilinadi: *til, tish, bil, sir* kabi; 2) q, g', x undoshlari bilan yondosh qo'llanganda yo'g'on (orqa qator unli tarzida) talaffuz etiladi: *qish, g'isht, xil* kabi; 3) y, ng undoshlaridan oldin ingichka va biroz cho'ziq talaffuz etiladi: *chiy, kiy.*

ming kabi; 4) h bilan yondosh bo'lganda ham biroz cho'ziq va ingichka talaffuz qilinadi: *hid, hind, his* kabi; 5) ko'p bo'g'inli so'zlarning urg'usiz bo'g'inida kuchsiz va qisqa (*bilan, biroq, sira, tilak, gilam, gib, viqor* kabi), urg'uli bo'g'inda esa kuchliroq va cho'ziqroq (*nozik, alik, rostlik* kabi) talaffuz etiladi; b) so'z oxiridagi ochiq bo'g'inda biroz kengayadi («i» dan kengroq, «e» dan torroq unli tarzda talaffuz qilinadi): *tepki, bordi, oftobi, xuddi, rozi* kabi.

U *unlisi:* 1) bir bo'g'inli so'zlarda va ko'p bo'g'inli so'zlarning urg'usiz bo'g'inida qisqa (*tush, rus, pul, buloq, bug'doy* kabi), urg'uli bo'g'inida esa kuchliroq va cho'ziqroq (*bulut, yetuk, popuk* kabi) talaffuz etiladi; 2) k, g, y undoshlaridan keyin ingichka (old qator unli tarzida), q, g', x undoshlaridan so'ng esa yo'g'on (orqa qator unli tarzida) talaffuz qilinadi. Qiyos qiling: *kid* va *qul, atirgul* va *norg'ul, yuk* va *xulq* kabi; 3) —*uvchi, -uv* affikslari tarkibida cho'ziqroq aytiladi: *yozuvchi, o'quvchi, to'quvchi, oluv, qo'shuv* kabi.

O' *unlisi:* 1) bir bo'g'inli so'zlarda, shuningdek ko'p bo'g'inli so'zlarning urg'usiz bo'g'inida qisqa talaffuz etiladi: *bo'r, to'r, ro'mol, so'roq* kabi; 2) takroriy formalarning birinchi komponentida (urg'uli bo'g'inda) cho'ziq talaffuz qilinadi: *ko'p-ko'p, zo'r-zo'r, mol-mol* kabi; 3) sayoz til orqa k, g, til o'rta y va bo'g'iz undoshi (h) dan so'ng yumshoq (old qator) unli tarzida, chuqur til orqa q, g', x undoshlaridan so'ng qattiq va yo'g'on (orqa qator) unli tarzda talaffuz etiladi. Qiyos qiling: *kol* va *qol, go'r* va *g'o'r, ho't* va *xo'r, yo'l* va *qo'r* kabi.

E *unlisi:* 1) so'z va bo'g'in boshida kengroq (*erkin, ekin, eslamoq* kabi), bo'g'in ichida bir oz torroq (*kecha, beda, tekin, sekin* kabi) talaffuz qilinadi.

A *unlisi:* 1) sayoz til orqa k, g undoshlari bilan yonma-yon kelganda yumshoq

va ingichka unli tarzida (*kam, katta, gap, gal, gazlama, kayjlyat* kabi), chuqur til orqa q, g', x undoshlari bilan yondosh qo'llanganda esa yo'g'on unli tarzida (*qalam, qatg'a, qasida, g'am, g'alvir, xalq, xabar, xat* kabi) talaffuz etiladi.

O unlisi: 1) quyi keng, kuchsiz lablangan unli tarzida talaffuz qilinadi: *tosh, bahor, somon, shamol* kabi. Shevalarda va jonli tilda bu unlining urg'usiz bo'g'inda «a»ga yaqin talaffuz qilinish hollari ham uchraydi: *samon, davon* kabi, ammo bu hoi adabiy talaffuz (orfoepik me'yor) hisoblanmaydi; 2) sayoz til orqa k, g undoshlaridan so'ng yumshoq, chuqur til orqa q,g',x undoshlaridan so'ng esa yo'g'on unli tarzida talaffuz qilinadi. Qiyos qiling: *kosib* va *qoshiq, kotib* va *qotip, komil* va *qobil, gov* va *g'ov, govmish* va *g'ovlamoq* kabi; 3) urg'uli bo'g'inda kuchliroq va biroz cho'ziq talaffuz etiladi: *bog'bon, obodso'zlarining* birinchi va oxirgi bo'g'inlaridagi o unlisi talaffuzini qiyoslang; 4) y va h undoshlari bilan yondosh qo'llanganda ham o unlisi biroz yumshoq, ingichka unli holida talaffuz etiladi. Qiyos qiling: *yor* va *qor, hokim* va *xolis* kabi.

71- §. Undosh tovushlar orfoepiyasi

Undosh tovushlar orfoepiyasi ko'proq kombinator va pozitsion omillar ta'sirida yuz beradigan fonetik hodisalarga bog'liq boiadi. Xususan:

- 1) b, d jarangli undoshlari so'z oxirida jarangsiz p,t tarzida talaffuz etiladi, bu hoi o'zbek adabiy talaffuzi uchun me'yor hisoblanadi: *kitob > kitop, borib > borip, yozib > yozip, savod > savot, obod > obot* kabi;
- 2) b, d undoshlari jarangsiz undoshlar bilan yonma-yon qollanganda assimilatsiyaga uchrab, p, t holida talaffuz etiladi, bu hoi ham adabiy talaffuz me'yori hisoblanadi: *ibtidoiy > iptidoiy, ketdi > ketti* 3) j, z undoshlarining jarangsiz undoshlar ta'sirida sh, s deb talaffuz etilishi ham adabiy til uchun me'yordir: *ijtimoiy > ishtimoiy, mazkur > maskur* kabi; 4) b, q undoshlarining intervokal holatda (ikki unli orasida) sirg'aluvchi v, g' undoshlariga o'tishi ham adabiy talaffuz me'yoriga xilof emas: *bora ber > boraver, keta ber > ketaver* kabi.

72- §. So'z qismlari talaffuzi

1. Q, K bilan tugagan otlarning egalik affiksleri bilan turlangan shakllari quyidagicha talaffuz etiladi: a) ko'p bo'g'inli so'zlarda *qishloq > qishlog'imiz, qishlog'ingiz, qishlog'i; telpak > telpagim, telpaging, telpagi* kabi. Birbo'g'inli so'zlarda bunday o'zgarish bolmaydi: *o'q > o'qi, tok > toki* kabi (*yoq, yo'q* so'zlari bundan mustasno).

2. Q, K, G, G' bilan tugagan otlarningjo'nalish kelishigidagi shakllari quyidagicha talaffuz qilinadi: *qishloq+ga > qishloqqa, chelak+ga > chelakka, tog'+ga > toqqa, pedagog+ga > pedagogka* kabi. Boshqa barcha holatlarda:

a) jarangsiz undoshlardan so'ng -ka, jarangli undoshdan va unlidan so'ng -ga talaffuz etiladi: *otka, oshka, qopka*, ammo *uyga, ovga, to'ga, tomga, bolaga, akaga* kabi.

3. Fe'lllarda: a) *ong+la > angla, son+a > sana, yosh+a > yasha* kabi;

b) *ek+gan > ekan, ket+gan > ketkan, oq+gan > oqqan, tush+gan > tushkan* kabi.

4. Olmoshlarda: *u+n+da > unda, bu+n+da > bunda, shu+n+da > shunda* (bir «n» orttiriladi), *men+ning > mening, sen+ning > sening* (bir «n» tushirib qoldiriladi).

5. fi/>so‘zidan dona son yasalganda, o‘zakdagi «r» undoshi «t»ga o‘tadi: *bir+ta* > *bitta* kabi.

73- §. Boshqa tillardan o‘zlashtirilgan ayrim so‘zlar orfoepiyasi

1. Turkiy tillarda, ma‘lumki, undoshi bo‘lmagan, shuning uchun jonli so‘zlashuvda arab, fors va rus tillaridan o‘zlashgan so‘zlardagi «f» ni «p» deb talaffuz qilish hollari uchraydi: *ulfat* > *ulpat*, *faner* > *paner*, *ferma* > *perma* kabi. Hozirgi o‘zbek adabiy tilida ularni «f» bilan talaffuz qilish me‘yor holiga kelgan.

2. So‘z yoki bo‘g‘in boshida undosh tovushlarning qatorlashib kelishi turkiy tillarga xos bo‘lmagan. Bu hodisa keyinchalik boshqa tillardan o‘zlashtirilgan so‘zlar talaffuziga ham ta‘sir qilgan — jonli so‘zlashuvda so‘z yoki bo‘g‘in boshida yoxud bo‘g‘indagi ikki undosh orasida bir unlining orttirilishiga olib kelgan: *shkaf* > *ishkop*, *stakan* > *istakon*, *plan* > *pilon*, *traktor* > *tiraktir* kabi. Bunday holat so‘z oxirida ham uchraydi: *aq/>* *aqil*, *fikr* > *fikir*, *ilm* > *Him*, *hukm* > *hukum* kabi. Hozirgi o‘zbek adabiy tilida bunday so‘zlarni asl holicha (unli orttirmay) talaffuz qilish orfoepik me‘yor sanaladi. Bunday me‘yor shu tipdagi so‘zlarning yozuvdagi shakiini (imlosini) to‘g‘ri belgilashga ham yordam beradi.

3. Umumturkiy so‘zlarda ikki unli yonma-yon qo‘llanmaydi, bu hoi arabtilidan o‘zlashgan *oila*, *doir*, *rais*, *maorif saodat*, *mutolaa* kabi so‘zlar talaffuziga ta‘sir qilgan: *oila*, *doir*, *rais* so‘zlarida bitta «y» orttirilgan (*oyila*, *doyir*, *rayis* kabi), *maorif*, *saodat*, *mutolaa* so‘zlari esa unilarning diftong- lashuviga — *mo.rip*, *so:dat*, *mutoia*: kabi talaffuz qilinishiga olib kelgan. Keyingi bir asr ichida ms tilidan so‘z o‘zlashtirishning faollashganligi, ruscha o‘zlashmalarning rus tilidagi talaffuz va imlo me‘yorlarini o‘zbek tiliga aynan singdirish tendensiyasining ustun bo‘lganligi o‘zbek tilida ikki unlining so‘z tarkibida yonma-yon kelishini orfoepik va orfografik me‘yorga aylantirdi: *biologiya*, *geometriya*, *geologiya*, *geodeziya* va boshqalar. Bu hoi arabcha o‘zlashmalarda (*oila*, *doir*, *rais*, *maorif*, *saodat*, *matbaa*, *mutolaa* kabilarda) ham ikki unlining yonma-yon talaffuz qilinishi va yozilishini me‘yor darajasiga ko‘tardi.

4. Arab tilidan o‘zlashtirilgan *ta‘na*, *da‘vo*, *ma‘no*, *e‘lon*, *me‘mor*, *mo‘tabar* kabi so‘zlarning birinchi bo‘g‘inidagi unilar arabcha «ayn» tovuShi ta‘sirida bo‘g‘iz artikulatsiyasi bilan cho‘ziqroq talaffuz etiladi.

5. Rus tilidan o‘zlashgan so‘zlarda «i» unlisi o‘zbek tilining «i» unlisidan torroq va cho‘ziqroq talaffuz etiladi. Qiyos qiling: *tish* (o‘zb.) — *tip* > *ti:p* (rus.), *ti’/(o‘zb.)* - *tir* > *ti’/(rus.)* kabi.

6. Rus tilidan o‘zlashtirilgan ko‘p bo‘g‘inli so‘zlarning urg‘usiz ochiq bo‘g‘inidagi «i» o‘zbekcha «i» dan torroq va cho‘ziqroq talaffuz etiladi. Qiyos qiling: *bilan* (o‘zb.) — *bilet* (rus.), *kinoya* (o‘zb.) — *kino* (rus.) kabi.

7. Rus tili orqali o‘zlashtirilgan so‘zlarning so‘nggi ochiq, urg‘uli bo‘g‘inida «i» unlisi o‘zbekcha «i» dan tor va cho‘ziq talaffuz etiladi. Qiyos qiling: *maxsi* (o‘zb.) — *taksi* (rus.), *tepki* (o‘zb.) — *konki* (rus.) kabi. Urg‘uli bo‘g‘inning boshqa tiplarida (yopiq, to‘la yopiq bo‘g‘inlarda) ham ruscha «i» o‘zbekcha «i» dan cho‘ziqroq va torroq talaffuz qilinadi. Qiyos qiling: *met in* (o‘zb.) — *nikotin* > *nikot‘v.n* (rus.), *ovsin* (o‘zb.) — *ape/sin* > *apelsim* (rus) kabi.

8. Rus tilidan o‘zlashtirilgan bir bo‘g‘inli so‘zlarda «u» unlisi o‘zbek tHidagi «u» dan cho‘ziqroq va kuchliroq talaffuz etiladi. Qiyos qiling: *dud* (o‘zb.) — *dub* >

du:b (rus), *pul* (o'zb.) — *puls* > *puds* (rus.), *tush* (o'zb.) — *tush* > *tir.sh* (rus.) kabi.

9. Rus tilidan o'zlashtirilgan ko'p bo'g'inli so'zlarning urg'uli bo'g'inida «u» unlisi o'zbek tilidagi «u»dan ancha cho'ziq va biroz yo'g'onroq talaffuz etiladi. Qiyos qiling: *bu-da* (o'zb.) — *budka* (rus.), *mangu* (o'zb.) — *mangusta* (rus.), *mavzu* (o'zb < arab.) — *meduza* (rus.) kabi.

10. Rus tilidan o'zlashtirilgan ko'p bo'g'inli so'zlarning ürg'usiz bo'g'inidagi «u» qisqa talaffuz qilinadi, ammo o'zbek tilidagi «u» ayni shu fonetik pozitsiyada ruscha «u»dan ham qisqaroq bo'ladi. Qiyos qiling: *dushman* > *dbshmen* (o'zb.) — *turbina* (rus.), *muzday* > *mhzday* (o'zb.) — *muzey* (rus) kabi.

11. So'z boshidagi berkitilmagan, urg'usiz bo'g'inida «u» unlisi ruscha so'zlarda yo'g'onroq, o'zbekcha so'zlarda ingichkaroq (yumshoqroq) talaffuz etiladi. Qiyos qiling: *uklad* (rus.) — *uxlamoq* (o'zb.), *uzual* (rus.) — *uzum* (o'zb.) kabi.

12. Ruscha leksik o'zlashmalarda «u» unlisi yumshoq undoshdan so'ng o'ta ingichka (old qator unli tarzida), qattiq undoshdan so'ng esa yo'g'on (orqa qator unli tarzida) talaffuz qilinadi. Qiyos qiling: *abajur* va *manikur* (*aöaMyp ea Manuiaop*), *ultimatum* va *kastum* (*yribmuMamyM ea KocmioM*), *plug* va *salut* (*nrtye ea can tom*) kabi. Rus tilidan o'zlashtirilgan so'zlarda yumshoq undoshdan keyin kelgan «u» o'zbekcha «u» dan ham ingichkaroq va yumshoqroq talaffuz etiladi. Qiyos qiling: *burro* (o'zb.) — *byuro* (rus.) kabi.

13. Ruscha leksik o'zlashmalarning urg'usiz bo'g'inidagi «e» unlisi o'zbekcha «e» dan ancha tor («i» ga yaqin) talaffuz etiladi: *telefon* > *tilifon*, *televizor* > *tiliviz.br*, *adres* > *adris* kabi.

14. Rus tili orqali o'zlashgan so'zlarda «a» unlisi o'zbekcha «a» dan yo'g'onroq talaffuz etiladi. Qiyos qiling: *kana* (o'zb.) — *kanal* (rus.) kabi.

15. Rus tilidan o'zlashtirilgan so'zlardagi o'rta keng, lablangan «o» unlisi urg'uli bo'g'inida o'zbek tilidagi o'rta keng, lablangan «o'» dan kengroq talaffuz etiladi. Qiyos qiling: *ton* (rus.) — *to'n* (o'zb.), *tok* (rus.) — *to'k* (o'zb.), *tort* (rus.) — *to'rt* (o'zb.) kabi. Urg'usiz bo'g'inida esa ruscha «o» reduksiyaga uchrab, o'ta kuchsizlanadi va «qisqa «i» yoki «a» tarzida talaffuz qilinadi: *traktor* > *tbraktbr*, *samolyot* > *samalyot* kabi.

16. Jonli tilda «r» bilan boshlangan arabcha, forsha va ruscha so'zlarning boshida bir «o'» tovushining orttirilishi ancha keng tarqalgan: *ro'za* > *o'raza*, *rus* > *o'ris*, *ro'mol* > *o'ramol* kabi. Adabiy talaffuz me'yori sifatida *ro'za*, *rus*, *ro'mol* shakllari saralangan.

17. Rus tilidan o'zlashtirilgan so'zlarning oxirida lab-tish «v» undoshi jarangsiz «f» tarzida talaffuz qilinadi: *aktiv* > *aktif* *passiv* > *passif* *ustav* > *ustaf* *kursiv* > *kursif* kabi; «v» ning jarangsizlanishi so'z ichidagi assimilativ holatda ham yuz beradi: *avtomat* > *aftomat*, *stavka* > *stafka* kabi. Bunday talaffuz adabiy₃ til uchun me'yor sanaladi, ammo o'zbek tilining o'z so'zlarida qo'llanadigan lab-lab «v» undoshi so'z oxirida ham, jarangsiz undosh ta'sirida ham «f» ga o'tmaydi: *ov*, *birov*, *ovqat*, *shavkat* kabi. (Bu holat ham orfoepik me'yor sanaladi).

18. Rus tilidan o'zlashtirilgan so'zlarning ko'pchiligida urg'u erkin bo'ladi, bu hoi o'zbek adabiy tili va talaffuziga ham singib bormoqda: *atlas*, *trolleybus*, *tramvay* kabi.

19. O'zbek tilidagi urg'u asosan so'zning oxirgi bo'g'iniga tushadi, ammo ayrim

o'zlashgan so'zlarda urg'u so'zning oldingi bo'g'inlarida bo'lishi ham mumkin: *hamma, jami, hamisha, afsuski* kabi. Bunday holatlardan xabardor bo'lish adabiy talaffuz me'yorlariga amal qilish imkonini beradi.

Tekshirish savollari

1. Orfoepiya nima?
2. Orfoepiyaning adabiy tildagi ahamiyati?
3. Unli tovushlar orfoepiyasi haqida nimalarni bilasiz?
4. Unlilar qanday pozitsiyada ingichka talaffuz qilinadi?
5. Unlilar qanday undoshlar ta'sirida yo'g'on talaffuz etiladi?
6. B,d undoshlari qanday pozitsiyada jarangsiz p,t tarzida talaffuz etiladi?
7. J,z undoshlari qanday o'rinlarda jarangsizlanadi?
8. B,q undoshlarining sirg'aluvchi «v» va «g'»ga o'tishi qanday holatda yuz beradi?
9. Qanday paytlarda o'zak oxiridagi «k» undoshi «g»ga, «q» undoshi «g'»ga o'tadi?
10. «G» undoshi bilan boshlangan affikslar qanday so'zlarga qo'shilganda «-ka», «-kan», «-qa», «-qan» tarzida talaffuz qilinadi?
11. Qanday so'zlar o'zagidagi «o» fe'l yasovchilar qo'shilganda «a»ga o'tadi?
12. Boshqa tillardan olingan o'zlashma so'zlar orfoepiyasi haqida nimalarni bilasiz?

Orfoepiya — to'g'ri (adabiy) talaffuz me'yorlari tizimi.

Qisqa talaffuz — urg'usiz bo'g'indagi unlining qisqa va kuchsiz (bilinar-bilinmas) talaffuz etilishi.

Cho'ziq talaffuz — urg'uli bo'g'indagi unlining urg'usiz bo'g'indagi unlidan cho'ziqroq bo'lishi. Bu xususiyat ruscha leksik o'zlashmalarda, ayniqsa, sezilarli bo'ladi.

Ingichka talaffuz — unli tovushlarning sayoz til orqa «k», «g», «ng», til o'rta «y» va bo'g'iz undoshi «h» bilan yondosh bo'lganda old qator fonema tarzida ingichka talaffuz etilishi.

Yo'g'on talaffuz — unli tovushlarning chuqur til orqa «q», «g'», «x» undoshlari ta'sirida orqa qator fonema tarzida yo'g'onlashuvi.

Jarangsizlanish — ayrim jarangli undoshlarning so'z oxirida yoki assimilativ holatlarda jarangsiz undosh tarzida talaffuz etilishi.

Intervokal holat — undosh fonemaning ikki unli orasida qo'llanishi. Bunday pozitsiyada (ko'p bo'g'inli so'zlarda) portlovchi «q» undoshi sirg'aluvi «g'» tarzida (*qishloq > qishlog'imiz* kabi), jarangsiz «k» undoshi jarangli «g» tarzida (*telpak > telpagim* kabi) talaffuz qilinadi.

LEKSIKOLOGIYA

LEKSIKOLOGIYANING OBYEKTI, PREDMETI YA VAZIFALARI

Adabiyotlar: 4 [56-59], 11 [3-6], 26 [6-9], 27 [49-53], 32 [58-59],

74- §. Leksikologiyaning obyekti, predmeti va vazifalari

Leksikologiyaning obyekti tilning lug'at boyligidir. Bu boyluk tilshunoslikda *leksika* deb ataladi, u muayyan tildagi barcha so'zlarni va shu so'zlar bog'lanishidan tarkib topgan ko'chma ma'noli turg'un konstruksiyalarni (frazemalarni) o'z ichiga oladi. *Leksika* atamasi ba'zan tor ma'nolarda ham qo'llanadi: dialektal leksika, kasb-hunar leksikasi, ilmiy leksika, vulgar leksika, Tohir Malik asarlari leksikasi kabi.

Leksikologiyaning predmeti — lugʻat boyligining strukturaviy va sisteniaviy xususiyatlarini, taraqqiyot qonuniyatlarini, tilning boshqa sathlari (fonetik sath, grammatik sath) bilan aloqasini tadqiq qilish.

Leksikologiyaning vazifalari: a) muayyan til lugʻat boyligidagi eskirish va yangilanish jarayonlarini, bu jarayonlarda lisoniy va nolisoniy (lingvistik va ekstralingvistik) omillarning ishtirokini oʻrganish; b) lugʻaviy birliklarning funksional-semantik tavsifini berish, eskirgan, yangi va zamonaviy qatlam- larini, tematik guruhlarini va mikrosistemalarini aniqlash, lisoniy va uslubiy xususiyatlarini yoritish; d) talabalarni leksikaga oid nazariy bilimlar bilan qurollantirish, ularda leksik-semantik tahlil koʻnikmalarini shakllantirish.

75-

§. Leksikologiyaning turlari

Leksikologiya barcha tillarning lugʻat boyligi taraqqiyotiga xos umum- nazariy masalalar bilan birga, ayrim olingan bir tilning lugʻat boyligi masalalari bilan ham shugʻullanadi. Shunga koʻra u dastlab ikki turga - umumiy leksikologiya va xususiy leksikologiyaga boʻlinadi.

1. **Umumiy leksikologiyada** barcha tillarning lugʻat tarkibi taraqqiyotini belgilovchi qonuniyatlar koʻriladi: til va jamiyat, til va ong, til va tafakkur munosabatlarining lugʻat tarkibiga taʼsiri, buning lugʻat tarkibida maʼlum oʻzgarishlarga olib kelishi, lugʻaviy birliklarning zamoniylilik, tarixiylik, ekspressiv- stilistik jihatdan qatlamlanishi, maʼlum tematik va leksik-semantik guruhlariga uyushishi kabi jarayonlar barcha tillarga xosdir.

2. **Xususiy leksikologiyada** muayyan bir tilning lugʻat boyligi oʻrganiladi: Oʻzbek tili leksikologiyasi, rus tili leksikologiyasi, nemis tili leksikologiyasi kabi.

Xususiy leksikologiya muayyan bir tilning lugʻat boyligini tadqiq qilishda umumiy leksikologiya tajribalari va xulosalariga tayanadi. U oʻz nav- batida tavsifiy (sinxron) va tarixiy (diaxron) leksikologiya kabi turlarga boʻlinadi:

a) **tavsifiy leksikologiyada** ayrim olingan bir tilning, masalan, oʻzbek tilining leksikasi statik holatda — shu til leksikasining avvalgi (oʻtmishdagi) taraqqiyot dinamikasiga bogʻlanmay oʻrganiladi, shunga koʻra u *sinxron leksikologiya* sanaladi;

b) **tarixiy leksikologiyada** ayrim olingan bir tilning leksikasi dinamik holatda — tarixiy taraqqiyot jarayoni bilan bogʻlab oʻrganiladi, shunga koʻra u diaxron leksikologiya hisoblanadi.

Hozirgi oʻzbek tili leksikologiyasi, asosan, tavsifiy (sinxron) leksiko- logiyadir, ammo unda tarixiy (diaxron) leksikologiyaga murojaat etish hollari ham boʻlib turadi: oʻzbek tili lugʻat boyligining tarixiy va zamonaviy qatlam- larini, soʻzlarning hozirgi va eskirgan maʼnolarini qiyoslash, tavfsiflash kerak boʻlganda shunday qilinadi.

76-

§. Leksikologiyaning boshqa fanlar bilan aloqasi 133

Leksikologiya tilshunoslikning semasiologiya, onomasiologiya, etimologiya va frazeologiya kabi boʻlimlari bilan hamkorlikda ish koʻradi, bunday hamkorliksiz tilning lugʻat boyligidagi leksik-semantik hodisalarni, lugʻat tarkibi taraqqiyotiga oid til faktlarini togʻri yoritib boʻlmaydi: *semasiologiyada* lugʻaviy birliklarning mazmun plani — semantik tarkibi va shu bilan bogʻliq masalalar tadqiq qilinadi; *onomasiologiyada* narsa- hodisalarni yoki tushunchalarni nomlash prinsiplari oʻrganiladi; *etimologiyada* soʻzlarning kelib chiqishi aniq 1 a 11 adi; *frazeologiyada*

tilning lug'at boyligidagi ko'chma ma'noli turg'un konstruksiyalar — frazemalar xususida bahs yuritiladi.

Tilning leksik, fonetik va grammatik sathlari ham o'zaro bog'liqdir: fonetik birliklar so'zni borliq tusiga kiritadi, morfemalar yasama so'zlarni shakllantiradi, so'zlarning birikuvchanlik imkoniyatlari, uslubiy vosita sifatidagi xususiyatlari ularning leksik va grammatik ma'nolariga hamda uslubiy semalariga tayanadi. Bular leksikologiyaning fonetika, morfemika, so'z yasalishi, grammatika va uslubshunoslik (stilistika) bilan aloqada bo'lishini taqozo qiladi.

77- §. Leksikologiyada lug'at boyligining sistema sifatida o'rganilishi

Leksikologiyada tilning lug'at boyligi sistema sifatida tadqiq qilinadi, chunki bu boylik so'zlar va iboralarning oddiy, mexanik yig'indisi emas, balki o'zaro aloqada bo'lgan, birining bo'lishi ikkinchisining bo'lishini taqozo qiladigan lug'aviy birliklar va elementlar tizimidir, bu tizimdagi so'z va elementlar yaxlit bir «organizm»ning «to'qimalari» va «hujayralari» munosabatida bo'ladi: so'zlarning ifoda va mazmun tomonlari orasidagi aloqalar, leksik ma'no va uning semalari o'rtasidagi butun va qisrn muno- sabatlari, so'z ma'nolarining paradignratik va sintagmatik xususiyatlari shundan dalolat beradi. Bu tizimning asosiy birligi so'z ekanligini hisobga olsak, leksikologiyada bevosita so'zning o'zi bilan bog'liq masalalar ham ko'riladi: so'zning til birligi sifatidagi mohiyati, so'z strukturasi (ifoda va mazmun planlari, semantik tarkibi), leksik ma'no va uslubiy semalar, leksik ma'no va etimon, leksik ma'no taraqqiyoti, uzual va okkazonal ma'nolar shular junilasidandir.

Tekshirish savollari va topshiriqlar

1. Leksikologiya nimani o'rganadi?
2. Leksika nima?
3. Leksikologiyaning maqsadi va vazifalari haqida ma'lumot bering.
4. Leksikologiyaning qanday turlari bor?
5. Leksikologiya tilshunoslikning qaysi bo'limlari bilan aloqada bo'ladi?

Sabablari?

Leksikologiyaning obykti — tilning lug'at boyligi, leksik tizimi.

Lug'aviy birliklar — so'z va iboralar (leksenta va frazemalar).

Lisoniy omillar (lingvistik faktorlar) — tilning strukturaviy va sistemaviy xususiyatlaridan kelib chiqadigan omillar.

Nolisoniy omillar (ekstralingvistik faktorlar) — til taraqqiyotiga (shu jumladan, leksik tizim rivojiga) tashqaridan ta'sir o'tkazuvchi omillar: ijtimoiy-siyosiy tuzum, psixologiya, urf-odatlar, ilmiy-texnikaviy taraqqiyot, adabiyot-san'at va boshqalar.

Umumiy leksikologiya — leksikologiyaning barcha (yoki ko'pchilik) tillar lug'at boyligi taraqqiyotiga xos umumiy qonuniyaUarni aniqlash va yoritish bilan shug'ullanuvchi turi

Xususiy leksikologiya — leksikologiyaning muayyan bir til lug'at boyligi haqida ma'lumot beruvchi turi.

Tavsifiy leksikologiya — ayrim olingan bir tilning lug'at boyligini shu til leksikasining avvalgi taraqqiyoti bilan bog'lamay o'rganadigan leksikologiya.

Tarixiy leksikologiya — ayrim olingan bir tilning lug'at boyligini tarixiy taraqqiyot jarayoni bilan bog'lab o'rganadigan leksikologiya.

Semasiologiya — leksik birliklarning semantik tarkibi va u bilan bog'liq

masalalarni o'rganuvchi soha.

Onomasiologiya — leksik birliklarni nomlash va tushuncha anglatish prinsiplari hamda qonuniyatlari haqida ma'lumot beruvchi soha.

Etimologiya — tilshunoslikning so'z va morfemalarning kelib chiqishini o'rganuvchi bo'limi.

SO'ZNING LEKSIK BIRLIK SIFATIDAGI MOHIYATI

Adabiyotlar: 4 [53-66], 11 [6-8], 19 [47-54], 26 [11-15], 27 [49—55].

78- §. So'z — tilning eng muhim nominativ birligi

So'z tilning eng muhim nominativ birligidir, chunki u borliqdagi narsa-buyumlarni, predmet sifatida tasavvur qilinadigan mavhum tushunchalarni, harakat-holatni, rang-tus, maza-ta'm, hajm-miqdor, xislat kabi belgi-xususiyatlarni nomlaydi: *claraxt* (predmet nomi), *ong* (mavhum tushuncha nomi), *ishlamog* (harakat nomi), *oq* (rang-tus nomi), *shirin* (maza-ta'm nomi), *katta* (hajm nomi), *besh* (miqdor nomi) kabi. Tilning lug'at boyligidagi bunday so'zlar leksik birliklar sanaladi.

Tilda nomlash xususiyatiga ega bo'lniagan, binobarin, leksik birlik sanalmaydigan so'zlar ham bor, ular faqat grammatik yoki modal ma'nolarni ifodalaydi, shunga ko'ra grammatik so'zlar yoki morfema-so'zlar hisoblanadi: yordamchi so'zlar, modal so'zlar, taqlidiy so'zlar, undovlar, olmoshlar shular jumlasidandir. Bular tilshunoslikda ifodalovchi so'zlar (undovlar, modal so'zlar, yuklamalar), ko'rsatuvchi so'zlar (bog'lovchilar, ko'makchilar), olmoshlovchi so'zlar (olmoshlar) va atovchi so'zlar (atoqli otlarning ma'lum turlari) kabi guruhlarga ajratiladi 127,-50—511.

Leksik mazmunli so'zlar leksikologiyada, grammatik mazmunli so'zlar esa grammatikada (so'z turkumlari bilan bog'lab) o'rganiladi.

Tilshunoslikda leksik mazmunli so'zlarning strukturasi har xil ta'riflanmoqda: ayrim manbalarda leksik mazmunli so'zlarning ifoda plani (tovushlardan tarkib topgan moddiy tornoni) *leksema* deb, niazmun plani (ifodalanuvchisi) esa *semema* deb ta'riflanadi. Demak, leksema va semema leksik birlikning (so'zning) o'zaro aloqada bo'lgan ikki tomoni ekanligi aytiladi⁸³. Boshqa manbalarda esa leksema so'zning ifoda planigina emas, balki uning ifoda va niazmun planlari birligidan iborat yaxlit butunlik ekanligi ta'kidlanadi. Bu butunlik nominativ funksiyadagi so'z yoki so'z birikmasi shaklida bo'ladi. U onomasiologiyada tilning lug'at tarkibidagi bir komponent (*vokabula*) sifatida, seniasologiyada esa ma'lum ma'nolar tarkibidan iborat birlik (*semantema*) sifatida o'rganiladi¹¹³.

O'zbek tilshunosligida leksemaning ifoda va niazmun planlari birligidan iborat bir butun leksik birlik sifatida qaralishi keng tarqalgan, bunda uning ifoda plani (tovush tomoni) *nomema* | 19, -54—55] termini bilan, niazmun₁₃ plani esa *semema* 119, -55] termini bilan nomlanmoqda. Mazkurdarslikda ham shu an'anaga amal qilindi.

79- §. Leksemalarning leksik birlik sifatidagi tavsifi

Leksemalarning leksik birlik sifatidagi tavsifida quyidagi belgi-xususiyatlarning

Tojictom H.H. Mi oiiUTOB tmnojiio'H'icckoi'o HecjtnoeaHMH gjaiiiiucKoro cjoisapnorp COCPaiia. - «Bonpocbi H3biK03iiaHMM», 1963, N»l. НОВНОВ Ж.А. СсМУНТНКА пyceKopo »3WKa. — M.: «Bbicimm uiKaaa», 1982, c. 114.

¹¹³ Ko:yxois B.M. Bbc/ICHHC B siiWKOiiiiiiic. — M.: «ripocBeinenc», 1979, c. IS4—186.

alohida o'rni bor:

1. Har qanday leksema ikki tomonning - ifoda va niazmun planlarining (nomema va semenianing) birligidan tarkib topadi:

a) leksemaning ifoda plani uning fonetik qobig'idir (fonemalar, bo'g'inlar va so'z urg'usidan iborat moddiy-niaterial sliakli). Masalan, *quloq* leksemasining ifoda planida 5 ta fonema (q, u, l, o, q), 2 ta bo'g'in (qu-loq) va 1 ta so'z urg'usi (quloq) bor.

Leksemaning ifoda plani bo'g'in tiplari, uning fonetik tarkibi bilan bog'langan bo'ladi: o'zbek tilining o'z qatlamidagi umumturkiy leksemalarning ko'pchiligi bir va ikki bo'g'inli tub so'zlardir. Bir bo'g'inli tub leksemalarning fonetik tarkibi undosh+unli+undosh {*bosh, ko'z*}, unli+undosh (*osh, o'n*) sxemalarida bo'ladi; bo'g'in va so'z boshida ikki undosh qatorlashib kelmaydi, ammo so'z oxirida ikki undoshning ketma-ket kelishi uchraydi: *to'rt, qirq* kabi. Ikki bo'g'inli tub leksemalarning birinchi bo'g'ini unli (o-na), unli+undosh (ol-ti), undosh+unli+undosh (kat-ta), undosh+unli (bo-la), ikkinchi bo'g'ini esa undosh+unli (o-ta), undosh+unli+undosh (ol-tin) sxemalarida bo'ladi. Ikkinchi bo'g'in hech qachon unli bilan boshlanmaydi, ammo unli bilan tugash holatlari (ochiq bo'g'in bo'lishi) ko'p uchraydi (ke-cha, qay-g'u, bo-la, bo-bo kabi).

O'zbek tilining o'zlashgan qatlamidagi leksemalarning bo'g'inlarida, binobarin, so'zning ifoda planida ham bir qator o'ziga xosliklar bor. (Bu haqda «O'zbek tili leksikasining tarixiy taraqqiyoti» bahsiga qaralsin.)

Yasama so'zlarda o'zak morfema va so'z yasovchi morfemalar leksemaning ifoda plani bo'ladi; *ish-chi > ishchi, bosh-la(moq) > boshla(moq)* kabi. Fonemalar esa o'zak va affikslaming ifoda plani vazifasida qo'llanadi: *ishchi — i, sh/ch, i; boshlamoq — b, o, sh/l, a/m, o, q* kabi.

Leksik mazmunli juft va takroriy so'zlar ham yaxlitlangan bir leksema hisoblanadi: *katta-kichik* (bitta leksema), *bola-chaqa* (bitta leksema) /ö«g/»- *jungir* (bitta leksema) kabi 127, -551.

Leksemaning ifoda planidagi turli shakllar uning **tashqi formasi** sanaladi;

b) leksemaning mazmun plani deyilganda uning ma'nosi (yoki ma'nolari) va uslubiy bo'yoqlari (ma'no qirralari) nazarda tutiladi. Masalan, *quloq* leksemasining mazmun planida quyidagi leksik ma'nolar bor: «eshitish a'zosi» (*odamning qulog'i*), «dutor, tanburtorlarini sozlash uchun o'rnatilgan murvatlar» (*dutomning qulog'i*), «qozonning yon tomonlaridan chiqarilgan tutqich-dastalar» (*qozonning qulog'i*) kabi. *Chehra* leksemasining mazmun planida esa leksik ma'no qo'shimcha ottenka — uslubiy bo'yoq bilan qoplangan. Bu bo'yoq kishi kayfiyati, ruhiy holati yoki xulq-atvorining yuzdagi aksini ifodalaydi: *chehra degan ko'ngilning oynasidir* (Hamza).

Leksemaning mazmun planidagi leksik ma'no (yoki ma'nolar) va uslubiy semalar uning ¹³⁶**ichki formasi** sanaladi.

Leksemaning ifoda va mazmun planlari dialektikaning shakl va mazmun kategoriyalari munosabatiga asoslanadi: shakl mazmunning bo'lishini taqozo qiladi, mazmun esa shaklsiz yuzaga kelmaydi, ifodalanmaydi ham. Qiyos qiling: *shahar, hashar* leksemalarining ikkalasida bir xil fonemalar qatnashgan, ammo bu fonemalarning joylashish tartibi, demak, leksemaning shakli har xil. Bu hoi shu ikki leksema ma'nolarining tilda farqlanishini ta'minlaydi. Ulardagi fonemalar tartibini

o'zgartirish esa shaklning yo'qolishiga olib keladi: *shahar* (so'z, leksema) — *ashhar* (so'z emas), *hashar* (so'z, leksema) — *rashah* (so'z emas). Demak, tovushlarning har qanday yig'indisi so'z (leksema) bo'Mavermaydi: bunday yig'indi til birligining (leksik birlikning) shakli darajasiga ko'tarilishi uchun u albatta mazmun bilan bog'langan bo'lishi kerak.

2. Leksemalarga xos muhim belgilardan yana biri shuki, ularning har biri u yoki bu leksik-grammatik guruhlarga mansub bo'ladi: predmet nomlari ot turkumiga, belgi-xususiyat nomlari sifat turkumiga, miqdor anglatuvchi so'zlar son turkumiga, harakat-holat mazmunli so'zlar esa fe'l turkumiga kiradi. Bunday mansublik leksemalarning nutqdagi grammatik shakllarini belgilaydi: otlar egalik, kelishik, ko'plik yoki birlik shakllarida, sifatlar oddiy, ortirma yoki qiyosiy daraja shakllarida, fe'llar shaxs-son, zamon, mayl, bo'Mishli yoki bo'lishsiz, nisbat shakllarida qo'llanadi. Bu hoi tilning leksik va grammatik sathlari o'rtasidagi aloqadorlikdan kelib chiqadi.

3. Leksemalar albatta yaxlitlangan, bir butun birlik bo'Madi, shu xususiyati bilan grammatik shakllardan, so'zlar biriknlasi va gapdan farq qiladi. Chunonchi, *maktab* leksemasi leksik birlik sifatida o'zgarmasdir, ammo lining grammatik shakllari nutqda o'zgarib turadi: *maktabning*, *maktabni*, *maktabga*, *maktabda*, *maktabdan* kabi. Shuningdek, «beshta olma» birikmasini «beshta qizil olma» deb qo'Mlash (birikma tarkibiga «qizil» so'zini qo'shish) mumkin, ammo *maktab* leksemasi tarkibiga boshqa bo'g'in yoki so'z kiritilmaydi.

4. Leksemada bitta bosh (asosiy) urg'u bo'ladi, u shu leksemaning yaxlitligini, bir butun birlik bo'iishini ta'minlovchi muhim supersegment birlikdir: *qovoq*, *oshqovoq*, *temir*, *temirbeton* (so'nggi so'zning ikkinchi bo'g'inida ikkinchi darajali urg'u, oxirgi bo'g'inda esa bosh urg'u qo'llangan) kabi.

Yuqoridagilardan shunday xulosa qilish mumkin: har qanday leksema shakl va ma'no butunligiga ega. Leksemaning shakli uning tashqi formasi, mazmun plani esa shu leksemaning ichki formasi boladi. Shakl ma'noni borliq tusiga kiritadi, shu orqali nia'noning tilda va inson ongida yashashini ta'minlaydi.

1. Nima uchun so'z nominativ birlik sanaladi?
2. Leksik so'zlar va grammatik so'zlar qanday farqlanadi?
3. Leksik va grammatik mazmunli so'zlar tilshunoslikning qaysi bo'lim- larida o'rganiladi?
4. *Leksema, nomema, semema* atamalarini tushuntiring.
5. Leksemaning ifoda va mazmun planlari haqida ma'lumot bering.
6. Tub va yasama so'zlarning ifoda planlari qanday farqlanadi?
7. Leksemaning tashqi va ichki formalari haqida ma'lumot bering.
8. Leksemaning ifoda va mazmun planlari dialektikaning qaysi kategoriya- lariga mos?
9. Leksemaning yaxlit bir butun birlik ekanligi nimalarda namoyon bo'ladi?
10. Leksemaning leksik birlik sifatidagi asosiy belgilarini tushuntiring.

Tayanch tushunchalar

Nominativ birlik — nomlash xususiyatiga ega birlik.

Leksik so'z — leksik mazmunli so'z (leksema).

Grammatik so'z — leksik ma'nosi bo'lmagan, grammatik mazmunli so'z (morfema-so'z).

Semema - leksik ma'no.

Nomema — leksemaning tovush tomoni, nomi.

LEKSEMANING SEMANTIK TARKIBI

Adabiyotlar: 11 [10-141], 19 [54-57], 27 [61-73], 32 [60-64],

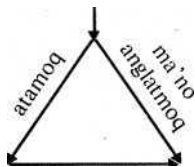
Leksemaning semantik tarkibi leksik ma'no, qo'shimcha ottenkalar (ma'no qirralari, uslubiy semalar) va turkumlik semalarini o'z ichiga oladi.

80- §. Leksik ma'no

Leksik ma'no leksemaning nimanidir nomlashi (atashi), anglatishi va ifodalashidir. U quyidagi uch hodisa o'rtasidagi bog'lanishdan tarkib topadi: a) fonetik so'z (leksemaning fonetik qobig'i, shakli); b) fonetik so'z tomonidan nomlangan predmet, hodisa, tushuncha (denotat, referent);

d) fonetik so'z tomonidan ifodalangan ma'no (signifikat, u inson ongida denotat haqida shakllangan ma'nodir). Demak, fonetik so'z predmetni, denotatni ataydi (denotativ ma'no), fonetik so'z inson ongidagi signifikatni ifodalaydi (signifikativ ma'no). Ana shu uchta birlik o'rtasidagi bog'lanishdan yuzaga kelgan semantik birlik leksik ma'no sanaladi. Buni quyidagi semantik uchburchak shaklida tasvirlash mumkin:

fonetik so'z

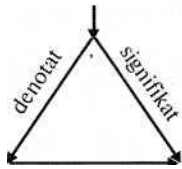
ifodalamoq

Predmet yoki Ma'no yoki

denotat, yoki signifikat

referent

◆ mashina

ifodalamoq

«Transportning bir turi»

Leksik ma'noning yana bir muhim belgisi shuki, u leksemaning til sistemasidagi boshqa so'zlar bilan turli darajada aloqaga kirisha olish imkoniyatini (valentligini) ham belgilaydi. Masalan, *non* va *yemoq* leksemalarining ma'nolari shu ikki so'zning nutqda birikishini taqozo qiladi («*non yemoq*» kabi), ammo *non* va *ichmoq* leksemalari o'zaro birika olmaydi, chunki bu ikkala leksemaning ma'nolari, senilik tarkibi bunga yo'l qo'ymaydi.

Leksik ma'no leksemaning ifoda plani (fonetik so'z) bilan tarixan bog'langandir, ammo bundan ma'no va tovushlar o'rtasida tabiiy bog'lanish bor degan xulosa chiqmasligi kerak, chunki tovush — ma'nosiz birlik, fizik- akustik hodisa; ma'no esa mavhum umumlashmadir. Tovushlar bilan ma'no o'rtasida tabiiy bog'lanish bo'lganda edi, bir ma'no tilda bitta so'z bilan ifodalanardi, aslida esa tilda bir ma'noning bir necha so'z bilan nomlanish hollari ham uchraydi: *kulgi* va *xanda*, *yolg'onchi* va *aldamchi*, *ehelak* va *satil* kabi sinonimlarning borligi buning isbotidir. Demak, leksik ma'no fonetik birliklardan tarkib topgan fonetik so'zga (yoki bir necha fonetik so'zga) shu til egasi bo'lgan jamoa tomonidan birlashtirilgan bo'ladi. Buni quyidagicha tavsiflash mumkin: borliqdagi narsa-hodisalar sezgi a'zolarimiz orqali ongimizga ta'sir qiladi, natijada inson ongida shu narsa-hodisalarning in'ikosi (obrazi) qoladi, unga nom tarzida birlashtirilgan so'zning shakli ham ongimizda o'z aksini topadi. Shunday qilib bu ikki hodisa — predmet in'ikosi va so'z shakli obrazi o'rtasida doimiy, mustahkam aloqa bog'lanib, bir butun birlik yuzaga keladi: harsafar narsa-hodisani ko'rganda yoki sezganda, ongimizda shu narsaning in'ikosi bilan birga, uning nomi boigan so'zning qiyofasi ham gavdalanadi yoki, aksincha, so'zni eshitganda shu so'z qiyofasi 10 -- Hozirgi o'zbek adabiy tili

bilan birga u atagan narsa-hodisaning in'ikosi, obrazi tiklanadi. Ana shu ikki hodisa o'rtasidagi doimiy aloqa, bog'lanish leksik ma'no bo'ladi⁸⁴. So'z va uning ma'nosi birgalikda inson ongida tushunchani shakllantiradi. Demak, so'zni tushunchaning tildagi belgisi (3H3K noHtiTna) deyish mumkin⁸⁵. Biroq so'zning ma'nosi bilan tushuncha bitta narsa emas. Ma'no tushunchaning shakllanishida ishtirok etadi, unga poydevor bo'lib xizmat qiladi, ammo so'zning tarkibiy qismi bo'lganligidan til birligi sanaladi, tushuncha esa, g'archi so'z va uning ma'nosi bilan aloqada bo'lsa-da, inson tafakkurining mahsuli sifatida logik kategoriya hisoblanadi. Masalan, shox- shabbali, ko'p yillik o'simlik haqidagi tushuncha barcha millat vakillari ongida bir xil bo'lsa-da, uning shakllanishida poydevor vazifasini bajargan so'zlar (nomlar) har xildir: o'zbek tilida *daraxt*, rus tilida *derevo*, nemis tilida *der Baum*. Shuning uchun *daraxt* so'zining ma'nosini nemis va rus bilmaydi, o'zbek esa *der Baum* va *derevo* so'zlarining ma'nolarini anglay olmaydi (agar shu tillardan xabari bo'lmasa), bunday holat ulardan birining (tushunchaning) logik kategoriya ekanligidan, ikkinchisining (so'z va ma'noning) esa lingvistik kategoriya ekanligidan kelib chiqadi, so'z va uning ma'nolari qaysi tilga mansub bo'lsa, o'sha til sistemasi ichida qaraladi, shuning uchun bir tushuncha nomi turli tillarda turlicha bo'lishi bilan birga, ularning ma'nolarida anchagina tafovutlar ham uchraydi: *bosh* (o'zb.) va *golova* (rus.) so'zlarining asosiy (to'g'ri) ma'nolari o'zaro tengdir, ammo o'zbek tilidagi *bosh* so'zining ko'chma ma'nolari — «ko'chaning boshi», «o'choq boshi», «daryo boshi», «boshi berk ko'cha» birikmalarida reallashgan semalari ruscha *golova* so'zining semantik tarkibida yo'q.

81-

§. Qo'shimcha ottenkalar

Qo'shimcha ottenkalar (ma'no qirralari) leksemaning semantik tarkibidagi ikkinchi hodisadir. Ular leksik ma'noga ustama sema tarzida birlashtirilgan bo'ladi. Bu haqda «ifoda semalari» bahsiga qarang.

82-

§, Turkumlik semalari

Turkumlik semalari — leksemaning mazmun planidagi uchinchi komponent. Bunday semalar leksik ma'noga tayangan holda leksemalarning grammatik ma'nolarini belgilaydi, shu asosda leksemalarning leksik- grammatik guruhlanishi — so'z turkumlariga uyushishi ta'minlanadi. Qiyos

¹¹¹⁴ *Qarang*: rojioBHH B.H. Bbcjichc b H3bii<03Hanne. — M.: «Bbicmaa lukojui», 1977, c. 71.

¹¹¹⁴ fo'ioBMH B.H. Ko'rsatilgan asar, 73- 6.

qiling: *daftar*— «predmetningbirturi» (leksik ma'no), *kitob* — «predmetning boshqa bir turi» (leksik ma'no), *yozmoq* — «harakatning bir turi» (leksik ma'no), *yurmoq* — «harakatning boshqa bir turi» (leksik ma'no). Bu ma'nolar yuqorida keltirilgan har bir leksemaning o'zinikidir: *kitob* leksemasi «daftar»ni, *daftar* leksemasi «kitob»ni anglatmaydi; shuningdek, *yozmoq* leksemasi «yurmoq»ni, *yurmoq* leksemasi esa «yozmoq»ni ifodalamaydi. Biroq *daftar*va *kitob* leksemalarining ikkalasida «predmetlik» semasi, *yozmoq* va *yurmoq* leksemalarining ikkalasida esa «harakat» semasi ham borki, ular *daftar* va *kitob* leksemalarini ot turkumiga, *yozmoq* va *yurmoq* leksemalarini esa fe'l turkumiga birlashtiradi. Har bir so'z turkumining ichki kategoriya- lariga xos ma'nolar - otlarda egali'k, kelishik, birlik, ko'plik; fe'llardagi shaxs-son, zamon, mayl; sifatlardagi daraja ham turkumlik semalariga asoslanadi. Dernak, leksik ma'noda xususiylik, individuallik, grammatik ma'noda esa umumiylik ustun turadi. Bunday tafovutlanish leksemaning mazmun mundarijasidagi leksik ma'no semalari bilan turkumlik semalari o'rtasidagi munosabatlardan kelib chiqadi («Leksik ma'noning semantik tarkibi» bahsigam ham qarang).

Tekshirish savollari va topshiriqlar

1. Leksemaning semantik tarkibiga nimalar kiradi?
2. Leksik ma'no nima?
3. Fonetik so'z nima?
4. Denotat, referent nima?
5. Signifikat nima?
6. Valentlik haqida ma'lumot bering.
7. Leksik ma'no bilan so'zning norni o'rtasidagi bog'lanishni qanday tushunasiz?
1
8. Leksik ma'no va tushuncha haqida ma'lumot bering, leksik ma'noning lingvistik kategoriya, tushunchaning esa logik kategoriya ekanligini tushuntiring.
9. Leksemaning semantik tarkibida leksik ma'nodan tashqari yana nimalar bo'lishi mumkin?
10. Ifoda semalari va turkumlik semalari haqida ma'lumot bering.

Tayanch tushunchalar

Leksik ma'no — leksemaning nimanidir nomlashi, atashi, anglatishi.

Fonetik so'z — leksemaning fonetik qiyofasi, nomi.

Denotat — leksema tomonidan nomlangan narsa-predmet, voqelik.

Referent — til birligi ifodalaydigan tushuncha, fikr predmeti.

Signifikat — til birligi ifodalaydigan ma'no.

Valentlik — leksemaning birikma yoki gap tarkibida boshqa leksemalar bilan aloqaga kirisha olish xususiyatlari.

Tushuncha — obyektiv borliqdagi predmet yoki hodisalarning inson miyasida aks etgan umumiy tasavvuri.

Turkumlik semalari — leksik ma'noga tayangan holda leksemalarning grammatik ma'nolarini belgilaydigan, shu asosda leksemalarning so'z turkumlariga uyushishini ta'minlaydigan semalar.

LEKSIK MA'NONING SEMANTIK TARKIBI

Adabiyotlar: 11 [13-17], 19 [57-67], 26 [15-17], 27 [62—71].

83- **§. Leksik ma'noning semalari**

Leksik ma'no leksemaning mazmun planidagi yaxlit bir semantik butunlik bo'lsa-da, keyingi vaqtlarda bu butunlik tarkibida ma'lum ma'no qismlari — *semalar* borligi aniqlanmoqda. Masalan, *daraxt* leksemasining leksik ma'nosida quyidagi semalar borligini ko'ramiz: 1) «predmet»;

2) «o'simlik»; 3) «ko'p yillik o'simlik»; 4) «yerda o'suvchi»; 5) «yog'ochlash-gan tanali»; 6) «ildizli»; 7) «shox-shabbali»; 8) «bargli». Bu semalar birlashib, *daraxt* leksemasining leksik ma'nosini shakllantiradi. Leksik ma'noning semasiologiyada *semema* deyilishi ham shundan.

Semalar ma'no xususiyatiga ko'ra quyidagi turlarga bo'linadi:

1. Atash semalari (denotativ semalar).
2. Ifoda, tasvir, qo'shimcha ma'no semalari (konnotativ semalar)
3. Vazifa semalari (funktional semalar) [19, -58].

84- **§. Atash semalari**

Atash semalari — semema tarkibidagi nomlash, atash semalariga oid. Ularot, sifat, son, fe'l turkumidagi barcha leksemalarning leksik ma'nolarida bor. Shuning uchun ular *ideografik semalar* deb ham ataladi [27, -67].

85- **§. Ifoda semalari**

Ifoda semalari semema tarkibidagi uslubiy ma'no qirralaridir. Ular leksemalarning atashdan, nomlashdan tashqari, shaxsiy munosabatlarni ifodalashiga yoxud shu leksemalarning qo'lanishi doirasini belgilashiga xizmat qiladi. Masalan, *buyumva matoh* leksemalari «tirikchilik-ro'zg'orda qo'llanadigan mol» ma'nosiga ega, ammo *matoh* so'zida bu leksik ma'no salbiy bo'yoq bilan qoplangan: «Jon ota, *matohlctrini* olib borib bering, agar meni qizim desangiz, olib borib bering...» (X.Seitov.).

Ba'zan semantik tarkibida qo'shimcha ma'no qirralari bo'lmagan leksemalar o'zi qo'llangan kontekst yoki nutqiy muhit talabi bilan uslubiy semali leksemaga aylanadi. Bu hodisa leksemaning o'ziga xos bo'lmagan kontekstda qo'llanishi tufayli sodir bo'ladi. Masalan, *burun* va *tumshuq* so'zlaridan harbirining o'z konteksti bor: *burun* leksemasi asosan odamga nisbatan, *tumshuq* leksemasi esa hayvon va parrandalarga nisbatan qo'llanadi. Qiyos qiling: 1) *Sharofatningyupqa lablari ko'karib pirpiradi, burnt oqarib, kataklari kerildi.* (A.Qahhor); 2) *Laylakning bo'yi novcha, tumshug'i bor tarnovcha. Lapanglaydi uchganda, uyasidan ko'chganda.* (Uyg'un). Keltirilgan misollarning ikkalasida *burun* va *tumshuq* so'zlari o'z kontekstida qo'llangan, shu bois ularda qo'shimcha ma'no qirralari, uslubiy baho ottenkalari ifodalanmagan. Yana m i s o I: *U bir ko'ngli borib muttaham qozining tumshug'iga tushirgisi yo iflos basharasiga tupurgisi keldi.* (M. Ismoilov.) Bu gapda *tumshuq* so'zi o'ziga xos bo'lmagan kontekstda - odamga nisbatan qo'llangan, natijada unda odamga (qoziga) nisbatan hurmatsizlik, nafrat munosabatlari ifodalangan.

O'zbek tilida uslubiy bahoning morfemalar yordamida ifodalanishi keng tarqalgan: *oyi-oyijon, tiH-tillari, dadam-dadamlar, uka-ukaginam* kabi. Masalan: 1) Mushfiq va mehribon *oyijonim*. O'z tashvishlari bilan Sizni unutgan beaql, adashgan qizingizni ma'zurtuting. (E. Samandar.); 2) Og'a, sog' borsangiz avval

Dadamlarga salom ayting, Yugurib chiqqan ul mushfiq *Onamlarga* salom ayting. (Hamza); 3) Men uning *tillarini* kesib olaman, qo'linga bir tushsin yashshamagur. (E.Samandar.); 4) Bir oydan so'ng ko'zin yumib Mamaniyoz, *Ko'kanchaga* meros qopti bud-shud, oz-oz. (G'.G'.); 5) Seni o'zimdek bilaman. 01, *ukaginam*. (S. Ahm.); 6) Ana sichqon, mushukvoy, Ana xo'roz kuchukvoy. (G'.G'.).

86-

§. Yazifa semalari

Vazifa semalari ham semema tarkibiga kiradi, ammo ular atash, ifodalash bilan birga leksemalarning nutqda o'zaro birika olishini (valentligini, distributsiyani), shu orqali gapda ma'lum vazifa bajarishini belgilaydi. Masalan, *choy* leksemasining leksik ma'nosi (sememasi) tarkibida «qayta ishlangan» «suyuqlik», «ichimlik», «quruq», «quritilgan», «choy o'simligi» semalari bor. Bu semalarchoy leksemasining *o'stirmoq*, *ichmoq*, *qaynatmoq* va *damlamoq* fe'llari bilan birika olishini ta'minlaydi: *choy o'stirmoq*, *choy damlamoq*, *choy ichmoq*, *choy qaytanmoq* kabi. Biroq, *choy*

149

leksemasi nutqda *yemoq* fe'li bilan birika olniydi, bunga *choy* va *yemoq* so'zlarining leksik ma'nolaridagi semalar tarkibi yo'l qo'ymaydi.

Bir mazmuniy guruhga mansub leksemalarning sememalari qiyoslanganda, ularning semantik tarkiblarida integral (birlashtiruvchi) va differensial (farqlovchi) semalar borligi ham ma'lum bo'ladi. Bunday semalar leksemalarni o'zaro birlashtirish va farqlash uchun xizmat qiladi. Masalan, o'zbek tilidagi *amaki*, *amma*, *tog'a*, *xola*, *jiyan* leksemalarining barchasida «qarindosh», «yaqin qarindosh» semalari bor, shu semalar ularni bitta mazmuniy guruhga birlashtiradi, shunga ko'ra *integral (birlashtiruvchi) semalar* sanaladi; ayni paytda keltirilgan leksemalarning ma'no tarkibida farqlanish belgilari — *differensial semalar* ham mavjud: *amaki* sememasidagi «otaning akasi yoki ukasi» semasi *tog'a* sememasida yo'q, *tog'a* sememasidagi «onaning akasi yoki ukasi» semasi esa *amaki* sememasida uchramaydi, demak, bu ikki sema yuqoridagi ikki so'zning ma'nolarini farqlash imkonini beradi; *amaki* va *amma*, *tog'a* va *xola* sememalari ham «qarindosh», «yaqin qarindosh» semalari bilan birlashadi, ammo «erkak» va «ayol» semalari bilan o'zaro farqlanadi; *jiyan* leksemasida esa «yoshi kichik», «akaning yoki ukaning farzandi» semalari farqlash vazifasini bajaradi.

Leksik ma'noni (sememani) tarkibiy qismlarga — semalarga parchalab o'rganish semasiologiyada komponent tahlil usuli deyiladi. Bu usul leksemalarning paradigmalarini, mazmuniy, tematik va hokazo guruhlarini aniqlashda qo'l keladi.

87-

§. Terminlar

Terminlar fan, texnika, adabiyot, san'at va boshqa sohalarga oid ixtisoslashgan, qo'llanishi muayyan soha bilan chegaralangan tushunchalarni ifodalaydigan nominativ birliklardir: *gulkosa*, *shona* (botanikada); *to'rtburchak*, *kvadrat* (geometriyada); *ega*, *kesim* (tilshunoslikda), *qofiya*, *turoq*, *vazn* (adabiyotshunoslikda) kabi.

Terminlarning ifoda plani so'zga (*hujayra*, *to'qima*) yoki turg'un birikmaga (*o'q ildiz*, *popuk ildiz*) teng bo'ladi. Har ikki ko'rinishda ham termin leksema deb

hisoblanadi, bunda uning nominativ birlik ekanligi e'tiborga olinadi⁸⁶.

Terminlarning mazmun planida muayyan soha tushunchalari ifodalangan bo'ladi: Masalan, boshqoq terminining mazmun planida «poya uchida o'sadigan to'pgul yoki to'pmevaning bir xili» tushunchasi ifodalangan.

⁸⁶ Bu haqda qarang: КоаухоВ В.М. ВВСННС бНЗбиК03наНМС. — М.: «Бб[Ciuasi uikOJia», 1979, с. 184.

Shaklan so'zga teng termin aslida leksemaning o'zidir, chunki u ko'pincha til sistemasida mavjud bo'lgan yoki shu tilning so'z yasaliş modelları asosida shakllangan leksemaning terminlashishi natijasida yuzaga keladi, natijada terminning ifoda plani ham, niazmun plani ham leksema bazasiga tayanadi. Qiyos qiling: tish (leksema: «odamning tishi», «hayvonlar tishi») — tish (termin: «odamning tishi», «hayvonlar tishi»). Bunda leksemaning niazmun plani (leksik ma'nosi) terminning niazmun planiga (tushunchaga) tengdir. Demak, terminlarda ko'pincha leksik ma'no bilan tushuncha o'zaro teng bodadi. Ba'zi sohalarda leksema o'zining ko'chma ma'nosida terminlashib qolishi ham mumkin, ammo bu hodisa juda kam uchraydi. Qiyos qiling: gul — botanikada: «o'simlikning urchish (ko'payish) organi»; gul — amaliy san'atda: «Biror narsaga chizib, tikib, bosib yoki o'yib tushirilgan bezak, naqsh». Bu misollardagw/leksemasi o'zining bosh ma'nosida botanikada, ko'chma ma'nosida esa amaliy san'atda terminlashgan. Ammo bir sohaning o'zida leksemaning ikkita tushuncha nomi sifatida terminlashishi (ko'p ma'noli termin bo'lishi) terminologiya- ning izchilligiga xilof bo'ladi. Masalan, *unig'* leksemasi uzoq yillar botanikada ikki tushunchaning nomi bo'lib keldi: 1) «o'simlikning urug'i» (ruscha: ceivibfl); 2) «turdan katta, oiladan kichik taksonomik kategoriya» (ruscha: port). Bunday polisemiya keyingi yillarda taksonomik kategoriya ma'nosidagi urug' terminining turkum termini bilan almashtirilishiga sabab bo'lgan. Ba'zan termin o'ta ommalashib, umumtil birligiga aylanib qoladi. Xususan, *radio, televizor, telefon* so'zlari ham ma'lum soha terminlari sifatida yuzaga kelgan, ammo hozirgi paytda bu terminlar ommalashib, barchaning nutqida qodlanadigan, barchaga tushunarli bodgan so'zlarga aylangan. Bu hodisa tilshunoslikda determinlashish deyiladi.

Tekshirish savollari va topshiriqlar

1. Sema va semema haqida ma'lumot bering.
2. Semalar ma'no xususiyatlariga ko'ra qanday turlarga bo'linadi?
3. Atash (denotativ) semalari nima? Ifoda va vazifa semalari-chi?
4. Ideografik semalarning integral va differensial semalarga bo'linishini tushuntiring.
5. Termin, uning ifoda va niazmun planlari haqida ma'lumot bering.
6. Terminlarda leksik ma'no bilan tushunchaning teng kelish holatlarini tushuntiring.

Tayanch tushunchalar

1. Sema — leksik ma'no (semema)ni tashkil toptiruvchi komponent va ma'no qirralari.
2. **Atash semalari** — leksemaning leksik ma'nosidagi ideografik semalar (atash, nomlash ma'nosini shakllantiruvchi semalar).
3. **Ifoda semalari** - semema tarkibidagi uslubiy ma'no qirralari.
4. **Vazifa semalari** — atash, ifodalash bilan birga leksemalarning nutqda o'zaro birika olishini (valentligini) belgilaydigan semalar.
5. **Terminlar** - fan, texnika, adabiyot, san'at va boshqa sohalarga oid ixtisoslashgan tushuncha nomlari.
6. **Ixtisoslashish, chegaralanish** - terminlarning ma'nosi va qo'lla- nishidagi o'ziga xoslik, ma'lum soha tushunchasini nomlash bilan cheklanish.

7. **Determinlashish** — terminlarning ommalashib, umumnutq birligiga aylanishi.

LEKSEMANING UZUAL VA OKKAZIONAL MA'NOLARI

Adabiyotlar: 11 [17-20], 27 [71-73],

88- §. Uzual ma'no

Uzual ma'no leksemaning mazmun mundarijasida bor bo'lgan leksik ma'nodir. U til egasi bo'lgan xalq tomonidan tan olingan, demak, ko'pchilikka tushunarli bo'lgan ma'no hisoblanadi. Masalan, **tozalamoq** leksemasining mazmun mundarijasida quyidagi leksik (uzual) ma'nolar bor:

- 1) «kir, chang, ifloslik va shu kabilardan xoli qilmoq» (*tish tozalamoq, idishlami tozalamoq, uyni tozalab supurmoq* kabi): *Yo'lchi ularga beda tashladi. Keyin kurak va supurgi olib otxonani tozalay boshladi* («Qutlug' qon»dan);
- 2) «aralashmalardan, keraksiz, ortiqcha narsa va qismlardan xoli qilmoq» (*spirtni tozalamoq, dalanig'ozapoyalardan tozalamoq* kabi): *Anvargullarni sug'orish, o'tlamiyulib tozalash vazifasini o'zi bajardi* («Mehrobdan chayon»dan).

89- §. Okkazional ma'no

Okkazional ma'no leksemaning tildagi ma'nosiga xos bo'lmagan, ayrim shaxsning (muallifning) nutqiy vaziyatdan kelib chiqib, shu leksema mazmuniga yangicha «tus» berishi natijasida yuzaga keltirilgan sun'iy ma'nodir. U individual xarakterda bo'ladi va faqat kontekstda anglashiladi. «Ichak uzar hangomalar»dan keltirilgan quyidagi dialogga e'tibor beraylik:

Qattiq kayf qilgan er xotinidan iltimos qilyapti:

- Kastumimni tozalab qo'y.
- Tozaladim.
- Shimimni tozalab qo'y.
- Tozaladim.
- Tuflimni tozalab qo'y.
- Iye, tuflining ham cho'ntagi bormi?

Yuqoridagi matnda **tozalamoq** so'zining «ship-shiydam qilmoq» ma'nosi kulgiga sabab bo'layotganligini anglash qiyin emas. Aslida bu ma'no **tozalamoq** leksemasining mazmun mundarijasida yo'q, u asar muallifining uslubiy maqsadda kashf etgan leksik qo'llashidir. Bunday leksik qo'llanishni (okkazional ma'noni) **gul** leksemasi misolida ham uchratib turamiz: **gul** leksemasining to'g'ri («o'simlik gu/i») va ko'chma («yigitlarning guli», «qizlarning guli») ma'nolari borligi ma'lum, ular shu leksemaning uzual ma'nolari (leksik ma'nolari) sanaladi, chunki **gul** so'zining bu ma'nolari shu leksemaning semantik tarkibidan barqaror o'rin olgan:

Shoh qiz, shakar qiz, qizlarning guli,
Qoshlaringni ko'rsatgil, men uning quli.
(«Doxunda»dan.)

Biroq **gul** leksemasining fan arboblari nisbatan metaforik qo'llanishi odat bo'lmagan, atoqli yozuvchi Oybekning quyidagi misralarida esa bu so'z ayni shu ma'noda ishlatilgan, demak, uning mazruun mundarijasiga okkazional ma'no tusi berilgan: *Fan, san'atning gullari butun, To'plangandi suhbat uchun.*

Gul leksemasining okkazional ma'noda qo'llanishi quyidagi gapda yanada ko'proq voqe bo'ladi: «*Gulyuzing ochib, ey gul, majlisim guliston qil*» (Feruz).

Demak: a) uzual ma'no til birligi (leksik ma'no), okkazional ma'no esa nutq birligi (leksik qo'ilash) sanaladi; b) uzual ma'no (yoki ma'nolar) kontekstgacha shakllangan bo'ladi, okkazional ma'no esa kontekstning o'zida yuzaga keladi, shu kontekst doirasidagina leksemaga biriktiriladi; d) uzual ma'no leksemaning biror predmet yoki hodisani nomlashi bilan bog'lan- gandir (unda obrazlilik ifodasi bo'lishi ham, bo'lmasligi ham mumkin), okkazional ma'no esa nomlamaydi, unda obrazlilik ifodalanadi, xolos;

e) uzual ma'no tilning lug'at boyligidan o'rin oladi, okkazional ma'no esa vaqt o'tishi bilan lug'at boyligiga kirib qolishi mumkin bo'lgan (hozirgacha kirmagan) potensial imkoniyatdir. Bunday imkoniyat amalga oshishi ham, oshmay qolishi ham mumkin. Chunonchi, **o'girmoq** leksemasining tilda quyidagi leksik ma'nolari bor: 1) biror tomonga qaratmoq, burmoq. *Ra no yuzini chetga o'girib, boshidagi ro'moli bilan yuzini artdi, uzun entikdi.*

(«Mehrobdan chayon»dan); 2) aziz-avliyolarga atab boshi yoki ustidan pul yoki biror buyumni aylantirib sadaqa qilmoq: *Oftob oyim erining bu soʻzini eshtishi bilan Xoʻja Bahoviddin yoʻliga oʻgʻirib qoʻygan yetti tanga pulini Toʻyhekaga berib, darrov eshonnikiga joʻnatdi.* («0ʻtgan kunlar»dan). Biroq, **oʻgʻirmoq** leksemasi keyingi yillarda «tarjima qilmoq» maʼnosida ham qoʻllanilmoqda: «*Shunisi diqqatga sazovorki, XIX asrlarda rus yozuvchilarning asarlari ham xorijiy tillarga koʻplab tarjima qilina boshlandi. Masalan, XVIII asr va XIX asrning boshlarida yaratilgan rus lirikasi namunalari va «Revizor» komediyasi nemis tiliga, N. V. Gogolning bir qancha nasriy asarlari fransuz tiliga oʻgirildi*» (G. Salomov).

Bu nutqiy parchada **oʻgʻirmoq** leksemasining uslubiy qiymati ham yoʻq emas: u **tarjima qilmoq** leksemasining kontekstda ikki marta takrorlan- masligiga erishish (leksik tavalogiyaga barham berish) maqsadida ishlatilgan, shuning uchun boʻlsa kerak **oʻgʻirmoq** leksemasining «tarjima qilmoq» maʼnosida qoʻllanishi asta-sekin odat tusiga kirib bormoqda. Demak, bu leksemaning ana shu okkazonal maʼnosi uzual maʼnoga oʻtish jarayonini boshidan kechirmoqda deyishga asos bor.

Tekshirish savollari va topshiriqlar

1. Uzual va okkazonal maʼnolar qanday farqlanadi?
2. Nima uchun uzual maʼno til birligi, okkazonal maʼno esa nutq birligi sanaladi?
3. Okkazonal maʼnolar qanday yuzaga keladi?
4. Okkazonal maʼno uzual maʼnoga aylanishi mumkinmi?
5. Birorta badiiy asar tilidan uzual va okkazonal maʼnolarda qoʻllangan leksemalarni toping.

Tayanch tushunchalar

Uzual maʼno — leksemaning semantik tarkibida bor boʻlgan leksik maʼno.

Okkazonal maʼno - leksemaning tildagi maʼnosiga xos bolmagan, ayrim shaxsning leksik qoʻllashi natijasida yuzaga keltirilgan sunʼiy maʼnosi.

Leksik qoʻllash — leksemaning okkazonal (nutqiy) maʼnoda qoʻllanishi.

Adabiyotlar: 4 [63-70], 11 [20-21], 19 [67—73], 26 [23-25], 27 [79-81], 32 [67-68], 89 [59-61],

90-

§. Leksik monosemiya

Leksik monosemiya (yunoncha: *monos* — «bir» + *semia* — «belgi») — leksemaning faqat bitta maʼnoga ega boʻlishi. Masalan, oʻzbek tilidagi **guruch** leksemasi «sholidan oqlab olinadigan oshlik don» maʼnosini, **abadiy** leksemasi «mangu, doimiy» maʼnosini, **tun** leksemasi «sutkaning kun botishdan kun chiqqungacha, oqshomdan tong otguncha boʻlgan qismi» maʼnosini ifodalaydi. Bu leksemalarning boshqa maʼnolari yoʻq.

Monosemiya hodisasi oʻzbek tilshunosligida *bir maʼnolilik* deb ham yuritiladi. Bir maʼnolilik koʻproq terminlarga, yangi yaratilgan yoki boshqa tildan yangi oʻzlashtirilgan leksemalarning boshlangʻich ishlatilish davriga xosdir: *toʻrtburchak* (matem. termin), *goʻmmaxona* (yangi yaratilgan leksema), *supermarket* (yangi oʻzlashtirilgan soʻz) va b.lar.

Yangi yaratilgan yoki boshqa tildan yangi oʻzlashtirilgan leksemalar vaqt oʻtishi bilan turli lisoniy va nolisoniy omillar taʼsirida koʻp maʼnoli soʻzlarga aylanib qolishi mumkin.

Atoqli otlar ham shartli ravishda monosemantik leksemalar qatoriga qo'shiladi⁸⁷.

91-

§. Leksik polisemiya

Leksik polisemiya (yunoncha: *poli* - «ko'p» + *semia* — «belgi») — leksemaning bir necha ma'noga ega bo'lishi. Masalan, **tuz** leksemasining semantik tarkibida quyidagi leksik ma'nolar bor: 1) «kislota tarkibidagi yodod o'rnini biror metall egallashi natijasida hosil boladigan kimyoviy birikmalar» (*asosiy tuzlar, sulfat kislota tuzlari*)\ 2) «kimyoviy birikmaning ovqat uchun ishlatiladigan bir turi» (*osh tuzi*)\ 3) ko'chma: «leksemaning boshqa odamga bergan, yedirgan-ichirgan ovqati» (*tuz bermoq, tuzjni yemoq*)\ 4) ko'chma: mantiq, ma'no, mazmun: «lye-ye, bu oyimchanning gapida tuz bormi o'zi?» (I.Rahim.)

Leksik polisemiya, odatda, bir leksemaning semantik tarkibidagi leksik ma'nolar orasida mazmuniy bogdanish borligiga tayanadi, shu xususiyati bilan leksik omonimiyadan farq qiladi («Leksik omonimiya» bahsiga qaralsin).

Leksik polisemiyaning yuzaga kelishi ma'no taraqqiyoti qonuniyati bilan belgilanadi.

⁸⁷ Tursunov U., Muxtorov J., Rahmatullayev Sh. Ko'rsatilgan asar, 80-b.

Adabiyotlar: 4 [67-70], 11 [21-26], 19 [73-78], 26 [26-29], 27 [81-89], 84 [49-51], 98 [29-32],

92- §. Leksik ma'no taraqqiyoti haqida umumiy ma'lumot

So'zning leksik ma'nosi qotib qolgan, o'zgarimas hodisa emas, u ancha barqaror bo'lsa-da, ma'lum omillar ta'sirida, uzoq yillar davomida o'zgarishi mumkin. Bunday o'zgarishlarga sabab bo'ladigan omillar ikki xildir:

1) ekstralingvistik (nolisoniy) omillar — ijtimoiy-iqtisodiy hayot, ong, tafakkur rivoji va b. lar. Masalan, **oyog** so'zi dastlab inson a'zolaridan birini nomlagan, keyinchalik u xontaxta, kursi, stol, stul, karavot kabi mebellar-ning «oyog'i»ni ham atay boshlagan: *xontaxtaning oyog'i, kursining oyog'i, stolning oyog'i, karavotning oyog'i* kabi. Bunga inson yashab turgan muhitda turli-tuman mebel-jihozlarning paydo bo'lganligi, shu bilan bog'liq ravishda inson ongida yangi tasavvurlarning yuzaga kelganligi, nihoyat, til bilan ijtimoiy hayot, ong va tafakkur o'rtasidagi murakkab aloqalar sabab bo'lgan;

2) lingvistik (lisoniy) omillar — til birliklarining til sistemasi ichidagi munosabatlari. Masalan, tilning lug'at boyligidagi **aniq** va **ochiq** leksemalari kontekstual sinonimiya munosabatida bo'lishi mumkin: *aniq gapirmoq* va *ochiq gapirmoq* kabi, ammo «ochiq eshik»ni «aniq eshik» deb bo'lmaydi, bunga **aniq** va **ochiq** leksemalarining ma'no xususiyatlaridagi o'ziga xoslik, ulaming valentlik imkoniyatlari yo'l qo'ymaydi. Demak, leksemaning leksik ma'nosi yuqorida keltirilgan omillar ta'sirida o'zgarib turadi, leksik ma'no taraqqiyoti deyilganda shular nazarda tutiladi. Bunday taraqqiyotning yo'llari ham har xildir: ma'noning ko'chishi, kengayishi va torayishi, bundagi miqdor va hajm o'zgarishlari shular jumlasidandir.

93- §. Ma'noning ko'chishi

Ma'noning ko'chishi — bir predmet (yoki hodisa) nomining keyinchalik boshqa predmet yoki hodisani anglatish xususiyatiga ega bo'lishi. Bunday ko'chish shu nom bilan atalayotgan ikki yoki undan ortiq predmet (hodisa) o'rtasidagi aloqadorlikka asoslanadi. Masalan, **nafas** leksemasining bosh (to'g'ri) ma'nosi «o'pkaga olinadigan va undan chiqariladigan havo»dir, ammo *nafasingizni iliq qiling* deganda **nafas** leksemasi «havo»ni emas, «gap»ni va «niyat»ni ifodalamoqda, chunki nafas olish va nafas chiqarishsiz gap shakllanmaydi, gapsiz esa fikr-niyat ifodalanmaydi: nafas, gap, fikr- niyat o'rtasidagi ana shu aloqa va bog'lanish **nafas** leksemasining mazmun mundarijasidagi ma'no ko'chishlariga sabab bo'lgan.

Tilda ma'no ko'chishining quyidagi turlari uchraydi:

1. **Metafora yo'li bilan** ma'no ko'chirilishi:

a) ifodalanayotgan predmetlar (hodisalar) o'rtasidagi shakliy o'xshashlik asosida: ¹⁵⁶*burun* («odamning burni») — bosh leksik ma'no) — *burun* («choynak-ning burni») - hosila ma'no);

b) ikkita belgi-xususiyat o'rtasidagi nisbiy o'xshashlik asosida: **tez** («oz vaqt ichida, darrov») — bosh leksik ma'no: *majlis tez tugadi*) — **tez** («darrov achchig'lanadigan, jizzaki») — hosila ma'no: *tez odam*); **cho'qqi** («tik narsalarning eng yuqori nuqtasi») — bosh leksik ma'no: *tog' cho'qqisi*) — **cho'qqi** («erishilgan yoki erishilishi mumkin bo'lgan eng yuqori pog'ona, daraja, ko'rsatkich») — hosila ma'no: *ilm-fan cho'qqisi; baxt cho'qqisi*)\

d) narsa-predmetlarning u yoki bu qismlarini o'rin nuqtayi nazaridan o'xshatish asosida: **bosh** («tananing bo'yindan yuqoridagi qismi» — bosh leksik ma'no: *odamning boshi*) - **bosh** («tik narsalarning tepa qismi» - hosila ma'no: *shamol bo'lmasa, daraxtning boshi qimirlamaydi*);

e) bajarilgan yoki bajariladigan ish-harakatlar o'rtasidagi nisbiy o'xshashlik asosida: **urmoq** («qo'l yoki biror predmet vositasida zarba bermoq» — bosh leksik ma'no: *Bektemir miltiq qo'ndog'i bilan uning peshanasiga bir urdi*) — **urmoq** («tanqid qilmoq» — hosila ma'no; *Ota- buvamni kovlab, gazetaga urib chiqishdi*).

2. Vazifadagi o'xshashlik asosida ma'noning ko'chirilishi (funktional ko'chirish): **tomir** (*anat.* «qon tomirlari» — bosh leksik ma'no) — **tomir** (*biol.* «o'simlik tanasida suyuqlik va undagi erigan moddalar oqadigan to'qima naychalar» — hosila ma'no). **Tomir** leksemasining semantik tarkibidagi bu ikki ma'no shu leksema bilan atalayotgan «qon tomirlari» va «o'simlik tanasidagi to'qima naychalar» bajarayotgan vazifadagi o'xshashlikka asoslangan: har ikki holatda ham ular (tomir va naychalar) tirik organizm uchun kerakli moddalarning butun tana va to'qimalar bo'ylab tarqalishi uchun xizmat qiladi.

Vazifadoshlik asosida ma'noning ko'chirilishi **o'q** (nayzaning o'qi) — **o'q** (miltiqning o'qi) — **o'q** (zambarakning o'qi) kabi nomlanishlarda ham bor.

1 z o h: Ba'zan ma'noning ko'chirilishida metafora va funksiyadoshlik (vazifadoshlik) omillari birga qatnashadi: **tish** («odamning tishi») — **tish** («arraning tishi») kabi. Bunda odam tishlari va arra tishlari o'rtasidagi shakliy-vazifaviy o'xshashliklar ma'no ko'chirilishiga olib kelgan; **qanot** («qushning qanoti») leksemasining ko'chma ma'noga ega bo'lishi (samolyot- ning qanotini ifodalashi) ham shakliy-vazifaviy o'xshashlikka asoslangan.

3. Metonimiya y o ' l i bilan ma'noning ko'chirilishi (yunoncha: *metonimia* — «qayta nomlash»). Bunday ko'chirilish predmetlar yoki hodisalarning o'zaro aloqadorligiga asoslanadi. Buning quyidagi ko'rinishlari bor:

a) o'simlikning nomi shu o'simlik mevasidan yoki boshqa biror qismidan tayyorlangan mahsulotga ko'chiriladi: **muskat** (uzumning bir navi) — **muskat** (shu uzum navidan tayyorlangan vino), **choy** (o'simlikning bir turi) — **choy** (shu o'simlikning barglaridan tayyorlangan ichimlik), **qahva** (qahva daraxti) — **qahva** (shu daraxt mevasidan tayyorlangan ichimlik, kofe);

b) zamon va makonda bir-birining bo'lishini taqozo qilgan hamda birga qo'llanadigan ikki (yoki bir necha) predmetdan birining nomi ikkinchisiga ko'chiriladi: *bir piyola choy ichmoq* (*piyola o'z ma'nosida*) — *bir piyola ichmoq* (*piyola — ko'chma ma'noda*);

d) bir predmetning nomi shu predmetdagi boshqa bir predmet-voqelikka ko'chiriladi: *sinf* («o'quv xonasi») — *sinf* («o'quvchilar guruhi»), *shahar* («yirik aholi punkti») — *shahar* («shahar aholisi») kabi. Masalan: «*Yangi yilni kutish bahonasida tunni bedor o'tkazgan shahar tongni ko'zda uyqu bilan kutib oldi*» (T.M.);

e) narsa nomi shu narsaga asoslangan o'lchov birligiga nom bo'lib ko'chadi: *kun* («quyosh») — *kun* («sutkanir.g yorug' qismi»), *oy* («planeta») — *oy* («yilning o'n ikkidan bir qismi»). Ba'zan buning aksi ham bo'ladi: vaqt o'lchovi nomi vaqtni o'lchaydigan asbobga nom bo'lib ko'chadi: **soat** («sutkaning yigirma to'rt dan biriga

teng vaqt») — soat («vaqtni sutka davomida o'lchab boradigan asbob»);

f) belgining nomi shunday belgisi bor bo'lgan narsaga (predmetga) ko'chiriladi: **ko'k** (rang nomi) - **ko'k** («ko'kat») — **ko'k** («osmon»); **yupqa** («qalinning aksi») — **yupqa** (taom nomi) [27, -84], Bunday ko'chirilish leksik-semantik yo'l bilan yangi so'zning yasashiga ham olib keladi. Qiyos qiling: **ko'k** (1) — sifat, **ko'k** (2) — ot, **ko'k** (3) — ot; **yupqa** (1) — sifat, **yupqa** (2) — ot kabi. Demak, **ko'k** (1), **yupqa** (1) sifatlaridan **ko'k** (2), **ko'k** (3) va **yupqa** (2) otlari yasalgan. Bunday yasash dialektikaning miqdor o'zgarishidan sifat o'zgarishiga o'tish qonuni asosida sodir bo'ladi hamda polisemiya bilan so'z yasashi va omonimiya hodisalari o'rtasida o'ta murakkab munosabatlar borligidan dalolat beradi [27, -202—203]. Ularni maxsus tadqiq qilish o'zbek tilshunosligining navbatdagi vazifalaridan biridir;

g) asar muallifning nomi nutqda «asar» ma'nosida qo'llangan bo'lishi mumkin: *Navoiyni o'qidim, Oybekni o'qiyapman* kabi. Bunday paytlarda muallif nomi aytiladi-yu, uning asari (yoki asarlari) nazarda tutiladi. Demak, bunda ham metonimiya bor, ammo u til metonimiyasi emas, nutq metonimiyasidir [27, -84—85],

4. Sinekdoxa yo‘l i bilan ma’noning ko‘chirilishi (yunoncha: *synekdoche* — «birga anglamoq», «qo‘shib anglamoq»). Bunday ko‘chirilish nomlanayotgan predmet yoki hodisalarning miqdor belgilariga tayanadi:

a) butunning nomi qismga ko‘chiriladi: qo‘l (butun) — qo‘l (qism — «barmoq») ma’nosida: *Besh qo‘l barobar emas*), bosh (butun) — bosh (qism — «miya», «aql-xush») ma’nolarida: *Tog‘ningko‘rki tosh bilan, odamningko‘rki bosh bilan*)-,

b) qismning nomi butunga ko‘chiriladi: olma (qism — «meva») — olma (butun — daraxt: *olma gulladi*), eshik (qism — «uyning eshigi», «hovlining eshigi») — eshik (butun — «uy», «hovli»: *Eshigimda juda ko‘p odamlar ishlagan*. O.), tirnoq (qism) — tirnoq (butun — «bola», «farzand»: *Sizga og‘ir. Peshanangizga tirnoq bitmadi. Ko‘nglingiz yarim*. R.F.), tuyoq (qism) — tuyoq (butun — «uy hayvoni», «mol»: *Nikolay zamonida ostonam tuyoq ko‘rmagan*. O.).

94-

§. Ma’noning kengayishi

Ma’noning kengayishi — leksemaning ma’no hajmida tor ma’nodan keng ma’noga qarab siljishning yuz berishi. Masalan, *yaylov*.so‘zi dastlab «tog‘ning tepasidagi o‘tloq»ni ifodalagan: qadimgi turkiy tildä *yay* (*yay*) so‘zi «yoz»ni, *yaylag* so‘zi esa «yozlaydigan joy»ni anglatgan [105, -226—227], Chorvadorlar yoz payti molni tog‘ning tepasidagi o‘tloqlarda («yaylag»da) boqishgan, qishda esa «yaylag»dan «qishlag»ga tushib yashashgan. Hozirgi paytda *yaylov* so‘zi faqat tog‘ning tepasidagi «mol boqiladigan o‘tloq»ni emas, balki umuman «mol boqiladigan maydon»ni anglatadi, bunday maydon tog‘ning tepasida ham, dasht-adirlarda va hatto pasttekisliklarda ham bo‘lishi mumkin. Bunday ma’no kengayishi *qishloq* so‘zining semantikasida ham sodir bo‘lgan: u dastlab «qish faslida yashaydigan joyni»ni anglatgan, hozir esa umuman «aholi yashaydigan punktning bir turi» ma’nosini ifodalaydi.

Tilshunoslikda atoqli otning turdosh otga o‘tishini ma’no kengayishi deb baholash holatlari ham bor [27, -86—87]. Masalan: *Rizamat* (atoqli ot) — *rizamat* (mahalliy, xo‘raki va mayizbop uzum navi). Bu nav mashhur sohibkor Rizamat ota Musamuhamedov tomonidan yetishtirilgan va shu sohibkor nomi bilan atalgan (demak, so‘zning ma’no hajmi kengaygan).

95-

§. Ma’noning torayishi

Ma’noning torayishi — leksemaning ma’no hajmida keng ma’nodan tor ma’noga qarab siljishning yuz berishi. Masalan: *vatan* (keng ma’noda: «kishi tug‘ilib o‘sgan mamlakat, ona-yurt») — *vatan* (tor ma’noda: «kishi tug‘ilib o‘sgan shahar yoki qishloq»).

Turdosh otning atoqli otga o‘tishi ham tilshunoslikda ma’no torayishi deb qaraiadi. Masalan: *bolta* (turdosh ot) — *Bolta* (atoqli ot), *tola* (turdosh ot) - *Lola* (atoqli ot) kabi.

159

96-

§. Leksik ma’no taraqqiyoti natijalari

Leksik ma’no taraqqiyoti natijalari ikki xil bo‘ladi: 1) so‘zning semantik tarkibidagi ma’nolar miqdori ko‘payadi, demak, miqdoro‘zgarishi yuz beradi, bu hoi polisemiya (ko‘p ma’nolilikka) va omonimiyaga olib keladi. Xususan, metafora, vazifadoshlik (funksiyadoshlik) va sinekdoxa yo‘llari bilan ma’no ko‘chirilishida ko‘proq polisemiya yuzaga keladi, chunki bir leksemaning semantik tarkibida leksik ma’nolar miqdori ko‘payadi: ko‘z («ko‘rish a‘zosi») — ko‘z («uzukning ko‘zi») —

ko'z («taxtaning ko'zi») — metafora; tish («odamning tishi») — tish («arraning tishi») — metafora va funksiyadoshlik; gilos («mevaning bir turi») — gilos («gilos daraxti») — sinekdoxa. Metonimiya yo'li bilan ma'no ko'chishida natija ikki xil bo'ladi: a) polisemiya yuzaga keladi (bunda ma'nolar o'rtasidagi bog'lanish saqlanadi): til («nutq a'zosi») — til («aloqa-aralashuv quroli»); b) omonimiya paydo bo'ladi. Bunda ma'nolardagi bog'lanish kuchsizlanadi, uzoqlashadi, hatto unutiladi, natijada shakli bir xil bo'lgan ikki so'z yuzaga keladi. Masalan, issiq (sifat) leksemasi asosida issiq (ot) leksemasi yuzaga kelgan. Bunda: «belgi» kategorial semasi «predmet» kategorial semasiga almashgan; sifatdagi semalar tarkibida «norma (o'lchov)», «ortiq» semalari tashlangan; «harorat» semasi yana ham abstraktlashish tomon taraqqiy qilgan, ana shu abstrakt sema ot leksemasining semantik mundarijasini tashkil etib qolgan. Demak, sifatdagi semalar tarkibida «harorat» predmet semasi aktuallashib, qolgan semalar so'ngan, shu bilan ot leksema (semema) yuzaga kelgan [112, -11 — 12], Bu hoi issiq (sifat) va issiq (ot) omonim- larining yuzaga kelishiga sabab bo'lgan. Bunday omonimlashishni bir so'z turkumidagi kun (quyosh) va kun («sutkaning ertalabdan kechqurungacha bo'lgan qismi») so'zlarida ham ko'ramiz; 2) so'zning semantik tarkibida ma'no hajmi o'zgaradi. Bunda ma'nolar miqdori ortmaydi, bitta ma'noning hajm ko'lami kengayadi yoki torayadi, xoios.

Tekshirish savollari va topshiriqlar

1. Leksik monoseniia hodisasini qanday tushunasiz? Leksik poiisemiyaniehi?
2. Monoseniia hodisasi qanday lug'aviy birliklarga xos?
3. Polisemiyaning yuzaga kelishi qanday sodir bo'ladi?
4. Ko'p ma'nolilikka olib keluvchi lisoniy (lingvistik) va nolisoniy (ekstra-lingvistik) omillar haqida ma'lumot bering.
5. Ma'no taraqqiyotining qanday yo'llari bor?
6. Metafora yo'li bilan ma'noning ko'chishi?
7. Vazifadagi o'xshashlik asosida ma'noning ko'chirilishi?
8. Metonimiya yo'li bilan ma'noning ko'chirilishi?
9. Sinekdoxa yo'li bilan ma'noning ko'chirilishi?
10. Leksik ma'no miqdorining ortishi?
11. Leksik ma'no hajmining o'zgarishi: ma'noning kengayishi va torayishi?
12. Leksik ma'no miqdorining o'zgarishida polisemiya va omonimiyaning yuzaga kelishi?

Tayanch tushunchalar

1. Monosemiya — bir ma'nolilik hodisasi.
2. Polisemiya — ko'p ma'nolilik hodisasi.
3. Metafora yo'li bilan ma'noning ko'chirilishi — predmetlar, hodisalar o'rtasidagi nisbiy o'xshashlik asosida ma'noning ko'chirilishi.¹⁶⁰
4. Vazifadagi o'xshashlik asosida ma'noning ko'chirilishi — predmet- larning bajaradigan vazifasidagi o'xshashlik asosida ulardan birining nomini ikkinchisiga nisbatan qo'llash.
5. Metonimiya yo'li bilan ma'noning ko'chirilishi.— narsa-hodisalar o'rtasidagi aloqadorlik asosida ma'noning ko'chirilishi.
6. Sinekdoxa yo'li bilan ma'noning ko'chirilishi — butunning nomi bilan

qismning yoki, aksincha, qismning nomi bilan butunning atalishi orqali yuz beradigan ma'no ko'chirilishi.

LEKSIK MA'NO TIPLARI

Adabiyotlar: 11 [26—28], 19 [73-78], 26 [17-23], 27 [89-95], 32 [64—67], 35 [64-65], 83 [60—64],

97-

§. Leksik ma'nolarning guruhlanishi

So'zning semantik tarkibidagi leksik ma'nolar dastlab ikkita katta guruhga — hozirgi leksik ma'nolarga va awalgi leksik ma'nolarga ajratiladi.

Hozirgi leksik ma'no til taraqqiyotining hozirgi bosqichiga, awalgi leksik ma'nolar esa til taraqqiyotining o'tmishdagi bosqichlariga xosdir. Shuning uchun hozirgi leksik ma'no tavsifiy semasiologiyada, awalgi leksik ma'nolar esa tarixiy (diaxron) semasiologiyada o'rganiladi.

161

11 ~ Hozirgi o'zbek adabiy tili

§. Hozirgi leksik ma'nolar

Hozirgi leksik ma'nolar o'z navbatida *bosh ma'no* va *hosila ma'no* kabi tiplarga bodinadi, ular kontekst talabiga ko'ra *to'g'ri ma'no* va *ko'chma ma'no*, *nominativ (nomlovchi) ma'no* va *majoziy ma'no*, *erkin ma'no* va *bog'li ma'no* (yoki *bog'langan ma'no*) nomlari bilan ham ataladi. Tildagi leksik polisemiya ana shu bosh va hosila ma'nolar tizimiga asoslanadi. Masalan, «O'zbek tilining izohli lug'ati»da [121, -136—138] **bosh** leksemasining 15 ta leksik ma'nosi va yana bir necha ideomatik ma'nolari (frazemalar tarkibidagi qodlanishi) izohlangan: 1. Tananing bo'yindan yuqori (odamda) yoki oldingi (hayvonlarda) qismi... 2. *Ko'chma s.t.* Aql-xush, miya.

3. Boshliq, rahbar. *Yaxshi yigit — davraning boshi...* 4. *Sft.* Boshchilik, rahbarlik qiluvchi, eng katta yoki yuqori. *Bosh vrach...* 5. *Sft.* Eng muhim, asosiy. *Bosh masala...* 6. *Sft.* Eng oldingi, birinchi. *Bosh kelin...* 7. *Ko'chma.* Odam, kishi. *Bir boshga biro'lim...* 8. (*Snq sonlar bilan*) chorva hisobida har bir adad jonivor. *O'n bosh ot. Ikki bosh qo'y...* 9. Tik narsalarning tepa qismi, uchi, cho'qqisi. *Shamol bo'lmasa daraxtning boshi qimirlamaydi...* va b.lar.

Bosh ma'no so'zning semantik tarkibidagi boshqa ma'nolarning o'sib chiqishi uchun asos bodgan ma'nodir. Masalan, **tulki** so'zining bosh ma'nosi «Itlar turkumiga mansub yirtqich sutemizuvchi hayvondir». U *to'g'ri ma'no* (voqelik bilan bevosita bogdanganligi uchun), *nominativ ma'no* (voqelikni, predmetni nomlaganligi uchun), *erkin ma'no* (reallashuvi ma'lum kontekst, so'z qurshovi bilan cheklanmaganligi uchun) sanaladi.

Hosila ma'no bosh ma'nodan taraqqiy etib chiqqan ma'nodir. Masalan, **tulki** so'zining hosila ma'nosi «O'taketgani ayyor, makkor odam»dir. Bu ma'no ayrim kishilarning xatti-harakatini tulkining hiylakorligiga o'xshatish, nisbatlash orqali (metafora yo'li bilan) yuzaga keltirilgan: *Haqiqatda esa bu tulkilar uni laqillatadilar.* (A.Q.)

So'zning hosila ma'nosi kontekst talahidan kelib chiqib, *ko'chma ma'no* (so'zning to'g'ri ma'noda ifodalangan narsa-hodisalardan boshqa narsalarga nom bodib ko'chganligi uchun), *majoziy ma'no* (mavhum tushuncha yoki g'oyalarni konkret obraz orqali ifodalashga xizmat qilganligi uchun), *bog'li ma'no* (reallashuvi ma'lum kontekst, so'z qurshovi bilan cheklanganligi uchun) degan nomlar bilan ham ataladi.

1 z o h . Hosila ma'no ayrim hollarda bosh ma'no darajasiga ham ega bodib qoladi. Buni **til** leksemasi ma'nolari misolida ko'rsa bodadi. Qiyos qiling: **til** (1) - «maza-ta'm bilish xususiyatiga ega anatomik a'zo» (bosh ma'no); **til** (2) - «kishilar orasida fikrlashish vositasi vazifasini bajaruvchi sistema, ijtimoiy hodisa» (hosila ma'no); **til** (3) - «Nutqning o'ziga xos 162 xususiyatlari va ifoda vositalari bilan ajralib turadigan turi; ilmiy uslub, badiiy uslub va b.lar» (hosila ma'no); **til** (4) - «harbiy asir» (hosila ma'no); **til** (5) — «asbob, mexanizm va sh.k.ning osilib, qimirlab turadigan qismi»: *qo'ng'iroqning tili* (hosila ma'no) kabi. Keltirilgan ma'nolar o'rtasida quyidagi munosabatlar bor: **til** leksemasining 1- ma'nosi 2 va 5- ma'nolarga nisbatan bosh ma'nodir; **til** leksemasining 2- ma'nosi shu so'zning 3,4- ma'no- lariga nisbatan bosh ma'no bo'ladi, ammo 1- nta'noga nisbatan u hosila ma'nodir. Shunga ko'ra bu ma'nolar tizimida 1- ma'no to'ng'ich bosh ma'no, 2-

ma'no esa nisbiy bosh ma'no sanaladi [27, -90].

99- §. Awalgi leksik ma'nolar

Avvalgi leksik ma'nolar ham dastlab ikki turga bo'linadi: 1) eski leksik ma'no; 2) etimologik leksik ma'no. Bulardan birinchisi tarixiy semasiolo-giyada, ikkinchisi esa tilshunoslikning etimologiya bo'limida o'rganiladi.

Eski leksik ma'no leksemaning o'tmishda qo'llangan, hozir esa arxaiklashgan ma'nosidir. Masalan, yog'och leksemasining «daraxt» ma'nosi eski leksik ma'no (semantik arxaizm, arxaizm-ma'no) sanaladi. Bu so'z «daraxt» ma'nosida eski turkiy til va eski o'zbek tilida qo'llangan: (yig'och), [107, 1-1., -310]; *yig'och, archayig'ochi*^m. Hozir esa u shu ma'noda deyarli ishlatilmaydi (tarixiy mavzularda yozilgan badiiy, ilmiy asarlar tili bundan mustasno, albatta). •

Etimologik leksik ma'no — leksemaning kelib chiqishida uning mazmun planiga asos bo'lgan dastlabki ma'no. U ma'no etimoni deb ataladi. («Etimon» bahsiga qarang).

ETIMON

Adabiyotlar: 11 [28-30], 103 [529], 125 [136],

100- §. Etimon haqida ma'lumot

Etimon (yun.: *etymon* — «haqiqat») - muayyan leksemaning kelib chiqishiga asos bo'lgan so'z (tub yoki yasama) yoxud so'z birikmasi: *qatun* > *xatun* > *xotin* (etimon — *qatun*), *bu kun* > *bukun* > *bugun* (etimon — «*bu kum* so'z birikmasi), *qbishlag'* > *qbishlaq* > *qishloq* (etimon — *qushlag'*) kabi. Demak: a) hozirgi o'zbek tilidagi *xotin* leksemasining shakl etimoni

^{III} Bobur Zahiriddin Muhammad. Asarlar. Uch jildlik. 2-jild. Boburnoma. - T.:

«Badiiy adabiyot», 1965, 207-b.

qatun, ma'no etimoni esa «yuqori martabali kishining umr yo'ldoshi» bo'lgan. Hozir bu so'zning ma'nosi kengaygan: u «biror erkak kishining umr yo'ldoshi»ni va umuman «ayol»ni ham anglatadi¹⁰; b) *bugun* so'zining shakl etimoni «bu kun» so'z birikmasidir, ma'no etimoni esa «so'z borayotgan paytda kechirilayotgan yoki kechirilgan kun» haqidagi axborot, [121, 1-1, -144]; d) *qishloq* leksemasining shakl etimoni «qbishlag'»dir, u quyidagi morfemalardan tarkib topgan: *qbish* (fasl) + *la* (fe'l yasovchi) + *g'* (ot yasovchi). Keyinchalik etimon tarkibida fonetik o'zgarishlar yuz bergan: *qbishlag'* > *qbishlaq* > («g'» undoshi «q»ga o'tgan) > *qishloq* («a» unlisi «o»ga o'tgan, «bi» unlisi qattqlik belgisini yo'qotgan)¹¹; bu so'zning ma'no etimoni esa «aholi yozda dalalarga kctib, qishda qaytib kelib yashaydigan joy» ma'nosidir. Hozir bu ma'no kuchsizlanib, sezilmas holga kelgan, sp'nib qolgan.

Ba'zan bir necha til so'zlarining etimoni bitta bo'ladi. Buni qadimgi hind tilidagi **sakxara** so'zi taqdirida ko'rish mumkin: u *shakar* (o'zbekcha, forsha), *sheker* (turkcha), *suker* (nemischa), *sukor* (ukraincha), *sukkar* (arabcha), *saxar* (ruscha), *sakxaron* (yunoncha), *syukr* (fransuzcha), *sugar* (inglizcha) leksemalari uchun dastlabki «poydevor» bo'lgan; bu so'z (etimon) qadimgi hind tilida «shag'al», «yirik qum» ma'nolarini anglatgan, keyinchalik, u metafora yo'li bilan ma'no ko'chirilishi asosida «shirin ta'mli qumsimon modda», «qumsimon shirinlik» ma'nosiga ega bo'lgan. Demak, **sakxara** so'zining «yirik qum» ma'nosi yuqorida keltirilgan barcha so'zlar uchun ma'no etimonidir.

Etimon vazifasini bajargan so'zning shakli va ma'nosi turli omillar ta'sirida

ko'pincha o'zgarib ketadi, bu hoi uning asl «nusxa»si va «ma'no»sini xiralashtirib qo'yadi, ularni aniqlash va tiklash ishlarini ham qiyinlashtiradi. Hozirgi **kartoshka** leksemasi tarixida xuddi shunday bo'lgan: *tartufolo* (italyancha: *taiiyfola* — «yer qo'ziqorini») so'zi nemis tiliga o'tgach, *kartofiel* (kartofiel) shakliga kirgan, so'ng rus tiliga *kartofel* (*Kapmocpejib*) shaklida o'zlashgan, ammo rus dehqonlari uni soddallashtirib *kartoshka* deb qo'llay boshlashgan, o'zbek tiliga ham u shu shaklda kirib kelgan, farqi shundaki, rus tilida *kartofel* adabiy til birligi, *kartoshka* esa uning jonli so'zlashuvdagi varianti bo'lsa, o'zbek tilida *kartoshka* adabiy til birligi, *kartishka* esa uning jonli so'zlashuvdagi varianti tarzida ishlatilmoqda. Demak: o'zbek tilidagi *kartoshka* so'zining shakl etimoni italyancha **tartufolo** so'zi, ma'no etimoni (etimologik ma'nosi) esa «yer qo'ziqorini»dir: ma'lumki, kartoshkaning *Qarang*: Rahmatullayev. Sh. O'zbek tilining qisqa etimologik lug'ati. 4-qism. - T.: «Universitct», 1999, 8-b.

¹¹¹ Rahmatullayev Sh. Ko'rsatilgan lug'at, 105-196-b.

vatani — Janubiy Amerika, U yerdagi mahalliy hindular kartoshkani *patata* deyishgan, shu nom bilan u XVI asrda Ispaniyaga keltirilgan, keyinchalik kartoshka Yevropaning boshqa mamlakatlariga tarqalgan, natijada Yevropadagi ayrim xalqlar kartoshkaga yangi nom qo'yishgan: fransuzlar uni *pom de ter* (*pommes de terre* — «yer olmasi») deb, italyanlar esa *tartufolo* («yerqo'ziqorini») deb atashgan, bunda uning shakli qo'ziqoriga o'xshash bo'lganligi, ammo qo'ziqorindan farqli ravishda yer ustida emas, tuproq orasida yetilishi nazarda tutilgan¹.

Leksemalarning etimonini aniqlash bilan tilshunoslikning *eimologiya* bo'limi shug'ullanadi. Bunday tadqiqot natijalari til sistemasi va struktura- sidagi turli jarayonlarni hamda so'zlarning etimologik ma'nolarini aniqlashda, etimologik lug'atlar tuzishda ahamiyatlidir (darslikning «Leksikografiya» bo'limiga ham qarang).

So'z etimologiyasining *ilmiy* (faktlar tahliliga asoslangan), *soxta* (g'ayri ilmiy) va *xalq etimologiyasi* (xalqning taxminiga tayangan etimologiya) kabi turlari bor.

Tekshirish savollari va topshiriqlar

1. Leksemaning hozirgi va avvalgi ma'nolari qanday farqlanadi?
2. Bosh ma'no nima? Hosila ma'no-chi?
3. Kontekst talabiga ko'ra ma'noning qanday turlari o'zaro farqlanadi?
4. To'ng'ich bosh ma'no va nisbiy bosh ma'no haqida ma'lumot bering.
5. A^{va}tei leksik ma'nolarning qanday turlari bor?
6. Eski leksik ma'no va etimologik leksik ma'no haqida ma'lumot bering.
7. Etimon nima?
8. Shaki va ma'no etimonlari haqida ma'lumot bering.
9. Tilshunoslikning qaysi bo'limi leksemalarning etimonini aniqlash bilan Shug'ullariadi?

Tayanch tushunchalar

Hozirgi leksik ma'no - leksemaning hozirgi o'zbek tilidagi ma'nosL

Avvalgi leksik ma'no — leksemaning o'tmishdagi leksik ma'nosi.

Bosh ma'no — leksemaning semantik tarkibidagi hosila ma'nolarning o'sib chiqishiga asos bo'lgan ma'no.

Hosila ma'no — bosh ma'nodan taraqqiy etib chiqqan ma'no.

Eski leksik ma'no - leksemaning hozirgi paytda arxaiklashib qolgan ma'nosi.

Etimologik leksik ma'no - leksemaning kelib chiqishida uning mazmun planiga asos bo'lgan dastlabki ma'no. U ma'no etimoni deb ham ataladi.

Shakl etimoni - leksemaning yuzaga kelishida asos bo'lib xizmat qilgan dastlabki shakl.

LEKSIK SINONIMIYA

Adabiyotlar: 4 [72-73], 11 [31—351], 19 [105-110], 26 [39-471], 27 [107-113], 32 [68-72], 93 [24—28], 124 [3—6].

101- §. Leksik sinonimiya

Leksik sinonimiya leksemalarning bir xil ma'no anglatishiga ko'ra guruhlanishidir: *yelka, kift, o'miz* (birinchi guruh); *in, uya, oshyon* (ikkinchi guruh); *nur, shu ia, yog'du, ziyo* (uchinchi guruh) va b.lar. Bunday guruhlar tilshunoslikda *sinoriimik qatorlar* deb nomlanadi. Har bir sinonimik qatorda:

a) leksemalarning denotativ ma'nosi bir xil, ifoda semalari (ma'no qirralari, uslubiy bo'yoqlari, subyektiv baho, qo'llanish doirasi) har xil bo'ladi. Masalan, *ozoci, erkin, hur, sarbast* leksemalari bitta denotatni — «o'z erki, haq-huquqiga egalik»ni ataydi, biroq ularda o'zaro farqlanuvchi ifoda semalari ham bor. Xususan, **erkin** leksemasi birqadarbetaraf ma'noli bo'lsa, **ozod** leksemasida ko'tarinki ruhni ifodalash, **hur** leksemasida badiiy uslubga xoslik sezilib turadi, **sarbast** leksemasi esa eskirgan, kitobiydir. Qiyos qiling: *Erkin nafas olmoq* [O'TIL, 2- tom, -451]. *Toki, bizdan olis avlodlarga ozod va obod vatan qolsin* (I.Karimov). *Yashnagan el tillarda dosfon, Qutiug' nomi hur O'zbekiston* (M.Sh.). *Podshohning nikohida bo'lgan xotinlari posbonlar bilan uncha hisoblashmay, ko 'pincha ularni qo 'Iga olib, sarbast yashaydilar* (O.);

b) ifoda semalari ba'zan darajalanadi: *yuz, bet, aft, bashara, turq* leksemalarining barchasida («yuz»dan boshqalarida) salbiy bo'yoqli semalar bor, biroq bu semalarda salbiy bo'yoqning ifodalanish darajasi har xil: u «bet»dan «turq»qa tomon ortib, kuchayib boradi. Qiyos qiling: *Ubetlari yumdalangan, oppoq sochlari yulingan bu telba xotinni o'zining qirq yillik umr yo'ldoshiga o'xshata oimadi*. (M.lsm.), *Sherbekning ko'ziga Xo'jabekovning aftidan nahs tomayotgandek jirkanch bo'lib ko'rinib ketdi* (S.An.), *U bir ko'ngli, borib, muttaham qozjning tumshug'iga tushirgisi yo iflos basharasiga tupurgisi keldi*. (M.lsm.). *Devor ustida turgan o'n ikki yoshlardagi bir qiz devordan kesak ko 'chirib olib, Mulla Norqo 'ziga oxta/di: «Xu o'l, turqing qursinl»* (A.Q.);

166

d) ifoda semalari bo'lmagan, betaraf ma'noli leksemalar sinonimik qatorning **dominantasi** sanaladi. Chunonchi, *yuz, bet, aft, bashara, turq* (dominanta — **yuz**); *nur, shu 'la, yog'du, ziyo* (dominanta — **nur**); *yolg'iz, yakka, tanho* (dominanta — **yolg'iz**) kabi. Bulardan **yuz** (birinchi qatorda), **nur** (ikkinchi qatorda) va **yolg'iz** (uchinchi qatorda) betaraf ma'nolidir;

e) leksemalarning turkumlik semalari bir xil bo'ladi, bu hoi sinonim- larning bir so'z turkumiga birlashishini taqozo qiladi: *bahorva ko'klam* (ot), *chiroyli* va *go'zal* (sifat), *so'zlamoq* va *gapirmoq* (fe'l) kabi.

Yuqoridagi xususiyatlardan, ayniqsa, ifoda semalarining har xilligidan kelib chiqib, leksik sinonimlar quyidagi turlarga ajratiladi:

1. **Ma'no sinonimlari** (ideografik sinonimlar). Bunday sinonimlar ma'no

qirralari bilan farqlanadi. Masalan, *achchiqlanmoq*, *g'azablanmoq*, *qahrlanmoq* \eks,ema\ar\ «g'azabi kelmoq» ma'nosi bilan bir sinonimik qatorga birlashadi, ammo ularda shu ma'noni ifodalash darajasi bir xil emas, u «achchiqlanmoq»dan «g'azablanmoq»qa, «g'azablanmoq»dan esa «qahrlanmoq»qa qarab kuchayib boradi.

2. **Uslubiy sinonimlar** (stilistik sinonimlar). Bunday sinonimlarning leksik ma'nosi ijobiy yoki salbiy bo'yoqlar (uslubiy semalar) bilan qoplangan bo'ladi, ayni shu uslubiy semalar sinonimlarning uslubiy vosita sifatidagi qiymatini belgilaydi. Masalan, *jilmaymoq*, *iljaymoq*, *irjaymoq*, *tirjaymoq*, *ishshaymoq* va *irshaymoq* leksemalarining barchasida bitta leksik ma'no — «ovoz chiqarmay miyig'ida kulish» hodisasini nomlash bor, ammo shu ma'no **jilmaymoq** leksemasida biroz ijobiy, *iljaymoq* leksemasida esa biroz salbiy bo'yoq bilan qoplangan, bu salbiy bo'yoq *irjaymoq*, *tirjaymoq*, *ishshaymoq* va *irshaymoq* leksemalarida yana-da ortib boradi. Qiyos qiling: *U hamisha kulib, jilmayib turadigan mehribon chehrani ko'rmadi* (M.Ism.). *Sho'xroq qiz, yigitlar iljayib, bir-biriga ko'z qisib qo'yishadi* («Mushtum»). *Fosih afandi bo'lsa ... qora duldul ustida kuydirgan kalladay irjayib o'tirar edi* (M.Ism.). *Fazliddin tirjayib, egri-bugri tishlarining oqini ko'rsatdi* (O.) *Lekin Murzin hayron qo'ib: «U emas-ku!» — degan edi, kommandant: «Adashmang, ay nan o'zi», ~ dedi surbetlarcha ishshayib.* (Sh.). *Yer yutgurlar, nima qilib irshayib turibsizlar, huv, ko'zlaring teshilsin! — dedi xotinlardan biri* (M.Os.).

3. **Nutqiy sinonimlar** — nutqning u yoki bu turiga xoslanishi bilan o'zaro farqlanadigan sinonimlar. Masalan, *ozgina*, *picha*, *sal*, *xiyol*, *jinday*, *qittay*, *jichcha* qatoridagi *ozgina* leksemasi nutqning barcha ko'rinishlarida (adabiy nutqda ham, so'zlashuv nutqida ham) qo'llana olgani holda, *picha*, *xiyol*, *jinday*, *qittay*, *jichcha* leksemalari faqat so'zlashuv nutqiga xoslangandir.

102- §. Kontekstual sinonimiya

Kontekstual sinonimiya — til birligi sifatida o'zaro sinonim bo'lmagan leksemalarning ma'lum kontekst doirasida (demak, nutq ichida) sinonimik munosabatga kiritilishi. Masalan, **chinni** va **kosa** so'zlarining leksik ma'nolari bir xil emas: **chinni** «idish-tovoq, izolatsion materiallar yasash uchun ishlatiladigan oq loy»ni, **kosa** esa «piyoladan kattaroq idish»ni ataydi. Demak, biri «material»ni, ikkinchisi esa shu materialdan yasalgan «idish»ni anglatadi, shunga ko'ra ular sinonim hisoblanmaydi, ammo ayrim shevalarda **chinni** leksemasi «kosa» ma'nosida ham qo'llanadi, binobarin, shu shevaga xos kontekst ichida u **kosa** leksemasining sinonimiga aylanadi. Masalan, *Xaljonbika... xitoyi chinnida moy olib keldi* (J.Sh.)

Kontekst doirasida sinonimlashish hodisasi ayniqsa **muallif** leksemasining nutqdagi qo'llanishida ko'p uchraydi. Ma'lumki, **muallif** leksemasining sememasi tarkibida «yozuvchi», «shoir», «hikoyanavis», «olim», «ixtirochi» kabi qator semalar mujassamlangan. Demak, uning ma'no ko'lamini ancha keng. Kontekst ichida esa **muallif** sememasining shu semalaridan biri aktuallashadi, qolganlari real lashmaydi. Masalan, roman, hikoya kabi nasriy asarlar haqida gap ketganda **muallif** leksemasi faqat «yozuvchi» ma'nosida qo'llanadi, demak, **yozuvchi** leksemasining kontekstual sinonimiga aylanadi, kontekstdan tashqarida esa bu ikki so'z sinonim

bo'la olmaydi, chunki ularning ma'no ko'lami o'zaro teng emas.

Tilda leksik ma'nolari o'zaro teng bo'lib, farqlovchi senialari bo'lmagan leksemalar ham uchraydi: *so'roq* va *savol*, *xabar* va *darak*, *tema* va *mavzu*, *nom* va *ot* kabi. Tilshunoslikda bu tipdagi leksemalar *absolut sinonimlar* yoki *leksik dubletlar* deb ikki xil nomlanmoqda [27, -109].

103- §. Leksemalarning sinonim bo'la olmaydigan holatlari

Quyidagi holatlarda leksemalar o'zaro sinonim bo'la olmaydi:

1. Turli turkum leksemalari: ot bilan sifat, sifat bilan fe'l va b.lar.
2. Bir turkum leksemalarida keng tushuncha nomlari bilan tor tushuncha nomlari. Bunday holat ko'proq terminologiyaga xosdir. Masalan, botanikada **tur** va **xil** terminlarining tushuncha doirasi teng emas: **tur** termini urug'dosh bo'lgan bir necha *xil* va *navlarni* o'z ichiga olgan takson tushunchasini ifodalaydi, ayni paytda **turlar turkumlarga**, **turkumlar** esa **oilalarga** birlashadi. Shunga ko'ra **tur** va **xil**, **tur** va **turkum** kabi sinonimik qatorlar bo'iishi mumkin emas.
3. Ijtimoiy mohiyati teng bo'lmagan hodisa-voqeliklarning nomlari: *qozi* va *sudya*, *mirshab* va *militsioner* kabilar. Bularan **qozi** va **mirshab** leksemalari feodal tuzumdagi voqelikni, **sudya** va **militsioner** leksemalari esa hozirgi demokratik tuzumga xos voqelikni nomlaydi.

104- §. Sinonimiyaning turli leksik qatlamlarga mansub bo'lishi

Sinonimik munosabatda bo'lgan so'zlar o'zbek tili lug'at boyligining turli leksik qatlamlariga mansubdir. Masalan, *anglamoq* (o'zb.) — *tushunmoq* (o'zb.); *go'zal*(umumtil) — *suluv* (dial.); *husn* (ar.) — *chiroy* (f-t.); *xat* (ar.) — *maktub* (ar.) — *noma* (f-t.); *kishi* (o'zb.) — *odam* (ar.); *ko'k* (o'zb.) — *osmon* (t-f.) — *falak* (ar.); *ana/iz* (r-bl) — *tahld* (ar.); *tema* (r-b.) — *mavzu* (ar.) kabi.

105- §. Sinonimiya va polisemiya

Sinonimiya va polisemiya o'rtasida ma'lum bog'lanish bor. Xususan, polisemantik leksema har bir ma'nosi bilan boshqa-boshqa sinonimik qatorlarga kirishi mumkin: o/ovyoqmoq va o'Yyoqmoq (sinonimlar: *olov* va *o't*), quyosh *olovi* va quyosh *harorati* (sinonimlar: *olov* va *harorat*), *o/dv* yigit va *g"ayratli* yigit (sinonimlar: *olov* va *g"ayratli*): bunda *olov* leksemasining «predmet» semasi so'nib, «belgi» semasi faollashgan.

Sinonimlar nutqda muhim uslubiy vosita sanaladi: ular nutqning ravon va ta'sirli bo'lishini, fikrning aniq va obrazli chiqishini ta'minlaydi.

I z o h . Sinonimiya hodisasi frazemalar va grammatik birliklar (morfemalar, so'z birikmalari va gaplar) doirasida, shuningdek, leksema va frazema munosabatlarida ham uchraydi. (Bu haqda «Frazeologiya» va «Grammatika» bo'limlariga qaralsin).

Tekshirish savollari va topshiriqlar

1. Sinonimiya nima?
2. Sinonimiya hodisasining so'z turkumlariga munosabati qanday?
3. Sinonimik qator va dominanta haqida ma'lumot bering.
4. Leksik sinonimlarning qanday turlari bor?
5. Ma'no sinonimlari, uslubiy sinonimlar va nutqiy sinonimlar qanday farqlanadi?
6. Qanday holatlarda kontekstual sinonimlar yuzaga keladi?
7. Absolut sinonimlar yoki leksik dubletlar haqida ma'lumot bering.

8. Qanday holatlarda leksemalar sinonimik munosabatda bo'lmaydi?
9. Sinonimiya va polisemiya o'rtasida qanday bog'lanish bor?
10. Sinonimiya hodisasi tilning qaysi sathlarida uchraydi?
11. Sinonimlarning uslubiy vosita sifatidagi rolini tushuntiring.

Tayanch tushunchalar

Sinonimiya — leksemalarning bir xil ma'no anglatishiga ko'ra gu ruhlanishi.

Sinonimik qator (sinonimik uya) — bir ma'no anglatishiga ko'ra guruhlangan sinonim so'zlar yig'indisi.

Dominanta — sinonimik qatordagi betaraf ma'noli so'z.

Ma'no sinonimlari - bir umumiy ma'noga ega bo'lsa-da, ma'no qirralari bilan farqlanuvchi sinonimlar.

Uslubiy sinonimlar — leksik ma'nolari ijobiy yoki salbiy munosabat ifodalovchi semalar bilan qoplangan sinonimlar.

Nutqiy sinonimlar — nutqning u yoki bu turiga xoslanganligi bilan farqlanadigan sinonimlar.

LEKSIK ANTONIMIYA

Adabiyotlar: 4 [74], 11 [35-41], 26 [47-55], 27 [120-126], 32 [73-74], 73 [56-58], 113 [5—17].

106-

§. Leksik antonimiya

Leksik antonimiya leksemalarning bir-biriga zid ma'no anglatishi asosida guruhlanishidir: *oq* va *qora*, *qalin* va *yupqa* kabi.

Antonimiya hodisasi, asosan, bir so'z turkumi leksemalari doirasida yuz beradi¹¹².

Sifatlarda: a) hajrn belgisiga ko'ra: *katta* va *kichik*, *baland* va *past*; b) harorat belgisiga ko'ra: *issiq* va *sovuq*; d) yosh belgisiga ko'ra: *yosh* va *qari*; e) xarakter-xususiyat belgisiga ko'ra: *saxiy* va *xasis*, *hotir* va *qo'rqqoq*, *aqlli* va *ahmoq*; f) shakl belgisiga ko'ra: *to'g'ri* va *egri*; g) maza-ta'm belgisiga ko'ra: *achchiq* va *shirin* kabi.

Payt, holat, miqdor ma'noli leksemalar doirasida ham antonimiya hodisasi keng tarqalgan: a) *kecha* va *ertaga*, *avvalva keyin* (payt belgisiga ko'ra); b) *tez* va *sekin*, *arang* va *bemalol* (holat belgisiga ko'ra); d) *ko'p* va *oz*, *mo'l* va *kam* (miqdor belgisiga ko'ra) va b.lar. Bunday leksemalarning sifat va ravish turkumiga mansubligi keyingi yillarda birqadar munozarali bo'lib qolmoqda.

Otlarda: a) belgi otlarida: *boyluk* va *kambag'allik*, *botirlik* va *qo'rqqoqlik*; b) qarama-qarshi tomon nomlarida: *sharq* va *g'arb*, *janub* va *shimol*; d) fasl nomlarida: *yoz* va *qish*, *kuz* va *bahor*, e) sutkaning qarama-qarshi tomonlarini ifodalovchi nomlarda: *kecha* va *kunduz*, *long* va *shorn* kabi.

Fe'llarda: a) qarama-qarshi harakat ma'nolarini ifodalovchi Te'llarda: *bormoq* va *kelmoq*, *kirmoq* va *chiqmoq*; b) sifat yoki ravishdan yasalgan fe'llarda: *kengaymoq* va *toraymoq*, *ko'paymoq* va *ozaymoq*, *sekinlashmoq* va *tezlashmoq* kabi.

Ba'zan fe'lning sifatdosh shakli sifat turkumidagi leksema bilan antonimik munosabatlarga kirishishi mumkin: *o'qigan* va *bilimsiz*, *o'qimagan* va *bilimli* kabi.

Antonimiya hodisasi sifat turkumida keng tarqalgan, ot va fe'llarda biroz kamroq uchraydi, olmosh va sonlarda esa bo'lmaydi (ayrim kontekstual holatlar bundan mustasno).

107-

§. Kontekstual antonimiya

Kontekstual antonimiya o'zaro zid ma'no ifoda etmagan leksemalarning

ma'lum kontekst ichida so'zlovchi yoki muallif tomonidan antonimik munosabatlarga kiritilishidir. Buni quyidagi she'riy misralartahlilida ko'rish mumkin:

Ushoq **qand** oq **tuzga** monand erur,

Va lekin biri **tuz**, biri **qand** erur.

(A.Navoiy)

Aytur so'zni **ayt**,

Aytmas so'zdan **qayt!**

(A.Navoiy)

Sichqonlarga nisbatan

Poyloqchiman **to'g'riman.**

Ko'rsam tekin go'sht ba'zan

Chidolmayman — **o'g'riman. (O.Q.)**

Bu misollarda qo'llangan **qand** va **tuz, ayt** va **qayt** hamda **to'g'ri** va **o'g'ri** so'zlari asiida (tilda) antonimlar emas, ammo birinchi misolning ikkinchi misrasida **tuz** va **qand** leksemalari muallifning leksik qo'llashi natijasida «*achchiq*» va «*shirin*» (demak, «*yaxshi*» va «*yomon*») ma'nolarini, ikkinchi misoldagi **ayt** va **qayt** leksemalari «ayt» va «aytma» degan zid ma'nolarni, uchinchi misoldagi **to'g'ri** va **o'g'ri** leksemalari esa «o'g'ri emas» va «ö'g'ri» ma'nolarini ifoda etib, kontekstual antonimiya hosil qilgan (bunda *to'g'ri* leksemasi otlashgan).

Bunday qo'llanish olmoshlarda va sonlarda ham uchraydi: *Bir u deydi, bir pu deydi*, deganda **u** va **bu** olmoshlarida kontekstual zidlanish bor.

108- §. Antonomik juftlik

Leksik antonimiya ikkita leksema orasida yuz beradi, bu ikki so'z *antonimik juftlikni* hosil qiladi, ammo antonimik juftlik jüft so'z degan gap emas. Qiyos qiling: *katta* va *kichik* — antonimik juftlik (undagi har bir so'z — mustaqil leksema), *katta-kichik* — bitta juft so'z, u umümlashgan bitta ma'noga ega. Demak, *katta* va *kichik* zid ma'noli ikkita leksema bo'lganligi uchun, ular bir-biriga nisbatan antonimlardir, *katta-kichik* juft so'zi esa antonimlar ishtirokida yasalgan bitta leksemdir, binobarin, bitta leksemaning yolg'iz o'zi antonim hisoblanmaydi. Shuningdek, **bor** va **borma** . kabi so'z shakllari ham antonimlar deb qaralmaydi, chunki antonim bo'lish uchun, yuqorida aytib o'tilganidek, albatta ikkita so'z (leksema) mavjud bo'lishi, bu ikki so'z o'zaro zid ma'no ifodalashi shart, **bor** va **borma** esa ikkita leksema emas, baiki bitta **bor** leksemasining (fe'lning) bo'iishli {*bor*} va bo'lishsiz [*borma*] shakllari, xolos. Demak, bunda ham antonimik juftlik

yo'Q-

109- §. Enantiosemiya

Enantiosemiya bitta leksema ma'nosida nutqiy muhit talabiga ko'ra zidlanishning ifodalanishi. Chunonchi, *ofat* so'zining ma'nosi «faiokat», «balo»dir, ammo u «Ulug' yo'l» romanidagi birepizodda shu ma'noga zid ravishda «go'zal», «maftunkor» ma'nolarini anglatgan: «Adibaxon alifday nozik, yuzi tiniq, oq, yirik ko'zlari ustidagi ingichka qoshlari *ofat ...*»^m. Tabiiyki, bunday holatda ham antonimiya yuzaga kelmaydi.

Oybek. Asarlar. 8- tom. — T'i G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1973, 176- b.

Antonimiya va polisemiya hodisalari o'zaro bog'liqdir: ko'p ma'noli leksema o'zining bosh ma'nosi bilan bitta antonimik juftlikka, hosila ma'nosi bilan esa boshqa antonimik juftlikka kirishi mumkin. Masalan: *achchiq qalampirva shirin olma* birikmalarida **achchiq** va **shirin** leksemalari o'zlarining *bosh* ma'nolari orqali antonimik munosabatga kirishgan; *achchiq gap* va *shirin gap* birikmalarida esa *achchiq* va *shirin* leksemalarining hosila (ko'chma) ma'nolari antonimiyaga asos bo'lgan.

III- §. Antonimlarni belgilash mezonlari haqida

Tilshunoslikda antonimlarni belgilash mezonlari bo'yicha munozarali qarashlar ham bor. Xususan, ayrim manbalarda *opa* va *singil*, *aka* va *uka*^A *tog'a* va *xola*¹⁵ kabi so'zlar antonimlar deb baholanadi. Shu soha bo'yicha maxsus ilmiy tadqiqot ishlari olib borgan B.Isabekov esa ulami antonimlar emas, korrelativ so'zlar deb baholaydi, buni yuqoridagi leksemalarning ma'nolari qarama-qarshi emas, balki bir-

biriga juda yaqindir deb asoslaydi¹¹⁸⁸.

Fe'lining bo' 1 ish 1 i va bo'lishsiz shakllari (*hordi va bormadi, boray va bormay, ko'rgan va ko'rmagan* kabi formalari) ayrim adabiyotlarda «antonimlarning alohida bir tipi...» deb qaraladi⁷, biroq tilshunos Sh.Rahmatullayev bu fikrga qo'shilmaydi. Uningcha, «Oddiy inkorning o'zi hali antonim emas. Masalan, *ayt va aytma, aytar va aytmas* kabilar biri ikkinchisining inkori. Ammo ularni o'zaro antonimlar deb bo'lmaydi. Asli bular ikki leksema emas, balki ayni bir leksemaning ikki (bo'lishli va bo'lishsiz) shakllaridir. Antonimiya esa ikki leksema orasidagi ma'no munosabatidir...» [27, -122j. Antonimiyani ayni shunday tushunish ayrim ilmiy manbalarda ham bor¹⁸. Mazkur darslikda ham antonimiyaga shu pozitsiyadan yondashildi.

Antonimiya mezonini belgilashda Sh. Rahmatullayev, N. Maniatov va R.Shukurovlar tomonidan tavsiya etilgan **mantiqiy markaz** prinsipiga tayanish yaxshi natija beradi. Bu prinsipga ko'ra ikkita ma'no o'rtasidagi oraliq tushuncha (mantiqiy markaz) aniqlanadi va shu markazning ikki tomonidan o'rin olgan tushunchalar o'zaro antonimik munosabatlarda deb qaraladi. Masalan, *kuz* bilan *bahor* orasida *qish* bor, demak, *kuz* va *bahor* leksemalari o'zaro antonimlar deb qaraladi, ammo *kuz* bilan *qish* — antonim leksemalar emas, chunki bu ikki leksema orasida oraliq tushuncha (mantiqiy markaz) yo'q; shuningdek, *qish* bilan *bahor* antonim emas (oraliq tushuncha yo'q), *qish* bilan *yoq* ~ antonimlar (oraliq tushuncha — «bahor»); *kecha* bilan *bugun* - antonimlar emas (oraliq tushuncha yo'q), *kecha* va *ertaga* - antonimlar (oraliq tushuncha — «bugun»); *o'tmish* va *hozir* antonimlar emas (oraliq tushuncha yo'q), *o'tmish* va *kelajak* — antonimlar (oraliq tushuncha — «hozir») kabi. Bunday munosabatlarni quyidagi sxema (chizma) tarzida ifodalash mumkin (mantiqiy markaz o'rnida M harfi qo'rilangan).

antonim

M

ertaga

kecha

bugun

antonim emas

antonim emas

Ba'zan mantiqiy markazning ikki tomonida bir nechtdan antonimik juftliklar bo'ladi: **a'lo** (juda yaxshi) — **yaxshi-o'rta** (M) — **yomon-juda yomon** kabi. Buni sxemada shunday ifodalash mumkin:

2- antonimik juftlik

M

172

I

o'rta

a'lo

yaxshi

yomon juda yomon

Bunday hollarda o‘z ma’nosiga ko‘ra mantiqiy markazdan teng uzoqlikda joylashadigan so‘zlar o‘zaro antonimik juftlik hosil qiladi.

Fast nomlari orasidagi antonimiyani quyidagi sxema tarzida ifodalash mumkin.

1- antonimik juftlik

+ M+-

antonimlar

antonimlar

ernas

110- §. Antonimiya va polisemiya

yoz

emas

p

3

- j

kuz

M

M

c

o

4—*

c

03

c

o

c

03

antonimlar	qish	antonimlar
emas		emas

bahor

2-

antonimik juftlik

Antonimik munosabatda bolgan ayrim leksemalar orasida mantiqiy markaz bo‘ladi-yu, ammo uni nomlovchi so‘zning o‘zi bo‘lmaydi. Masalan, *kulgiva yig‘i* leksemalari orasidagi mantiqiy markazni bildiruvchi maxsus so‘z tilda yo‘q, ammo oraliq hodisaning o‘zi bor: u kishining kulmasdan, yig‘lamasdan turgan normal holatidir, demak, ana shu holat (ekstralingvistik omil) mantiqiy markaz sifatida tasavvur qilinadi [113, -9—12].

112- §. Antonimlarning uslubiy vosita sifatidagi tavsifi

Leksik antonimlar muhim uslubiy vositalardir. Ular matnda qarshi-lantirish (antiteza) vositasi rolini bajaradi, shu orqali hodisa va holatlardagi qarama-qarshiliklarni, ayrim obraz va personajlarning ichki dunyosidagi ziddiyatlarning badiiy talqinini ta‘minlaydi.

Tinglar edim betinim Uzun tunlar yotib jim.

Seza olardim kuchin,

Ko‘pi yolg‘on, ko‘pi chin.

(H.O.)

Ilmii odamga ulug'lik hamdam, **Ilmsiz** qozini eshak deb aytma,
Chunki bu eshakka tuhmatdir beshak.
(H.Deh.).

Jahonning **shodligi** yig'ilsa butun,
Do'stlar diydoridan bo'lolmas ustun.
To'lur **g'am-g'ussaga** dilning kosasi,
Qadrdon do'stlardan judo bo'lgan kun.
(Rud.)

Antonimlar maqol va matal janrlarida ham muhim uslubiy vosita sanaladi — hayotiy tajriba umumlashmalarini maqol va matallar tiliga xos uslubda ta'sirchan ifodalash imkonini yaratadi:

Yozgi mehnat — **qishki** rohat.

» Mehnatdando'stortar, g'iybatdan — **dushman**.

Do'st achitib gapirar, **dushman** - kuldirib.

Yaxshi do'st — jon ozig'i,

Yomon do'st — bosh qozig'i.

Donoga ish — shonu shuhrat,

Nodonga ish — g'amu kulfat.

I z o h. Antonimiya hodisasi frazemalar va morfemalar doirasida, shuningdek leksema va frazemalar munosabatida ham uchraydi (Bu haqda «Frazeologiya» va «Morfemika» bo'limlariga qaralsin.)

Tekshirish savollari va topshiriqlar

1. Antonimiya nirna? Antonimik juftlik-chi?
2. Antonimiya hodisasining so'z turkumlariga munosabati qanday?
3. Kontekstual antonimiya haqida ma'lumot bering.
4. Qanday holatlarda antonimiya hodisasi yuz bermaydi?
5. Antonimiya va enantiosemiya hodisalarini tushuntiring.
6. Antonimiya va polisemiya o'rtasidagi bog'lanishni tushuntiring.
7. Antonimiya hodisasi bilan bog'liq qanday munozarali masalalarni bilasiz?
8. Antonimiya hodisasining mezoni sifatida qaraladigan *mantiqiy markaz* haqida ma'lumot bering.
9. Antonimlardan qanday uslubiy vosita sifatida foydalaniladi?

Tayanch tushunchalar

Antonimiya - leksemalarning bir-biriga zid ma'no anglatishi asosida guruhlanishi.

Antonimik juftlik — o'zaro qarama-qarshi ma'noli ikki so'z.

Kontekstual antonimiya — tilda antonimik munosabatda bo'lmagan so'zlarning ma'lum kontekst doirasida antonimik munosabatga kiritilishi.

Enantiosemiya — bitta leksema ma'nosida nutqiy muhit taqozosi bilan zidlanishning ifodalanishi.

Mantiqiy markaz - ikki ma'no o'rtasidagi oraliq tushuncha.

LEKSIK OMONIMIYA

Adabiyotlar: 4 [70-72], 11 [41-45], 26 [29-39], 32 [77-81], 112 [5-15],

Leksik omonimiya — leksemalarning ifoda planidagi (talaffuzi va yozilishidagi) tenglik hodisasi. Masalan, *o* Y («olov») - *o't* («maysa»), *kamar* («qayish, ko'ndän ishlangan belbog'») — *kamar* («daryo, tog'larda suv o'yib ketgan chuqur joy») kabi.

Leksik omonimiyada ikki xil hodisa mavjud: omonimlar va omofor- malar.

1. **Omonimlar** shakli bir xil, ma'nolari har xil (o'zaro bog'lanmagan) leksemalardir (yuqoridagi misollar). ular *omonim omoleksemalar* deb ham ataladi. (27,128-b.). Bunday omonimlarning ko'pchiligi bir so'z turkumiga mansubdir, shu sababli ularning nutqdagi grammatik shakllari harri bir xil bo'ladi. Qiyos qiling: ot («ism») — *otim, oting, oti; otni, otning, otga..Mab\,ot* («hayvon») — *otim, oting, oti; otni, otning, otga...* kabi. Yana: *bo'sh* (sifat) — «ichiga hech narsa solinmagan»: *bo'sh chelak* kabi; *bo'sh* (sifat) — «tarang tortilmagan»: *arqonni bo'sh tortib bog'lamoq* kabi.

Bu tipdagi omonimlar (omonim omoleksemalar) turli so'z turkumlariga mansub bo'lishi ham mumkin. Bunday paytda omonimik munosabatga kirishayotgan so'zlar shakllanish tizimiga ega bo'lmasliklari kerak. Masalan, *tabiiy* (sifat) va *tabiiy* (modal so'z): 1) *U tabiiy fanlarga ko'proq qiziqadi.* (Bu gapda *tabiiy* - sifat, aniqlovchi); 2) *So'zamol, badavlat qori tog'aning birdan ko'zyumib sukutga botishining sababini, tabiiy, Yo'lchi tushunmadi* (Bu gapda *tabiiy* — modal so'z, kirish so'z).

2. **Omoformalar** ayrim grammatik shakllaridagina teng keladigan leksemalardir. Ular *omoforma omoleksemalar deb* ham nomlanadi [27, -129]. Masalan, *sur{oV*. «qorako'l teri navi») va *sur* (sifat: «och kulrang») leksemalari ayni shu shaklda lug'atga kiritiladi, biroq ot turkumidagi *sur* leksemasi turlanganda (*urni,urning, surga...* kabi) *sur* (ot) va *sur* (sifat) o'rtasidagi shakliy tenglik yo'qoladi. Demak, bu ikki leksema o'rtasidagi shakliy tenglik 12 — Hozirgi o'zbek adabiy tili 177 ot turkumidagi *sur* so'zi bosh kelishik shaklida bo'lgandagina saqlanib, boshqa shakllarida yo'qoladi, shu xususiyati bilan omoforma omoleksemalar omonim omoleksemadan farq qiladi.

O't (ot:«olov») va *o* 7 (fe'ning ikkinchi shaxs buyruq maylidagi shakli) munosabatida boshqacharoq holat kuzatiladi: $\emptyset Yfe'l$ shakli lug'atga *o'tmoq* shaklida kiritiladi, binobarin, *o't* (ot) va *o'tmoq* (fe'l) o'rtasidagi shakliy tenglik yo'qligi ma'lum bo'ladi, shunga qaramay fe'ning ikkinchi shaxs buyruq maylidagi *o't* shakli bilan otning bosh kelishigidagi *o't* shakli omoforma omoleksemalar sanaladi. Bu leksemalardagi omoforma munosabati $\emptyset 7/\langle g(\text{sening } o'ting) \text{ va } o' \text{ting} (\text{siz } o'ting) \text{ kabi shakliy tenglikda ham yuzaga keladi, ammo } o'tni, o'ting(\text{otning kelishik shakllari}) \text{ va } o'tgin, o'tsin (\text{fe'ning buyruq mayli shakllari}) \text{ kabi holatlarda omoforma paydo bo'lmaydi. Demak, omoforma bo'lish turli so'z turkumlariga mansub leksemalarning ayrim grammatik shakllarigagina xos.}$

Omoformalarda negizga qo'shilayotgan affikslar ham shaklan teng bo'ladi, shunga ko'ra bunday qo'shimchalar omoaffikslar sanaladi. Qiyos qiling: *o'ting* («-ing») — otning egalik kategoriyasiga mansub affiks) — *o'ting* («-ing») — fe'ning buyruq mayliga mansub affiks) kabi.

114- §. Omonim omoleksemalarning turlanish va tuslanish sistemalariga munosabati

Omonim omoleksemalar nutqda turlanib yoki tuslanib turli shaldlarga kiradi. Qiyos qiling: *bog'-1* (ot turkumi: «mevazor, daraxtzor») va *bog'-2* (ot turkumi: «beda, o't bog'lami»). Bu ikki ot nutqda turlanib, o'zaro teng bo'lgan so'z formalari (grammatik shakllarni) hosil qiladi:

bog'-1: bog'ni, bog'ning, bog'ga, bog'lar... kabi.

bog'-2: bog'ni, bog'ning, bog'ga, bog'lar... kabi.

Bunday shakllar so'z formalari sanaladi. So'z formalariidagi tenglik omoforma omoleksemalarga ham xos (yuqorida ko'rib o'tildi). Demak, nutqda omonimlar ham, omoformalar ham *so'z formalari omonimiyasini* yuzaga keltirishi mumkin.

115- §. Omonimlarning yuzaga kelish sabablari

Omonimlarning yuzaga kelish sabablari har xildir. Xususan:

1. Tilda azaldan mavjud bo'lgan ayrim so'zlarning shakllari tasodifan teng bo'lib qoladi: *baqa* («qurbaqa») va *baqa* («suv tegirmonining parrakdan harakat olib, tegirmon toshini aylantiruvchi metall qismi»).

2. Bir ma'noli so'z leksik ma'noning ko'chishi oqibatida ko'p ma'noli so'zga aylanadi, keyinroq bosh ma'no va hosila ma'no o'rtasidagi bog'lanish unutilib, bir so'z negizida ikkita boshqa-boshqa leksema paydo bo'ladi: *kun* («quyosh») — *kun* («sutka», «kun chiqqandan yana kun chiqqungacha bo'lgan vaqt») kabi.

3. Boshqa tillardan o'zlashtirilgan ayrim leksemalar o'zbek tilidagi u yoki bu leksemaga shaklan teng bo'lib qoladi: *toy* (o'zb. «otning ikki yashardan kichik bolasi») - *toy* (f-t: «katta to'p qilib taxlab yoki bosib bog'langan mol va shu tarzidagi mol o'lchovi»).

4. Boshqa tillardan o'zlashtirilgan leksemalar orasida shaklan teng bo'lgan so'zlarning uchrashi omonimiyaga olib keladi: *rasm* (arabcha: «surat») — *rasm* (arabcha: «urf-odat»).

5. Leksemalar yasalishi ham ba'zan omonimlarni keitirib chiqaradi: *qo'noq* («tariq») — *qo'noq* (qo'n+oq: «mehmon») kabi.

116- §. Omonimiya va polisemiya

Omonimiya va polisemiya hodisalari o'rtasida ma'lum o'xshashlik va tafovutlar bor. O'xshashligi: omonimiyada ham, polisemiyada ham ifoda plani (shakli) bir xil bo'ladi, har ikki holatda birdan ortiq ma'no ifodalanadi.

Farqlari: omonimiyada shakli bir xil bo'lgan ikki yoki undan ortiq so'z (leksema) nazarda tutiladi; polisemiyada esa bir necha ma'nosi bor bo'lgan bitta leksema haqida gap boradi. Omonim leksemalarning ma'nolari har xil bo'ladi, bu ma'nolar o'rtasida bog'lanish yo'q. Ko'p ma'noli so'zning ma'nolari ham har xildir, ammo ular o'rtasida bog'lanish bor: ular ma'no ko'chishi asosida yuzaga kelgan bo'ladi. Qiyos qiling:

bö'z (1) — «gazlamaning bir turi». bo'z (2) — «o'simlikning bir turi».

Bular shakli bir xil, ammo ma'nolari har xil bo'lgan ikkita leksema (omoleksemalar) hisoblanadi.

Bel — 1) «umurtqa pog'onasining pastki qismi»; 2) «odam gavdasining o'rta qismi»; 3) «biror predmetning o'rta qismi» (*tog'ning belt*).

Bunda bitta *bel* leksemasining uchta ma'nosi berilgan, bu ma'nolar o'rtasida

bog'lanish mavjud.

117- §. Leksik omonimiyaga yondosh hodisalar

1. Omofonlar — talaffuzi bir xil, yozilishi har xil bo'lgan leksemalar: *to 'rt* (son turkumidagi so'z) — *tort* (ot turkumidagi so'z: «konditer mahsuloti»), *to'n* («kiyim») — *ton* («tovush toni»), *bob* (talaffuzda: bop) - *bop* kabi.

179

2. Omograflar — yozilishi bir xil, talaffuzi har xil boigan leksemalar: *soya* («quyosh nuri tushmaydigan salqin joy») — *soya* («dukkakli o'simlikning bir turi va uning doni»), *roni* (oyna o'rnatilmagan deraza) - *rom* (spirtli ichimlikning bir turi) kabi.

Tilda urg'usining o'rni bilan farq qiladigan, ammo bir xil yoziladigan leksemalar hanrbor: *atlas* («material») — *atlas* («geogr. atlas»), *fizik* («fizik hodisa») — *fizik* (fizika mutaxassisi) kabi. Bular urg'u belgisisiz yozilganda omograflar sanaladi, urg'u belgisi qo'yilganda (*atlas* va *atlas*, *fizik* va *fizik* kabi grafik shakllarga kiringanda) esa omograf bodmaydi. Biroq bunday holatlar tilshunoslikda maxsus nomga ega emas [27, -137; 112, -13].

118- §. Omonimlar va omoformalarning uslubiy vosita sifatida qo'llanishi (paronomaziya)

Omonimlar va omoformalar til va nutqda o'ziga xos uslubiy vositalar rolini bajaradi: misralarning qofiyalanishini, tuyuq va askiya janrlariga xos so'z o'yinini (tajnisni) ta'minlaydi, shu asosda badiiy asarga husn bagdsh- laydi. Masalan:

Bir parcha o't bodib bunda kun Paxtasini ishlaydi har kun.

(H.O)

Uyimda kunduzi vaqt erdi choq tush,

Yotib uyqumda ko'rdim bir ajib tush.

Qo'pol do'q qildi bir mansabga mag'rur,

Dedim: o'pkangni bos, bir parda past tush.

(Hab.)

Yaxshilar insonning ko'nglini bezar,

Yomonlar fe'lidan odamlar bezar,

Insonga oy olib bergandan ko'ra,

Kishi ko'nglini toddir, bekumush bezar.

(V.Sa'd.)

Tushma qallob to'riga,

Odqizsa ham to'riga.

Odam qovun emasdir Qarab bilsang to'riga.

(Z.Sh.)

1. Omonimiya nima?
2. Lug'aviy omonimiyaning qanday turlari bor?
3. Leksik omonimiyaning turlari haqida ma'lumot bering.
4. ' Omonimlar va omoformalar (omonim omoleksemalar va omoforma omoleksemalar) qanday farqlanadi?
5. Omonimlarning so'z turkumlariga munosabati haqida ma'lumot bering.
6. Omonimlar qanday yuzaga kelgan?

7. Omonimiya va polisemiya qanday farqlanadi?
8. Omonimlarga yondosh boigan qanday hodisalar bor?
9. Omonim va omoformalarning uslubiy vosita sifatidagi roli haqida aytib bering.

Tayanch tushunchalar

Omonimiya — til birliklarining ifoda planidagi tenglik hodisasi.

Leksik omonimiya — omonimiya hodisasining leksemalar doirasidagi ko'rinishi.

Omoformalar - ayrim grammatik shakllari o'zaro teng bo'lgan leksemalar.

Omonimlar — talaffuzi bir xil, yozilishi har xil bo'lgan leksemalar.

Omoqraflar — yozilishi bir xil, talaffuzi har xil bo'lgan leksemalar.

PARONIMIYA

Adabiyotlar: 26 [55-59], 27 [141-142], 32 [81].

119- §. Paronimiya

Paronimiya (yun. *para* — «yonida» + *onyma* — «nom») — ikki yoki undan ortiq leksemalarning talaffuzda o'zaro o'xshash, ohangdosh bo'lishi. Bunday o'xshashlik, odatda, har ikki (yoki uch) leksema tarkibidagi tovushlarning fizik-akustik yaqinligidan kelib chiqadi. Masalan, *arqon* va *arkon*. Bu ikki so'z tarkibidagi 5 ta tovushdan 4 tasi ayni bir xil fonema- lardir, ammo ulardan birinchisida «q», ikkinchisida esa «k» fonemalari qatnashgan. Bu ikki fonemaning biri («q») chuqur til orqa, ikkinchisi («k») esa sayoz til orqa, ikkalasi ham jarangsiz, portlovchi undoshlardir, demak, uyardagi fizik-akustik va artikulatsion belgilar bir-biriga juda yaqin, shuning uchun *arqon* va *arkon* leksemalari talaffuzida bir-biriga o'xshashlik bor. *Taqya* («sidirg'a matodan tayyorlangan do'ppi») va *takya* («odamlar to'planib ulfatchilik qiladigan joy»), *sallox* (qassob) va *saloh* («to'g'rilik», «vijdonlilik») so'zlarida ham shunday; *bayon* va *boyon* so'zlarida esa «a» va «o» unlilarining quyi keng ekanligi, urg'usiz bo'g'inda qo'llanganligi bu ikki so'zning talaffuzidagi o'xshashlikka, demak, paronimiyaga sabab bo'lgan. Biroq *arpa* va *arfa* so'zlarida bunday o'xshashlik, ohangdoshlik yo'q, chunki ulardagi «p» va «f» undoshlarining «portlash («p»da) va sir'galish («f»da) belgilari talaffuzda sezilarli darajada farqlanadi, buning ustiga bu leksemalarning so'z urg'usi ham har xil joylashgan (*arpa* va *arfa* kabi). Demak, so'z tarkibidagi bir tovush bilan farqlanish doimo paronimiyaga olib kelavermaydi. Aks holda tildagi kvaziomonimlarning (minimal juftliklarning) barchasini paronimlar deb baholashga to'g'ri kelardi: *boy- poy-toy*, *bosh-tosh-mosh*, *til-tish*, *ish-in-ip* kabi. Bunday so'zlar qatori ko'p bo'g'inli so'zlar hisobiga yana-da ortadi: *daraxt-karaxt*, *paxta-taxta*, *tomon-somon* kabi. Bu hoi, tabiiyki, paronimiya hodisasini cheksiz qilib qo'yadi.

Yuqoridagi mezonni (tovushlardagi fizik-akustik va artikulatsion yaqinlikni hamda aksentologik umumiylikni) yasama so'zlar paronimiyasiga ham tatbiq etsa bo'ladi. Xususan, *yolqin* va *yorqin* so'zlarida tovushlar o'xshashligi (o'zakdagi «l» va «r»ning ikkalasi ham til oldi va sonor ekanligi) bu ikki leksema talaffuzining bir-biriga yaqinligini ta'minlagan, ammo *yon* va *yoq* o'zak so'zlaridan yasalgan *yonilg'i* va *yoqilg'i* leksemalarini, *yo'q* va *yoq* o'zak so'zlaridan yasalgan *yo'q/amoq* va *yoqlamoq* so'zlarini paronimlar deyish qiyin, chunki bu so'zlarning o'zagidagi tovushlar artikulatsiyasida hamda fizik-akustik belgilarida sezilarli tafovutlar bor:

«yon» va «yoq»dagi «n» — til oldi, sonor, jarangli; «q» — chuqurtil orqa, portlovchi, jarangsiz; «yo'q» va «yoq»dagi «o'» — o'rta keng, lablashgan; «o» - quyi keng, kuchsiz lablashgan. Ayni shu tafovutii belgilar tufayli *yonilg'i* va *yoqil'gi*, *yo'qlamoq* va *yoqlamoq* leksemalarining talaffuzi paronimiya mezoniga mos emas. Qolaversa, turli o'zakdan bir xil affiks bilan so'z yasash paronimiyaga olib keladi deb qarash⁹ «bog'», «dog'», «yo'g'» o'zak so'zlaridan yasalgan *bog'lamoq*, *dog'lamoq*, *yog'lamoq* so'zlarini, shuningdek, «qaraq» va «qada» o'zak so'zlaridan yasalgan *qaroqchi* va *qadoqchi* leksemalarini ham paronimlar deb tan olishga majbur qiladi, vaholonki, ularning birortasida paronimlik darajasidagi talaffuz uyg'unligi yo'q.

Paronimiyada ba'zan leksemalar tarkibidagi fonemalar miqdori teng bo'lmasligi ham mumkin, ammo ularning talaffuzida bir-biriga yaqinlik, ohangdoshlik bo'lishi shart: *amr*(3 ta fonema) — *amir* (4 ta fonema), *asr*

^m *Qarang*: O'zbek tili leksikologiyasi. Jamoa. — T.: «Fan», 1981, 258- b.

(3 ta fonema) — *asir* (4 ta fonema), *abonent* (7 ta fonema) - *atonement* (9 ta fonema) *diplomat* (8 fonema) — *dimlomant* (9 ta fonema) kabi.

Paronimlar omonimlar va omofonlardan quyidagi belgilari bilan farqlanadi:

1. Paronimlarning talaffuzi bir-biriga yaqin, o'xshash bo'ladi (yuqoridagi misollar). Omonimlarning esa talaffuzi va yozilishi bir xil bo'ladi: *o't* («maysa») va *o't* («olov») kabi.

2. Omofonlarda ham talaffuz bir xildir: *tub* va *tup* (yozuvda) — *tup* va *tup* (talaffuzda). Paronimlarda esa talaffuz teng emas, o'xshash bo'ladi: *ganj* va *ganch* kabi.

Omofonlarda fonemalar miqdori teng bo'ladi, paronimlarda esa ular teng bo'lishi ham, teng bo'lmasligi ham mumkin. Qiyos qiling: *tod* — «kiyim» (3 ta fonema) - *ton* - «tovush toni» (3 ta fonema) - omofonlar; *asr* (3 ta fonema) — *asir* (4 ta fonema) — paronimlar kabi.

3. Paronimlarni so'z variantlari bilan qorishtirmaslik kerak: paronimlar bir so'z turkumiga mansub bir necha leksemalardir: *san'at* va *sanoat* kabi. Variatsiyalar esa bir leksemaning turli ko'rinishlari, xolos: *tomosha* va *tamosho*, *do'ppi* va *to'ppi*, *gado* va *gadoy*, *shohi* va *shoyi* kabi.

Shuni alohida ta'kidlash kerakki, tilshunoslikda paronimiya hodisasi- ning izchil mezonlari yetarli darajada ishlanmagan, shuning uchun bir xil hodisaga har xil baho berish holatlari tez-tez uchrab turadi. Demak, masalaning muammoli jihatlari hali anchagina bor, ularni maxsus tadqiq qilish tilshunoslikning navbatdagi vazifalaridan biri bo'lmog'i kerak.

120- §. Paronimlarning nutqda uslubiy vosita sifatida qo'llanishi (paronomaziya)

179

Paronimlarning nutqda, ayniqsa, badiiy nutqda o'ziga xos uslubiy ahamiyati bor: paronimlarning tovush tarkibidagi o'xshashlik, bir-biriga yaqinlik ba'zan, qisman bo'lsa-da, shakl neytralizatsiyasiga olib keladi, oqibatda ayrim kishilar nutqida ularni farqlay olmaslik holatlari yuz beradi. Bunday holatni payqagan yozuvchilar, shoirlar yoki dramaturglar paronimlardan obraz yoki personajlarning ma'naviy dunyosini, nutqiy saviyasini obrazli qilib ifodalash maqsadida foydalanadilar. Bu hodisa tilshunoslikda *paronomaziya* deb nomlanadi. «Charxpalak» videofilmidan

keltirilgan quyidagi epizodda buni yaqqol sezish mumkin. Unda atrofiga laganbardor yugurdaklarni to'plab olgan bir obro'talab, mansabdor shaxs aroq ichishdan bosh tortgan raqqosa qiz Zulxumor Hamidovaga qarata

shunday deydi: «Mayli, majbur qilmaymiz, bizga bu qizning *sanoati* juda ma'qul.» Bu nutqiy parchada *sanoat* so'zi *san 'at* leksemasi o'rnida qo'llangan bo'lib, u jamiyatda uchrab turadigan ayrim shaxslarning ma'naviy qashshoqligini, tilga befarqligini ifodalash uchun xizmat qilgan. Demak, asar muailifi (Sharof Boshbekov) shu epizodni tasvirlashda *san 'at* va *sanoat* so'zlarining paronimlik munosabatidan juda o'rinli foydalangan.

Atoqli yozuvchi Abdulla Qahhorning «San'atkor» hikoyasida **bo'sa** va **bo'lsa** paronimlaridan uslubiy figura sifatida foydalanilganligining guvohi bo'lamiz. Hikoyada nomi chiqqan ashulachi san'atkorning «bo'sa» so'zini «bo'lsa» deb qo'llagani zalda o'tirgan bir traktorchi tomonidan tanqid qilinadi. Bundan darg'azab bo'lgan san'atkor o'ziga-o'zi deydi: «labingdan *bo'lsa* olsani, e, shakarlab» deganim u kishiga yoqmapti, «bo'lsa» emas, «bo'sa» emish! O'zi bilmaydi-yu, menga o'rgatganiga kuyaman! Senga o'xshagan savodsizlar «bo'sa, bo'masa» deydi. Artist kulturniy odam — gapni adabiy qilib aytadi — «bo'isa, bo'lniasa» deydi».

Hikoyadan keltirilgan bu parchada *bo'sa* va *bo'lsa* paronimlaridan mohirona foydalanish «taniqli ashulachi san'atkorning» istehzoli obrazini yaratishga xizmat qilgan.

Tekshirish savollari

1. Qanday hodisa paronimiya sanaladi?
2. Paronimlar va kvaziomonimlar qanday farqlanadi?
3. Paronimlar va omonimlar qanday farqlanadi?
4. Paronimlar va omofonlar qanday farqlanadi?
5. Paronimlar va so'z variantlari qanday farqlanadi?
6. Paronimiyaga oid qanday masalalar munozarali bo'lib qolmoqda?
7. Paronimiya hodisasining nutqqa ta'siri bormi?
8. Paronomaziya nima?

Tayanch tushunchalar

Paronimiya — ikki yoki undan ortiq leksemaning talaffuzda o'zaro o'xshash, ohangdosh bo'lishi.

Kvaziomonimlar — bir fonemasi bilan farqlanadigan ikkita so'z (minimal juftlik).

So'z variantlari — bir leksemaning tildagi turli ko'rinishlari.

Paronomaziya — jonli so'zlashuvda paronim so'zlarni qorishtirish hodisasidan badiiy nutqda uslubiy maqsadlarda foydalanish.

GIPONIMIYA, GRADUONIMIYA, PARTONIMIYA

Adabiyotlar: 11 [49-51], 19 [22—23, 118—120], 32 [75-77],

121- §. Giponimiya

Giponimiya — lug'at boyligidagi leksemalarning pog'onali (ierarxik) aloqasidan kelib chiqadigan ma'no munosabatlari. Bunday munosabatlarning mohiyati shundaki, torroq tushuncha yoki ma'no ifodalaydigan leksemalar kengroq tushuncha yoki ma'no ifodalaydigan leksemalar bilan tur (giponim) va jins (giperonim) aloqasida bo'ladi, bunday aloqa birlashtiruvchi (integral) semalar orqali amalga oshiriladi. Masalan, *lota* leksemasining ma'nosi *gul* leksemasining ma'no tarkibiga, *mushuk* leksemasining ma'nosi *hayvon* leksemasining ma'no tarkibiga kiradi. Bunday po'gonali (bosqichma- bosqich) munosabat, ayniqsa, u yoki bu fanning

terminologik tizimida keng tarqalgan. Chunonchi, botanikada tar tushunchasi *turkum* tushunchasi tarkibiga, *turkum* tushunchasi *oila* tushunchasi tarkibiga, *oila* tushunchasi *qabila* tushunchasi tarkibiga, *qabila* tushunchasi *sinf* tushunchasi tarkibiga, s/w/tushunchasi esa eng katta taksonomik kategoriya bo'lgan *tip* tushunchasi tarkibiga kiradi. Leksemalar ma'nosidagi ana shunday bog'lanish **gipo-giperonimik** (tur-jins), **partonimik** (butun-bo'lak) munosabati deb qaraladi. Bunday munosabatlar lug'at boyligi ning yoxud undagi ayrim terminologik tizimlarning qurilishini belgilaydigan muhim omillardan sanaladi. Shu yo'l bilan tildagi leksemalarning paradigmatlari (leksemalarning ma'no to'dalari yoki ma'no guruhlari) aniqlanadi. Masalan, «kiyim» mazmunli guruh a'zolari: *telpak, ko'ylak, kastum, shim, tufH* va h.k.lar; «o'simlik» mazmunli guruh a'zolari: *daraxt, buta, o't, suvo'tva* b.lar; «daraxt» mazmunli guruh a'zolari: *terak, tol, qayrag'och, archa, qarag'ayva* b.lar kabi.

Tilning lug'at boyligini tizim (sistema) sifatida o'rganishda leksema-larning gipo-giperonimik munosabatlariga tayanish muhim ahamiyatga ega: u tabiat va jamiyatdagi narsa-predmetlarning, voqea-hodisalarning tildagi nomlari bo'lgan leksemalarning ma'nolarini va shu ma'nolar orqali borliqdagi narsa-hodisalarning o'zlari haqidagi tushuncha-tasavvurlarni umumlashtirish va farqlash imkonini beradi^{12"}.

Graduonimiya — leksemalarning ma'no guruhlari a'zolarida u yoki bu belgining darajalanishi. Bunday darajalanish oppozitsiyaning (zidlanish-ning) bir turi deb qaraladi⁸⁹ va shu qatordagi bosh so'zga nisbatan belgilanadi. Masalan: «yosh» belgisiga ko'ra (bosh so'z ajratib ko'rsatilgan): **buzoq-** tana-g'unajin-sigir; qiz-juvon-ayol, «Belgi»dagi darajalanish asosida: **chiroyli-** suluv-ko'rkam-zebo; «siljish sur'ati» belgisiga ko'ra: **yurmoq-chopmoq-** yugurmoq-yelmoq kabi.

Graduonimiya hodisasini o'z vaqtida Alisher Navoiy ham payqagan va uni turkiy (o'zbek) tilining boyluk ko'rsatkichlaridan biri sifatida izohlagan edi. U o'zining «Muhokamatul-lug'atayn» asarida «yig'lamoq» ma'noli so'zlar guruhini ayni shu darajalanish aspektida talqin qiladi: *yig'lamsinmoq- ingramoq-singramoq-o'kurmoq-hoy-hoyy[g'amoq kabi*⁹⁰". Demak, Alisher Navoiyni shu hodisaning ilk tadqiqotchisi desak bo'ladi.

Keyingi 20-30 yil ichida o'zbek tilshunosligida bu masalaga alohida e'tibor berilmoqda^{12'}.

Leksemalarning ma'no munosabatlarida darajalanish hodisasining o'rganilishi ko'p jihatdan ahamiyatlidir: lug'at boyligining tizim sifatidagi tavsifini berishda, sinonimlar va antonimlar lug'atini tuzishda, lug'aviy birliklarning uslubiy vosita (stilistik figura) sifatidagi qiymatini belgilashda graduonimik tadqiqotlar natijasidan foydalanish mumkin.

123-

§. Partonimiya

Partonimiya leksemalarning ma'no guruhlari dabitun-bo'lak munosabatlarining ifodalanishi. Masalan, avtomobil (butun) - kuzov (bo'lak) - motor

⁸⁹ Qarang: Ne'matov H., Rasulov R. Ko'rsatilgan asar, 108- b.

⁹⁰ I 1-123- b.

Qo'chqo'rtovcv I. So'zlarning Icksik-semantik to'dalari haqida. // ToshDU ilmiy asarlari, 359- chiqishi. — T.: 1969.

PacyjioB P. JleKcitKo-cGManTM'iccKHC rpyrmbi uiarojiOB coctobhmx m hx BajjeitTHoerb. - T., 1991.

Ca-(apoBa P. fnuoiiMMHH b yjõexcKOM siiii.ikc, A Kit. — T., 1990.

(bo'lak) - g'ildirak (bo'lak) va b.lar. Yana: uy (butun) - xona (bo'lak) - ayvon (bo'lak) - koridor (bo'lak). Bularda *avtomobil* (birinchi qatorida) va *uy* (ikkinchi qatorida) leksemalari bosh soʻzlardir. Ayni paytda kuzov (butun) — eshik (boʻlak) — yukdon (boʻlak) — oyna (boʻlak) — bamfer (boʻlak) qatorida *kuzov* leksemasi; xona (butun) — oyna (boʻlak) — eshik (boʻlak) qatorida esa *xona* leksemasi bosh soʻz sanaladi.

Maʼlumki, leksemaning maʼnosida borliqdagi voqea-hodisalarning inson ongidagi inʼikosi ifodalanadi, demak, maʼnolar tizimidagi butun-boʻlak munosabati negizida ham, aslida, borliqdagi butun-boʻlak munosabatlarini tilda ifodalash zarurati yotadi.

Partonimiya hodisasini oʻrganish luʼgat boyligi tizimining «sir»larini ochish, soʻz maʼnolarini aniq va toʻgʻri izohlash nuqtayi nazardan ahamiyatlidir.

Bu hodisa H.Neʼmatov, R.Rasulov, E.Qilichev, B.Qilichev kabi tilshunoslarning ishlarida maʼlum darajada oʻz talqinini topgan.

Tekshirish savollari va topshiriqlar

1. Giponimiya nima?
2. Gipo-giperonimik munosabatlarni qanday tushunasiz?
3. Graduonimiya hodisasi haqida maʼlumot bering.
4. Partonimiya hodisasini tushuntiring.
5. Giponimiya, graduonimiya va partonimiya hodisalarini tadqiq etish- ning qanday amaliy ahamiyati bor?

Tayanch tushunchalar

Giponimiya — luʼgat boyligidagi leksemalarning pogʻonali aloqasidan kelib chiqadigan maʼno munosabatlari.

Giponim — tur tushunchasini ifodalaydigan leksema.

Giperonim — jins (turkum) tushunchasini ifodalaydigan leksema.

Graduonimiya — leksemalarning maʼno guruhlari aʼzolarida u yoki bu belgining darajalanishi.

Partonimiya — leksemalarning maʼno guruhlarida butun-boʻlak munosabatlarining ifodalanishi.

Adabiyotlar: 3 [12-26], 10 [8-16], 11 [51—59], 17 [4-158], 27 [173-175], 29 [69-174],

124- §. Til taraqqiyotining xalq tarixi bilan bogʻliqligi

Oʻzbek xalqi, maʼlumki, eng qadimgi turkiy urugʻ va qabilalardan oʻsib chiqqan, demak, uning tili ham shu urugʻ va qabilalar tili negizida rivoj topgan. Markaziy Osiyodagi turli tarixiy va ijtimoiy-siyosiy jarayonlar, xususan, arablar, moʻgʻullar va ruslar istilosi, qardosh qozoq, qirgʻiz, turkman, tojik xalqlari bilan qoʻshnichilik munosabatlari ham oʻzbek tili taraqqiyotiga jiddiy taʼsir oʻtkazgan, bunda, ayniqsa, turkiy-arab, oʻzbek- arab, oʻzbek-tojik, oʻzbek-qozoq, oʻzbek-qirgʻiz va oʻzbek-turkman bilingvizmi kabi omillarning roli katta boʻlgan. Ana shu tarixiy jarayonlar nuqtayi nazaridan qaralganda, hozirgi oʻzbek tilining lugʻat boyligida ikkita yirik qatlam — oʻz va oʻzlashgan qatlamlar borligi maʼlum boʻladi.

125-§. Oʻz qatlam soʻz!ari

Oʻz qatlam — oʻzbek tili leksikasining umumturkiy soʻzlar va sof oʻzbek soʻzlaridan iborat qismlari.

1. **Umumturkiy soʻzlar** oʻzbek tili leksikasining eng qadimgi lugʻaviy birliklaridir. Ularning aksariyati hozirgi qozoq, qirgʻiz, turkman, ozarbayjon tillarida ham saqlangan. Qiyos qiling: *bosh* (oʻzb.) — *bas* (qoz., qoraq.) - *bash* (qirgʻ., turkm.); *til*(oʻzb., qoz., qirgʻ.) — *dil* (turkm., ozarb., gagauz.); *togʻ* (oʻzb.) — *too* (qirgʻ.) — *tav, tau* (qoraq., qoz.) — *dagʻ* (turkm., ozarb.) kabi.

Oʻzbek tili leksikasidagi umumturkiy soʻzlarning oʻziga xos fonetik va semantik belgilari bor.

OʻZBEK TILI LEKSİKASINING TARIXIY FARAQIYOTI
Fonetik belgilari: a) soʻzlarning koʻpchiligi bir yoki ikki boʻgʻinlidir. Bir boʻgʻinli soʻzlar: *qoʻl, koʻz, bosh, tosh, bir, uch*; ikki boʻgʻinli soʻzlar: *ikki, old, oltin, yetti, ota, ona* va b.lar. Uch boʻgʻinli soʻzlar juda kam: *qoʻrgʻoshin, qumursqa, yigirma* kabi; b) soʻz yoki boʻgʻin boshida undosh tovushlar qatorlashib kelmaydi; d) soʻz oxirida undosh tovushlar yonma- yon qoʻllanishi mumkin, ammo bu hodisa juda kam uchraydi: *ort, ost, ust, toʻrt, qirq* kabi; e) ikki boʻgʻinli soʻzlarning birinchi boʻgʻini toʻla ochiq (o-na, o-ta), boshi yopiq (ku-mush, bo-la), oxiri yopiq (ol-tin, oʻr-dak), toʻla yopiq (bay-ram, bay-roq), ikkinchi boʻgʻini esa boshi yopiq (o-ta, o-na) va toʻla yopiq (ol-tin, ku-mush, si-gir) strukturali boʻladi; f) 188

ikkinchi bo'g'in hech qachon unli bilan boshlanmaydi, ammo unli bilan tugash holatlari keng tarqalgan: ik-ki, yet-ti, bo-ia, ar-pa, bol-ta kabi; g) so'z tarkibida ikki unli yonma-yon kelmaydi; f, h, j, j(dj), ts undoshlari esa umuman qo'llanmaydi; h) r, l, v, ng, g, g', d, z undoshlari so'z boshida uchramaydi; i) e, o' unilari so'z oxirida ishlatilmaydi (ayrim undov so'zlar bundan mustasno); j) urg'u ko'pincha so'z oxiriga tushadi.

Semantik belgilari: umumturkiy so'zlarning aksariyati ko'p ma'nolidir: *bosh* — 1) «odamning boshi»; 2) «ko'chaning boshi»; 3) «ishning boshi»; 4) «bosh agronom»; *ko'z* ~ 1) «odamning ko'zi»; 2) «uzukning ko'zi»; 3) «taxtaning ko'zi»; 4) «derazaning ko'zi» kabi.

Bu qatlamda «qon-qarindoshlik», «inson a'zolari», «uy hayvonlari», «yovvoyi hayvonlar», «parrandalar», «mehnat faoliyati», «uy-ro'zg'or buyumlari», «rang-tus», «maza-ta'm», «miqdor», «sanoq», «harakat», «holat», «urf-odat» ma'noli so'zlar ko'pchilikni tashkil etadi.

Moifologik belgilari: a) umumturkiy so'zlar hozirgi o'zbek tilining barcha so'z turkumlarida uchraydi; b) turlanadi va tuslanadi; d) o'zak va affiks morfemalar erkin va standart bo'ladi: *ko'zim, ko'zing, ko'zi, ko'zni, ko'zning, boraman, borasan, boramiz* kabi; e) so'z tarkibida prefikslar qo'llanmaydi;

2. **Sof o'zbek so'zlari** — o'zbek tilining o'zida yasalgan leksemalar. Ular o'z qatlamning ikkinchi (nisbatan yangi) qismini tashkil qiladi. Bunday yasalishning quyidagi turlari bor:

a) *semantik usul*- ma'no taraqqiyoti mahsuli sifatida yangi leksemaning yuzaga kelishi: *ko'k* («rang») — *ko'k* («osmon»), *yetti* («son») — *yetti* («ma'raka nomi»), *yupqa* (sifat) - *yupqa* (ot: «ovqatning bir turi») kabi;

b) *affiksatsiya usuli*. Bunda o'zak va affikslar turli til materiallari bo'lishi mumkin, ammo ularning qo'shilishi o'zbek tili tarkibida yuz beradi, o'zbek tilining so'z yasash qoliplariga asoslanadi, shu sababli bunday yasama so'zlar o'zbek tilining o'z qatlami birligi sanaladi. Masalan: *bosh* (umumturkiy) + «-la» (o'zb.) — *boshla* (o'zb.), *temir* (umumturkiy) + «-chilik» (o'zb.) — *temirchilik* (o'zb.) *Jang* (f-t.) + «-chi» (o'zb.) — *jangchi* (o'zb.), *madaniyat* (ar.) + «-li» (o'zb.) — *madaniyatli* (o'zb.), *obuna* (r-b.) + «~chi» (o'zb.) — *obunachi* (o'zb.), *axta* (mo'g'.) + «-chi» (o'zb.) — *axtachi* (o'zb.), «be-» (f-t.) + *bosh* (umumturkiy) — *bebosh* (o'zb.) + «-lik» (o'zb.) — *beboshlik* (o'zb.), *bil* (umumturkiy) + «-im» (o'zb.) — *bilim* (o'zb.) + «-don» (f-t.) — *bilimdon* (o'zb.) kabi.

Sof o'zbek so'zlarining yasovchi asosi arabcha yoki ruscha-baynalmilal bo'lganda, yasalmaning o'zagi yoki asosida ikki unli yonma-yon kelishi, so'z boshida ikki-uch undosh qatorlashishi mumkin: *maorifchi, matbaachi, doirachi, saodatli, manfaatli, dramnavislik, drenajlanmoq, plakatbop, planbozlik.*

O'zlashgan qatlam — o'zbek tili leksikasining boshqa tillardan o'zlashtirilgan leksemalardan iborat qismi. Masalan: *maktab*, *oila* (ar.), *daraxt*, *gul* (f-t.), *axta*, *bahodir* (mo'g'.), *afandi* (turk.), *ravshan* (sug'd.), *traktor*, *avtobus* (r-b.) va b.lar. Bu qismda arab, tojik-fors va rus tillaridan o'zlashtirilgan so'zlar ko'pchilikni tashkil qiladi.

1. **Arab tilidan o'zlashtirilgan so'zlar.** Bunday so'zlarning o'zlashtirishi VIII asrdan boshlanib, IX—X asrlarda ancha faollashgan. Arab tilidan so'z o'zlashtirilishiga olib kelgan omillar ichida quyidagilar muhim rol o'ynagan: a) arablar istilosi; b) islom dinining keng tarqalishi; d) arab yozuvining qo'llana boshlanganligi; e) madrasalarda arab tilining o'qitilishi; f) turkiy-arab ikki tilliligining (bilingvizmning) tarkib topganligi; g) olim-u fuzalolarning arab tilida ijod qilganligi va b.lar.

Hozirgi o'zbek tili leksikasida arab tilidan o'zlashtirilgan leksemalarning ko'pchiligi ot, sifat va ravish turkumlariga mansubdir: otlar — *adabiyot*, *axborot*, *avlod*, *ayol*, *maktab*, *maorif* ma'naviyat, *hosil*, *hukumat*, *odam*, *haqiqat*, *intizom*, *inshoot* va b.lar; sifatlar — *adabiy*, *ajnabiy*, *aziz*, *azim*, *ayyor*, *aqliy*, *badiiy* va b.lar; ravishlar — *avval*, *ba'zan*, *bil'aks*, *ta'ziman* kabi. Bulardan tashqari, bog'lovchilar (*balki*, *ammo*, *lekin*, *va*, *vaholonki*), undovlar (*ajabo*, *barakalla*, *salom*, *xayr*), modal so'zlar (*albatta*, *ehtimol*, *avvalo*), yuklamalar (*faqat*, *xuddi*), ko'makchilar (*binolan*) ham o'zlashtirilgan.

Arab tilidan so'z o'zlashtirilishi o'tmishda faol bo'lgan, hozir esa bu jarayon deyarli to'xtagan. Ayrim arabcha so'zlar hatto eskirib, tarixiy so'zlar yoki arxaizmlar qatoriga o'tib qolgan: *adad* (sanoq so'z), *ajam* («arablardan boshqa xalqlar»), *akbar* («katta», «buyuk», «ulkan»), *alam* (bayroq), *bayoz* («she'riy to'plam»), *sal/ox* («qassob»), *saloh* («to'g'rilik», «vijdonlilik»), *sanad* («hujjat») va b.lar.

Arab tilidan o'zlashtirilgan so'zlarning fonetik, semantik va morfologik tarkiblarida quyidagi xususiyatlar borligi ko'zga tashlanadi: a) so'z tarkibida ikki unlining yonma-yon qo'llanish hollari uchraydi: *matbaa*, *mutolaa*, *saodat*, *oila*, *doir*, *mis* kabi; b) *ra'no*, *da'vo*, *ta'na*, *e'lon*, *me'mor*, *ta'lim*, *e'tibor*, *mo'tabar* kabi so'zlarda ayn tovushidan oldingi unli kuchli va biroz cho'ziq talaffuz etiladi; d) *jur'at*, *sur'at*, *bid'at*, *qal'a*, *san'at* so'zlarida bo'g'inlarayirib talaffuz qilinadi; e) semantik jihatdan: ko'proq diniy, hissiy, axloqiy, ilmiy, ta'limiy va mavhum tushunchalar ifodalanadi: *avliyo*, *aza*, *azon*, *vahiy*, *avrat*, *axloq*, *axloqiy*, *xulq*, *fikr*, *tafakkur* kabi; ilmga, adabiyot va san'atga oid tushuncha nomlari ham keng tarqalgan: *amal* (matematikada hisob turi), *rukn*, *vazn* (adabiyotshunoslik atamallari), *riyoziyot* («matema- 190

tika»), *adabiyot, san 'at, tabiiy ot* (fan va soha nomlari) kabi; f) so'zlarning lug'aviy va grammatik shakllari flektiv xarakterda bo'lib, o'zbek tilida morfemalarga ajratilmaydi: *ilm, muallim, olim, ulamo;ftkr, tafakkur, mutafakkir* kabi.

Arab tilidan o'zlashtirilgan so'zlar orasida tarixan yasama bo'lgan *adabiy, badiiy, g'olibiyat, voqeiy, voqean, oilaviy* kabi leksemalar ham bor. Bunday leksemalar bilan birga o'zlashtirilgan «-iy», «-viy», «-an» affikslari o'zbek tilida so'z yasovchi affikslar darajasiga ko'tarilgan, natijada o'zbek tilida so'z yasash imkoniyatlari kengaygan. Hozirgi o'zbek tilida shu affikslar vositasida yasalgan juda ko'p yangi leksemalar mavjud: *texnikaviy, fizikaviy, tuban, turkiy* kabi. Bulardan tashqari, arabcha leksik o'zlashmalar o'zbekcha yoki tojikcha so'zlar bilan ma'no munosabatiga kirishib, o'zbek tilining sinonimik qatorlarini boyitgan: *o'rinbosar*(o'zb.) — *muovin* (ar.), *guvoh* (f-t.) — *shohid* (ar.), *aniq* (ar.) — *ravshan* (so'g'd.) kabi.

2. **Fors-tojik tillaridan o'zlashtirilgan so'zlar.** Bunday so'zlarning o'zbek tiliga o'zlashtirilishida quyidagi omillarning alohida roli bor: a) o'zbek va tojik xalqlarining qadimdan bir (yoki qo'shni) territoriyada, bir xil ijtimoiy tuzum, iqtisodiy va madaniy-ma'naviy muhitda yashab kelayotganligi; b) o'zbek-tojik va tojik-o'zbek ikki tilliligining (bilingvizmi- ning) keng tarqalganligi; d) tojik va fors tillarida ijod qilish an'alarining uzoq yillar davom etganligi; e) Qo'qon xonligi va Buxoro amirligida tojik tilining alohida mavqega ega bo'lganligi; f) adabiyot, san'at, madaniyat, urf-odatdagi mushtaraklik va b.lar.

Hozirgi o'zbek tilida tojik-fors tillaridan o'zlashtirilgan so'zlar orasida otlar (*sartarosh, awa, avra-astar, bazm, barg, baxt, daraxt, daraxtzor, hunar, hunarmand*), sifatlar (*badbo 'y, badjahl, batand, baravar, barvasta, bardam, barzangi, barra, baxtiyor, bachkana, ozoda, toza*), ravishlar (*bajonidil, banogoh, do'stona, tez, bazo'r, astoydil, chunon*), bogio'vchilar (*chunki, yoki, agar, garchi, ham*), undovlar (*balli, dod*), yuklamalar (*.xo'sh, xuddi*), modal so'zlar (*chunonchi, binobarin*) uchraydi.

Fors-tojik tillaridan o'zlashtirilgan so'zlarda: a) so'z oxirida undosh tovushlarning qatorlashib kelishi ancha keng tarqalgan: *g'isht, go'sht, daraxt, karaxt, do'st, past, kaft, farzand* kabi. (Umumturkiy so'zlarda bu holat kam uchraydi); b) kuchsiz lablangan «o» unlisi so'zning barcha bo'g'inlarida qo'llanadi: *ohang, nobud, bahor, obodon, peshona* kabi.

Tojik-fors tillaridan o'zbek tiliga bir qator prefiks va suffikslar ham o'zlashgan: prefikslar — «be-», «ba-», «no-», «ham-», «bar-», «kam-», «xush-»; suffikslar «-kor», «-zor», «-xo'r», «-parvar», «-kash», «-bop», «-boz», «-do'z», «-namo», «-paz», «-furush» va b.lar. Ular dastlab tojik-fors so'zlari tarkibida qo'llangan, keyinchalik o'zbek tilining so'z yasovchi affikslari

191

qatoridan o'rin olib, yangi so'zlarning yasaliishida ishtirok etgan, shu yo'l bilan o'zbek tili leksikasini yana-da boyitgan. Masalan: *badavlat, beayov, bebosh, beboshlik, nosog', noto'g'ri, hamyotoq, hamkurs, hamyurt, barkamol, kamsuv, kamsuvlik, kamsuqum, kamsuqumlik, xushbichim, xushyoqmas, o'rikzor, olmazor, to'qayzor, bug'doyzor, bug'doykor, nafciqaxo'r, tekinxo'r, adolatparvar, chizmakash, somsapaz, yubkabop, kastumbop, gruppaboz, buyruqboz, maxsido'z, telbanamo, ipakfurush* kabi. Bulardan tashqari, tojik tilidan o'zlashgan *xona, noma* so'zlari

o‘zbek tilida affiksoid vazifasida qo‘llanib, *yi/noma, oynoma, ishxona, bosmaxona* kabi so‘zlarning yasashida ishtirok etgan.

Tojik tilidan o‘zlashtirilgan so‘zlarga o‘zbek tilining so‘z yasovchi qo‘shimchalarini qo‘shib leksema yasash hollari ham anchagina bor (bu haqda «O‘z qatlam» bahsiga qarang).

Tojik tilidan so‘z o‘zlashtirilishi o‘zbek tilining lug‘at tizimida yangi sinonimik qatorlarni ham yuzaga keltirgan: *qirov* (o‘zb.) — *shabnam* (toj.), *yaproq*(o‘7b.) — *barg* (toj.), o//‘«(umumturkiy) - *tilla* (toj.), *buiyoq* (o‘zb.) - *chashma*(toj.) kabi. Bunday holni antonimlar tizimida ham ko‘ramiz: *do‘zax* (f-t.) — *jannat* (ar.), *yirik* (o‘zb.) — *mayda* (f-t.) kabi.

3. **Ruscha-baynalmilal so‘zlar** — o‘zbek tiliga rus tilidan va u orqali Yevropa tillaridan o‘zlashtirilgan leksemalar: *gazeta, jurnal, avtobus, trolleybus, teatr, roman, sujet, geometriya, fizika, matematika, traktor, kombayn, raketa, avtomat, armiya* va b.lar.

Rus tilidan so‘z o‘zlashtirilishiga ko‘proq quyidagi omillar sabab bo‘lgan:

- a) Chor Rossiyasining imperialistik siyosati;
- b) Sovet imperiyasida rus tilining millatlararo til mavqeyiga ega bo‘lishi, bu mavqening yildan-yilga mustahkamlanib borishi;
- d) o‘zbek-rus ikki tilliligining tarkib topishi;
- e) matbuot, radio, televideniya rus tiliga keng o‘rin berilishi;
- d) maktab- maorif tizimida, oliy o‘quv yurtlarida rus tilining maxsus o‘qitilishi;
- f) ilm- fan terminologiyasining shakllantirilishida ruscha-baynalmilal atamalarga ko‘proq tayanish;
- g) ma‘muriy-idoraviy ish qog‘ozlarining asosan rus tilida yozilishi va b.lar.

Rus tilidan o‘zlashtirilgan so‘zlarning aksariyati ot va son turkumlariga mansubdir: *institut, universitet, drama, zavod, fabrika* (otlar), *million, milliard, trillion* (sonlar), *gramm, kilogramm, litr, millimetr, santimetr, kilometr, sekund, tonna* kabi. Bu qatlamda kalka usulida o‘zlashtirilgan sifatlar ham bor: *simmetrichnuy > simmetrik, psixologicheskiy > psixologik, biologicheskiy > biologik* kabi.

Semantik jihatdan ruscha-baynalmilal so‘zlar orasida ishlab chiqarishga (*zavod, fabrika, sex, stanok*), ilm-fanga (*sema, semema, nomema* — tilshunoslikda; *teorema, aksioma, romb, kvadrat* — matematikada; *spora,*

gameta, flora — botanikada; *fauna, reptiliya* — zoologiyada va b.lar); transportga (*mashina, avtomobil, avtobus, poyezd, trolleybus, tramvay*), san'atga (*teatr, spektakl, rejissor, opera, drama*), radio va televideniya (*radio, televizor, lampa, detal, videomagnitofori*), harbiy tizimga (*artilleriya, avtomat, tank, raketa, vzvod, rota, batalyon*) oid so'zlar ko'pchilikni tashkil qiladi.

Fonetik jihatdan qaralganda ruscha-baynalmilal so'zlarda quyidagi belgi-xususiyatlar ko'zga tashlanadi:

a) so'z urg'usi erkindir: u so'zning turli (birinchi, ikkinchi va oxirgi) bo'g'inlarida bo'lishi mumkin: *abajur, avantura, professor, standart, drama* kabi;

b) urg'uli bo'g'indagi unli o'zbek tili so'zlarining urg'uli bo'g'inidagi unli cho'ziqroq talaffuz etiladi: *oltin* (o'zb., umumturkiy) — *karantin* ' ' / / (r.-b.), *ovsin* (o'zb.) — *apelsin* (r.-b.), *orzu* (f.-t.) — *meduza* (r.-b.) kabi;

d) bir bo'g'inli so'zlarda unli ruscha so'zlarda cho'ziqroq, o'zbekcha va tojikcha so'zlarda esa qisqaroq talaffuz qilinadi: *biz* (o'zb.) - *bis* > *bits* («bis»ga chaqirmoq), *tep* (fe'l shakli) — *temp* (sur'at), *pul* (f.-t. < yun.) — *puls* (r.-b.);

e) ruscha o'zbekcha o' unlisidan kengroq va orqaroqda talaffuz qilinadi: *to'n* (o'zb.) - *ton* (r.-b.), *to'rt* (o'zb. < umumturkiy) - *tort* (r.-b.) kabi;

f) ruscha o'zlashmalarining birinchi urg'uli bo'g'inidagi unli o'zbek so'zlarining birinchi bo'g'inidagi unli ancha cho'ziq va kuchli talaffuz qilinadi (chunki o'zbek tili so'zlarining birinchi bo'g'ini ko'pincha urg'usiz bo'ladi). Qiyos qiling: *imlo* (o'zb. < ar.) — *impuls* (r.-b.), *indin* (o'zb.) —

r . *r* / ,
indeks (r.-b.), *etik* (o'zb.) — *etik* («etikaga oid»), *ellik* (o'zb.) — *eilips* (r.-b.) kabi.

193

Yuqoridagi kabi tafovutli belgi-xususiyatlar so'z tarkibidagi undoshlarda ham uchraydi. Xususan: a) ruscha o'zlashmalar tarkibida undoshlarning qattqlik va yumshoqlik belgilari o'zbek tilida ham saqlanadi: *ukol* va *parol* (*yKOA ea napo/ib*), *feodal* va *medal* (*tpeodan ea Meda/ib*), *parad* va *naryad* (*napad ea Hapnd*) kabi; b) ruscha so'zlardagi lab-tish «v» so'z oxirida jarangsiz «f» tarzida talaffuz qilinadi, o'zbek tili so'zlarida esa lab-lab «v» jarangsizlanmaydi. Qiyos qiling: *nav* (o'zb. < f-t) — *ustav* > *ustaf* (r.-b.), *birov* (o'zb.) - *aktiv* > *aktif* (r.-b.) va b.lar; d) so'z va bo'g'in boshida bir necha undoshning qatorlashib kelishi keng tarqalgan (umumturkiy so'zlarda bu hoi uchramaydi): *shkaf, tramvay, trolleybus* kabi.

13 - Hozirgi o'zbek adabiy tili

Morfologik belgilari: ruscha-baynalmilal leksemalarda prefiks + o'zak (*a+morfde+duksiya*), o'zak+suffiks (*bronx+it, jurnal+ist*), prefiks+o'zak+suffiks (*a+simmetr+iya*) tarkibli so'zlar uchraydi.

Ruscha-baynalmilal so'zlar tarkibidagi affikslar o'zbek tilida so'z yasamaydi (*mikroo'g'it, mikroiklim, ultratovush* kabi kalkalar bundan mustasno).

O'zbekiston mustaqillikka erishgach, sobiq ittifoq tuzumiga xos bir qator ruscha-baynalmilal so'zlar (*raykom, partkom, gorkom, kolxoz* kabilar) eskirib, o'zbek tili leksikasining eskirgan so'zlari (istorizmlar) qatoriga o'tib qoldi, ayni paytda yangi ijtimoiy-siyosiy tuzum tqqozosi bilan hamda iqtisoddagi va ta'limdagi islohotlar tufayli o'zbek tili leksikasida yangi ruscha-baynalmilal o'zlashmalar paydo bo'ldi: *investitsiya, marketing, minimarket, supermarket, test, reyting, litsey, kollej* va

boshqalar shular jumlasidandir.

Tekshirish savollari va topshiriqlar

1. O'zbek tili leksikasining tarixiy taraqqiyoti jarayonida so'z va leksemalarning qanday qatlamlari yuzaga kelgan?
2. O'z qatlam qanday so'zlardan tarkib topgan?
3. Qanday so'zlar umumturkiy leksemalar sanaladi? Buning sababi?
4. Umumturkiy leksemalarning fonetik, semantik va grammatik belgi-xususiyatlari haqida ma'lumot bering.
5. Qanday so'zlar sof o'zbek tili lug'aviy birliklari hisoblanadi?
6. Sof o'zbek so'zlari qanday yuzaga kelgan? Nima uchun ular o'z qatlam birliklari sanaladi?
7. Sof o'zbek so'zlarining fonetik va morfemik tarkibi haqida ma'lumot bering.
8. O'zlashgan qatlam qanday so'zlardan tarkib topgan?
9. Arab tilidan so'z o'zlashtirishning ijtimoiy-tarixiy sabablari haqida ma'lumot bering.
10. Arabcha o'zlashmalarning fonetik, semantik va morfemik belgi-xususiyatlarini tushuntiring.
11. Arab tilidan o'zbek tiliga leksemalardan tashqari yana qanday so'zlar va morfemalar o'zlashtirilgan?
12. Arabcha o'zlashmalarning so'z turkumlari bo'yicha taqsimoti qanday?
13. O'zbek tili leksikasining boyishida arab tilidan o'zlashtirilgan so'z va morfemalarning qanday ishtiroki bor?
14. Fors-tojik tillaridan so'z o'zlashtirishning ijtimoiy-tarixiy sabablari haqida ma'lumot bering.
15. Fors-tojik tillaridan o'zlashtirilgan so'zlarning so'z turkumlariga munosabati?
16. Fors-tojik tillaridan o'zlashtirilgan so'zlarning fonetik va morfemik tarkibi haqida ma'lumot bering.
17. Fors-tojik tillaridan o'zlashtirilgan so'z yasovchi prefiks va suffikslarning o'zbek tilidagi so'z yasalishida tutgan o'rni haqida gapiring.
18. O'zbek tili lug'at boyligidagi sinonimiya hodisasining rivojlanishida fors-tojik tillaridan so'z o'zlashtirishning qanday roli bor?
19. Rus tilidan so'z o'zlashtirishning ijtimoiy-tarixiy sabablari haqida gapiring.
20. Ruscha-baynalmilal so'zlarning so'z turkumlariga munosabatini tushuntiring.
21. Ruscha-baynalmilal so'zlarning semantik xususiyatlari hamda fonetik va morfemik tarkibi haqida ma'lumot bering.
22. O'zbekiston mustaqillikka erishgach, o'zbek tiliga rus tilidan o'zlashgan leksikada qanday o'zgarishlar yuz berdi? Buning sabablari?

Tayanch tushunchalar

O'z qatlam — o'zbek tili leksikasining umumturkiy va sof o'zbekcha so'zlardan iborat qismi.

O'zlashgan qatlam — boshqa tillardan olingan leksik o'zlashmalar qatlami.

Umumturkiy soʻzlar - o'zbek tili lug'at boyligidagi eng qadimgi lug'aviy birliklar.

Sof o'zbekcha soʻzlar — o'zbek tilining o'zida yasalgan (nisbatan yangi) leksemalar.

Arabcha o'zlashmalar - arab tilidan o'zlashtirilgan so'zlar.

Fors-tojik soʻzlari — fors-tojik tillaridan o'zlashtirilgan so'zlar.

Ruscha-baynalmilal o'zlashmalar — rus tilidan va u orqali boshqa tillardan o'zlashtirilgan so'z va terminlar.

SOʻZ OʻZLASHTIRISH

Adabiyotlar: 11 [59-61], 27 [175-180], 32 [96-104].

127- §. Soʻz oʻzlashtirish

Soʻz oʻzlashtirish boshqa til so'zlarining o'zbek tiliga olinishidir. Bu jarayon, yuqorida ko'rilganidek, o'zbek tili leksikasining o'zlashgan qatlamini yuzaga keltirgan.

So'z o'zlashtirish til taraqqiyotining qonuniy ko'rinishidir: xalqlar o'rtasidagi ijtimoiy-iqtisodiy, madaniy-ma'rifiy va ilmiy aloqalar birtildan ikkinchi tilga so'z va atamalarning o'tib turishini taqozo qiladi. O'zbek tiliga arab, tojik-fors va rus tillaridan so'z o'zlashtirilishi ham ana shunday ijtimoiy-tarixiy omillar tufayli sodir bo'lgan. (Bu haqda «O'zlashgan qatlam» mavzuiga qaralsin.)

So'z o'zlashtirishning ikki yo'li bor:

1. **Jonli so'zlashuv orqali soʻz oʻzlashtiriladi.** Bunda boshqa til soʻzlari oʻzbek tiliga mahalliy aholining og'zaki nutqi orqali oʻtadi. Masalan, ruscha *rami*(*paMbi*), *klubnika*, *podnos* soʻzlari oʻzbek tilining jonli soʻzlashuvida *rom*, *qulubnay* va *patnis* deb talaffuz qilingan, keyinchalik o'zbek adabiy tiliga ham shu shaklda o'zlashgan.

2. **Bosnia manbalar orqali soʻz oʻzlashtiriladi.** Bunda boshqa tildagi matnni oʻzbek tiliga tajjima qilish yoki oʻzbek tilida yozilgan maqolalarda, ilmiy va badiiy asarlarda boshqa til soʻzlarini (ayniqsa, termin va atamalarni) ishlatish orqali boʻladigan oʻzlashtirish nazarda tutiladi. Matematikadagi *katet*, *gipotenuza*, adabiyotshunoslikdagi *Iculminatsiya*, *sujet* kabi terminlar, *ocherk*, *roman*, *povest* kabi so'zlar shu yo'l bilan o'zlashtirilgandir.

129- §. Soʻz oʻzlashtirish usullari

Soʻz oʻzlashtirish usullari ham ikki xil bo'ladi:

1. **Oʻzicha olish.** Bunda boshqa tildan o'zlashtirilayotgan so'z hech qanday o'zgarishsiz yoki ayrim (juz'iy) fonetik o'zgarishlar bilan olinadi. Mas., *g'o'za* (**f-t.**), *gul* (**f-t.**), *poya* (**f-t.**), *kaptar* (< **f-t:** *kabutar*); *balo* (**ar.**), *bil'aks* (**ar.**), *davlat* (*ar.*), *muallim* (< **ar.** *mua'l'im*); *direktor* (**r-b.**), *rektor* (**r-b.**), *institut* (**r-b.**), *metro* (**r-b.**), *cho't* (< **rus.** *cueTb/*), *cho'tka* (< **rus.** *iqemka*) kabi.

2. **Kalkalab olish.** Bunda boshqa tildagi (mas., rus tilidagi) so'zning morfemik tarkibidan qismma-qism nusxa olish orqali o'zbekcha so'z yasaladi va shu so'z bilan boshqa til (mas., rus tili) leksemasining ma'nosi ifodalanadi. Qiyos qiling: *yarimo'tkazgich* < *rus. nonynpoeoduuu*, *ilmiy-ommabop* < *rus. uayHHO-nonyjiupHbiu* kabi. Kalkalashning bu turi to'liq kalka sanaladi, chunki unda boshqa til so'zining ifoda materiali o'zbek tili materiali bilan to'liq almashtirilgandir. Ba'zan boshqa til so'zining bir qismi o'zgarishsiz olinadi, qolgan qismi esa o'zbek tili materiali bilan almashtiriladi. Qiyos qiling: *mikroo'g'it* < *rus. MUKpoydoöpenue*,

ultratovush < rus. *ynbmpa3eyK*, *rekordli* < rus. *peicopdubiü*, *meshchanlik* < rus. *Meufaucmeo* kabi. Kalkalashning bu turi yarim kalka hisoblanadi.

To'liq va yarim kalkalar so'z o'zlashtirishning *grammatik usuli* deb ham qaraladi, chunki bunda boshqa til so'zlarining ma'noli qismlaridan nusxa ko'chirilishi orqali so'z yasaladi. Ammo tilda ba'zan yangi so'z yasai- may, azaldan mavjud bo'lgan birorta leksemaga boshqa til leksemasining birorta ma'nosini yuklash orqali ham ma'no o'zlashtirilishi ta'minlanadi. O'zlashtirishning bu turi *semantik kalka* sanaladi. Masalan, **til** so'zi «so'zlashuv quroli» nomi sifatida ruscha *H3biK* so'ziga ekvivalentdir. Ayni shu holat rus tilidagi *jbmK* so'zining «asir» ma'nosini o'zbek tilidagi *til* so'zi bilan ifodalashga turtki bo'lgan: «Qo'mondonlik Ostonaquillar keltirgan «til»dan hujum jangining planini tuzish uchun eng kerakli ma'lumotlarni oldi». (A.Rahm. Ellik birbahodir.)

O'zbek tilidagi **o'zak** leksemasida «so'zning o'zagi» ma'nosining paydo bo'lganligi ham ruscha **KopeHb** leksemasining «KopeHb **cjiobo**» ma'nosiga asoslangandir.

130- §. So'z o'zlashtirishning chet so'zlarni qo'llashdan farqlari

So'z yoki ma'no o'zlashtirilishini chet so'zlarni qo'llashdan farq qilish kerak. So'z yoki ma'no o'zlashtirilishi muayyan til leksikasini boyituvchi qonuniy hodisadir, chunki bir til boshqa tildan o'zi uchun zarur bo'lgan leksik-semantik birliklarni o'zlashtiradi. Chet so'zlarni ishlatish hodisasi esa g'ayri qonuniydir, chunki o'zbek tilining o'zida biror so'z mavjud bo'lgani holda, uning o'mida chet so'zni ehtiyojsiz, maqsadsiz qo'llash tilni boyitmaydi, aksincha, ayrim shaxslarning o'z nutqiga e'tiborsiz qarashinigina aks ettiradi.

Tekshirish savollari va topshiriqlar

1. So'z o'zlashtirishga olib keladigan qanday omillarni bilasiz?
2. So'z o'zlashtirishning qanday yo'llari va usullari bor?
3. Jonli so'zlashuv orqali va bosma manbalar orqali so'z o'zlashtirish qanday farqlanadi?
4. Leksemalarni o'zicha olish va kalkalab olish haqida ma'lumot bering.
5. Kalkaning qanday turlari bor?
6. To'liq kalka, yarim kalka va semantik kalka haqida ma'lumot bering.
7. So'z o'zlashtirish va chet so'zlarni qo'llash hodisalari qanday baholanadi?

Tayanch tushunchalar

So'z o'zlashtirish — boshqa til so'zlarining o'zbek tiliga olinishi.

O'zicha olish — boshqa til leksemasining o'zgarishsiz yoki juz'iy o'zgarish bilan o'zlashtirilishi.

Kalkalab olish — boshqa tildagi so'zning morfemik tarkibidan qismma- qism nusxa ko'chirish orqali so'z yasalishi, bu so'zda boshqa til leksemasi ma'nosining ifodalanishi.¹⁹⁶

Semantik kalka - tilda azaldan mavjud bo'lgan so'zga boshqa til leksemasining ma'nosini yuklash.

LEKSEMALARNING ISHLATILISH DOIRASI

Adabiyotlar: 11 [61-67], 27 [143-151], 32 [112-118].

131- §. Leksemalarning ishlatilish doirasi

Leksemalarning ishlatilish doirasi chegaralanmagan va chegaralangan

bo'lishi mumkin. Bunday ikki guruhga ajralish asosan ot, sifat, ravish va fe'l turkumlaridagi leksemalarga xosdir. Son va olmosh turkumlarida, shuningdek, bog'lovchi, yuklama, ko'makchi va undovlarda ishlatilish doirasi Chegaralangan so'zlar yo'q.

I. **Ishlatilish doirasi chegaralanmagan leksemalar** o'zbek tilida so'zlashuvchilarning barchasi uchun umumiy bo'lgan, hammaga tushunarli va hammaning nutqida bir xil darajada qo'llanadigan so'zlardir: *bosh, qo'l, ko'z, daraxt, meva* (otlar); *oq, qora, qizil, katta, kichik, yaxshi, yomon* (sifatlar); *tez., oz, ko'p, jo'rttaga, citayin* (sifat-ravishlar); *yurmoq, ishlamoq, o'qimoq, yozmoq* (fe'llar) va b.lar. Bunday leksemalar *umumxalq lug'aviy birliklar* deb ham yuritiladi.

II. **Ishlatilish doirasi chegaralangan leksemalar** dialektga, kasb-hunar leksikasiga va jargon-argolarga xos so'zlardir. Jonli so'zlashuvda ishlatiladigan vulgarizmlar ham qo'llanishi chegaralangan lug'aviy birliklar sanaladi.

132-

§. Dialektlarga xos so'zlar

f'

Dialektlarga xos so'zlar qo'llanishi territoriyaga ko'ra chegaralangan leksemalardir. Bunday so'zlar *leksik dialektizmlar* sanaladi. Ular ikki xil bo'ladi:

a) *dialektizm-so'z* ■ Bunda so'zning ifoda plani, demak, nomemasi shevaga xos bo'ladi: *buz.oq'* — Toshk. sh., *go'sala* — Bux. sh., *o'djak* — Xorazm, sh. (ad.-orf: *buz.oq*) \ *rayhon* — Toshk. sh., *nozvoy* — Sam. sh. (ad.-orf. *rayhon*); *yosti* — Toshk. sh., *taka* — o'g'iz dial, *bolish* — Bux. sh. (ad.-orf. *yosti*); *do'ppi, to'ppi* — Toshk. sh., *qalpoq* — Sam. sh., *kallapo'sh* — Bux.sh. (ad.-orf. *do'ppi*) kabi;

b) *dialektiz/n-ma 'no*. Bunda leksemaning ifoda plani (nomemasi) emas, ma'nosi (sememasi) shevaga xos bo'ladi, nomema esa adabiy tilda ham qo'llanadi. Masalan, *chopqi* (Toshk.sh.) — *chopqi* (Sam. sh.) — *chopqi* (ad.tilda). Demak, *chopqi* nomemasi dialektizm-so'z sanalmaydi, ammo uning sheva- lardagi ma'nolari bir xil emas. Qiyos qiling: *chopqi* (Tosh, shevasida — «shox-shabba qirqish, go'sht, piyoz qiyntalash va sh.k. ishlarda qo'llanadigan katta va og'ir, pichoqqa o'xshash asbob») — *chopqi* (Sam. shevasida —

«tig'i sopi ichiga qayirib yopib qo'yiladigan pichoqcha, qalamtarosh») — *chopqi* (ad. tilda — «shox-shabba qirqish, go'sht qiymaiashda qo'llanadigan katta va og'ir, pichoqqa o'xshash asbob»). Demak, *chopqi* leksemasining semantik tarkibida ikkita semema (leksik ma'no) bor: 1) Toshkent shevasi va adabiy tildagi ma'nosi. Bular dialektizm emas; 2) Samarqand shevasidagi ma'nosi. Bu ma'no faqat shevaga xos bo'lib, adabiy tilga o'tmagan, shuning uchun u dialektizm-ma'no (dialektizm-semema) sanaladi. Bunday holni *lagan* leksemasida ham ko'ramiz. Bu leksema adabiy tilda «quyuq ovqatlar solinadigan, tärelkadan katta yassi idish» ma'nosini anglatadi. Demak, u shu shaklda va shu ma'nosida dialektizm emas, ammo *lagan* leksemasining shevalarda «katta chuqur to'garak idish», «kir yuviladigan tog'ora» ma'nolari ham bor, *lagan* so'zining ayni shu ma'nolari dialektizm-sememalar sanaladi.

Tilning lug'at boyligida leksik dialektizmlardan tashqari, *frazeologik dialektizm* ham uchraydi. (Bu haqda darslikning «Frazeologiya» bo'limiga qarang.) Leksik va frazeologik dialektizmlar birgalikda lug'aviy dialektizmlar hisoblanadi.

Dialektizm hodisasi tilning fonetik va grammatik sathlarida ham bor:

a) *fonetik dialektizmlar* dialektga xos nutq tovushlari yoxud so'zning u yoki bu shevadagi fonetik tarkibi. Masalan, o'zbek tilining qipchoq lahjasi shevalarida 9 ta unli fonema bor: i-bi, o-a, y-u > Ø-o va e. Bunday zidlanishning har bir a'zosi so'z ma'nosini farqlash uchun xizmat qiladi. Qiyos qiling: *tish* («odamning tishi») — *tush* («tashqari»), *bis* («qurum») — *is* («hid»), *suz* («chiz») — *siz* («siz»)⁹¹, *ot* (o't: «olov», «o'simlik») — *ot* (o't: «o'tishga buyruq»), *or* (o'r: «bedani o'r») — *or* (o'r: «sochni o'r»), *tur* («turishga buyruq») — *tür* («xil», «jins»)⁹² kabi. Biroq hozirgi o'zbek adabiy tilining fonologik tizimida unli fonemalarning bunday zidlanishi («yo'g'onlik» va «ingichkalik» belgilari bilan farqlanish) yo'q, demak, yuqoridagi so'zlarning harbiridagi unli fonema faqat shevaning o'zigagina xos, shunga ko'ra ular *fonetik dialektizmlar* sanaladi.

Sirg'aluvchi y va qorishiq dj undoshlari shevalarda ham, adabiy tilda ham bor. Demak, ular dealektizm emas, ammo bu tovushlarning shevada va adabiy tilda qo'llanishi farqlanadigan o'rinlar uchraydi. Xususan, so'zning boshida adabiy tildagi y o'rnida qipchoq lahjasining «dj»-lovchi shevalarida qorishiq dj ishlatiladi: *yo'q* (ad.-off.) — (*joq*) (shevada), *yigit* (ad.orf.) — *jigit* (shevada), *yilon* («y»-lovchi shevalarda) — *jilan* («j»-lovchi shevalarda) kabi. Bu hodisa k va g, t va d undoshlari ning qo'llanishida ham yuz beradi:

⁹¹ Qarang: B.To'ychiboyev. O'zbek tilining taraqqiyot bosqichlari. — T.: «O'qituvchi», 1996, 7- b.

¹³⁵ B.To'ychiboyev. Ko'rsatilgan asar, 23—24- b.

ko'z (ad.-orf.) — *go'z* (gez: Xorazm sh.), *kel* (ad.-orf.)-gø/ (Xorazm sh.), *til* (ad.-orf.) — *dil* (o'zb. tilining o'g'uz lahjasida) kabi⁹³. Bu hodisa *leksik-fonetik dealektizm* deb baholanadi [115, -96];

b) *grammatik dialektizmlar* — biror shevaning o'zigagina xos (adabiy tildagidan o'zgacha) grammatik shakllari. Mas., adabiy tildagi — «-miz» (shaxs-son affiksi) o'rnida Toshkent shevasida «-vuz» affiksi ishlatiladi: *boramiz* (ad.-orf.) — *borovuz* (Tosh, sh.) kabi. Adabiy tildagi «-da» (o'rin- payt kelishigi qo'shimchasi) o'rnida Samarqand shevasida «-ga» qo'llanadi: *Toshkentda o'qiyapman* (ad. tilda.) — *Toshkentga o'qopman* (Sam.sh.) kabi. Hozirgi zamon davom fe'li shakllari shevalarda «-vot» (Toshk.) — «-op» (Sam.) — «-utti» (Nam.) affikslari bilan ifodalanadi: *borvotti*, *boropti*, *borutti* kabi. Keltirilgan misollarning shevalardagi turlari *grammatik dealektizmlar* sanaladi.

133- §. Leksik, fonetik va grammatik dialektizmlarning uslubiy vosita sifatida qo'lanishi

Leksik, fonetik va grammatik dialektizmlardan badiiy asar tilida uslubiy vosita (uslubiy figura) sifatida foydalanish hollari ham uchraydi. Yozuvchi J.Abdullaxonovning «To'fon» romanidan keltirilgan quyidagi matn parchasiga nazar tashlaylik:

Shu vaqt ko'cha eshik taraqlab ochildi-yu, ostonada o'n yoshlardagi maykachan, qop-qora bola paydo bo'ldi. U nihoyatda hansirar, ko'p yugurib toliqqanidan nafasini rostlay olmasdi:

— *Akamullo, akamullo, sizni yo'qlashopti, idoraga yo'qlashopti.*

— *Nima gap?*

— *Hojar ayani bachasi sahroda borkan ekan... Bo'ronda qolgan ekan... Qaytib kelmopti... So'g'in Xo'janazar akoning duxtori bo'ronga qolip o'lipti.*

Hoshim yugurganicha chiqib ketdi. Mahmuda bilan Mohidil bir-biriga hayron qarab qolishdi.

Yuqoridagi nutqiy parcha muallif tili va personajlar tilidan tarkib topgan bo'lib, unda nutqning dialogik shakli qatnashgan. Personaj tilida o'zbek-tojik ikki tilliligi ta'sirida bo'lgan o'zbek shevalari so'zlaridan (*akamullo*, *bacha*, *duxtor*, *so'g'in* kabi leksik dialektizmlardan), shu shevalarga xos grammatik shakllardan (*yo'qlashopti*, *kelmopti*) va leksik-fonetik dialektizmlardan (*aka* so'zining *ako* shaklidan) unumli foydalanilgan, natijada obraz nutqining tipik va ta'sirchan bo'lishiga erishilgan.

Yozuvchi Erkin Samandarovning «Daryosini yo'qotgan qirg'oq» romanidan keltirilgan quyidagi dialogda esa dialektizmlarning uslubiy vosita sifatidagi roli, personajlar nutqini tipiklashtirishdagi ahamiyati yanada yorqinroq ko'zga tashlanadi.

Ichkaridan Anvar chiqdi. Nima bo'layotganini angshara olmay serryayib turdi.

— *Voy²⁰⁰, anavi olvolini ko'ring, — dedi Qumrixon o'rnidan turib.*

— *Olvoling nimasi?*

— *Olvoli de, huv ana.*

— *Chiyani aytasanmi?*

Qumrixon bog'is tone ha chiya so'z.iga tushunmadi.

¹⁵ Qarang: V.V.Reshetov, Sh.Shoabdurahmonov. O'zbek dialektologiyasi. — T.: «O'qituvchi», 1978, 42-b.

— *Olchami?*

. — *Ha, olvoli yegum kelutti.*

— *Ma, Qumri, — dedi Ganja bir hovuch olehani uzib.* («Sharq yulduzi» j-li, 1989, Nbl, 39- b.)

Yuqoridagi dialog epizodida mevaning bir turi uch xil nom bilan — *olvoli, chiya* va *oleha* leksemalari vositasida atalgan, bu hoi ikki (Namangan va Bo'ston) sheva vakillari o'rtasidagi nutqiy muloqotning jonli, hayotiy chiqishiga xizmat qilgan.

134- §. Kasb-hunar leksikasi

Kasb-hunar leksikasi ijtimoiy mehnatning u yoki bu turiga, ishlab chiqarish, ilm-fan, adabiyot-san'at va hokazo sohalarga oid narsa-hodisa hamda tushuncha nomlaridir: *degrez* — «qozon, omoch tishi va boshqa cho'yan asboblari quyuvchi usta», *kavshar* — «metall buyum, detal va sh.k.ni bir-biriga ulash uchun ishlatiladigan metall yoki qotishma», *changchi, urug'chi, gultoj* (botanikaga oid tushuncha nomlari) kabi. Bular tilshunoslikda *professionalizmlar* yoki *professional leksika* deb ham ataladi. Professional leksikaning ilm-fanga, texnikaga, adabiyotga oid qismi *terminlar* deb ham nomlanadi: *fonema, motfema, semema* (tilshunoslik terminlari), *tangens, sinus, teorema, katet* (matematika terminlari) kabi. («Terminlar» mavzusiga ham qarang.).

Kasb-hunar leksikasi (professionalizmlar), asosan, muayyan sohaga oid og'zaki va yozma matnlarda faol qo'llanadi, umumtil doirasida esa ular ancha passiv bo'ladi. Bunday qatlam leksemalarining ishlatilish doirasidagi chegaralanish shu bilan belgilanadi.

135- §. Kasb-hunar leksikadan uslubiy vosita sifatida foydalanish hollari

Kasb-hunar leksikadan badiiy asar tilida ma'lum uslubiy maqsadlarda foydalanish holatlari ham uchraydi. Masalan:

Payshanba — maosh kuni edi. Peshindan keyin atrofi taxta devor bilan omonat o'ralgan qurilish hovlisiga chang-to'zon ko'tarib «ZIL» mashinasi kirib keldi. Chekkadagi ko'chma vagoncha oldida voshillab to'xtadi. Kabina eshigi ochilib, qo'ltig'iga qora sumka qistirgan kassir qiz — Faya sakrab tushdi. Vagoncha zinasiga pildirab chiqib, baqirdi:

— *Yigitlar, kelig'iz, zarplata olig'iz!*

Betonchi Safar aka ayiqdek lapanglab vagoncha tomonga birinchi bo'lib yurdi. Ketidan payvandchimiz Ikrom aka. Uning ketidan Erkin degan takeilajchi yigit. (O'. H.)

Yuqoridagi matn parchasida qurilishdagi bir epizod yoritilganligi tufayli, unda *betonchi, vagoncha, payvandchi, takeilajchi* kabi qurilish leksikasiga oid so'zlar ishlatilgan.

201

136- §. Argotizm va jargonizmlar

Argotizm va jargonizmlar — biror argo yoki jargonga xos leksemalar. Argo va jargonlar biror ijtimoiy guruh yoki toifalarning, masalan, sportchilar, o'g'rlar, olibsotarlari, poraxo'rlar va boshqalarning «yasama tili»dir. Shuning uchun argo va jargonlar *ijtimoiy dialektlar* deb ham yuritiladi.

Argotizmlar yashirin ma'no ifodalaydi. Masalan, otarchilar orasida — *yakan*(«pu»), ichuvchilar orasida-wovc/ja («araq»), *qiz.il* («vino») kabi.

Jargonizmlarda yashirin ma'no bilan birga tinglovchini yoki o'zga bir shaxsni kamsitish yoxud uning xislatlarini bo'rttirib baholash ottenkalari ham mavjud bo'ladi. Masalan, talabalar jargonida: £/wm-«topshirilmagan imtihon», «qarz»; jonli so'zlashuvda: yo 'rg'<7-«yengil tabiatli», «buzuq» va b.lar.

Argotizm va jargonizmlar, asosan, jonli so'zlashuvda, tor doirada ishlatiladi. Ulardan badiiy asarda obraz va personajlarni tipiklashtirish maqsadida foydalanish hollari ham uchraydi. Masalan: *Bu qora yer yutkurning yo 'rg'a chiqarishini yetti uxlab tushida kim ko 'ribdi.* (Hamza. Paranjli sirlari.) *Gapni aylantirmang. Yog'liq joy. Yakan katta bo'ladi!* («Mushtum», 1960, 2).

Bir maktabda gap mish-mish,

Turg'unning **dumi** bormish.

Xo'sh, bu ajab, qanday **dum,**

Hech kimda yo'q-ku bu **dum?**

Bilsam voqea o'zga,

Ilinmas qo'lga, ko'zga!

«Ikki» degan oti bor, na o'zi, na zoti bor...

(Q.M.)

137-

§. Vulgarizmlar

. **Vulgarizmlar** - haqorat ma'nosida qo'llanadigan so'zlar: *xunasa, dayus, so'tak, to'nka* kabilar. Bunday leksemalar yoki ularning vulgar ma'nolari adabiy til birligi sanalmaydi, ularni qo'llash nutq madaniyatiga xilof deb qaraladi, ammo badiiy asar tilida bunday so'zlardan uslubiy vosita sifatida foydalaniladi. Masalan: *Uqizig'ar mashinasini Qoraqamishga qarab uchirdi.* (T.M.). *Yolg'on gapirasan, xunasa, uyida bo'lmagansan. Ayvoniyo 'q uning* (T.M.). *Dayus, dayus Vali tog'a, Mirvcüi tog'a dayus ...* (S.Ahm.). *Hosilboyvachchaga aytib qo 'y: senikini artkuncha, o 'zinikini eplasin. Kelib- kelib o'shandan panoh iz.ladingmi, e soHak!* (T.M.). *Anavi to'nkani nima qilamiz? ~ dedi Asadbek, jahlidan tushib ...* (T.M.).

Tekshirish savollari va topshiriqlar

1. Ishlatilish doirasiga ko'ra leksemalar qanday guruhlanadi?
2. Qanday so'zlarning ishlatilish doirasi chegaralanmaydi?
3. Qaysi so'z turkumlarida ishlatilish doirasi chegaralangan leksemalar bor? Ularning turlari?
4. Dialektizmlar nima? Uning qanday turlari bor?
5. Dialektizm-so'z va dialektizm-ma'no qanday farqlanadi?
6. Fonetik dialektizm va leksik-fonetik dialektizmning farqlarini tushuntiring.
7. Grammatik dialektizm haqida ma'lumot bering.
8. Dialektizmlardan uslubiy vosita sifatida foydalaniladimi?
9. Kasb-hunar leksikasi qanday so'zlarni o'z ichiga oladi?
10. Terminlar qo'llanishi chegaralangan leksikaning qaysi turiga kiradi?
11. Argotizm va jargonizmlar nima? Vulgarizmlar-chi?
12. Dialektizm, professionalizm, argotizm, jargonizm va vulgarizmlardan nutqning qaysi turlarida uslubiy vositalar sifatida foydalaniladi?

Umumxalq lug'aviy birliklar - ishlatilish doirasi chegaralanmagan so'z va iboralar.

Dialektizmlar — qo'llanishi territoriyaga ko'ra chegaralangan til birliklari.

Dialektizm-so'z — shevaga xos so'z.

Dialektizm-ma'no — so'zning shevadagi ma'nosi.

Fonetik dialektizmlar — dialekt yoki shevaga xos fonetik birliklar tizimi.

Leksik-fonetik dialektizm - adabiy tilda bor bo'lgan so'zning biror shevadagi fonetik tarkibi.

Grammatik dialektizmlar - biror shevaning o'zigagina xos (adabiy tildagidan o'zgacha) grammatik shakllari.

Kasb-hunar leksikasi — ijtimoiy mehnatning, ilm-fan yoki san'atning, ishlab chiqarishning u yoki bu turiga mansub maxsus tushunchalarning nomlari.

Professionalizmlar — kasb-hunar leksikasining o'zi.

Terminlar — professional leksikaning ilm-fanga, texnikaga, adabiyot yoki san'atga oid bir turi.

Argotizmlar — yashirin ma'noli so'zlar.

Jargonizmlar — yashirin ma'no bilan birga tinglovchini yoki o'zga bir shaxsni kamsitish yoxud uning xislatini bo'rttirib baholash xususiyatiga ega so'zlar.

Vulgarizmlar — haqorat ma'nosida qo'llanadigan so'zlar.

0'ZBEK TILI LEKSIKASIDA ESKIRISH VA YANGILANISH JARAYONLARI

Adabiyotlar: 11 [67-73], 27 [151-164], 32 [106-114].

Til tizim sifatida uzluksiz harakatda, rivojlanishda bo'lib turadi, bu uning ijtimoiy mohiyatidan kelib chiqadi: til va jamiyat, til va ong, til va tafakkur o'rtasidagi ikki tomonlama aloqadorlik ularning bir-biriga ta'sirini belgilaydi -jamiyatda bo'lib turadigan ijtimoiy-siyosiy jarayonlar, ilmiy- texnikaviy taraqqiyot, iqtisodiy va ma'rifiy sohalaridagi islohotlar tilning lug'at boyligida yangi-yangi so'z va atamalarning yuzaga kelishini, ayni paytda ma'lum so'z-leksemalarning eskirib, tarixiy kategoriyaga aylanishini taqozo qiladi. Bu jarayon tilning lug'at boyligida istorizm, arxaizm va neologizm kabi leksik birliklarni yuzaga keltiradi.

138- §. Leksik istorizmlar

Leksik istorizmlar o'tmish voqeligi bo'lgan narsa-hodisalarning nomlaridir. Masalan: *botmon* — «0'zbekistonning turli yerlarida turli salmoqqa ega bo'lgan (ikki puddan o'n bir pudgacha) og'irlik o'lchovi»; *chaqirim* — «1,06 kilometr ga teng uzunlik o'lchovi»; *cho'ri*— «qul xotin», «tutqunlikdagi ayol»; *mingboshi* — «daha yoki qishloq oqsoqoli, hokimi»; *omoch* — «ulovga qo'shib yer haydaydigan metall tishli primitiv yog'och asbob» va b.lar.

Istorizmlar, odatda, uzoq tarixiy jarayonlar davomida yuz beradigan eskirishning mahsuli bo'ladi, ammo ular, ba'zan, qisqa vaqtda paydo bo'lishlari ham mumkin: yaqin o'tmishda (1991- yilgacha) o'zbek tilining faol so'zlar²⁶³ bo'lgan ayrim leksemalarning (*partkom, raykom, gorkom, obkom, kolxoz, sovxoz* kabilarning) hozirgi kunda eskirib, istorizmlar qatoriga qo'shilgani buning dalilidir.

Istorizmning muhim belgilaridan biri shuki, uning ifoda plani (nomemasi) va mazmun plani (sememasi) birga eskiradi, binobarin, leksema yaxlit holda hozirgi til birligi bo'lmay qoladi.

139- §. Leksik arxaizmlar

Leksik arxaizmlar — hozirgi paytda mavjud bo'lgan voqelikning eskirgan nomi

yoki, aksincha, hozirgi tilda mavjud bo'lgan leksemaning eskirgan ma'nosi (sememasi). Demak, eskirish jarayoni leksemaga yaxlit holda yoki uning bir qismiga (ma'nolaridan biriga) aloqador bo'ladi, shunga ko'ra leksik arxaizm ikki turga bo'linadi.

1. **Arxaizm-leksema** — hozirgi paytda mavjud bo'lgan voqelikning eskirgan nomi: *lab* (odam organizmidagi a'zoldan birining hozirgi nomi) — *dudoq* (shu a'zoning eskirgan nomi, arxaizm-leksema: «*Yo' lchiningkuchli, erkak nafasini, dudoqlarida uning bo'sasining jonli o'ovini bir lahza sezdi*». O.); *qassob* («mol so'yuvchi» — hozirgi ma'no) — *sallox* («mol so'yuvchi» ma'nosidagi eskirgan so'z, arxaizm-leksema: «*Tikka oldiga borib, devkor salloxlarday shoxidan ushlab «bismiilohu ollohu akbar», deb ... bo'g'ziga pichoq tortib yubordim, — dedi Shum bola*». G.G.); *eichixona* («bir davlatning boshqa davlatdagi diplomatik vakolatxonasi») - *saforat* («...diplomatik vakolatxona» ningeskirgan nomi, arxaizm-leksema); *qo'shin* («askar», «armiya») — *cherik* («askar», «armiya») tushunchalarining eskirgan nomi, arxaizm-leksema: «*Andoq qalin cherikka ne ish qila olg'ay edi. So'ngicha qovg'unchi bordi, o'zini daryog'a soldi, g'arq bo'ldi*». «Boburnoma»dan;

parol («maxfiy shartli so'z») — *o'ron* («parol», «maxfiy shartli so'z» ma'nosidagi arxaizm-leksema: «U1 yurushta ma'hud o'ron alfazi «Toshkand» bila «Sayram» edi. Toshkand desa, Sayram deyilgay, Sayrani desa Toshkand». — «Boburnoma»dan) kabi.

2. **Arxaizm-semema** — hozirgi tilda mavjud bo'lgan leksemaning eskirgan ma'nosi. Masalan: *g'am* so'zi hozirgi o'zbek tilida «qayg'u», «xasrat», «alani», «tashvish», «kulfat» ma'nolarida qo'llanadi, o'tmishda (eski o'zbek tilida) esabu so'z «ishq», «muhabbat», «sevgi» ma'nolarini ham ifodalagan: «*Bir yuzi gulgun g'amidin yuz tugon ko'nglumdadur, Xor-xorinning iloji bodan gulgun dengiz-*» ~ «Xazoyinul-maoniy»dan. Hozir *g'am* so'zining «ishq», «muhabbat» ma'nolari eskirgan bo'lib, arxaizm-semema sanaladi. Bunday holni *harf* so'zi ma'nolarida ham ko'ramiz. Bu so'z hozirgi o'zbek tilida «alifbodagi grafik belgi» ma'nosini anglatadi, eski o'zbek tilida esa harf so'zining «so'z», «nutq» ma'nolari ham bo'lgan: «*Har harfi oning tanimda jon bo'ldi yana, Har lafzi hayoti jovidon bo'ldi yana*» — «Xazoyinul-maoniy»dan. «...U1 rnasal borkim, «*On guzarro burd*». *Aning davlatining va navkarining intiqomida bu harfni aning tiliga teqgri soldi*». — «Boburnoma»dan. *Harf* so'zining ana shu ikki gapdagi ma'nosi hozirgi o'zbek tiliga nisbatan arxaizm-semema hisoblanadi.

Ba'zan so'zning o'zi yoki uning ma'nolaridan biri emas, balki talaffuzi eskiradi, natijada shu so'zning eskirgan talaffuz varianti, demak, leksik-fonetik (yoki fonetik-leksik) arxaizm yuzaga keladi. Qiyos qiling: *qo'biz* (g'ijjaka o'xshash cholg'u asbobi) — ²⁰⁴*qo'buz* (shu asbob nomining eskirgan talaffuz varianti, leksik-fonetik arxaizm: «*yana biri Sayid Yusuf o'g'loqchi edi... Mardonalg'i ham bor edi. Qo'buzni yaxshi cholur edi*». — «Boburnoma»dan; *bugun* (payt ravishi) — *bukun* (shu so'zning eskirgan talaffuz varianti, leksik-fonetik arxaizm: *Bukun sendin xabartopa olmaduq*. — «Holoti Sayyid Hasan Ardasher»dan; *ilon* («sudraluvchi jonivorning bir turi») — *yilon* (shu jonivor nomining eskirgan talaffuz varianti, leksik-fonetik arxaizm: «*Muloyim takallum vahshiylarni ulfat sari boshqarur, fusungar afsun bila*

yilonni to'shukdin chiqarur» — «Mahbubul-qulub»dan.

Talaffuzdagi arxaiklashish leksemalardagina emas, balki leksik ma'noga ega bo'lmagan so'zlarda (olmoshlarda, ko'makchilarda) ham uchraydi. Masalan: *u, bu, shu, o'sha* (kishilik va ko'rsatish olmoshlarining hozirgi fonetik-orfoepik shakllari) — *ul, bul, shul, o'shal, o'shul* (shu olmoshlarning eskirgan talaffuz variantlari). M i s o 11 a r: *Ahli irfon soliki atvori ul, Ma 'rifat bozorining Attori ul* («Lisonut-tayr»dan); *Bul Rustamdurkim, amirul- mo'minin Umar ... Madoying'a Sa'd Vaqqosni arab cherikin boshlatib yibarganda...* («Tarixi rnulki ajam»dan); *Janobi o'shal Hodixoja eshon, Olur o'zlarin ag'niyon zamon. (Muq.); Fath tolibg'a yetishmas, agar ermas*

muxlis, Kim o 'shutfotihaning lozimasidur ixlos («Xazoyinul-maoniy»dan). Bunday arxaiklashish bilan ko'makchisida ham kuzatiladi: *X'oh tanobingni duchandon qilay, Xoh karam birla boshingni silay.* (Muq.). Bu gapdagi *birla* hozirgi bilan so'zining arxaiklashgan talaffuz variantidir.

140- §. Arxaiklashish hodisasining grammatik birliklarda uchrashi

Arxaiklashish hodisasi tilning grammatik birlik'larida, xususan, affiksial morfemalarda va shu morfemalar ishtirokida shakllangan grammatik formalarda ham uchraydi. Masalan: fe'lning sifatdash shakllari qadimgi turkiy tilda «-mish» va «-mbish» (*Taqridid bolmush turk Bilgd qag'an.* — «Tangridan bo'lgan turk Bilga xoqon»), «-duq» va «-dük», «-tuq» va «-tük» (*barduqyerde* — «borgan yerda», *boltuqda* — «bo'lganda») morfemalari vositasida yasalgan⁹⁴, hozir esa bu funksiyada, asosan, «-gan» affiksi qo'llanadi: (*bo'lgan, borgan* kabi), «-duq» va «-dük», «-tuq» va «-tük» morfemalari esa grammatik (affiksial) arxaizmga aylangan. Ba'zi morfemalar hozirgi tilda bor bo'lsa-da, ularning talaffuzi eskirgan bo'ladi: «*Yana bir Mahmud barlos edi. Navandokliq barloslardindur. Sulton Abusaid Mirzo qoshida ham bek edi. Sulton Abusaid Mirzog'a Iroq viloyati musaxxar bo'lg'onda Kirmonni Mahmud barlosg'a berib edi...*» («Boburnoma»dan). Bu gapda qo'llangan «-din», «-dur», «-g'a», «-g'on» morfemalari hozirgi «-dan», «-dir», «-ga», «-gan» morfemalari ning eskirgan talaffuz variantlaridir, bunday variantlar tilshunoslikda fonetik-grammatik arxaizmlar deb ham yuritiladi.

141- §. Leksik arxaizmlarning leksik istorizmlardan farqlari

Leksik arxaizmlarning leksik istorizmlardan farqlari:

1. Leksik arxaizm hozirgi paytda ntavjud bo'lgan narsa-hodisaning eskirgan nontidir. Istorizm esa o'tmish voqeligining nomi.

2. Voqelikning hozir mavjudligi uning eski nomi (leksik arxaizmi) o'rnida yangi nomi bo'lishini taqozo qiladi: *yuz* (hozirgi nom) — *yonoq* (arxaizm), *lab* (hozirgi nom) — *dudoq* (arxaizm), *dushman* (hozirgi so'z) — *yog'iy* (arxaizm), *qo'shin* (hozirgi so'z) — *cherik* (arxaizm) kabi. Bu hoi tilning lug'at boyligida sinonimik qatorlarni shakllantiradi.

Istorizmlar tomonidan nomlangan o'tmish voqeligi hozir yo'q, binobarin, ularning (istorizmlarning) hozirgi tilda sinonimlari ham bo'lmaydi.

3. Leksik arxaizmlarning yuzaga kelishida sinonim so'zlar orasidagi uslubiy munosabatlar muhim rol o'ynaydi: birining faollashuvi ikkinchisining passivlashuviga, arxaiklashuviga olib keladi. Istorizmlarda esa bunday munosabat bo'lmaydi: voqelikning yo'qolishi shu voqelik nomi bo'lgan so'zning (leksemaning) lug'atdan butunlay tushib qolishiga sabab bo'ladi.

142- §. Leksik neologizmlar

Leksik neologizmlar tilda yangi paydo bo'lgan va yangilik bo'yog'ini yo'qotmagan so'zlar: *internet, marketing, litsenziya* va b.

Har qanday neologizm dastlab ayrim shaxs nutqida voqe bo'ladi, bunday paytda u individual nutq neologizmi sanaladi. Masalan; «*Bekakangko'rinmay goldi-ku ? dedi qesakpolvon labiga sigaret qistirib. Humkalla cho 'ntagidan chaqqonlik bilan yoqqich olib unga olov tutdi...*» (T.M.) Bu gapda *yoqqich* so'zi ruscha *zajigalka*

⁹⁴ Bu haqda qarang: To'ychiboyev B. O'zbek tilining taraqqiyot bosqichlari. — T.: «O'qituvchi», 19%, 126-b.

so'zining kalkasi tarzida qo'llangan, uni asar muallifi (Tohir Malik) o'zi yasagan va o'zi individual nutq neologizmi sifatida birinchi bo'lib ishlatgan. Demak, bu so'z hozircha umumtil neologizmi darajasiga ko'tarilmagan, chunki u nutq ixtiyorida til ixtiyoriga o'tmagan. Ba'zan ancha ilgari yaratilgan individual nutq neologizmlari ham umumnutq neologizmiga aylanmay qolib ketadi. Buni atoqli yozuvchi Abdulhamid Cho'lpon tomonidan o'z vaqtida yasalgan *ozjtqiso*'zi misolida yaqqol ko'rsa bo'ladi: «...*Har bir ona suti og'zidan ketmagan tentak gimnazistni bir «ozitqi» deb bilardi*»^m. Abdulhamid Cho'lpon bu gapdagi *ozjtqi* so'zini *achitqi*, *qichitqi* tipidagi yasalmalar modeliga (qolipiga) suyanib yasagan va uni «yo'ldan ozdiruvchi» (ruscha «soblaznitel») ma'nosida qo'llagan. Bu nutqiy parchada *ozitqi* so'zining yangi lisoniy-badiiy topildiq sifatida alohida estetik qimmat kasb etganligi shubhasiz, ammo u shu matndan tashqariga, umumtil doirasiga chiqqan emas, demak, umumtil neologizmi holatiga o'tmagan. Bunday holat Oybekning «Nur qidirib» povestidan keltirilgan quyidagi gapda ham kuzatiladi: «... chorrahada, balandlikda qizil sallali, qisqa ishtonli qopqora regulirovshchik-yo'lbon qo'llarini ohangdor o'ynatib, ko'cha harakatini boshqaradi» (22-bet) (individual neologizm — **yoMbort**, regulirovshchik — **yoibon**).

^{12,1} *Bu haqda qarang*: M.M.Yo'ldoshev. Cho'lpon ning badiiy til mahorati («Kecha va kunduz» romani misolida). NDA. — T,: 2000, 12—13- b.

Umumtil neologizmi til hodisasi, individual neologizm esa uslubiy hodisa sanaladi. Leksikologiyada, asosan, umumtil neologizmi o'rganiladi.

Umumtil neologizmi ham nisbiy hodisadir: til taraqqiyotining ma'lum birbosqichida neologizm bo'lgan so'z keyinroq neologizmlik «bo'yog'i»ni yo'qotib, zamonaviy leksik qatlam birligiga aylanishi mumkin. Masalan, *telefon*, *televizor*, *trolleybus*, *radio* so'zlari dastlabki paytlarda neologizm bo'lgan, hozir esa ularning birortasida yangilik bo'yog'i saqlanmagan, demak, bu so'zlar allaqachon neologizmlik holatidan chiqib, qo'llanishi odat tusiga kirgan leksemalarga aylangan. Bunday holat ba'zan qisqa davr ichida ham yuz berishi mumkin: keyingi 5—10 yil ichida o'zbek tili leksikasida paydo boigan *test*, *litsey*, *ball*, *grant*, *kontrakt* kabi yangi so'zlarda, shuningdek, *hokim*, *tadbirkor*, *ishbilarmon* so'zlarining yangi ma'nolarida «yangilik bo'yog'ini yo'qotish», «odat tusidagi so'zga yoki ma'noga aylanish» sur'ati shu daraja tezlashganki, natijada ularni ko'pchilik qiynalmay angelaydigan va qo'llaydigan bo'lib qolgan. Demak, bu so'zlar neologizmlik holatidan zamonaviy qatlam birligi holatiga o'tib bo'lgan yoki o'tish jarayonini boshidan kechirmoqda.

143- §. Leksik neologizm turlari

So'zning neologizmlik belgisi leksemaga yaxlit holda yoki uning bir qismiga (mas., ma'nolaridan biriga) aloqador bo'ladi, shunga ko'ra leksik neologizm quyidagi ikki turga bo'linadi:

Neologizm-leksema. Bunda leksema yaxlitligicha neologizm bo'ladi: *devident*, *internet*, *faks*, *interfaks* kabi.

Neologizm-semema. Bunda leksemaning o'zi emas, uning ma'nolaridan biri neologizm sanaladi. Bunga *ko'k* so'zining hozirgi tilda paydo bo'lgan «dollar» ma'nosini misol qilib ko'rsatish mumkin.

Neologizmning yuzaga kelishi quyidagi omillarga tayanadi:

1. Jamiyatda yangi voqelik paydo bo'ladi, bu voqelikni nomlash zarurati esa tilda yangi so'z yoki atamaning yuzaga kelishini taqozo qiladi. Bunda:

a) voqelikning nomi boshqa tildan o'zlashtiriladi: *komputer, monitoring, slayd* kabi;
b) voqelikning nomi o'zbek tilining o'zida yasaladi: *MDH* (mustaqil davlatlar hamdo'stligi) kabi.

2. Jamiyatda yoki tabiatda mavjud bo'lgan voqelikning nomiga sinonim tarzida yangi so'z yasaladi: *eskirtma* (*arxaizm* atamasining yangi yasalgan sinonimi), *yangirtma* (*neologizm* atamasining yangi yasalgan sinonimi) kabi.

209

Neologizm hodisasi frāzemalar va grammatik birliklar doirasida ham uchraydi. (Bu haqda tegishli bo'limlarga qaralsin.)

14 — Hozirgi o'zbek adabiy tili

1. Tilning lug'at boyligidagi eskirish va yangilanish jarayonlari qanday omillar ta'sirida yuz beradi?

2. Eskirish jarayonining natijalari nimalarda namoyon bo'ladi?

3. Leksik istorizmlar nima?

4. Leksik arxaizmlar nima? Uning qanday turlari bor?

5. Leksik istorizm va leksik arxaizmlar qanday farqlanadi?

6. Leksik neologizm nima? Uning qanday turlari bor?

7. Individual nutq neologizmi va umumtil neologizmi haqida ma'lumot bering.

Tayanch tushunchalar

Leksik istorizmlar — o'tmish voqeligining nomlari.

Leksik arxaizmlar — hozirgi paytda bor bo'lgan voqelikning eskirgan nomi yoki hozirgi tilda mavjud bo'lgan leksemaning eskirgan ma'nosi.

Arxaizm-leksema — leksik arxaizmning bir turi. Unda leksema yaxlit holda eskirgan bo'ladi.

Arxaizm-semema — leksik arxaizmning ikkinchi turi. Bunda leksema yaxlit holda emas, qisman (semantik tarkibidagi ma'nolaridan biri) eskiradi.

Leksik-fonetik arxaizm - talaffuz arxaizmi. Bunda leksemaning tovush tarkibida qisman eskirish yuz beradi.

Leksik neologizm — yangilik bo'yog'i bor bo'lgan leksemalar.

Individual nutq neologizmi — ayrim shaxs nutqida voqe bo'lgan neologizm.

Umumtil neologizmi — nutqiy hodisadan til hodisasiga aylangan neologizm.

Neologizm-leksema — yangilik bo'yog'iga ega bo'lgan leksema.

Neologizm-semema — tilda azaldan mavjud bo'lgan leksemaning semantik tarkibida yangi paydo bo'lgan ma'no (semema).

0'ZBEK TILI LEKSIKASINING EMOTSIONAL-EKSPRESSIV JIHATDAN QATLAMLANISHI

Adabiyotlar: 11 [73-75], 27 [67-71], 32 [119-121].

144-

§. So'zning uslubiy bo'yog'i

O'zbek tili leksikasida so'zlar emotsional-ekspressiv jihatdan ikki qatlamga ajratiladi:

1. Emotsional-ekspressiv jihatdan betaraf so'zlar. Bunday so'zlarning semantik tarkibida faqat denotativ ma'no (atash, nomlash semalari) mavjud bo'ladi: *yuz, oriq,*

ozg'in, jilmaymoq kabi.

2. Emotsional-ekspressiv jihatdan bo'yoqdor so'zlar. Bunday so'zlarning semantik tarkibida denotativ ma'no (atash, nomlash semalari) bilan birga uslubiy bo'yoqlar (ifoda semalari, konnotativ semalar) ham mavjud bo'ladi: *turq* (denotativ ma'no + uslubiy bo'yoq), *dirdov* (denotativ ma'no+uslubiy bo'yoq), *qiltiriq*, *ipiltiriq* (denotativ ma'no + uslubiy bo'yoq), *irshaymoq* (denotativ ma'no + uslubiy bo'yoq) kabi.

I z o h : *yaxshi* va *yomon*, *g'azab* va *nafrat* kabi so'zlarda uslubiy bo'yoq bordek tuyuladi, aslida esa ularda uslubiy bo'yoq yo'q, bu so'zlar belgi yoki voqelikni atash (nomlash) bilan cheklanadi, shunga ko'ra emotsional-ekspressiv jihatdan bo'yoqdor so'zlar sanalmaydi⁹⁵.

145- §. Emotsional-ekspressiv bo'yoqdor so'zlarning nutqda qo'llanishi

Uslubiy bo'yog'i bor bo'lgan so'zlardan nutqda his-tuyg'ularni, so'zlovchining voqelikka nisbatan salbiy yoki ijobiy munosabatini ifodalash maqsadida foydalaniladi. Masalan: *Mamlakat bizlarga ishonsin! Biz shalvirab ishnixurjun qilaylikl...* (Uyg'.). *Tursang-chi, muncha shalpayasanl* (H.SH.). Bu misollarda bo'shashmoq leksemasi o'rnida *shalviramoq* va *shalpaymoq* so'zlari qo'llangan va shu so'zlarning mazmun planidagi uslubiy bo'yoqlar («kinoya», «mazax», «kesatiq» semalari) hisobiga nutqda ekspressivlik ta'minlangan.

Nutqda ekspressivlikning ifodalanishi quyidagi usullarga tayanadi:

1. **Leksik usul.** Bunda uslubiy bo'yog'i bor bo'lgan so'z nutqqa kiritiladi (yuqoridagi misollar).

2. **Kontekstual usul.** Bunda uslubiy bo'yog'i yo'q bo'lgan so'z ma'lum kontekst yoki nutqiy muhit ta'sirida uslubiy buyoqdor so'zga aylantiriladi. (bu haqda «Ifoda semalari» bahsiga qarang).

3. **Affiksatsiya usuli.** Bunda betaraf ma'noli so'zlarga subyektiv baho ifodalovchi affiksial morfemalar qo'shiladi. (Bu haqda ham «Ifoda semalari» bahsiga qarang).

4. **Fonetik usul.** Bunda so'z tarkibidagi undoshlardan biri qavatlantiriladi (geminatsiya), unlilar cho'ziladi, urg'uning o'mi o'zgartiriladi, shular hisobiga ekspressivlik ta'minlanadi. Misollar: *Ishqilib, Zamira bechora uyatga chidayolmay ketib qolgan. Yashshamagurlar...* (P.Q.). Akam bechora go'shangada ko'rib, **xayro-o-o-on** bo'lib qolg'anlar. (Mirm.).

5. **So'zni metaforik qo'Hash usuli.** Bunda ko'p ma'noli so'zning metaforaga asoslangan majoziy (hosila) ma'nosidan uslubiy figura sifatida foydalaniladi: *Muhtaram qayin otamizga! Siz bilan meni qorong'i zindonlarga tushirib, dor ostlarigacha tortgan ... Homid ismli bir to'ng'izni, nihoyat ikki yillik sargardonlik so'ngida, yordamchilari bilan tuproqqa qorishtirishga muvaffaq bo'ldim.* (A.Qod.). Bu gapda *to'ng'iz* so'zi ko'chma ma'noda Homidga nisbatan qo'llangan, shu bilan Otabekning bu shaxsga nisbatan salbiy his-tuyg'usi, nafrati ifodalagan. Yana: *Mamajon lochin yigit, Serharakat, betinim.* (Q.M.). Bu gapda *lochin* so'zi o'z ma'nosida emas, ko'chma ma'noda- yigitning epchilligini, chaqqon va jasurligini

¹²¹⁾ Bu haqda qarang: O'zbek tili leksikologiyasi. Jamoa. — T.: «Fan», 1981, 160—161-b. Yana qarang: Po3eHTajib fl.3., rojib M.B., TejiiKOBa M.A, CoBpeMeHHbi pyccKtiO >i3biK. — M.: «AHPMC фпеес Pobjib(f), 2001, c. 100—102.

baholash maqsadida qo'lingan.

Tekshirish savollari va topshiriqlar

1. Uslubiy bo'yoqdorlik jihatdan so'zlar qanday qatlamlarga ajratiladi?
2. Emotsional-ekspressiv jihatdan betaraf so'zlar va betaraf bo'lmagan (bo'yoqdor) so'zlar qanday farqlanadi?
3. Emotsional-ekspressiv jihatdan bo'yoqdor so'zlardan nutqda qanday maqsadlarda foydalaniladi?
4. Nutqda ekspressivlikning ifodalanishi qanday usullarga asoslanadi?
5. Ekspressivlikni ifodalashning quyidagi usullari haqida ma'lumot bering:
 - a) leksik usul;
 - b) kontekstual usul;
 - d) affiksatsiya usuli;
 - e) fonetik usul;
 - f) so'zni metaforik qo'llash usuli.

Tayanch tushunchalar

Uslubiy bo'yoq — so'zning leksik ma'nosiga qo'shimcha tarzda orttirilgan uslubiy ottenka, ifoda semasi.

Emotsional-ekspressivlik — ekspressiyaga (ta'sirchanlikka) egalik.

Emotsional-ekspressivlikni ifodalashning leksik usuli — nutqda uslubiy bo'yog'i bor bo'lgan so'zning qo'lanishi hisobiga ta'sirchanlikning ifodalanishi.

Emotsional-ekspressivlikni ifodalashning affiksatsiya usuli — betaraf ma'noli so'zlarga subyektiv baho ifodalovchi affikslarni qo'shish orqali nutqda ta'sirchanlikka erishish.

Emotsional-ekspressivlikni ifodalashning kontekstual usuli — uslubiy bo'yog'i bo'lmagan so'zning ma'lum kontekst ta'sirida uslubiy bo'yoqdor so'zga aylantirilishi orqali nutqiy ta'sirchanlikning ta'minlanishi.

Emotsional-ekspressivlikni ifodalashning fonetik usuli - turli fonetik hodisalar (geminatsiya, unlilarni cho'zish, urg'uning o'rnini o'zgartirish) hisobiga nutqiy ta'sirchanlikning ta'minlanishi.

So'zni metaforik qo'llash - so'zning metafora usulida ko'chirilgan ma'nosi hisobiga nutqiy ta'sirchanlikning ta'minlanishi.

LEKSEMALARNING NUTQ KO'RINISHLARIGA XOSLANISHI

Adabiyotlar: 11 [75-78], 27 [165-173],

146- §. Nutq, uning ko'rinishlari

Nutq so'zlovchining til birliklari vositasida fikrni shakllantirishi (ichki nutq) va ifodalashi (tashqi nutq) jarayonidir. U adabiy nutq va so'zlashuv nutqi ko'rinishlarida namoyon bo'ladi:

Adabiy²¹⁰ nutq adabiy til me'yorlariga bo'ysundirilgan, demak, ishlov berilgan bo'ladi.

So'zlashuv nutqi nutqning ma'lum me'yorlarga kiritilmagan, ishlov berilmagan ko'rinishidir. U ko'proq erkin muloqot paytida ishlatiladi.

147- §. Nutq ko'rinishlariga xoslangan leksik qatlamlar

Nutqning yuqoridagi ikki ko'rinishiga munosabat jihatidan lug'at boyligidagi so'zlar ikki xil qatlamga birlashadi:

I. **Umumnutq qatlam so'zlari.** Bunday so'zlar adabiy nutqda ham, so'zlashuv nutqida ham bir xil darajada ishlatiladi. Lug'at boyligidagi so'zlar- ning ko'pchiligi shu qatlamga mansubdir: zamonaviy qatlam so'zlari, ishlatilishi chegaralanmagan leksikaning aksariyati, shuningdek sinonimik qatordagi dominantalar, uslubiy bo'yog'i bo'lmagan betaraf ma'noli so'zlar umumnutq qatlam birliklari sanaladi.

II. **Nutqning ma'lum kö'rinishiga xoslangan so'zlar.** Bunday so'zlar nutqning faqat bir kö'rinishiga (mas., adabiy nutqqa) xoslangan bo'lib, boshqa ko'rinishida (mas., so'zlashuv nutqida) ishlatilmaydi yoki, aksincha, so'zlashuv nutqida qo'llanib, adabiy nutqda ishlatilmaydi.

1. **Adabiy nutqning o'zi** ham ikki xildir: rasmiy nutq va badiiy nutq:

— *rasmiy nutqda* fikrning ifodalanishi isbotlarga, faktlar ta'kidlanishiga tayanadi, shuning uchun unda tasviriy vositalar, uslubiy bo'yoqdor so'zlar ishlatilmaydi: to'g'ri ma'nodagi so'zlarning va soha terminlarining qo'llanishi ko'proq adabiy nutqning shu kö'rinishiga xosdir;

— *badiiy nutqda* ko'chma ma'noli so'zlar, ijobiy baho semalari boigan leksemalar (*tabassum, mardonavor, chehra* kabilar) faol qatnashadi.

2. **So'zlashuv nutqida** fikr ifodasi ancha erkin bo'ladi, unda adabiy nutqqa xos bo'lmagan oddiy so'zlar (*qittay, ketvorgan...*), dialektizmlar (*opoqi, opog'oyi, kallapo'sh...*), jargonizmlar (*toy, yakan, satil...*), salbiy emotsiya ifodalovchi so'zlar (*bashara, tirjaymoq...*), vulgarizmlar (*go'rsa'xta, to'nka, so'tak, qizig'ar...*), laqablar (*Bo'tqa, Burun, Qilich ...*), ba'zan, hatto o'zbek tiliga o'zlashmagan, demak, o'zbek tili birligi darajasiga yetmagan boshqa til so'zlari (*alkash, bratan, molodes* kabi varvarizmlar) ham qo'llanadi.

148- §. Nutq ko'rinishlariga xoslangan leksemalarning badiiy asar tilida qo'lanishi

Leksemalarning nutq ko'rinishlariga xoslanishi haqida gap ketganda, ularning badiiy asar tilida qo'llanishini alohida baholash kerak, chunki badiiy nutq bilan badiiy asar tili bir hodisa emas: badiiy nutq adabiy nutqning bir ko'rinishi, u albatta adabiy til me'yorlariga bo'ysundiriladi; badiiy asar tilida esa adabiy til me'yorlaridan chetga chiqish holatlari ham kuzatiladi: badiiy asardagi obraz va personajlar tilining tipiklashtirilishi shuni taqozo qiladi, demak, badiiy nutq badiiy asar tilining yetakchi komponenti, ammo yagona komponent emas. Unda badiiy nutq bilan parallel ravishda, asardagi maqsad va vazifalardan kelib chiqib, so'zlashuv nutqi qoliplari va element- laridan, umumnutq qatlam so'zlaridan ham foydalaniladi: muallif nutqi, muallif tili shaklida berilayotgan bayon va izohlar, asosan, adabiy nutq me'yorlariga tayanadi (so'zlarning tanlanishi ham shunga asoslanadi), obraz va personajlar tilida esa funksional uslubning barcha turlaridan foydalaniladi.

149- §. So'zlarning fonetik tarkibida, grammatik shakllarida nutq ko'rinishlariga xoslanish

So'zlarning fonetik tarkibida, grammatik shakllarida nutq ko'rinishlariga xoslanish:

1. **So'zlashuv nutqida**, ayniqsa, oddiy (jonli) so'zlashuvda:

a) so'z, so'z formalari va so'z birikmalari tarkibidagi ayrim tovushlar (ba'zan bir necha tovush) tushib qoladi: *obor* (< olib bor), *aytvor* (< aytib yubor), *pasqam* (pastqam), *bolla* (bolalar), *mashu* (< mana shu) kabi;

b) ba'zi tovushlarning so'z tarkibidagi o'rni almashadi (so'zning metatezaga uchragan shakli qo'llanadi): *turpoq* (< tuproq), *tervat* (tebrat), *to'rg'amoq* (< to'g'ramoq) kabi;

d) bir tovush o'rnida boshqa tovush (fonemaning fakultativ varianti) qo'lanadi: *kegin* (< keyin), *shoyi* (< shohi), *ko'ynak* (< ko'ylak), *qalmoq* (< qarmoq) kabi;

e) so'z boshida, o'rtasida yoki oxirida tovush orttiriladi: *o'ris* (< rus), *ishkop* (< shkaf), *tanka* (< tank), *banka* (< bank) kabi;

f) so'z tarkibidagi ayrim unlilar uslubiy maqsadda cho'ziladi: *ho-o-zir*, *ka-a-a-atta*, *ayta qo-o-l*, *jo-o-onim* kabi;

g) so'z tarkibida bir xil undoshlar qavatlantiriladi, bunda so'z urg'u- sining o'rni ham ko'pincha o'zgartiriladi, shu tariqa leksemaning ma'nosida ta'kidlash, erkalatish, yalinish, ma'noni kuchaytirish kabi ottenkalar ifodalanadi: *maza* — *mazza*, *yasha* — *yashsha* kabi;

h) so'zlashuv nutqida kishi nomlarining, so'z yoki so'z birikmalarining qisqartirib talaffuz qilinishi ham uchrab turadi: *Dilor* (< Dilorom), *Muqad* (< Muqaddas), *Guli* (< Gulnora), *Dilfuz* (< Dilfuza), *kilo* (kilogramm), *marshrutka* (< marshrutli taksi), *metro* (< metropoliten) kabi;

i) so'zlashuv nutqida intonatsiyaning ham o'ziga xos o'rni bor: nutqiy vaziyatga qarab u tez-tez o'zgarib turishi, bunda xabar-darak; so'roq, buymq mazmuni, taajjub, gumon, qat'iylik kabi ma'nolar ifodalanishi mumkin;

j) fe'lning *-b* (*-ib*) affiksi bilan yasalgan ravishdosh shakli hamda «-gan» affiksi bilan yasalgan sifatdosh shakli *edi* to'liqsiz fe'li bilan birga kelganda «-uvdi», «-gandi» shakllarida qo'lanadi: *aytuvdi* (< aytib edi), *boruvdi* (< borib edi), *yozuvdi* (< yozib edi), *aytgandi* (< aytgan edi), *borgandi* (< borgan edi), *yozgandi* (< yozgan edi) kabi;

k) so'zlarning subyektiv baho shakllariga keng o'rin beriladi: *akajon*, *Lolaxon*, *dadamlar*, *yigitcha*, *qizaloq* kabi.

2. **Rasmiy nutqda** qonun, qaror, ariza, bildirgi, buyruq, nizom, yo'riqnoma (instruksiya), e'lon, hisobot, akt, shartnoma, tilxat kabi turli hujjatlar va ish qog'ozlari yoziladi. Bunday hujjat matnlarida avvaldan shakllanib, ma'lum qolipga tushgan konstruksiya, formulirovka va so'z birikmalaridan keng foydalaniladi: *...ni qaror qiladi; ...Jar ta'minlanadi; ...ga egadir; ...lar e'tiborga olinsin; ...ga chora ko'rilsin; ...qoniqarli deb topilsin; biz, quyida qo'l qo'yuvchitar...; ...ni hisobga olib buyuraman; ...ma'lum qilaman; ...ma'lum qilamiz; ...ni so'rayman; ...ning bajarilishini o'z zimmamizga olamiz* kabi.

Tekshirish savollari va topshiriqlar

1. Nutq nima? Uning qanday turlari bor?
2. Adabiy va so'zlashuv nutqlari qanday farqlanadi?
3. Qanday so'zlar umumnutq qatlam birliklari sanaladi?

4. Qanday so'zlar nutqning ma'lum turiga xoslangan hisoblanadi?
5. Rasmiy va badiiy nutqlarda qo'llanishga xoslangan so'zlar qanday farqlanadi?
6. So'zlashuv nutqida qo'llanishga xoslangan so'zlar, ularning ma'no xususiyatlari haqida ma'lumot bering.
7. Badiiy nutq va badiiy asar tili qanday farqlanadi?
8. Nutqning u yoki bu turiga xos bo'lgan fonetik va grammatik belgi-xususiyatlar haqida gapiring.

FRAZELOGIYA FRAZELOGIYA HAQIDA UMUMIY MA'LUMOT

Adabiyotlar: 11 [78-81], 27 [55-61, 74-79], 32 [82-88], 110 [3-5],

150- §. Frazeologiya

Frazeologiya tilshunoslikning bir bo'limi bo'lib, u tilning lug'at tarkibidagi frazemalar haqida ma'lumot beradi.

Frazema ko'chma ma'noli turg'un konstruksiyadir. Masalan, *zo'raymoq* (leksema) — *avj olmoq* (frazema), *qiynalmoq* (leksema) — *azob chekmoq* (frazema) kabi. Demak, frazema ham leksema kabi lug'aviy birlik sanaladi, ammo o'zining ifoda va mazmun planlaridagi qator belgilari bilan leksemadan farqlanadi.

151- §. Frazemaning ifoda plani

Frazemaning ifoda plani deganda uning tovush tomoni, leksik tarkibi, birikmaga yoki gapga teng konstruksiyasi nazarda tutiladi. Masalan: *ko'nglini olmoq* (birikmaga teng), *ko'zlari qinidan chiqib ketdi* (gapga teng), *boshi qotdi* (gapga teng), *ensasi qotdi* (gapga teng) kabi. Frazemalar orasida qo'shma gapga teng qurilishli turg'un konstruksiyalar ham uchraydi: «*qor yog'ib, iglar bosildi*» kabi.

Frazemalar tarkibidagi so'zlarning bog'lanishi erkin birikma yoki gap tarkibidagi so'zlarning bog'lanishidan farq qilmaydi: ularning barchasida so'zlar tobelanish asosida bog'lanadi, biroq: a) erkin birikmadagi yoki gapdagi bog'lanish nutq jarayonida, nutq bilan birpaytda sodirboiadi; frazema bog'lanish esa nutq paytidan ancha awal yuzaga kelib, turg'unlashib qoladi, inson xotirasida va tilda yaxlitligicha saqlanadi; b) erkin birikmadagi yoki gapdagi so'ziarni so'zlovchi o'z ixtiyori bilan almashtira oladi: «*kengko'cha*» 216 .

birikmasi o'rnida «*tor ko'cha*» birikmasini, «*men o'qiyman*» gapi o'rnida «*men ishlayman*» gapini qo'lashi mumkin, ammo «*yulduzni benarvon urmoq*» birikmasi o'rnida «*yulduzni narvonsiz urmoq*», «*yulduzni shotisiz urmoq*», «*yulduzni beshoti urmoq*» birikmalari qo'llanmaydi.

Shuni ham ta'kidlash lozimki, har qanday turg'un birikma frazema boiavermaydi. Masalan, *Birlashgan Milllatlar Tashkiloti* birikmasi turg'un konstruksiyadir, ammo to'g'ri ma'noli turg'un konstruksiya bo'lganligidan frazema hisoblanmaydi. Frazema yaxlit holda ko'chma ma'no ifodalashi shart.

Frazemalarning ifoda planida leksemalardan tashqari, yordamchi so'zlar (ko'makchilar) va turli forma yasovchi morfemalar qatnashishi mumkin. Masalan, *ochiq yuz bilan* (bu frazemaning ifoda planida «*bilan*» ko'makchisi qatnashgan), *dam olmoq* (bu frazemaning ifoda planida «*-moq*» morfemasi ishtirok etgan). Keltirilgan misollarda ko'makchi va affiksial morfema frazemalarning doimiy belgilari hisoblanadi, chunki ular shu frazemalarning ichki grammatik qurilishiga mansubdir, ammo *dam oldim*, *dam olgin*, *dam olsin* kabi bog'lanishlarda qo'lingan

«-di+m», «-gin», «-sin» morfemalari (zamon, shaxs-son, mayl ko'rsatkichlari) shu frazemalarning ifoda planiga kirmaydi, chunki bu morfemalar nutq talabiga ko'ra qo'shiladi.

152-

§. Frazemaning mazmun plani

Frazemaning mazmun plani uning nimanidir nomlashi, ifodalashi, anglatishidir. Masalan, *og'zi-qulog'ida* frazemasining mazmun planida «xursand» ma'nosi ifodalangan.

Frazemaning mazmun plani albatta ko'chma ma'noga asoslanadi, aks holda uning to'g'ri ma'noli turg'un birikmalardan (*elektron hisoblash mashinasi, kvadrat uyalab ekish* kabi sostavli terminlardan) farqi qolmaydi.

Frazemaning mazmun planidagi ma'no *frazeologik ma'no* hisoblanadi. Qiyos qiling: leksemaning mazmun planida - «leksik ma'no»; frazemaning mazmun planida — «fazeologik ma'no». Fazeologik ma'no leksik ma'nodan murakkabroqdir, chunki u frazema tarkibidagi so'zlar bog'lanishidan kelib chiqadi va umumlashgan boiadi.

Frazemaning semantik tarkibida frazeologik ma'nodan tashqari, uslubiy bo'yoq ham mavjud boiadi. Masalan, *to'nini teskari kiymoq* frazemasining semantik tarkibida «o'chakishmoq» (fazeologik ma'no) bilan birga «qaysarlik» semasi (uslubiy bo'yoq) ham bor. *To'rttomoniqibla* frazemasida «qayoqqa xohlasa ketaversin» ma'nosi bilan birga salbiy baho (uslubiy bo'yoq) ham ifodalangan. *Chehrasi ochiq* frazemasining semantik tarkibida esa «xushtabiat» ma'nosi ijobiy baho (uslubiy bo'yoq) semasi bilan qoplangan.

Salbiy yoki ijobiy baho semalari, odatda, frazemalarning mazmun planida bo'rtib turadi, bu omil frazemalardan nutqiy ta'sirchanlikni ta'minlovchi uslubiy vosita sifatida foydalanish imkonini beradi, ayniqsa, badiiy asar tilida bunday birliklarning roli katta. Misol: *Bir umr qulingiz bo'Imasam, kalomullo ursin, ko'zim ochildi, aka!* (T.M.) *Rangi quv o'chib, yupqa lablari titrab, ko'zlarining paxtasi chiqib ketdi.* (H.N)

Ba'zi frazemalarda qonun hujjatlari tiliga ixtisoslashish, terminlashish ham uchraydi. Bunday paytlarda frazema ma'nosida neytrallashish yuz beradi, uslubiy bo'yoq sustlashib, oxiri tushib qoladi. Buni jinoyat-protsessual kodeksida qollanadigan *aybini bo'yniga qo'ymoq, aybiga iqrор bo'lmoq* kabi termin «frazemalar»da ko'rish mumkin.

153- §. Frazemalarning semantik tarkibidagi turkum semalari

Bu semalar frazeologik ma'noga tayanadi. Masalan: *aravani quruq olib qochmoq* (fe'l frazema), *arpasinixom o'rmoq* (fe'l frazema), *ammanning buzog'iday* (sifat frazema), *bag'ri qattiq* (sifat frazema), *bir og'iz* (ravish frazema), *bir og'izylan* (ravish frazema), *to'rt ko'z bilan* (ravish frazema), *tomdan tarasha tushganday* (ravish frazema) kabi.

Tekshirish savollari va topshiriqlar

1. Frazema nima?
2. Nima uchun frazema ko'chma ma'noli turg'un konstruktsiya sanaladi?
3. Frazemaning ifoda planini qanday tushunasiz?
4. Frazemalar erkin birikmalardan va to'g'ri ma'noli turg'un birikmalardan qanday farqlanadi?

5. Frazemaning mazmun plani haqida ma'lumot bering.
6. Frazeologik ma'no nima? U leksik ma'nodan nimasi bilan farqlanadi?
7. Frazemaning semantik tarkibidagi uslubiy baho (stilistik bo'yoq) haqida gapiring.
8. Frazemalardan nutqda qanday maqsadlarda foydalaniladi?
9. Frazemalarning semantik tarkibida turkumlik semalari bo'ladimi?

Tayanch tushunchalar

Frazeologiya — tilshunoslikning frazemalar bilan shug'ullanuvchi bo'limi.

Frazema — ko'chma ma'noli turg'un konstruksiya.

Frazemaning ifoda plani — frazemaning moddiy-material tomoni: shakli, tuzilishi, leksik va fonetik tarkibi.

Frazemaning mazmun plani — frazemaning frazeologik ma'no va uslubiy bo'yoqdan iborat semantik tarkibi.

FRAZEOLOGIK MONOSEMIYA VA POLISEMIYA. FRAZEMALARNING SEMANTIK TURLARI

Adabiyotlar: 11 [81-83], 27 [101-107], 32 [86-88], 110 [5-6].

154- §. Frazeologik monosemiya

Frazeologik monosemiya — frazemaning semantik tarkibida bitta frazeologik ma'noning bo'lishi. Chunonchi, *ko'ngliga qo'l solmoq* frazemasining semantik tarkibida «yashirin fikr-o'yini bilishga harakat qilmoq» ma'nosidan boshqa frazeologik ma'no yo'q: «*Rizaning yuragiga qo'l solib ko'rgan Muhiddin uning javobidan xursand bo'ldi.*» (R.F.). «*Kechagi ishdan maqsadim u yerdagi xotinlarning ko'ngliga qo'l solib ko'risk, undan keyin o'zimga ba'zi bir ishonchliroqlarini tanlab olish edi.*» (S.Z.). Keltirilgan gaplarning birinchisida *ko'ngliga qo'l solmoq* frazemasining variatsiyasi — «*yuragiga qo'l solib ko'rmok*» ishlatilgan, har ikki holda ham bitta frazeologik ma'no — «yashirin fikr-o'yini bilishga harakat qilmoq» nazarda tutilgan.

155- §. Frazeologik polisemiya

Frazeologik polisemiya — frazemaning semantik tarkibida ikki yoki undan ortiq frazeologik ma'noning bo'lishi. Masalan: *boshi(m) aylandi* frazemasining semantik tarkibida ikkita frazeologik ma'no bor: 1) «Behud bo'lmoq» ma'nosi: «*stol yoniga kelguncha uning boshi aylanib ketdi.*» «Muncha darmonsiz bo'lmasam», — o'yladi u». (S.Z.); 2) «Esankiramoq» ma'nosi: «*...muloyim qarab qo'yishlarini, ...jilmayib gapirishlarini sezardim, buning hammasidan boshim aylanardi.*» (O.Yo.)

Leksemalarda bo'lganidek, frazemalarda ham polisemiya hodisasi ma'no ko'chish qonuniyatlariga asoslanadi.

156- §. Frazemalarning semantik turlari

Frazema ma'nosi bilan uning tarkibida qo'llangan leksemalar ma'nosi o'rtasidagi munosabat asosida frazemaning ikki semantik turi farqlanadi:

1. **Frazeologik butunlik.** Bunday frazemaning umumlashgan ko'chma ma'nosi frazema tarkibidagi leksemalar ma'nosi bilan izohlanadi. Masalan, *tepasochi tikka bo'lmoq* frazemasini yaxlit holda «g'azablanmoq» ma'nosini — umumlashgan ko'chma ma'noni anglatadi. Bunday ko'chma ma'noga esa kishi darg'azab bo'lganida uning badanidagi tuklarning sezilar-sezilmas harakatga kelishi (psixofiziologik holat) asos bo'lgan, demak, frazemaning ko'chma ma'nosini frazema tarkibidagi

so'zlarning o'z ma'nolari bilan izohlash mumkin. Yana: *Ona suti og'zida* frazemasini yaxlit holda «hali yosh», «tajribasiz» ma'nosini anglatadi, bunday ko'chma ma'noni esa frazema tarkibidagi so'zlar ma'nosi bilan izohlash mumkin: «*Mahmadona, shum-san-da. Ona suting og'zingda-yu, soqolimning oqiga qaramay aql o'rgataman deysan*». (O.)

2. **Frazeologik chatishma.** Bunday frazema ifodalagan ko'chma ma'no frazema tarkibidagi so'zlar anglatgan leksik ma'nolar bilan izohlanmaydi. Masalan, *ikki qo'lini burniga tiqib* frazemasini «quruqdan quruq, evaziga hech narsa olmay» ma'nosini ifodalaydi, bu ma'noni frazema tarkibidagi so'zlarning ma'nolari bilan izohlab bo'lmaydi: «*Kelmagandan keyin, domlaga «ozodlik» olib kelish kerak-da. Bu bo'lsa shumshayib, ikki qo'lini burniga tiqib keldi*». (P.T.) «... Senga ish yo'q!» — deb, bizni quvib yubordi. Katta o'g'lim bilan ikki qo'limizni burnimizga suqib o'z uyimizga bordik». (S.A.)

Frazeologik butunlik bilan frazeologik chatishma orasida ma'lum umumiylik va tafavutlar bor. Ularni quyidagicha izohlash mumkin:

Umuniylik: 1) ikkalasi ham turg'un konstruksiya sanaladi; 2) ikkalasida ham umumlashgan yaxlit bir ma'no (ko'chma ma'no) ifodalanadi; 3) ikkalasida ham uslubiy bo'yoq (uslubiy sema) bo'ladi, chunki frazemalarning barchasi voqelikni nomlash bilan cheklanmaydi, uni baholash xususiyatiga ham ega; 4) ikkalasi ham nutqda yaxlit holda bitta sintaktik vazifada qo'lanadi.

Farqlari: 1) Frazeologik butunlik tarkibidagi so'zlarning ma'nolari frazemaning ko'chma ma'nosini izohlaydi. Frazeologik chatishmada esa so'zlar ma'nosi bilan frazema ma'nosi (frazeologik ma'no) o'rtasida bunday aloqa yo'q; 2) frazeologik butunlikning ma'nosida ichki obraz saqlanadi: tarkibidagi so'zlarga xos ma'nolar sezilib turganligidan frazemaning ma'nosi ko'p qirrali, boy bo'ladi. Frazeologik chatishma ma'nosining gavdalanishida esa frazema tarkibidagi so'zlarning ma'nolari ishtirok etmaydi, shuning uchun unda ichki obraz so'nggan bo'ladi.

Tekshirish savollari

1. Frazemaning semantik tarkibiga nimalar kiradi?
2. Frazeologik monosemiya va polisemiya hodisalari qanday farqlanadi?
3. Frazemaning qanday semantik turlari bor?
4. Frazeologik butunlik bilan frazeologik chatishma qanday farqlanadi?
5. Polisemantik frazemalarning uslubiy xususiyatlarini qanday tushunasiz?

Frazeologik monosemiya — frazemalarda bir ma'nolilik hodisasi.

Frazeologik polisemiya - frazemalarda ko'p ma'nolilik hodisasi.

Frazeologik butunlik — frazemaning umumlashgan ko'chma ma'nosini shu frazema tarkibidagi so'zlar ma'nolari bilan izohlash mumkin bo'lgan ibora.

Frazeologik chatishma — frazemaning umumlashgan ko'chma ma'nosini shu frazema tarkibidagi so'zlar ma'nolari bilan izohlanmaydigan ibora.

FRAZEMALARNING SHAKL VA MA'NO MUNOSABATLARIGA KO'RA TURLARI

Adabiyotlar: 11 [83-87], 27 [113-115, 123-125, 127-128, 137— 141, 142-143], 32 [88], 110 [6-9].

157- §. Frazemalarning shakl munosabatiga ko'ra turlari

Frazemalarning shakl munosabati asosida frazeologik omonimiya va frazeologik

paronimiya yuzaga keladi:

1. **Frazeologik omonimiya** frazemalarning ifoda planidagi (shakldagi, ti zilishdagi) tenglik hodisasidir.

Qiyos qiling: 1. *Jon bermoq* — «barhayot qilmoq»: ... *Odamzodga jon bergan ham, jonini oladigan ham yaratganning o'zi* (P.T.)

2. *Jon bermoq* — «oimoq» «so'nggi marta nafas chiqarmoq»: *Semiz va hamisha yurak kasalidan qiynalib yurgan xotin arava ustida yulduz to'la osmonga termilib jon berdi.* (Sh.R.) Yana: 1. *Ustidan chiqmoq* — «Biror narsa qilinayotganda tepasiga borib qolmoq»: *Qaynanangiz rosa sevarekan, rais, — dedi Ro'zi polvon hazil aralash, — ovqatning ustidan chiqdingiz* (Sh.R.). 2. *Ustidan chiqmoq* — «Bajarmoq»: *Demak, Hakimov telefonda bergan so'zining ustidan chiqibdi* (P.Q.).

Shaklan teng bo'lgan frazemalar tilshunoslikda *omofrazemalar* deb nomlanadi⁹⁶.

Erkin birikma bilan frazema (turg'un birikma) o'rtasidagi shakliy tenglik hodisasi frazeologik omonimiya emas, *frazeologik omonimlik* sanaladi. Demak, bunday holatlarda «*Omonimiya*» va «*omonimlik*» atamaları o'zaro farqlanadi. Chunonchi: 1. *Ko'zyummoq* (erkin birikma) — «Ko'zini yumib olmoq» ma'nosida; 2) *Ko'zyummoq* (turg'un birikma, frazema) — «ko'ra- bila turib e'tiborsiz qoldirmoq» ma'nosida; 3) *ko'zyummoq* (turg'un birikma, frazema) — «vafot etmoq» ma'nosida. Keltirilgan misollarning birinchi va ikkinchisida erkin va turg'un birikmalar, ikkinchi va uchinchisida esa turg'un birikmalar (frazemalar) o'rtasida shakliy tenglik borligini ko'ramiz. Birinchi va ikkinchi inisollardagi shakliy tenglik omonimlik sirasiga, ikkinchi va uchinchi misollardagi shakliy tenglik esa omonimiya sirasiga kiradi.

II. **Frazeologik paronimiya** - tarkibidagi biror leksik komponent bilangina farq qiluvchi frazemalar. Bunday leksik komponentlar bir-biriga o'xshash boiishi kerak: 1. *Yctti uxlab tushiga kirmaslik* — «mutlaqo o'yla- maslik, kutmaslik». 2. *Yctti uxlab tushida ham ko' rmaslik* — «hech qachon ko' rmaslik» kabi. Bu ikki frazemaning tarkibidagi «kirmaslik» va «ko' r- maslik» so'zlari talafiuzida (ma'nosida emas, albatta) o'xshashlik bor, bunday frazemalar tilshunoslikda parafrazemalar deb nomlanadi [27, -142],

158- §. Frazemalarning ma'no munosabatiga ko'ra turlari

Bunday munosabat asosida frazeologik sinonimiya va frazeologik antonimiya hodisalari yuzaga keladi.

I. **Frazeologik sinonimiya** bir necha frazemaning bitta frazeologik ma'no atrofida birlashishidir. Masalan: 1) *pixiniyorgan* — «ayyor», 2) *Homing yog'ini yalagan* — «ayyor» kabi. Yana: 1) *yer bilan osmoncha* — «Juda katta farq», 2) *ot bilan tuyacha* — «Juda katta farq» kabi.

Leksik sinonimiyada bo'lganidek, frazeologik sinonimiyada ham sinonimik qatorlar yuzaga keladi: birinchi misoldagi *pixiniyorgan* va *ilonning yog'iniyalagan* frazemalari «ayyor» ma'nosi bilan bitta sinonimik qatorni; ikkinchi misoldagi *yer bilan osmoncha* va *ot bilan tuyacha* frazemalari esa «juda katta farq» ma'nosi bilan bir sinonimik qatorni hosil qilmoqda.

Frazeologik sinonimlarda uslubiy bo'yoq, odatda, bo'rtib turadi. Aslida,

^{1,0} Qarang: U.Tursunov, J.Muxtorov, Sh.Rahmatullayev. Ko'rsatilgan asar, 138- b.

frazeologik birliklar (frazemalar) xuddi shu maqsadda — voqelikni nomlashda uni o'tkir baholab berish uchun, shu voqelikka ijobiy yoki salbiy munosabat ifodalash uchun yaratiladi, shuning uchun ular nutqning ta'sirchan, obrazh bo'lishini ta'minlovchi muhim uslubiy vosita sanaladi. Misollar: 1. *Bunga Botirning achchig'i keldi, buni Bo'ston sezdi* (S.N.). 2) *Keyingi nasihatimiz gapi qonini qaynatib yubordi.* (S. An.).

Frazeologik sinonimiya hodisasi ko'proq har bir tilning o'z frazemalari doirasida uchraydi: *Qilidan quyrug'igacha. — Ipidan ignasigacha; Quvonchi olamga sig'maydi. — Sevinchi ichiga sig'maydik'db*. Boshqa tildan frazema o'zlashtirish juda passiv bo'lganligidan, o'zlashma iboralarning frazeologik sinonimiya doirasiga tortilishi juda kam uchraydi.

Frazeologik sinonimiya hodisasini *frazeologik variatsiyadan* farqlash kerak: frazeologik sinonimiyada bir necha frazema bir ma'no atrofida birlashadi, demak, bitta sinonimik qatorni hosil qiladi; frazeologik variatsiyada esa bitta frazemaning ichki koinishlari nazarda tutiladi, bunday ko'rinishlar sinonimik qator hosil qilmaydi. Masalan: 1) *ko'zini yummoq*;

2) *bandalikni bajo keltirmoq*; 3) *jon bermoq*. Bu uch frazema bitta ma'noni — «vafot etmoq» ni bildiradi, shunga ko'ra bitta sinonimik qatorga birlashadi. *Qo'lini bigiz qdmoq* va *barmog'ini bigiz qilmoq* qo'shilmalari esa ikkita frazema emas: ular bitta frazemaning ikkita ko'rinishi, xolos. Bu frazema tarkibidagi «qo'l» va «barmoq» so'zlari o'rtasida sinekdoxa yo'li bilan ma'no ko'chishi (butun va qism munosabati) bor, bu hoi «qo'l» so'zi o'rnida «barmoq» so'zining qo'llanishiga yo'l ochgan, ammo bir frazema o'rnida butunlay boshqa frazema yuzaga kelmagan, shunga ko'ra ular bitta frazemaning ichki ko'rinishlari — variatsiyalari sanaladi. Demak, variatsiyalar bir obrazga asoslanadi. Yana misollar: *Kiprik qoqmaslik. — Mijja qoqmaslik* (bir frazemaning ikki varianti, chunki «kiprik» va «mijja» so'zlarida bitta obraz mujassam).

Ba'zan leksema bilan frazema bir sinonimik qatorga birlashadi: *qaramoq* (leksema) — *ko'z qirini tashlamoq* (frazema), *xursand* (leksema) — *boshi osmonda* (frazema) kabi. Bular leksik-frazeologik sinonimlardir. Leksik-frazeologik sinonimlar qatorida leksema dominanta sanaladi. Demak, lug'aviy sinonimlar uch xil bo'ladi: 1) leksik sinonimlar (sinonimik qatorida faqat io'zlar birlashadi); 2) frazeologik sinonimlar (sinonimik qatorida faqat frazemalar birlashadi); 3) leksik-frazeologik sinonimlar (sinonimik qatorida so'z va frazemalar birlashadi).

II. Frazeologik antonimiya ikki frazemaning o'zaro zid ma'no ifoda- lashidir: *oshig'i olchi va ishi o'ngidan kelmaslik; boshi ko'kka yetmoq va fig'oni falakka chiqmoq* kabi.

Antonimiya hodisasi ikki frazema o'rtasidagina emas, leksema bilan frazema o'rtasida ham yuzaga kelishi mumkin: *xursand* (leksema)-*////siyoh (frazema), *landavur* (\eksema)-yulduzni benarvon uradigan (frazema) kabi. Bular lug'aviy antonimlarning leksik-frazeologik turi sanaladi. Demak, lug'aviy birliklar o'zaro zid ma'no anglatishiga ko'ra leksik antonimlar (so'z bilan so'z o'rtasida), frazeologik antonimlar (frazema bilan frazema o'rtasida) va leksik-frazeologik antonimlar (so'z bilan frazema o'rtasida) kabi mikrosistemalarni hosil qilishlari mumkin.

Tekshirish savollari va topshiriqlar

1. Frazemalarning shakl munosabatini qanday tushunasiz? Ma'no munosa- batini-chi?
2. Frazeologik omonimiya va frazeologik paronimiya qanday farqlanadi?
3. Frazeologik sinonimiya va frazeologik variatsiyaning farqlarini tushuntiring.
4. Frazeologik antonimlar haqida ma'lumot bering.

Tayanch tushunchalar

Frazeologik omonimiya - omonimlar doirasidagi shakliy tenglik hodisasi.

Frazeologik paronimiya — tarkibidagi birorta leksema bilangina farqlanuvchi frazemalar.

Omofrazemalar - shaklan teng bo'lgan frazemalar.

Pärafrazemalar — paronimik munosabatda bo'lgan frazemalar.

Frazeologik sinonimlar — bir ma'no asosida birlashgan sinonimlar.

Uslubiy bo'yoq — frazemalarning ijobiy yoki salbiy baho ifodalovchi semalari.

Frazeologik variatsiya - bitta frazemaning ikki xil ko'rinishi.

Leksik-frazeologik sinonimlar — so'z va frazemalar o'rtasidagi ma'no birligiga asoslangan sinonimlar.

Leksik-frazeologik antonimlar - so'z va frazema orasidagi ma'no ziddiyatiga asoslangan antonimlar.

0'Z VA O'ZLASHGAN QATLAM FRAZEMALARI

Adabiyotlar: 11 [87], 27 [180-183],

159- §. Frazemalarning tarixan ikki qatlamga ajratilishi

O'zbek tili frazemalari tarixan ikki qatlamga ajratilishi mumkin: o'z qatlam frazemalari va o'zlashgan qatlam frazemalari.

1. **O'z qatlam frazemalari** o'zbek tilining o'ziniki bo'lgan yoki umumturkiy manbaga mansub frazemalardir. Bunday frazemalar asosida bevosita o'zbek xalqi (yoki turkiy xalqlar) hayotiga xos voqelik va shunga suyangan obraz yotadi: *ikki ko'zi to'rt bo'lmoq* (varianti: *ko'zi to'rt bo'lmoq*) — ma'nosi: «intizor bo'lmoq»; *bel bog'lamoq* (varianti: *bel(i)ni bog'lamoq*) — ma'nosi: «shaylanmoq», «otlanmoq»;

2. **O'zlashgan qatlam frazemalari** — o'zbek tiliga boshqa tillardan o'tib, o'zlashib qolgan frazemalar. Bunday frazemalarning aksariyati kalka usulida o'zlashtirilgan: *pashshaga ozor bermaslik* (ruscha *Myxu He o'udemb* frazemasining kalkasi) — ma'nosi: «beozor»; *pashshadan fdyasamoq* (ruscha *u3Myxu denamb cnona* frazemasining ijodiy kalkasi) — ma'nosi: «bo'rttirib yubormoq», «oshirib yubormoq», «mubolag'a qilmoq».

Boshqa tillardan frazemalarning o'zicha (o'zgarishsiz) o'zlashtirilishi o'zbek tilida juda kam uchraydi: *dardi bedavo* (tojik tilidan); *sukut* — *alomati rizo* (tojik tilidan) kabi.

FRAZEMALARNING ISHLATILISH DOIRASI VA ZAMONIYLIGI

Adabiyotlar: 11 [87-89], 27 [143-151],

160- §. Frazemalarning ishlatilish doirasiga ko'ra tavsifi

O'zbek tili frazemalarining ishlatilish doirasi chegaralanmagan va chegaralangan bo'lishi mumkin.

1. **Ishlatilish doirasi chegaralanmagan frazemalar** millat vakillarining barchasi uchun umumiydir, ular barchaning nutqida bir xil darajada qo'llanadi, barchaga tushunarli bo'ladi: *ikki gapning birida, ko'ngliga qil sig 'maydi, ter to'kmoq, g'azabi kelmoq* kabilar shular jumlasidandir.

2. **Ishlatilish doirasi chegaralangan frazemalar**, asosan, muayyan dialekt yoki sheva birligi bo'lib, umumtil va adabiy til doiralarida qo'llanmaydi. Masalan, qipchoq lahjasi shevalarida *qo 'Hni moylab kelmoq* (ma'nosi: «xohlamay, loqayd ish!amoq»), *ayroni achimas* (ma'nosi: «loqayd», «beparvo»), *jiydaning ostidan o 'tmoq* (ma'nosi: «esini yo'qotmoq», «miyasi aynimoq»), *qulog' ostida qolmoq* (ma'nosi: «o'lmoq», «vafot etmoq») frazemalari uchraydi⁹⁷.

Ba'zan, umumtil frazemalarining u yoki bu shevadagi varianti (ko'rinishi) ham uchraydi: *Qo'yniga qo'l solib ko'rmoq* (umumtil frazemasini) — *ichiga qo'lsolib ko'rmoq* (dialektal variant), *chitlaki chillakini ko'rib chumak uradi* (umumtil frazema) — *chilgi chilgini ko'rib chumak uradi* (dialektal variant) kabi.

161- §. Ishlatilish! kasb-hunarga ko'ra chegaralanish

Ishlatilishi kasb-hunarga ko'ra chegaralanish frazemalarga xos emas, ammo frazemalarning kelib chiqishi va shakllanishida ijtimoiy mehnatning u yoki bu turi nolisoniy omil sifatida ishtirok etganligi shubhasiz: ko'pchilik frazemalar ijtimoiy mehnat bilan bog'liq voqeliklarga tayangan holda yuzaga kelgan. Masalan: *arpasinixom o'rmoq* (dehqonchilikka tayanilgan), *astar- avrasini ag'darmoq* (tikuvchilikka tayanilgan), *bo'zchining mokisiday* (to'quvchilikka tayanilgan), *temirni qizig'ida bosmoq* (temirchilikka tayanilgan), *misi chiqmoq* (zargarlikka tayanilgan) kabi.

1. **Istorizm-frazemalar** o'tmish voqeligiga xos iboralardir: *qo 'sh qilich bir qinga sig'mas* [DLT, I, -340], *taqdirga tan bermoq* kabi. *Istorizjn-* frazemalar tilda juda kamdir.

2. **Arxaizm-frazemalar** — hozirgi tilda leksik yoki frazeologik sinonimi bor boigan eskirgan frazemalar. Masalan: *tengri rahmatig'a bormoq* (arxaizm-frazema) — *dunyodan o 'tmoq, vafot etmoq, ko 'z yummoq, o 'Imoq* (yuqoridagi arxaizm-frazemaning hozirgi tilda qollanayotgan sinonimlari); *daqyonusdan qolgan*, varianti: *doqiyunusdan qolgan* (arxaizm-frazema) — *almisoqdan qolgan, eski, qadimgi* (yuqoridagi arxaizm-frazemaning hozirgi tilda qollanayotgan sinonimlari) kabi.

3. **Neologizm-frazemalar** - yangilik bo'yog'ini yo'qotmagan iboralar.

⁹⁷ Bu haqda qarang : JfaHMnpob X. OribiT *mynenvia* auajieKroB b cpaBHeHHM c yBGCCKMM jinTepaTypHbiM H3biKOM.-Tauu<eHT: «d>AH», 1975.CTp.214-215.

Masalan: *tomi ketgan* (ma'nosi: «aqlidan ozgan», «esi past»), *yangi o'zbeklar* (ma'nosi: «hozirgi bozor iqtisodiyoti sharoitida yuzaga kelgan yangi . ishbilirmonlar») kabi.

Tekshirish savollari va topshiriqlar

1. O'zbek tili frazemalari tarixan qanday qatlamlarga ajratiladi?
2. O'z va o'zlashgan frazemalar haqida ma'lumot bering.
3. Boshqa tillardan frazema o'zlashtirishning qanday usullari bor?
4. Qanday frazemalarning ishlatilish doirasi chegaralanmagan?
5. Qanday frazemalarning ishlatilish doirasi chegaralangan?
6. Dialektizm-frazema haqida ma'lumot bering.
7. Frazemalarning yuzaga kelishida kasb-hunar bilan bogliq omillar ta'siri boladimi?
8. Zamoniylilik belgisiga ko'ra frazemalarning qanday turlari o'zaro farqlanadi?
9. Istorizm-frazema, arxaizm-frazema, neologizm-frazema haqida ma'lumot bering.

Tayanch tushunchalar

O'z qatlam frazemalari — o'zbek tilining o'ziniki boigan frazemalar.

O'zlashgan qatlam frazemalari — boshqa tillardan kalka usulida yoki o'zicha (o'zgarishsiz) o'zlashtirilgan frazemalar.

Dialektizm-frazema — biror dialekt yoki shevaga mansub frazema.

Istorizm-frazema — o'tmish voqeligiga asoslangan frazema.

Arxaizm-frazema — hozirgi o'zbek tilida sinonimi bor bo'lgan eskirgan frazema.

Neologizm-frazema — yangi paydo boigan va yangilik bo'yog'ini yo'qotmagan neologizm.

LEKSIKOGRAFIYA HAQIDA MA'LUMOT

Adabiyotlar: 4 [82-89], 11 [90-94], 27 [183-186]..

163-

§. Leksikografiya

Leksikografiya tilshunoslikning lug'atchilik bilan shug'ullanuvchi sohasidir.

Lug'atlar tildagi so'zlarni, iboralar, maqol-matallar va turli nomlarni ma'lum tartibda o'z ichiga olgan kitoblardir. Bunday lug'atlar o'tmishda qo'lyozma shaklida ham bo'lgan.

Leksikografiyaning vazifa doirasiga quyidagilar kiradi:

- a) lug'at tuzish prinsiplari va metodikasini ishlab chiqish;
- b) lug'at tiplari va turlarini aniqlash;
- d) lug'atshunoslarning ishini tashkil qilish;
- e) lug'at tuzish uchun asos bo'ladigan kartoteka fondini yaratish;
- f) lug'atchilik tarixini o'rganish;
- g) lug'at tuzish bilan shug'ullanish.

164-

§. Lug'atlarning ko'zlangan maqsadga ko'ra turlari

Lug'atlar ko'zlangan maqsadga ko'ra dastlab ikki tipga bo'linadi:

1. Ensiklopedik (qomusiy) lug'atlar. 2. Lisoniy (lingvistik) lug'atlar.

1. **Ensiklopedik lug'atlarda** tabiat va jamiyatdagi narsa-hodisalar, tarixiy voqea-jarayonlar, buyuk shaxslar, ilm-fandagi kashfiyotlar, davlatlar, shaharlar haqida ma'lumot beriladi. Demak, bu tipdagi lug'atlarda asosiy e'tibor tildagi so'zlarga emas, balki shu so'zlar yoki so'z birikmalari vositasida nomlangan hodisalarga qaratiladi.

Ensiklopedik lug'atlar o'z navbatida ikki turga bo'linadi.

Universal ensiklopediyalar. Bunday lug'atlarda ishlab chiqarishning, fan, adabiyot, tabiat, jamiyat va hokazolarning barchasiga oid muhim tushunchalar, predmetlar, hodisalar va shu sohalarda tanilgan buyuk shaxslar (olimlar, ixtirochilar, yozuvchilar, shoirlar, davlat arboblari, qahramonlar, san'atkorlar) haqida ma'lumot beriladi. «O'zbek... ensiklopediyasi» (14-jildlik, 1971 — 1980), shu kunlarda yaratilayotgan «O'zbek milliy ensiklopediyasi» (uning bir necha jildi nashrdan chiqdi) bunga misol bo'ladi.

Sofia ensiklopediyalari. Bunday ensiklopediyalarda faqat bir sohaga oid materiallar beriladi: «Zoologiya ensiklopediyasi» (3 jildlik. Tesha Zohidov, 1960—1969), Botanikadan ruscha-o'zbekcha ensiklopedik lug'at (Q.Z.Zokirov, H.A.Jamolxonov, 1973) shular jumlasidandir.

2. **Lisoniy lug'atlarda** so'z ma'nolari, imlosi, talaffuzi, iboralar (frazemalar), xalq maqollari, xullas, til birliklari va filologik tushunchalarga oid ma'lumotlar beriladi. Demak, lisoniy lug'atlarda til va nutq birliklari, til kategoriyalari haqida ma'lumot berish, maqol va matal kabi janr boyliklarini to'plash maqsad qilinadi.

Lisoniy lug'atlar ham dastlab ikki turga — umumiy va xususiy (maxsus) lug'atlarga bo'linadi.

Umumiy lug'atlarda umumtil birliklari, ularning ma'nolari va qo'llanish xususiyatlari izohlanadi. Bunday lug'atlar bir tilli, ikki tilli, ko'p tilli, izohli, izohsiz bo'lishi mumkin. «O'zbek tilining izohli lug'ati» (ikki tomli, 1981), «O'zbekcha-ruscha lug'at» (1959), «Ruscha-o'zbekcha lug'at» (besh tomli, 1950—1955) va boshqalar shular jumlasidandir.

*Xususiy (maxsus) lug'at*larda tilning lug'at boyligidagi birliklar ma'lum sohalar bo'yicha yoki shu tildagi ma'lum mikrosistemalar, guruhlar bo'yicha tanlab izohlanadi. «Ruscha-o'zbekcha fizik terminlar lug'ati» (M.D.Yagudev, R.X.Mallin, 1952), «Ruscha-o'zbekcha matematik terminlar lug'ati» (M.Sobirov, 1952), «O'zbek tili sinonimlarining izohli lug'ati» (A.Hojiyev, 1974), «Tilshunoslik terminlarining izohli lug'ati» (A.Hojiyev, 2002), «O'zbek tilining izohli frazeologik lug'ati» (Sh.Rahmatullayev, 1978), «Imlo lug'ati» (Olim Usmon, 1949), «O'zbek tilining imlo lug'ati» (S.Ibrohimov, E.Begmatov, A.A.Ahmedov, 1976), «O'zbek ismlari» (E.Begmatov, 1991), «O'zbek tili omonimlarining izohli lug'ati» (Sh.Rahmatullayev, 1984), «O'zbek tili antonimlarining izohli lug'ati» (Sh.Rahmatullaev, N.Mamatov, R.Shukurov, 1980), «Ruscha-o'zbekcha botanika terminlarining qisqacha izohli lug'ati» (Q.Zokirov, M.M.Nabiyev, O'.Pratov, H.Jamolxonov, 1963) va boshqalar shular jumlasidandir.

Keyingi yillarda o'zbek tilida yana bir qator yangi lug'atlar yuzaga keldi: «Yozuv tarixidan qisqacha lug'at-ma'lumotnoma» (N.Mahmudov, 1990), «O'zbek ismlari» (E.Begmatov, 1991), «O'zbek tilining etimologik lug'ati» (Sh.Rahmatullayev, 2000), «O'zbek tilining imlo lug'ati» (Sh.Rahmatullayev, A.Hojiyev, 1995), «O'zbektili tasviriy ifodalarining izohli lug'ati» (R.Rasulov, I.Umirov, 1997), Hozirgi o'zbek tili faol so'zlarining izohli lug'ati (A.Hojiyev, A.Nurmonov, S.Zaynobiddinov, K.Kokren, M.Saidxonov, A.Sobirov, D.Quronov, 2001), «Turkcha- o'zbekcha, o'zbekcha-turkcha lug'at» (Nizomiddin Mahmud, Ertug'ul Yaman, 1993) shular jumlasidandir.

Tanlangan tillar miqdoriga ko'ra lug'atlar bir tilli, ikki tilli va ko'p tilli bo'ladi: «Adabiyotshunoslik terminlari lug'ati» (H.Homidiy, Sh.Abdullayeva, S.Ibrohimova, 1967) bir tilli; «Ruscha-o'zbekcha va o'zbekcha-ruscha geografiya terminlari lug'ati» (H.H.Hasanov, 1964), «Adabiyotshunoslikdan qisqacha ruscha-o'zbekcha terminologik lug'at» (N.T.Hotamov, 1969), «Ruscha-o'zbekcha botanika terminlarining qisqacha izohli lug'ati» (Q.Z.Zokirov, M.N.Nabiyev, O'.Pratov, H.A.Jamolxonov, 1963), «Ruscha-o'zbekcha lug'at» (V.V.Reshetovning umumiy rahbarligida, 1972) kabilar ikki tilli; «Lotincha-o'zbekcha-ruscha normal anatomiya lug'ati» (A.A.Asqarov, H.Z.Zohidov, 1964). «Botanikadan ruscha-o'zbekcha .ensikopedik lug'at»ga (Q.Z.Zokirov, H.A.Jamolxonov) ilova qilingan «Botanik nom va terminlarning o'zbekcha-ruscha-lotincha so'zligi» (201— 254- betlar) hamda «Botanik nom va terminlarning lotincha-ruscha- o'zbekcha so'zligi» (255— 294- betlar), «Zoologiya ensiklopediyasi»ga (T.Z.Zohidov) ilova qilingan «Sutemizuvchilarning o'zbekcha-lotincha- ruscha nomlari» (1960, 210—228- betlar) hamda «Suvda va quruqlikda yashovchilar va sudralib yuruvchilarning o'zbekcha-lotincha-ruscha nomlari» (1969, 195—226- betlar) esa ko'p tilli lug'atlardir.

Ikki tilli va ko'p tilli lug'atlardan asosan tarjimachilikda foydalaniladi. Shu sababli ular tarjima lug'atlari deb ham yuritiladi.

166- §. So'z yoki atama ma'nolarining yoritilishiga ko'ra lug'at turlari

So'z yoki atama ma'nolarining yoritilishiga ko'ra lug'atlar izohli va izohsiz turlarga bolinadi: so'z yoki terminlarning imlosini, tushunchalarning ruscha-o'zbekcha yoki o'zbekcha-ruscha nomlarini berish bilan cheklangan lug'atlar *izohsiz*

lug'atlar deb, shunday soʻz yoki terminlarning maʼnolariga izoh beradigan lugʻatlar *izohli lugʻatlar* deb ataladi. Chunonchi: «Oʻzbek tilining qisqacha imlo lugʻati» (F.Kamolov va Z.Maʼrufov tahriri ostida, 1962), «Oʻzbek tilining chappa lugʻati» (R.Qoʻngʻirov, A.Tixonov, 1968) kabilar izohsiz lugʻatlar, «Oʻzbek tili sinonimlarining izohli lugʻati» (Azim Hojiyev, 1974), «Oʻzbekcha-ruscha lugʻat» (Bosh muharrir — prof. A.K.Borovkov, 1959), «Oʻzbek tilining izohli lugʻati», ikki tomli (1981) kabilar izohli lugʻatlardir.

Obyekti va predmetiga ko'ra ham lug'atlar xilma-xil bo'ladi. Chunonchi:

a) **terminologik lug'atlar:** «Ruscha-o'zbekcha fizik terminlar lug'ati» (M.D.Yagudaev, R.X.Mallin, 1952). «Ruscha-o'zbekcha matematik terminlar lug'ati» (M.Sobirov, 1952), «Pedagogikadan qisqacha ruscha- o'zbekcha terminologiya lug'ati» (Sh.Boyburova, N.Takanaev, 1963), «Qisqacha ruscha-o'zbekcha iqtisodiy terminlar lug'ati» (O.Aminov, J.Do'stmuhamedov, A.Usmonov, 1971), «Turkiy tillarda qavm-qarindoshlik terminlari» (I.Ismoilov, 1966) va h.k;

b) **frazeologik lug'atlar:** «O'zbek tilining qisqacha frazeologik lug'ati» (Sh.Rahmatullayev, 1964); «O'zbek tilining izohli frazeologik lug'ati» (Sh.Rahmatullayev, 1978); «Ruscha-o'zbekcha frazeologik lug'at» (M.Sodiqova, 1972); «øpa3eoJtorMHeCKnn CJtOBapb «Xa30HH-yji MaoHnh» Aamtiepa HaBan» (E.A.Umarov, 1971);

d) **orfografik lug'atlar:** «O'zbek adabiy tilining orfografik lug'ati» (S.Ibrohimov, M.Rahmonov, 1940), «Imlo lug'ati» (Olim Usmon, 1941, 1949); «O'zbek adabiy tilining imlo lug'ati» (S.Ibrohimov, M.Rahmonov, 1956), «O'zbek tilining qisqacha imlo lug'ati» (F.Kamolov, Z.Ma'rufov tahriri ostida, 1962), «Imlo lug'ati» (Y.Abdullayev, M.Omilxonova, S.Zufarova, 1970—1987), «O'zbek tilining imlo lug'ati» (S.I.Ibrohimov, E.A.Begmatov, A.A.Ahmedov. (1976); «O'zbek tilining imlo lug'ati» (Sh.Rahmatullayev, A.Hojiyev, 1995);

e) **orfoepik lug'atlar:** «Talaffuz madaniyati» (O'.Usmonova, 1976). Ushbu risolaning 29—58-betlarida ayrim so'zlar talaffuzi (lug'ati) berilgan:

f) **antroponimik lug'atlar:** «O'zbek ismlari imlosi» (E.A.Begmatov, 1972); «O'zbek ismlari» (E.A.Begmatov, 1991);

g) **toponimik lug'atlar:** «Geografik nomlar ma'nosini bilasizmi?» (S.Qorayev, 1970);

h) **sinonimlar lug'ati:** «O'zbek tili sinonimlarining qisqacha lug'ati» (A.Hojiyev, 1963), «O'zbek tili sinonimlarining izohli lug'ati» (A.Hojiyev, 1974);

i) **chastota lug'ati:** «CjioBapb HauSoricee yNOTpe 6 HTC/Ib h H X CJOB coBpeMeHHoro y3ÖeKci<oro jiMTepaTypHoro «jbii<a» (I.A.Kissen, 1972). Bu tipdagi lug'atlarda o'zbek tilidagi so'zlarning faollik darajasi ko'rsatiladi;

j) **dialektologik lug'atlar:** «Xorazm shevalari», 1-kitob, (F.Abdulavev, 1961), «O'zbek shevalari leksikasi» (kollektiv, 1966). Bu kitoblarda dialektologik tadqiqotlar natijasi bilan birga, sheva so'zlarining lug'atlari ham berilgan;

k) **tarixiy lug'atlar:** «O'zbek klassik adabiyoti asarlari uchun qisqacha lug'at» (P.Shamsiyev, S.Ibrohimov, 1953), «Navoiy asarlari lug'ati» (P.Shamsiyev, S.Ibrohimov, 1972), «Alisher Navoiy asarlari tilining izohli lug'ati», 4tomlik. O'zbekiston Fanlar akademiyasi muxbira'zosi (hozir- akademik) E.I.Fozilov tahriri ostida. — T., 1983 (I—11 tomlar), 1984 (III tom), 1985 (IV tom); «Zahiriddin Muhammad Bobur asarlari uchun qisqacha lug'at» (X.Nazarova, 1972), «I,peBHeTiopKCKHH cjioBapb» (kollektiv, 1969);

l) **internatsional so'zlar lug'ati** «Internatsional so'zlar lug'ati» (O.Usmon, 1959). «Ruscha-internatsional so'zlar izohli lug'ati» (Olim Usmon, Renat Doniyorov, 1965);

m) **teskari lug'at:** «0'zbek tilining chappa lug'ati» (R.Qo'ng'irov, A. Tixonov, 1968). Bu tipdagi lug'atlarda so'zlar tartibi so'z boshidagi birinchi harf asosida emas, balki so'z oxiridagi harflarning alfavitdagi tartibi asosida joylashtiriladi. «Chappa lug'at» bir xil tovush yoki bir xil bo'g'in bilan tugagan qofiyadosh so'zlarni topishda juda qulay praktik qo'llanma hisoblanadi;

n) **etimologik lug'atlar:** «3TMMOJiorHHeCKuu caoBapb TIOPKCKHX 5i3biKOB» (E.V.Sevortyan, 1974). Bu tipdagi lug'atlarda so'zlarning kelib chiqishi ilmiy asosda yoritiladi; «0'zbek tilining qisqa etimologik lug'ati» (Sh.Rahmatullayev, M.Mirtojiyev, M.Qodirov, 1997); «0'zbek tilining etimologik lug'ati» (Sh.Rahmatullayev, 2000);

o) **maqol va matallar lug'ati:** «0'zbek xalq maqollari» (To'plovchi va tuzuvchilar: Mansur Afzalov, Saidahmad Xudoyberganov, Malik Rahmonov, Sobirjon Ibrohimov, Husayn Shams va Rustam Komilovlar, 1958, 1965); «Keng uyning kelinchagi» (Sh.Shomaqsudov, S.Dolimov, 1961).

Tekshirish savollari

1. Leksikografiya nima?
2. Leksikografiyaning vazifa doirasiga nimalar kiradi?
3. Lug'atlar ko'zlangan maqsadga ko'ra qanday tiplarga bo'linadi?
4. Ensiklopedik va lisoniy lug'atlar qanday farqlanadi?
5. Umumiy va xususiy (maxsus) lug'atlar qanday farqlanadi?
6. Lug'atlarning yana qanday turlarini bilasiz?

Tayanich tushunchalar

Leksikografiya — tilshunoslikning lug'atchilik bilan shug'ullanuvchi sohasi.

Ensiklopedik lug'atlar — tabiat va jamiyatdagi muhim hodisalar, tarixiy- ilmiy voqeliklar, buyuk shaxslar haqida ma'lumot beruvchi lug'at tiplari.

Lisoniy lug'atlar — til birliklari, til tizimiga xos kategoriyalar haqida ma'lumot beruvchi lug'atlar.

Universal ensiklopediyalar — tabiat va jamiyatning barcha sohalariga oid muhim voqelik-hodisalar haqida ma'lumot beruvchi qomusiy lug'atlar.

Soha ensiklopediyalari - faqat bir sohaga oid ma'lumotlar beriladigan qomusiy lug'atlar.

Bir tilli lug'atlar — bir til materialiga asoslangan lug'atlar.

Ko'p tilli iug'atlar — bir necha til materiallariga asoslangan lug'atlar.

Izohli lug'atlar — so'z ma'nolari izohlangan, sharhlangan lug'atlar.

Izohsiz lug'atlar - so'z yoki termin ma'nolari izohlanmagan lug'atlar.

Terminologik lug'atlar — u yoki bu sohaga oid terminlar haqida ma'lumot beruvchi lug'atlar.

LUG'AT MAQOLALARINING JOYLASHTIRILISH TARTIBI VA MAQOLA²²⁶SXEMALARI Adabiyotlar: 11 [95—99].

168- §. Lug'atlarda maqola nomlarini joylashtirish tartibi

Lug'atlarda so'zlar (maqola nomlari)ni joylashtirish tartibi quyidagi uch prinsipga tayanadi:

- 1) tashqi tartib;
- 2) ichki tartib;
- 3) ma'no tartibi (semantik prinsip).

1. **Tashqi tartib** soʻzning (yoki maqola nomining) birinchi harfiga — shu harfning alifbodagi oʻrniga qarab belgilanadi:

Arpa

Banoras

Gavda

Vazir

2. **Ichki tartib** soʻzning (yoki maqola nomining) birinchi harfidan keyingi (ikkinchi, uchinchi va h.k.) harflariga — shu harflarning alifbodagi oʻrniga qarab belgilanadi. Bu tartibga birinchi harfi bir xil boʻlgan soʻzlarni joylashtirishda amal qilinadi:

Arpa

Arra

Asal

Astar

Banoras

Baraban

3. **Maʼno tartibi** omonim yoki polisemantik soʻzlarni (yoxud omonim birikmalarni) joylashtirishda ishlatiladi. Bu tartibga koʻproq qomusiy (ensiklopedik) lugʻatlarda va shunga yaqin turgan lugʻat-spravochniklarda duch kelinadi. Chunonchi:

a) *Ohangaron* — daryo ...

Ohangaron ■ — shahar ...

Chirchiq — daryo ...

Chirchiq — shahar ...

I zo h : **Ohangaron** va **Chirchiq** soʻzlari dastlab daryo nomi boʻlgan, keyinchalik shu daryolar yoqasida yuzaga kelgan shaharlarni atay boshlagan. Bu hoi daryo nomini oldin, shahar nomini esa keyin qoʻyishga asos boʻlgan;

b) baʼzan bir nom bilan atalgan bir necha obyekt yoki predmet oʻrtasida yuqoridagi singari bogʻlanish boʻlmaydi yoki bunday bogʻlanish aniqlanmagan boʻladi. Bunday paytda ularning xoʻjalikda, ilmida, urnuman jamiyatda tutgan oʻrni, mavqeyi hisobga olinadi:

Andijon — shahar...

Andijon — Andijon viloyatidagi posyolka

Izoh: shahar viloyatning maʼmuriy, ilmiy va madaniy markazi boʻlganligidan birinchi oʻrinda berilgan:

d) shahar nomi bilan kishi nomi bir boʻlganda, kishi nomi oldin beriladi:

Beruniy — xorazmlik buyuk olim. (Q.: Abu Rayhon Beruniy).

Bernniy — Qoraqalpogʻistondagi shahar...;

227

e) ixtirochining nomi oʻzi ixtiro qilgan kashfiyot nomidan oldin yoziladi:

Veber Ernst Genrix (1795—1878) — nemis anatomi va fiziologi ...

Veber Vilgelm Eduard (1804^1891) — nemis fizigi ...

Veber - ... oʻlchov birligi. V.E.Veber nomi bilan atalgan;

f) shahar yoki boshqa biror geografik obyekt nomi bilan shaxs nomi oʻrtasida bogʻlanish boʻlmagan taqdirda ham, shaxs nomi oldin yoziladi:

Volta Alessandro (1745—1827) — italyan fizigi...

Volta — G'arbiy Afrikadagi daryo...;

g) o'simlik nomi bilan hayvon nomi bir xil bo'lganda, hayvon nomi oldin qo'yiladi:

Kanna — hayvon ...

Kanna — o'simlik ...;

h) juft so'zlar bir so'zdek alifbo tartibiga solinadi:

Shonalash

Shonli

Shon-sharaf

Shon-shavkat

Shon-shuhrat;

i) izohli va qomusiy lug'atlarda omonimik xarakterdagi so'zlar yoki so'z birikmalari alohida-alohida maqola nomi sifatida beriladi. Ammo ko'p ma'noli so'zlarning (yoki shunga yaqin bo'lgan ba'zi lug'aviy birliklarning) barcha ma'nolari bir maqola ichida izohlanadi:

Burun (1) — a) odamning burni (to'g'ri ma'noda);

b) choynakning burni (ko'chma ma'noda).

Burun (2) — a) payt ravishi («ilgari», «awal»);

b) ko'makchi so'z;

j) maqol va matallarni tematik guruhlariga birlashtirib, so'ng har bir guruhga oid maqollarning o'zini alifbo tartibida joylashtirish prinsipi ham bor. Masalan:

Mehnat va mehnatsevarlik haqida

Bahorgi beg'amlik — kuzgi pushaymonlik.

Barvaqt qilingan harakat,

Hosilga berar barakat.

Bekor turguncha, bekor ishla!

Belni peshlagan bilar,

Yerni ishlagan bilar.

Yatan va vatanparvarlik haqida

Bulbul chamanni sevar,

Odam — Vatanni.

Boi Vatanga paxtakor,

Vatan sendan minnatdor.

169- §. Lug'at maqolalari sxemalari

Lug'at maqolalari sxemalari (tuzilishi va so'z ma'nolarining izohlanish usullari) ham ma'lum prinsiplarga tayanadi. Chunonchi, lingvistik lyg'atlarda dastlab so'zning o'zi, shundan so'ng uning bosh Va yasama, dialektal va arxaik ma'nolari (agar shunday ma'nolari bor boisa) yoritiladi. Har bir ma'no izohidan so'ng shunga oid misollar (ko'pincha badiiy adabiyotdan) keltiriladi. Ensiklopedik lug'at maqolalari esa boshqacharoq bo'ladi: ular davlat, respublika, millat, shaxs, o'simlik, hayvon, biror tarixiy voqea va hokazolarning har biri uchun maxsus tuzilgan sxema asosida yoziladi. Chunonchi, davlatlar haqidagi maqola sxemasi quyidagicha bo'ladi:

1. Umumiy ma'lumot.
2. Davlat tuzumi.

3. Tabiati.
4. Aholisi.
5. Tarixiy ocherk.
6. Respublikaning yetakchi partiyasi.
7. Uyushmalar.
8. Xalq xo'jaligi.
9. Meditsina.
10. Maorif va madaniyat.
11. Matbuot, radio, televideniye.
12. Fan va ilmiy tashkilotlar.
13. Adabiyot.
14. Arxitektura va tasviriy san'at.
15. Musiqa.
16. Teatr.
17. Kino.
18. Sirk va estrada.
19. 'Badiiy havaskorlik.
20. BibSiografiya.
21. Kartava illustratsiyalar.

Millat yoki xalq haqidagi maqola sxemasi:

1. Nomi.
2. Defmitsiya (yashaydigan joyi, qaysi etnikguruhga mansubligi, ona tili).
3. Shu millat vakillarining soni.
4. Antropologik tipi (zarur bo'lganda).
5. Hukmron din (yoki o'tmishda qaysi din hukmron bo'lganligi).
6. Qisqacha tarixiy ma'lumot (etnogenez, xalq yoki millatning shakllanish davri, ijtimoiy-iqtisodiy ahvoli va h.k.).
7. Moddiy va ma'naviy boyliklari.
8. Bibliografiya.
9. Illustratsiya.

O'simlik turi haqidagi maqola sxemasi:

1. Defmitsiya (qaysi oila va turkumga mansubligi).
2. Morfologik va biologik xarakteristikasi.
3. Areali (tarqalish joylari).
4. Amaliy ahamiyati, qoilanishi (foydasi va zarari).
5. Shu o'simlikka ziyon keltiruvchi kasalliklar, zararkunandalar, ularga qarshi kurash choralari.
6. Bibliografiya.
7. Illustratsiya.

Til haqidagi maqola sxemasi:

1. Defmitsiya (qaysi xalqning tili, qaysi til gruppasi yoki oilasiga mansubligi).
2. ' Qanday dialektlarga ega.
3. Tarqalishi.
4. Shu tilda gapiruvchilar soni.

5. Lugʻat boyligi, fonetik va grammatik qurilishi haqida qisqacha maʼlumot.
6. Yozuvi.
7. Adabiy tilning shakllanish tarixi haqida qisqacha maʼlumot.
8. Bibliografiya.

Biografik maqola sxemasi:

1. Familiyasi, ismi, taxallusi.
2. Tugʻilgan va vafot etgan vaqti, joyi.
3. Defmitsiya: qaysi davlat fuqarosi, millati, ijtimoiy kelib chiqishi, asosiy ish faoliyati, ilmiy darajasi, unvoni (yillari bilan) va h.k.
4. Qaysi partiyaga mansubligi (qachondan).
5. Ilmga, fan yoki texnikaga qoʻshgan hissasi, asosiy ixtirolari yoki kashfiyotlari, mehnat yutuqlari.
6. Davlat idoralarida, oliy oʻquv yurtlarida, rahbarlik lavozimlaridagi mehnati va ijtimoiy-siyosiy faoliyati.
7. Davlat organlariga, deputatlikka saylanishi.
8. Orden va medallar, Davlat mukofotlari bilan taqdirlanganligi (qachon va nima munosabat bilan).
9. Bibliografiya.

Tekshirish savollari

1. Lugʻatda maqolalarning tashqi tartib asosida joylashtirilishida nimalar hisobga olinadi?
2. Lugʻatda maqolalarning ichki tartib asosida joylashtirilishida nimalar hisobga olinadi?
3. Maʼno tartibini qanday tushunasiz?
4. Maqola sxemalari haqida nimalarni bilasiz?

Tayanish tushunchalar

Tashqi tartib - lugʻatlarda soʻzning (lugʻat maqolasining) alifbodagi harflar tartibida joylashtirilishida shu soʻz (maqola) boshidagi birinchi harfga asoslanish.

Ichki tartib - lugʻatlarda bir xil harf bilan boshlangan soʻzlarning (maqola nomlarining) ikkinchi, uchinchi va keyingi harflariga, shu harflarning alifbodagi tartib oʻrniga asoslanish.

Maʼno tartibi — omonim yoki polisemantik xarakterdagi soʻzlarning (yoki birikmali nomlarning) joylashtirilishida ularning maʼnosiga va tematik guruhlanishiga tayanish prinsiplari.

Lugʻat maqolalarining tuzilishi — maqola mazmunining awaldan belgilangan sxemaga (kompozitsion-strukturaviy qolipga) tayanib yoritilishi.

170- §. Oʻzbek lugʻatchiligi tarixidan qisqacha maʼlumot

Oʻzbek lugʻatchiligi tarixi, aslida, eski turkiy til lugʻatchiligi va arab tili lugʻatchiligi tarixi bilan uzviy bogʻliqdir: «Devonu lugʻotit turk» (1073—1074- y.), «Muqaddimatul adab» (1137- y.j, «Kitob ul-idrok li lisanul atrak» (1312- y.), «Attuhfatuz zakiyatu fil lugʻatit turkiya» (XIII asr) kabi asarlar arab tilida va arab tilshunosligi anʼanalarida yozilgan boʻlsa-da, ularning barchasida qadimgi turkiy til va eski turkiy til lugʻati oʻz ifodasini topgan.

«Devonu Iugʻotit turk» (1073—1074- y.) — Mahmud Koshgʻariyning turkiy tillar haqidagi qomusiy asari. Unda Markaziy Osiyodan Qora dengiz boʻylarigacha

cho'zilgan hududda yashovchi turkiy urug'lar, qabilalar, elatlar, ularning tillari haqida ma'lumot beriladi. Xalq og'zaki ijodidan namunalar keltiriladi. Lug'atning bizgacha bitta qo'lyozmasi yetib kelgan. Bu qo'lyozma, kotibning ta'kidlashicha, Mahmud Koshg'ariyning o'z qo'li bilan yozilgan nusxadan ko'chirilgan bo'lib, 1914- yilda Turkiyaning Diyorbakr shahridan topilgan. U Istanbulda saqlanmoqda.

«Devonu lug'otit turk» arab tilidan nemis, usmonli turk va o'zbek tillariga tarjima qilingan⁹⁸.

«**Muqaddimatul adab**» (1137- y.)-Mahmud az-ZamaXshariyning Xorazmshoh Alouddavla Abulmuzaffar Otsizga bag'ishlab yozgan asari. Bu asar besh qismdan iborat bo'lib, ularda otlar, fe'llar, bog'lovchilar, ot o'zgartishlari va fe'l o'zgartishlari haqida bahs yuritiladi. Arabcha so'zlarning ostida forscha, ba'zilarida turkiy, hatto mo'g'ulcha tarjimalari berilgan. Asar 1706-yilda Xo'ja Is'hoq Afandi tomonidan usmonli turk tiliga, keyinchalik fransuz va nemis tillariga ham tarjima qilinib, Parij, Leypsig, Vena, Leyden, Qozon shaharlarida, Norvegiya, Misr va Hindistonda bir necha marta nashr etilgan⁹⁹. Manbalarda ta'kidlanishicha, «Muqaddimatul adab»ning chig'atoy tilidagi tarjimasi az-Zamaxshariyning o'zi tomonidan amalga oshirilgan.

«**Attuhfatuz zakiyatu fil lug'atit turkiya**» («Turkiy til haqida noyob tuhfa», XIII asrning oxirida yozilgan). — Muallifi noma'lum. Bizgacha bu asarning bitta nusxasi yetib kelgan, u Turkiyadagi shaxsiy kutubxonalardan birida saqlanadi.

Lug'at arab tilida yozilgan, uni turkshunos Besim Atalay turkcha izohlar bilan nashr ettirgan. Lug'atda qipchoq o'zbeklari tili tavsiflangan. U 1968- yilda taniqli tilshunos Solih Mutallibov tarjimasida o'zbek tilida nashr ettirilgan.

«**Kitob ul-idrok li Lison il-atrok**» («Turkiy tillarni bilish kitobi», 1312-y.) — Abu Hayyan Andalusiyaning turkiy tillarning leksikasi va grammatikasiga oid asari. Unda o'z davrining turkiy lahja va shevalari haqida ma'lumot berilgan.

«**Kitobu bulg'atul mushtaqori lug'atit turk val qifchoq**» («Turk va qipchoq tilini bilishni istaganlar uchun qo'llanma», XIV asr) - Jamoliddin Abu Muhammad Abdulahad Turkiy tomonidan yaratilgan lug'at. Asarning arabcha matni qora, turk so'zlari esa qizil siyohda yozilgan. Lug'atning

⁹⁸ Bu haqda qarang: Mahmud Koshg'ariy. Devonu lug'otit turk. 1-tom. Tarjimon — S.Mutallibov. — T.: O'zbekiston Fanlar akademiyasi nashriyoti, 1960, 37—38-b.

⁹⁹ Bu haqda qarang: Ma'naviyat yulduzlari. — T.: Abdulla Qodiri nomidagi xalq merosi nashriyoti, 1999, 122- b.

leksikografik materiali 4 bo'linga ajratilgan: 1) xudo va osmon, unga bo'ysunuvchi jami mavjudotlar haqida; 2) yer, uning usti va ostida bor bo'lgan narsalar haqida; 3) ravishdoshlar; 4) fe'llar.

Bu asar turkiy tillar tarixini o'rganishda katta ahamiyatga ega. Uning qo'lyozmasi Parij milliy kutubxonasida saqlanadi.

171- §. O'zbek lug'atchiligi tarixining chig'atoy (eski o'zbek tili) davri

O'zbek lug'atchiligi tarixida chig'atoy tili deb nomlangan eski o'zbek adabiy tili davri (XIV—XIX asrlar) alohida o'rin tutadi.

XV—XVI asrlardan boshlab Alisher Navoiy ijodiga qiziqishning ortib borishi qator lug'atlarning yaratilishiga olib keladi. Quyida shulardan ayrimlari haqida qisqacha ma'lumot beriladi:

«**Badoyeul lug'at**». Bu lug'at XV asrning oxiri va XVI asming boshlarida Sulton Husaynning topshirig'iga binoan hirotlik Toile Hiraviy tomonidan tuzilgan. U «O'zbekeha-forscha lug'at» harakterida bo'lib, mingga yaqin so'z va iborani o'z ichiga oladi. Lug'atda ta'kidlanishicha, unda Alisher Navoiy she'riyati tilini izohlash maqsad qilingan.

Lug'at qo'lyozmasi Sankt-Peterburgdagi M.Y.Saltikov-Shchedrin nomli kutubxonada saqlanmoqda. U 1961 -yilda prof.A.K.Borovkov tomonidan maxsus sharhlar bilan rus tilida nashr qilingan¹⁰⁰.

Abushqa (XVI asr) — chig'atoycha-turkcha izohli lug'at. Muallifi noma'lum. Abushqa so'ziga izoh bilan boshlanganligi uchun, lug'at shu so'z bilan nomlana boshlangan. Bu so'z eski o'zbek tilida kekxa, qari, nuroniy chol ma'nolariga ega bo'lgan. Lug'at Alisher Navoiy asarlari leksikasini izohlashga asoslangan, ammo unda Navoiy zamondoshlari asarlaridan ham misollar keltirilgan.

Abushqa 1862- yilda vengr sharqshunosi G.Vamberi tomonidan vengr tilida, keyin esa rus sharqshunosi V.V.Velyaminov-Zernov tomonidan 1868-yilda nashr ettirilgan.

«**Lug'ati turki**» — chig'atoycha-forscha lug'at. (Tuzuvchi — Fazlullaxon). Bu lug'at XVII asrning ikkinchi yarmida tuzilgan bo'lib, 1825-yilda Kaikuttada nashr etilgan. Unda eski o'zbek tilining lug'ati va grammatikasiga oid ma'lumotlar bor¹⁰¹.

«**Kelurnoma**» — chig'atoycha-forscha lug'at. (Tuzuvchi-Muhammad Yoqub Chingiy). U XVII asrning oxirida yozilgan. Lug'at 15 bobdan iborat, shundan 14 bobida o'zbek tili fe'llari alifbo tartibida berilgan; 15- bobi 9 qismdan tarkib topgan, har bir qism alohida mavzuga bag'ishlangan:

- 1- qismda kosmografiyaga oid so'z va atamalar, 2- qismda geografiyaga oid so'zlar,
- 3- qismda hayvon nomlari, 4- qismda ovchi qushlar va uy parran- dalari nomlari, 5- qismda insonning ichki va tashqi a'zolari nomlari,
- 6- qismda ota-ona, qarindosh nomlari, 7- qismda harbiy terminlar, 8- qismda sonlar,
- 9- qismda esa grammatik shakllar berilgan.

Lug'atning qo'lyozma nusxalaridan biri O'zbekiston Fanlar akademiyasi- sining Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik institutida, ikkinchisi London

¹⁰⁰ Qarang: A.K.EpoBKOB. «6aaan aji-jiyrax». CjioBapb Tannw IdMaHH KпарcKopo k coMHHeHHBM Anmiiepa HaBOH. - M.: M3a-bo Boctohhoh jiHTeпаTypw, 1961.

¹⁰¹ Bu haqda qarang: G.Abdurahmonov, Sh.Shukurov. O'zbek tilining tarixiy grammatikasi. — T.: «O'qituvchi», 1973, 8-b.

muzeyida saqlanadi¹⁰².

«**Sanglah**» — Mahdixon Muhammad Nizomiddin Muhammad Hodiy al-Husayniyning chig'atoycha-forscha lug'ati. U 1760-yilda yozib tugatilgan. Uning «Xulosai Abbosiy» deb nomlangan qisqartirilgan varianti ham bor. Lug'at 6 ta mabna (bob)dan tarkib topgan. Ularda fe'llar, fe'l qo'shimchalari, unlilar uyg'unlashuvi, kishilik va ko'rsatish olmoshlari, kelishik qo'shimchalari, so'roq olmoshlari, sifatlarning qiyosiy darajalari, so'z yasalish modellari, qo'shma fe'llar, frazeologizmlar, fonetikaga oid kuzatuvlar, imlo, turkiy va fors tillari o'rtasidagi aloqalar haqida ma'lumot beriladi.

Lug'atning materiali Alisher Navoiyning 12 ta she'riy va 9 ta nasriy asari tiliga asoslangan, ammo unda Bobur, Fuzuliy, Husayin Mirza, Lutfiy, Sa'didin Safoyi, Rumiy, Ali Usmon asarlari tilidan foydalanilgan o'rinlar ham bor.

Asarda muallif yoshligidan Alisher Navoiy she'rlarini o'qishga juda qiziqqanligini, shu bois buyuk so'z sultoni Alisher Navoiy asarlari tilini tushunib olishga yordam beradigan kitob yozishni maqsad qilganini aytadi.

«Sanglah»ning bir necha qo'lyozmalari bizgacha yetib kelgan, ular Londondagi Britaniya muzeyida, Istanbuldagi Sulaymoniya kutubxonasida va Kalkuttadagi kutubxonada saqlanadi¹⁰³.

«**Lug'ati chig'atoy va turki usmoniy**» — Shayx Sulaymon Buxoriyning 1882-yilda Istanbulda nashr etilgan ikki jildli lug'ati (ikkinchi jildi topilmagan). Lug'atning birinchi jildida 8 mingga yaqin so'zning ma'nolari o'zbek tili shevalari, Alisher Navoiy, Lutfiy, Ogahiy kabi shoirlarning asarlari tili, qo'shiq, lapar, maqol, matallardan olingan namunalar asosida ifodalangan.

172- §. XIX asrning ikkinchi yarmida O'zbekistonda lug'atchilik

XIX asrning ikkinchi yarmida Markaziy Osiyo Rossiyä tomonidan bosib olinadi, natijada rus ma'murlari va harbiylari faoliyatida mahalliy xalqlarning tilini o'rganish ehtiyoji yuzaga keladi, bu hoi bir qator «Ruscha- sarta» va «Sarta-ruscha» lug'atlarning yaratilishiga sabab bo'ladi. Quyidagilar shular jumlasidandir:

B. HajiHBKHH va M.HajiHBKna. PyccKo-capTOBCKuu u capTOBCKo- pyccKMh c;iOBapb oöuteynoTpeÖHTejibHbix cJOB c npMJIO>I<eHHem KpaTKofi rpaMMaTMKH. rio HapeuHUM HaMaHraHCKoro yeqna. — Ka3aHb, B yHMBepcw- TeTCKoi THnorpa<J)HH, 1884.

A. B.CTapMeBCKHH. nepeBonuuK c pyccxoro «3biKa na capTOBCKHH. (Ü3aaHo npn nocoÖMH Boe h h o ro -y h e h o ro KoMMTeTa FaaBHoro IÜTaöa). — C.-IleTepöypr, TunorpacbMn h JIMTorpa<j)MH A. TpaHiuejin, CppeMaHHaa, No 12, 1886.

B. HajiHBKHH. PyKOBaCTBO K npaKTHueCKOMy myciuno capTOBCKoro 3biKa. BTopoe H3aaHMe. — TauiKeHT, TMnorpacjwH TypKeciaHCKoro TOBapumecTBa neuaTHoro uejia, 1897.

¹⁰² *Lug'at haqida qarang:* S.Zufarov. Kelurnoma. //«O'zbek tili va adabiyoti masalalari», 1961, №3; KapMCB LLI.O. O Tpyae MyxaMezta MKy6a Mmhth «KcjtypnaMe».// «06mecTBenHbie HayKti B y36eKMCTaHe», 1966, № 9.

¹⁰³ *Bu haqda qarang:* K.MyxHTüHHOB. «CaHr;tax» Mnpabi MyxaMMezta MexztHxana (Mcc^eaoBaHHe, komMeHTapwn, nepcBOit H TpaHCKpwiui-ifl. ABTopTetfepaxitHcepTanMH Ha concKaHMe y-ieHon cieneHH KaHztMitaTa (J)HaojtorMHCKCKMx nayx. — T., 1971.)

§. XX asrning birinchi yarmida lugʻatchilik

Asr boshida oʻtgan asrdagi anʼana davom ettirilib, quyidagi lugʻatlar nashr qilindi:

Khhc-Bckob. CaoBapb m ojieMeHTapHaa rpaMMaTHKa capTOBCKoro 5i3biKa. — TauikeHT, 1907.

Jl.A(J)aHacheB. CnoBpb capTOBCKMX cjob c raaBHeMLUHMM rpaMMaTH- uecKMMH npaBMJiaMH. — Ci<o6ejeB, 1908.

c. **AJlanHH. HopMajibHbiM pyccKO-capTOBCKHH caoBapb c nrujo->KeHHeM KpaTKofi rpaMMaTHKH y3ÖeKCKO-pyccKoro H3biKa. Pbu-e 1.** — CaMapKaHjr, 1914.

M.npeoöpajKeHCKHH, HopMajibHbiH pyccKO-capTOBCKHH caoBapb. M3uaHHe KHHroTopoBua A.A.KynpHUBa. M3,naHne 2-e, 3HaMMTejibHO uonoaHeHHoe. — TauikeHT. TMHO-JIHT. «TypK Kypbep», 1917.

Ashurali Zohiriy. Ruscha-oʻzbekcha mukammal lugʻat. — Toshkent— Samarqand, Oʻzbekiston Davlat nashriyoti, 1927—1928.

16 — Hozirgi oʻzbek adabiy lili

241

XX asrning 30- yillaridan soʻng Oʻzbekistonda lugʻatchilikka yana- da koʻproq eʼtibor berildi: Oʻrta va Oliy oʻquv yurtlari uchun darslik va qollanmalarning yaratilishi, Oʻzbekiston Xalq Komissarligi qoshida Fanlar Komitetining ish boshlaganligi turli fanlar boʻyicha bir tilli va ikki tilli terminologik lugʻatlarning yaratilishini taqozo qildi, natijada Fanlar Komiteti huzurida Terminologiya qoʻmitasi tashkil etildi va shu qoʻmita boshchiligida turli fanlar boʻyicha qator lugʻatlaryaratildi.: «Ruscha-oʻzbekcha matematika terminlari soʻzligi», 1933 (T.N.Qori-Niyoziy), «Ruscha-oʻzbekcha paxtachilik terminlari soʻzligi», 1933 (N.Sayfulmulukov), «Ruscha-oʻzbekcha maʼmuriy-huquqiy soʻzlik», 1933 (N.Sarimsoqov), «Paxtachilikka doir qisqacha izohli lugʻat», 1934 (S.Ibrohimov), «Ruscha-oʻzbekcha qishloq xoʻjalik terminlari lugʻati», 1936 ((N.Sayfulmulukov), «Ruscha-oʻzbekcha botanika terminlari lugʻati», 1936, 1939 (N.Sayfulmulukov), «Zoologiya terminlarining qisqacha izohli lugʻati», 1938 (T.Zohidov), «Qisqacha ruscha- oʻzbekcha geografiya terminlari lugʻati», 1940 (M.X.Bektemirov, S.M.Saydrasulov), «Ruscha-oʻzbekcha fizika terminlari lugʻati», 1940 (K.Abdurashidov), «Ruscha-oʻzbekcha tuproqshunoslik terminlari lugʻati», 1940 (N.V.Kimberg, M.Bahodirov), «Ruscha-oʻzbekcha geologiya terminlari lugʻati», 1941 (M.Mirboboyev, A.Sodiqov, S.Sultonov), «Oʻzbek adabiy tilining orfografik lugʻati», 1940 (S.Ibrohimov, M.Rahmonov), «Oʻzbekcha- ruscha lugʻat», 1941 (T.N.Qori-Niyoziy, A.K.Borovkov), «Qisqacha oʻzbekcha-ruscha lugʻat», 1942 (I.A.Kissen, K.S.Koblov), «lm!o lugʻati», 1941,1949 (Olim Usmon) va boshqalar shular jumlasidandir.

174- §. XX asrning ikkinchi yarmida oʻzbek lugʻatchiligi

Bu yillarda turli sohalarga oid terminologik lugʻatlar bilan birga «Ruscha-oʻzbekcha», «Oʻzbekcha-mscha» filologik lugʻatlar, qomusiy lugʻatlar, izohli lugʻatlar, frazeologik lugʻatlar, chastota lugʻati, chappa lugʻat, maqol va matallar lugʻati kabi koʻplab leksikografik asarlar yaratildi (bu davr lugʻatlaridan namunalar darslikning «Leksikografiya haqida maʼlumot» boʻlimidagi tegishli paragraflarda keltirilgan).

Tekshirish savollari va topshiriqlar

1. XI-XII asrlarda yozilgan qanday lug'atlarni bilasiz? Bunday lug'atlar- ning turkiy tillarga qanday aloqasi bor?
2. O'zbek lug'atchiligi tarixining chig'atoy tili davrida qanday lug'atlar yaratilgan? Bu lug'atlarning tuzilishi, leksik va grammatik materiali haqida nimalarni bilasiz?

3. XIX asrning oxiri va XX asrning boshlarida yaratilgan lug'atlar haqida ma'lumot bering.
4. XX asrning 30—40- yillarida bir tilli va ikki tilli terminologik lug'atlarning yaratilishiga ko'proq e'tibor berilganligini qanday izohlaysiz?
5. XX asrning ikkinchi yarmida yaratilgan lug'atlarning turlari, obyekt haqida ma'lumot bering.

ADABIYOTLAR

Darslik, qo'llanma va risolalar^{11s}

1. **Abduazizov A.** O'zbek tili fonologiyasi va morfonologiyasi. — T.: «O'qituvchi», 1992.
2. **Abdullayev YoMdosH.** Hartirohim. — T.: «O'qituvchi», 1996.
3. **Abdurahmonov G', Mamajonov S.** O'zbek tili va adabiyoti. — T.: «O'zbekiston», 2002.
4. **Azizov O.** Tilshunoslikka kirish. — T.: «O'qituvchi», 1996.
5. **Aliyev A., Nazarov K.** O'zbek tili ma'lumotnomasi. - T.: «Fan», 1992.
6. **Ashirboyev S.** Qutbning «Xusrav va Shirin» dostoni va o'zbek adabiy tili. — T.: «O'qituvchi», 1997.
7. **^KaMaaxaHOB X.A OCHOBW y3ÖeKCKOH rpacjjMKH.** - T.: «OaH», 1991.
8. **Jamolxonov H.A.** Fonetika, fonologiya va orfoepiya. Ma'ruzalar matni. - T.: Nizomiy nomli TDPU bosmaxonasi, 1999.
9. **Jamolxonov H.A.** Grafika va orfografiya. Ma'ruzalar matni. - T: Nizomiy nomli TDPU bosmaxonasi, 1999.
10. **Jamolxonov H.A.** Hozirgi o'zbek adabiy tili. O'quv qo'llanmasi. 1- qism. - T.: Nizomiy nomli TDPU bosmaxonasi, 2004.
11. **Jamolxonov H.A.** Hozirgi o'zbek adabiy tili. O'quv qo'llanmasi. 2- qism. — T.: Nizomiy nomli TDPU bosmaxonasi, 2004
12. **YoMdoshevB.** Frazologik uslubiyat asoslari. — Samarqand, 1999.
13. **YoMdoshev Bekmurod.** Hozirgi o'zbek adabiy tilida frazeologik birliklarning funksional—uslubiy xususiyatlari. Filol. fanlari doktori ilmiy darajasini olish uchun taqdim etilgan dissertasiya. — T.: 1994.
14. **Mahmudov A.** Unlilar. — T., O'zFA «Kibernetika» ilmiy ishlab chiqarish birlashmasi. 1993.
15. Milletlararasi Cag'daš türk alfabeleri Sempoziyumi (18—20 Kasim, 1991) . Yayina hazirlayan: doq. Dr. Nadir Devlet. M. Ü. Türkiyat Araştirmalari Enstitüsü. - Istanbul, 1992.
Ro'yxatga 1991 - yildan keyin nashr etilgan darslik va qo'llanmalar kiritildi (lug'atlar, qoidalar, qonun, farmon va qarorlar bundan mustasno)³⁶
16. **Mirtojiev M.M.** O'zbek tili fonetikasi. — T.: «Universitet» 1998.
17. **Muxtorov A, Sanaqulov U.** O'zbek adabiy tili tarixi. — T.: «O'qituvchi», 1995.
18. **Ne'matov H.** O'zbek tili tarixiy fonetikasi. — T.: «O'qituvchi», 1992.
19. **Ne'matov H., Rasulov R.** O'zbek tili sistem leksikologiyasi asoslari. — T.: «O'qituvchi», 1995.
20. **Nurmonov A.N.** O'zbek tili fonologiyasi va morfonologiyasi.

- T.: «O'qituvchi», 1990.
21. **Nurmonov A., Yo'ldoshev B.** Tilshunoslik va tabiiy fanlar. — T.: «Sharq», 2001.
22. **Otamirzayeva S., Yusupova M.** O'zbek tili. — T.: 2002.
23. Pacyjion P. ИСКУССТВО СЛОВОТВОРЕНИЯ В ОБЛАСТИ ПОЭТИКИ. — T.: 1991.
24. **Rasulov R.** O'zbek tili fe'llarining semantik strukturasi. 1-qism. — T.: 1991.
25. **Rahmatullayev Sh.U.** O'zbek tilining yangi alifbosi va imlosi. — T.: «Universitet», 1999 (qayta nashri — 2002).
26. **ПоэтуТайиб /И,3., ТојиуS H.B., ТејиенКОБа M.A. СоБпеМеННбиМ руццКНМ «3биК. - МоКБа: «Анфс Флецц Појибцј», 2001.**
27. **Tursunov U., Muxtorov J., Rahmatullayev Sh.,** Hozirgi o'zbek adabiy tili. Qayta ishlangan, to'ldirilgan 3- nashri. - T.: «O'zbekiston», 1992.
28. **To'ychiboyev B.** O'zbek tili tarixiy fonetikasi.— T.: «O'qituvchi», 1990.
29. **To'ychiboyev B.** O'zbek tilining taraqqiyot bosqichlari. — T.: «O'qituvchi», 1996.
30. O'zbek orfografiyasining asosiy qoidalari. — T.: «FAN», 1956.
31. O'zbek tilining asosiy imlo qoidalari. — T.: «O'qituvchi», 1995.
32. **Qilichov E.** Hozirgi o'zbek adabiy tili. Ma'ruza matnlari. To'ldirilgan 2-nashri. — Buxoro: «Buxoro universiteti» nashriyoti, 2001.
33. **Qurbonova M.** Fitrat — tilshunos. — Toshkent: «Universitet», 1996.
34. **Qurbonova M.** Abdurauf Fitrat va o'zbek tilshunosligi. — T.: «Universitet», 1997.

Maqolalar

35. **Abdinazimov Shamsiddin.** «Baliq» so'zining etimoni //»O'zbek tili va adabiyoti» jurnali, 1998, № 5, 64—65- b.
36. **Abdulla Sher.** Inon-ixtiyor bilan tanlangan alifbo // «O'zbekiston adabiyoti va san'ati», 1993, 27- avgust soni.
37. **Abdullayev Yo'ldosh.** Moziy va yangi alifbo // «O'zbekiston ovozi», 1995, 24- yanvar soni.
38. **Abuzalova Mehri, Bobokalonov Ramazon.** Fe'l va fe'lli frazeologik qurilma (konstruksiya)larning leksik ma'nosi haqida // «Til va adabiyot ta'limi» jurnali, 2000, No 3, 74—77- b.
39. **Aliqulov Teshaboy.** Ma'no chegaralash masalasiga doir // «Til va adabiyot ta'limi» jurnali, 1997, Ne 2, 39-42- b.
40. Asli qolgani ma'qul (Yusupov H., Mansurov T., Qurbonov N., Xo'rozov X.) // «O'qituvchilar gazetasi», 1990, 20- yanvar soni.
41. **Ahmedov Bo'riboy.** Zinhor shoshilmaylik // «O'zbekiston adabiyoti va san'ati», 1992, 7- avgust soni.
42. **Bozorboyev Keldibek.** So'zlashuv nutqi frazemalarining mavzuiy guruhlari //»O'zbek tili va adabiyoti» jurnali, 2000, Nq 1, 30-32- b.
43. **ЖаКаМажиаНОВ X.A.** ррactmweckAa xapaicrepHCTHKa öyKBeHHbix 3HaKOB HOBoro y3ÖeKCKoro nucbiwa //»K-ji: «ripeno.naBaHMe ri3biKa h jiHTepaiypbi», 1997, No 5—6, c. 87-91.

44. **Doniyorov X.** Alfavit: o'zgarishlar bo'ladimi? // «O'qituvchilar gazetasi», 1991, 14- mart soni.
45. **Doniyorov X., To'ychiboyev B., Yo'ldoshev Q.** Mukammal alifbo — savodxonlik omili // «O'qituvchilar gazetasi», 1991, 11- aprel soni.
46. **Yenikejev Radik.** Til haqidagi qonunlar tarixiga oid // «Til va adabiyot ta'limi» jurnali, 1997, No 2, 88—90- b.
47. **Jamolxonov H.A.** Alifboni isloh qilish kerakmi? // Turkiy tillar taraqqiyoti muammolari: ToshDPI ilmiy asarlari. — T., **1993, 12—17-** b.
48. **Jamolxonov H.A.** Arab grafikasi asosidagi eski o'zbek alifbosidan lotin grafikasi asosidagi o'zbek alifbosiga o'tishning asosiy sanalari // Turkiy tillarning taraqqiyoti muammolari: Respublika ilmiy-amaliy anjumani materiallari. - T.: «Fan», 1995, 44-49- b.
49. **Jamolxonov H.A.** Rus va lotin grafikalarini asosidagi o'zbek yozuvlarining imlo qoidalaridagi tafovutlar // «Til va adabiyot ta'limi» jurnali, 1997, 4- son, 58~64- b.
50. **Jamolxonov H.A.** Rus va lotin grafikalariga asoslangan o'zbek yozuvlarining qiyosiy xarakteristikasi // «Ti! va adabiyot ta'limi» jurnali, 1998, No 6, 78-82-b.
51. **Jamolxonov H.A.** O'zbek alfavitidagi harflarning nomlanishi // «O'zbek tili va adabiyoti» jurnali, 1991, 3- son, 29—31- b.
52. **Jamolxonov H.A.** O'zbek yozuvi grafemalarining grafik tafsiloti // «O'zbek tili va adabiyoti» jurnali, 1994, Nq 4—5—6 (qo'shma son), 72—75- b.
53. **Jamolxonov H.A.** O'zbek yozuvi tarixidan (1938-1940 yillar)// Turkiy tillarning taraqqiyoti muammolari. Respublika ilmiy-amaliy anjumani materiallari. — T.: «Fan», 1995, 15—20-b.
54. **Jamolxonov H.A.** O'zbek yozuvining XX asr tarixi. 1- maqola (1900—1923-yillar) // «Pedagogik ta'lim» jurnali, 2000, 4- soni, 73—75-b.
55. **Jamolxonov H.A.** O'zbek yozuvining XX asr tarixi. 2- maqola (1924—1938-yillar) //«Pedagogik ta'lim» jurnali, 2001, 1-son, 71— 74-b.
56. **Jamolxonov H.A.** O'zbek yozuvining XX asr tarixi. 3- maqola (1938—1940-yillar) // «Pedagogik ta'lim» jurnali, 2002, 12- son, 36—39-b.
57. **Jamolxonov H.A.** O'zbek yozuvining XX asr tarixi. 4- maqola (1940—1956-yillar) // «Pedagogik ta'lim» jurnali, 2002, 3- son, 54—57- b.
58. **Jamolxonov H.A.** O'zbek yozuvining XX asr tarixi. 5- maqola (1956—1980-yillar) //«Pedagogik ta'lim» jurnali, 2002, 5-son, 55—57-b.
59. **Jamolxonov H.A.** O'zbek yoziivining XX asr tarixi. 6- maqola (1981 — 1987- yillar) // «Pedagogik ta'lim» jurnali, 2003, 1- son, 45—47- b.
60. **Jamolxonov H.A.** O'zbek yozuvining XX asr tarixi. 7- maqola (1988-1990-yillar) // «Pedagogik ta'lim» jurnali, 2003, 3- son, 36—38- b.
61. **Jamolxonov H.A.** O'zbek yozuvining XX asr tarixi. 8- maqola (1990—1992-yillar) // «Pedagogik ta'lim» jurnali, 2004, 1- son, 64—67-b.
62. **Jamolxonov H.A.** O'zbek yozuvining XX asr tarixi. 9- maqola (1992—2005-yillar) // «Pedagogik ta'lim» jurnali, 2005, 1- son, 60—61-b.
63. **Jamolxonov H.A.** Yozuv tizimining grafemik tarkibi // O'zbek tilshunosligi

muammolari. (Ilmiy maqolalar to'plami.) — T.: Nizomiy nomidagi TDPU, 2003, 59-62- b.

64. **Jamolxonov H.A.** Qorishiq «ts (u)» muammosi va yozuv amaliyoti (ilmiy-nazariy anjuman materiallari) — T.: Jaiion iqtisodiyoti va diplomatiya universiteti, 2004, 59-62- b.

65. **Jamolxonov H.A.** Fonetik-grafik simmetriya va asimetriyaga oid kuzatuvlar (Respublika ilmiy-amaliy anjumani materiallari) — T., TDPU kichik bosmaxonasi, 2005, 24—25- b.

66. **Jomonov Ravshan.** Bosh harflarning qo'llanishi tarixiga doir // «Til va adabiyot ta'limi», 1998, 5- son, 19—24- b.

67. **Jomonov Ravshan.** Fitrat imlo qoidalarining zarurati haqida // «Til va adabiyot ta'limi», 1998, 6- son, 58—60- b.

68. **Jomonov Ravshan.** «Chig`atoy gurungi» va imlo masalalari // «O'zbek tili va adabiyoti» jurnali, 2000, 1- son, 23—27- b.

69. **Iskandarova Sharifa.** O'zbek tilida shaxs nomlarining pog'onali munosabati // «O'zbek tili va adabiyoti» jurnali, 1998, 5- son, 18—20- b.

70. **Iskandarova Sharifa.** Onomasiologiya muammolari va o'zbek tili leksikasini maydon sifatida o'rganish // «O'zbek tili va adabiyoti» jurnali, 1998, 3-son, 28—31-b.
71. **Iskandarova Sharifa.** Oliy maktabda mazmuniy maydon muammolari // «Til va adabiyot ta'limi» jurnali, 1998, 3-son, 40—43-b.
72. **Mamadaliyev M.** So'zlarning ma'no qirralarini o'rganish (Bobur lirikasi misolida) // «Til va adabiyot ta'limi» jurnali, 2000, 3-son, 28—31-b.
73. **Mamatov A.** Antonimiya asosida frqeologik shakllanish masalalari // «O'zbek tili va adabiyoti» jurnali, 1998, 6-son, 56—58-b.
74. **Mahmudov Nizomiddin.** Mustaqillik, o'zbek tili va yozuvi // «Xalq so'zi», 1992, 19-may soni.
75. **Mahmudov Nizomiddin.** Qarindosh tillarning lug'at boyligini o'rganishda shakl va ma'no munosabatlari // «Til va adabiyot ta'limi» jurnali, 1997, 2-son, 29—35-b.
76. **Mengliyev Baxtiyor.** Tilni sistem yaxlitlikda o'rganish haqida // «Til va adabiyot ta'limi» jurnali, 2000, 5-son, 49—52-b.
77. **Nazarov Karim.** Milliy maktab kaliti. // «Ma'rifat», 1991, 19-oktabr soni.
78. **Nazarov Karim.** Alifbo ham milliy bo'lsin // «O'zbekiston adabiyoti va san'ati», 1990, 9-noyabr soni.
79. **Nazarov Karim.** Eng katta muammo yechiladi // «Ma'rifat», 1992, 22-fevral soni.
80. **Nurmatov Abdunazar.** Ilmiy-texnikaviy tushunchalarni ifodalash masalasi // «O'zbek tili va adabiyoti» jurnali, 2000, 1-son, 54-56-b.
81. **Nurullayeva Shahzoda.** To'y marosimiga oid nomlarning imlosi haqida ayrim mulohazalar // «Til va adabiyot ta'limi» jurnali, 2000, 5-son, 61-63-b.
82. **Orifjonova Shoir.** Darajalanish (graduonimiya). Respublika yosh filolog olimlarining tantanali ilmiy-anjumani materiallari. — T., 1991.
83. **Rafiddinov Sayfiddin.** «Qalandar» atamasining etimologiyasi haqida // «O'zbek tili va adabiyoti» jurnali, 1998, 5-son, 60—64-b.
84. **Suvonova Rohila.** So'z o'zlashtirish va metonimiya // «O'zbek tili va adabiyoti» jurnali, 2000, 6-son, 49—51-b.
85. **Toshxo'jayeva Nargis.** O'zbek tili leksik-semantik tizimida aviatsiya atamaları // «Til va adabiyot ta'limi» jurnali, 2000, 3-son, 82-86-b.
86. **Tursunqulov Abbas, Qahramonov Aliboy.** Tovush yozuvga emas, yozuv tovushga moslashsin. // «Ma'rifat», 1993, 13-fevral soni.
87. **To'Haganov G'ayrat.** Atamalarni o'zlashtirish usullari // «Til va adabiyot ta'limi» jurnali, 1998, 2-son, 35—36-b.
88. **Umarov Ergash.** Eski o'zbek tilidagi cho'ziq i fonemasi haqida // «Til va adabiyot ta'limi» jurnali, 1998, 3-son, 36—37-b.
89. **Umurqulov Bekpo'lat.** Ko'p ma'nolilik va nasriy nutq // «O'zbek tili va adabiyoti» jurnali, 2000, 6-son, 59—61-b.
90. **Usmonova Sh.** Frazologik birliklarda ma'no va qurilish nomutanosibliği //

«O‘zbek tili va adabiyoti» jurnali, 1998, 1- son, 77—78- b.

91. **Xoliyorov Meli.** Milliy tovushlar taqdiri // «O‘zbekiston adabiyoti va san’ati», 1992, 24- iyul soni.

92. **Shamsiddinov Hakimjon.** Shaxs bildiradigan tasviriy ifodalar va ularning ma’noviy guruhlari // «Til va adabiyot ta’limi» jurnali, 1997, 3- son, 71—74- b.

93. **Shamsiddinov Hakimjon.** So‘zlarning funksional-semantik sinonimlari. Kontekst va tagmatn. // «O‘zbek tili va adabiyoti» jurnali, 1998, 3- son, 24-28- b.

94. **Shodiyev F.** Birbo‘g‘inli so‘zlar va ularning hosilalari talqini // «O‘zbek tili va adabiyoti» jurnali, 1998, 3- son, 70—73- b.

95. **Shodiyev Faxriddin.** O‘zbek tiliga o‘zlashgan bir bo‘g‘inli so‘zlar va ularning hosilalari talqini // «O‘zbek tili va adabiyoti» jurnali, 1998, 5- son, 23—36- b.

96. **Shopsonov Muxtor.** Jahonga aql bilan chiqiladi // «O‘zbekiston adabiyoti va san’ati», 1992, 7- avgust soni.

97. **Ergasheva Matluba.** Harakat ifodalovchi fe‘llaming semantik tasnifi // «Til va adabiyot ta’limi» jurnali, 2000, 2- son, 25—27- b.

98. **Qobuljonova Gulbahor.** Metaforik ko‘chimlar tasnifi // «Til va adabiyot ta’limi» jurnali, 2000, 2- son, 29-32- b.

99. **Qorayev Suyun.** Yozuvimiz takomilga muhtoj // «O‘zbekiston adabiyoti va san’ati», 1991, 23- avgust soni.

100. **Qo‘chqortoyev Iristoy.** O‘zbek yozuvi muammolari // «O‘zbekiston adabiyoti va san’ati», 1991, 22- mart soni.

101. **Hakimov Muhammadjon.** Kontekst va kontekstual ma’no haqida ba’zi mulohazalar // «Til va adabiyot ta’limi» jurnali, 1998, 3- son, 38—40- b.

Lug‘atlar

102. **Alisher Navoiy** asarlari tilining izohli lug‘ati. 4 tomlik: 1-t. («FAN», 1983); 2-t. («FAN», 1983); 3-t. («FAN», 1984); 4-t. («FAN», 1985).

103. **AxMaHosa O.C.** CaoBapb JiHHrBHcrawecKHx TepMMHOB. — M., 1966.

104. **Begmatov E.** O‘zbek ismlari. — T.: «Qomuslar Bosh tahririyati», 1991.

105. .UpeBHeTiopKCKMH CJIOBap. — JleHHHrpaa: «HayKa», 1969.

106. **Imlo lug‘ati.** Maktab o‘quvchilari uchun. Tuzuvchilar: Abdullayev Yo‘ldosh, Omilxonova Musharraf, Zufarova Sayyora. T.: «O‘qituvchi», 1987.

107. **Mahmud Koshg‘ariy.** Devonu lug‘otit turk. Uch tomlik. Tarjimon va nashrga tayyorlovchi S.M. Mutallibov. — T.: «FAN», 1-1 (1960), 2-1 (1961), 3- 1 (1963), indeks-lug‘at: GfAbdurahmonov va S.Mutallibovlar ishtiroki va tahriri ostida tayyorlangan. - T., «FAN», 1967.

108. **Nazarova X.** Zahiriddin Muhammad Bobir asarlari uchun qisqacha Jug‘at. - T.: «FAN», 1972.

109. **Rahmatullayev Shavkat.** O‘zbek tilining frazeologik lug‘ati. ~ T.: «Qomuslar Bosh tahririyati», 1992.

110. **Rahmatullayev Shavkat.** O‘zbek tilining izohli frazeologik lug‘ati — T.: «O‘qituvchi», 1978.

111. **Rahmatullayev Shavkat.** O‘zbek tilining etimologik lug‘ati.

- T.: «Universitet», 2000.
112. **Rahmatullayev Shavkat.** O'zbek tili omonimlarining izohli lug'ati.
— T.: «O'qituvchi», 1984.
113. **Rahmatullayev Shavkat, Mamatov Nasim, Shukurov Rashidxon.** O'zbek tili antonimlarining izohli lug'ati. — T.: «O'qituvchi», 1980.
114. **Rahmatullaev Shavkat, Hojiyev Azim.** O'zbek tilining imlo lug'ati. — T.: «O'qituvchi», 1995.
115. **ПожеHTajib fl.3., TejieHKOBa M.A.** CjioBapb-cnпаBOiHHK jiMHRBHCTHueCKHX TepMHOB. — M.: «npocBeиeHne», 1976.
116. **СеBопTHH 3.B. OTHMOJиopHMeCKHH caoBapb TIOPKCKHX H3biKOB.** (OÖIUCTIOpKCKHe H Me>KTK>pKCKHe OCHOBbl на øiacHbie). — M.: «HayKa», 1974.
- 1 17. CeBOpTHH 3.B. OTHMOJиopHMeCKHH CJIOBapb TPoPKCKHX H3biKOB.** (OбyчeTиopKCKHe M MOK TPoPKCKHe oCHOBbi Ha öyKBy «B»), — M.: «HayKa», 1978.
- 1 18. CeBOpTHH 3.B. 3THMOJиopHMeCKHH CJIOBapb TPoPKCKHX H3biKOB.** (O6MeTK)pKCKMe H Me>KTK)pKCKHe OCHOBbl Ha ÖyKBbl «B», «F» H «ü»).
— M.: «HayKa», 1980.
119. **СеBOpTHH 3.B., JleBHTcxaа JI.C. OTMMOJиopHHecKMH caoBapb TIOPKCKHX «3biKOB.** (OÖUieTIOpKCKHe H Me>KTK)pKCKHe OCHOBbl Ha ÖyKBbl «>K», «>K», «FI»). — M.: «HayKa», 1989.
120. **YiuapoB 3.** <t>pa3eo;iorHHecKMM cjoBapb «Xa30MHH-yji-MaoHMÜ» Ajiuuepa HaBOM. - T.: «<t>AH», 1971.
121. O'zbek tilining izohli lug'ati. Ikki tomli: 1-t (Moskva: «Rus tili», 1981), 2-1 (Moskva: «Rus tili», 1981).
122. O'zbek tilining imlo lug'ati. - T.: «FAN», 1976.
123. O'zbek tilining kirill va lotin alifbolaridagi imlo lug'ati. — T.: «Sharq», 1999.
124. **Hojiyev Azim.** O'zbek tili sinonimlarining izohli lug'ati. — T.: «O'qituvchi», 1974.
125. **Hojiyev Azim.** Tilshunoslik terminlarining izohli lug'ati. — T.: «O'zbekiston milliy ensiklopediyasi» Davlat ilmiy nashriyoti, 2002.
126. **A.Hojiyev, A.Nurmonov, S.Zaynobiddinov, K.Kokren, IM.Saidxonov, A.Sobirov, D.Quronov.** Hozirgi o'zbek tili faol so'zlarining izohli lug'ati. — T.: «Sharq» nashriyot-matbaa aksiyadorlik kompaniyasi bosh tahririyati, 2001.
- Til va yozuvga oid qonun, farmon va qarorlar**
127. **1921- yil yanvarda** bo'lg'on birinchi O'lka o'zbek til va imlo Qurultoyi chiqorg'on qarorlari. - T.: «Turkdovnashr», 1922.
128. **1923- yil, 18- oktabr.** Turkiston Jumhuriyati Maorif Komissar- ligining Turkiston o'zbeklarining imlolari to'g'risidagi bergan buyrug'i (buyruq NQ 48). - T., 1923.
129. **1928- yil, 11- avgust.** O'zbekiston Respublikasi Markaziy Ijroiya Qo'mitasining 123- sonli qarori: «06 oö'bfijieHHM B y36eKCKOH UHCbMeHHOCTH HOBO-y3ÖeKCKOro (Ha JiaTHCKOH OCHOBe)

ajl(f)aBHTa — rocyaapcTBeHHbiM h o nopaaxe nepexoaa Ha HOBO-yaöexcXHÜ
ajufiaBMT Bcex yupe>Kzi.eHMM, luxoji h H3/iaTejibCTB» // HcMpa;ibHMM
ApxHB AH PecnyöJiHKH Y36exucTaH, (j)0H4 N° 4, onHCb Ne 2, ett. xp. 14, c.
9-10.

130. **1928- yil, 1- dekabr.** O'zbekiston Respublikasi Markaziy Ijroiya
Qo'mitasining 209- sonli qarori: «0 ztonojiHeHHM nocTaHOB/ieHua
UeHTpabHoro HcnojiHMre/ibHoro KOMHTCTH... OT 11 aBryca 1928 roaa Ne 123
... CTaTbeu 12-ou» //UeHTpajTbHbiti ApxyB AH PecnyöJiHKH Y36eKHCTaH,
(JJOHÄ Ne 4, onwcb NQ 2, ett. xp. 14, c. 11.

131. **1929- yil, 15—23- mayda** Samarqandda bo'lib o'tgan Respublika til va imlo
konferensiyasi qarorlari. - T.: «O'zdavnashr», 1930.

1940- yil, 8- may. 3axoH o nepeBoae y3ÖeKCKOH nuchMeHHOCTH c
JiaTMHM3MpOBaHHOrO Ha HOBBIH y3ÖeKCKHH aJl(})aBMT Ha OCHOBe
pyccKoi rpa(j)HKH // BeaoMocTM BepxoBHoro CoBeTa Y36eKCKoü
PecnyöJiHKH, No 4, Hrøjib, 1940, c. 4-5.

133. **1956- yil, 4-aprel.** O‘zbekiston Oliy Kengashining Farmoni: «O‘zbek orfografiyasining asosiy qoidalari to‘g‘risida» // O‘zbek orfografiyasining asosiy qoidalari. — T.: «FAN», 1956 yil, 3- b.

134. **1989- yil, 21- oktabr.** «O‘zbekiston Respublikasining davlat tili haqida»gi Qonuni. — T.: «O‘zbekiston», 1989.

135. **1993- yil, 2- sentabr.** Lotin yozuviga asoslangan o‘zbek alifbosini joriy etish to‘g‘risida. O‘n ikkinchi chaqiriq O‘zbekiston Respublikasi Oliy Kengashining o‘n uchinchi sessiyasida qabul qilingan qonun // O‘zbekiston Respublikasi Oliy Kengashining Axborotnomasi, 1993, Nq 9, 332-modda.

136. **1995- yil, 6- may.** «Lotin yozuviga asoslangan o‘zbek alifbosini joriy etish to‘g‘risida»gi O‘zbekiston Respublikasi qonunini amalga kiritish tartibi haqidagi O‘zbekiston Respublikasi Oliy Kengashi qaroriga o‘zgartishlar kiritish to‘g‘risida: O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi qarori. // «Xalq so‘zi», 1995, 6- iyun; «Ma‘rifat», 1995, 7- iyun. *Yana qarang:* «Til va adabiyot ta‘limi» jurnali, 1995, Nq 3, 4- b.

137. **1995-yil, 24-avgust.** O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 339- sonli qarori: O‘zbek tilining asosiy imlo qoidalarini tasdiqlash haqida // O‘zbek tilining asosiy imlo qoidalari. — T.: «O‘qituvchi», 1995, 1- b.

138. **1995- yil, 21- dekabr.** O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Qarori: O‘zbekiston Respublikasining «Davlat tili haqida»gi Qonunining yangi tahririni amalga kiritish tartibi to‘g‘risida. — T., 1995.

139. **2004-yil 30-aprel.** O‘zbekiston Respublikasining Qonuni: O‘zbekiston Respublikasining ayrim qonun hujjatlariga o‘zgartirishlar va qo‘shimchalar kiritish to‘g‘risida:

VI. O‘zbekiston Respublikasi Oliy Kengashining 1993- yil 2- sentabrda qabul qilingan «Lotin yozuviga asoslangan o‘zbek alifbosini joriy etish to‘g‘risida»gi O‘zbekiston Respublikasi qonunini amalga kiritish tartibi haqida»gi Qarorining (O‘zbekiston Respublikasi Oliy Kengashining Axborotnomasi, 1993-yil, Nq 9, 332-modda; O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Axborotnomasi, 1995- yil, No 6, 120- modda):

2- bandidagi «2005- yil» degan so‘zlar «2010- yilning» degan so'zlari bilan almashtirilsin;

10-bandidagi «2005-yilning» degan so'zlar «2010- yilning» degan so‘zlar bilan almashtirilsin.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti I.Karimov.

Toshkent shahri, 2004- yil 30- aprel.

[«Xalq so‘zi», 2004- yil 26- iyun, NQ 134 (3409)] (shanba).

TAYANCH TUSHUNCHA YA TERMINLAR KO‘RSATKICHI

A

Abushqa (lug‘at) 239 Adabiy nutq 213 Adabiy so‘zlashuv uslubi 5 Adabiy til 8 Aferezis 76, 78 Affrikatalar 60 Akkomodatsiya 73, 78 Aksentema 90 Allofonlar 46 Analitik grafemalar 95, 96 Anatomik-fiziologik aspect 24, 26 Antonimik juftlik 172, 176 Antroponimik lug‘atlar 230 Apokopa 76, 78 Argotizmlar 202, 204 Artikulatsiya 33 Artikulatsiya bazasi 33 Artikulatsiya usuli 50, 58 Artikulatsiya usuliga ko‘ra undoshlar tasnifi 59 Artikulatsiya o‘rni 50 Artikulatsiya o‘rniga ko‘ra undoshlar

tasnifi 58 Arxaizm-frazemalar 226 Arxaizm-leksema 205, 210 Arxaizm-semema 206, 210 Asosiy ottenka (dominanta) 47 Assimilativ holat 71 Assimilatsiya 72, 78 Atash semalari 148, 152 Attuxfatuz zakiyati fil iug'atit turkiya lug`at) 238 Avvalgi leksik ma'no 163, 165 Ayiruv urg'usi 89, 90

B

Badiiy nutq 214 Badiiy uslub 5 Badoyeul lug'at 239 Berkutilgan bo'g'in 80, 83 Berkutilmagan bo'g'in 80, 83 Bifonemali grafemalar 9.5 Bilateral oppozitsiyalar 42 Bir tilli lug'atlar 232 Bir o'lchovli oppozitsiyalar 42 Bosma manbalar orqali so'z o'zlashtirilishi 196 Bogdangan urg'uli tillar 85, 90 Bog'li ma'no (bogdangan ma'no) 162 Bosh ma'no (bosh leksik ma'no) 162, 165 Boshi yopiq bo'g'dn 81, 83 Boshqa tillardan o'zlashtirilgan ayrim so'zlar orfoepiyasi 134 Brok markazi 30, 32 Burun bo'shlig'i 28, 30, 32 Burun undoshlari (nazal undoshlar) 60 Burun sonantlari 61 Bo'g'in 79, 83 Bo'g'i.n markazi 83 Bo'g'in tiplari 80 Bo'g'in cho'qqisi 57 Bo'g'inning pedagogik-metodik ahamiyati 81 Bo'g'iz bo'shlig'i 26, 30, 32 Bo'g'iz undoshi (faringal undosh) 59, 64

D

Darak intonatsiyasi 92, 93 Degeminatsiya 77, 78 Denotat 147 Denotativ ma'no 148 Determinlashish 152 Devonu lug'otit turk 238 Diakritik belgilar 99, 101 Diakritik harflar 99, 101 Dialektizm-frazema 226 Dialektizm-ma'no 198, 204 Dialektizm-so'z 198, 204 Dialektologik lug'atlar 230 Diaxron fonetika 21 Differensial semalar 150 Dififerensiatsiya prinsipi (orfografiyada) 106 Digraflar 95 Dinamik urg'u 84, 90 Dissimilatsiya 73, 78 Distant assimilatsiya 72 Distant dissimilatsiya 74 Distant metateza 77 Divergentsiya 11, 17 Divergent 72 Doimiy oppozitsiyalar 43 Dominanta (sinonimik qätorda) 167, 170

E

Ekskursiya (artikulatsiyäda) 33 Ekspressivlikni ifodalashning fonetik usuli 211 254 Ekspressivlikni ifodalashning kontekstual usuli 211 Ekspressivlikni ifodalashning leksik usuli 211 Ekstralingvistik (nolisoniy) omillar 9, 11 Ekvipolent oppozitsiya 43 Eliziya 76 Emfatik urg'u 89 Emotsional-ekspressiv jihatdan betaraf so'zlar 210 Emotsional-ekspressiv jihatdan bo'yoqdor so'zlar 211 Enantiosemiya 172, 177 Ensiklopedik lug'atlar 227, 232 Epenteza 75, 78 Epiteza (austeza) 75, 78 Erkin ma'no 162 Erkin urg'uli tillar 86, 90 Eski leksik ma'no 163, 165 Etimologik leksik ma'no 163, 166 Etimologik lug'atlar 231 Etimologik prinsip (orfografiyada) 104 Etimologiya 139, 140 Etimon 154 Eshitib his etish aspekti (fonetikada) 30 Eshituv markazi 28, 33

F

Fakultativ variantlar (fonemalarda) 47 Fokus (fonetikada) 57, 58 Fonema 38, 50 Fonema ottenkalari 45, 51 Fonemalafning differensial belgilari 38, 50 Fonemalarning integral belgilari 39, 50 Fonematik prinsip (orfografiyada) 102 Fonematik transkripsiya 49 Fonetik dialektizmlar 192, 204 Fonetik prinsip (orfografiyada) 102 Fonetik so'z 19, 23, 145, 147 Fonetik tabiatiga ko'ra so'z urg'usi 84 Fonetik transkripsiya 48 Fonetika 15, 23 Fonetik-fonologik sath 17 Fonetik-grafik asimmetriya 96, 101 Fonetik-grafik simmetriya 96, 101 Fonetik-grammatik arxaizmlar 207 Fonografema 95, 10 Fonologikjihatdan norelevant belgi 44

Fonologikjihatdan relevant belgi 44

Fonologik oppozitsiya 39, 41, 50 Fonologiya 15, 33 Fonostilistika 90 Formantlar 25, 32 Frazema 218 Frazemalarning semantik tarkibi 217,218 Frazemalarning semantik turlari 219 Frazelogik antonimiya 223 Frazelogik butunlik 219 Frazelogik lug'atlar 230 Frazelogik monosemiya 219, 221 Frazelogik omonimiya 219, 224 Frazelogik paronimiya 222, 224 Frazelogik polisemiya 219, 221 Frazelogik sinonimiya 222, 224

Frazelogik variatsiya 224 Frazelogik chatishma 220, 221 Funktsional stillar (vazifaviy uslublar) 5

G

Gaplogiya 76 Geminatsiya 77, 78 Gers 32 Giperonim 175

Gipo-giperonimik munosabat 185 Giponim 185, 187 Gradual oppozitsiyalar 42, 50 Graduonimiya 185, 186, 187 Grafemalar 6, 93, 100 Grafemaning ifoda plani 94 Grafemaning mazmun plani 94 Grafik asimmetriya (fonetik- grafik asimmetriya) 96,101 Grafik prinsip (orfografiyada) 104 Grafik simmetriya 101 Grafik sinonimiya 101 Grafika 16, 93, 100 Grammatik dialektizmlar 16, 200, 204 Grammatik so'z 144

H

Halqum 28, 30, 32 Harakat qilish belgisiga ko'ra so'z urg'usi 86 Harfiy belgilar 94 Hosila ma'no (hosila leksik ma'no) 162, 165 Hozirgi leksik ma'nolar 162, 165 Hozirgi o'zbek adabiy tili 4 Hozirgi o'zbek adabiy tili konsonantizmi 57

Ierarxiya 7

Ifoda semalari (tasvir semalari) 148, 152 Ikki fokusli undoshlar 59 Ilmiy etimologiya 165 Individual nutq neologizmi 210 Individual ottenkalar (fonemalarda) 46, 47 Infratovush 24, 32 Integral (birlashtiruvchi) semalar 150 Internatsional so'zlar lug'ati 231 Intervokal holat 71 Intonatsiya 90, 93 Intonatsiya turlari 92 Introfonologiya 90 Istorizm — frazema 226 Izohli lug'atlar 232 Izohsiz lug'atlar 232 Ishlatilish doirasi chegaralangan frazemalar 225 Ishlatilish doirasi chegaralangan leksika 198

Ishlatilish doirasi chegaralanmagan leksika 198

J

Jarangli undoshlar 60 Jaranglilik-jarangsizlik belgilariga asoslangan oppozitsiya 50 Jarangsiz undoshlar 60 Jargonizmlar 202, 204 Jonli so'zlashuv orqali so'z o'zlashtirilishi 196

Kasb-hunar leksikasi 201, 204 Kalka usulida olish 196, 197 Kelurnoma (lug'at) 240 Kitob ul-idrok li Lison il-atrak (lug'at) 238 Kitobu bulg'atul mushtaqori lug'atit turk val qifchak 238 Kombinator ottenkalar 46, 51 Kombinator-pozitsion ottenkalar 46 Konnotativ semalar 148 Konsonantizm 7, 39, 57, 64 Kontakt assimilatsiya 77 Kontakt dissimilatsiya 74 Kontakt metateza 76 Kontekstual antonimiya 171, 177 Kontekstual sinonimlar 168 Konvergensiya 17 Korrelatsiya 41, 50 Kuchayuvchi bo'g'in 80, 83 Kuchayuvchi-pasayuvchi bo'g'in 80, 83 Kuchli pozitsiya 71 Kuchsiz pozitsiya 71 Kvantitativ urg'u (miqror urg'usi) 84, 90 Kvaziomonimlar 71, 184 Ko'p tilli lug'atlar 232 Ko'p o'lchovli oppozitsiyalar 42 Ko'chadigan urg'u 86, 90 Ko'chma ma'no (leksemaning ko'chgan leksik ma'nosi) 162 Ko'chmaydigan urg'u 87, 90

L

Labial undoshlar 58, 64 Labial-bo'g'iz undoshlari oppozitsiyasi 39

Labial-til oldi undoshlari oppozitsiyasi 39 Labial-til orqa undoshlari oppozitsiyasi 39 Labial-til o'rta undoshlari oppozitsiyasi 39 Lab-lab (bilabial) undoshlar 52 Lablanish-lablanmaslik belgisiga asoslangan oppozitsiyalar 40, 51, 52

Lab-tish (labiodental) undoshlar 58 Lahja 18 Leksema 141

Leksemaning ifoda plani 141, 142 Leksemaning ichki formasi 142 Leksemaning mazmun plani 141, 142 Leksemaning semantik tarkibi 144 Leksemaning tashqi formasi 142 Leksik antonimiya 170 Leksik arxaizmlar 205, 207, 210 Leksik dialektizmlar 185 Leksik-fonetik dialektizm 200 Leksik istorizmlar (tarixiy so'zlar) 205, 207, 210 Leksik ma'no 144, 147 Leksik ma'no taraqqiyoti natijalari 160 Leksik ma'no tiplari 161 Leksik ma'nolarning guruhlanishi 161 Leksik ma'nolarning semantik tarkibi 148 Leksik monosemiya 155 Leksik neologizm 208, 210 Leksik omonimiya 177 Leksik omonimiyaga yondosh hodisalar 179 Leksik polisemiya 155 Leksik sinonimiya 166

Leksik so'z 144 Leksik qo'llash 153 Leksik-fonetik arxaizm 210 Leksik-fonetik dialektizm 204 Leksik-frazeologik antonimlar 224 Leksik-frazeologik sinonimlar 224 Leksikologiyaning turlari 138 Lisoniy lug'atlar 228, 232 Lisoniy omillar 7, 140 Lingvistik (lisoniy) omillar 7, 9, 11 Lingvistik-funksional aspektlar 33 Logik urg'u 89 Logografemalar 95, 98, 101 Lug'at maqolalari sxemalari:

—davlatlar haqidagi maqola sxemasi 235

— millat yoki xalq haqidagi maqola sxemasi 236

— o'simlik turi haqidagi maqola sxemasi 236

-biografik maqola sxemasi 236

— til haqidagi maqola sxemasi 236 Lug'at maqolalarining tuzilishi 237 Lug'ati turki (tuzuvchi -

Fazlullaxon) 239 Lug'ati chig'atoy va turki usmoni (tuzuvchi - Shayx Sulaymon Buxoriy) 240 Lug'atlarda soz'lar (maqola nomlari)ni joylashtirish tartibi: —tashqi tartib 232

— ichki tartib 232

— ma'no tartibi 233 Lug'aviy birliklar 140

M

Majburiy ottenkalar (fonemalarda) 46, 47 Majoziy ma'no 162

Ma'no etimoni 164, 166 Ma'no sinonimlari 167, 170 Ma'noning kengayishi 159

Ma'noning ko'chishi 156 Ma'noning torayishi 159 Mantiqiy markaz (antonimlarda) 173, 174, 175, 177 Maqol va matallar lug'ati 231 Metafora yo'li bilan ma'no ko'chishi 157, 161 Metateza 76, 78

Metonimiya yo'li bilan ma'noning ko'chirilishi 158, 161 Monofonemali grafemalar 95, 101 Monograflar 100 Monosemiya 101 Morfemika 16 Morfografema 95, 99, 101 Morfologik prinsip (analogiya prinsipi) 104 Muqaddimatul adab (Mahmud az-Zamaxshariy asari) 238 Mo'tadillashtiruvchi oppozitsiya 44

N

Nafas apparati 26, 30, 32 Nazal undoshlar 54 Nazalizatsiya 74, 78 Neologizm-frazerrialar 226 Neologizm-leksema 209, 210 Neologizm-semema 209, 210 Neytrallashuvchi (mo'tadillashtiruvchi) oppozitsiya 44 Noharfiy belgilar 94 Nolisoniy omillar 140 Nomema 144 Nominal birlik 144 Nominativ ma'no (nomlovchi ma'no)

161 258

Norma (me'yor) 9 Noverbal vositalar 6 Nutq 9, 213

Nutq a'zolarining anatomiyasi 26 Nutq a'zolarining fiziologiyasi 26, 30, 32 Nutq a'zolarining ijro kechimi 26, 30 Nutq intensivligi 91, 93, 84 Nutq melodikasi 91, 93 Nutq ritmi 91, 93 Nutqtembri 91,93 Nutqiy sinonimlar 167, 170 Nutqning ma'lum ko'rinishlariga xoslangan so'zlar 213

O

Oddiy grafemalar 96 Okkazional ma'no 152, 154 Old qator unlilar 52 Omofonlar 179, 181, 183 Omofoma omoleksemalar 177, 178, 181 Omofrazemalar 224 Omograflar 180, 181 Omonim omoleksemalar 177, 178 Omonimiya 177, 179, 181 Onomasiologiya 139, 140 Oppozitsiya 39 Optik-grafik tasvir 94 Orfoepik lug'atlar 230 Orfoepiya 16, 131 Orfografik belgi 101 Orfografik lug'atlar (imlo lug'atlari) 230 Orfografiya 16, 101, 115 Orfografiya prinsiplari 102, 115 Orfogramma 6, 115 Orqa qator unlilar 52

Ottenka 47

Ovozning ishtirok etish darajasiga ko'ra undoshlar tasnifi 61 Oxiri yopiq bo'g'in 81, 83 Og'iz bo'shlig'i 28, 32 Og'iz sonantlari 61 Ochiq Bo'g'in 80, 83 Ochiq boshlanuvchi ochiq bo'g'in 80 Ochiq boshlanuvchi yopiq bo'g'in 80

P

Parafrazemalar 224 Paronimiya 181, 182, 183, 184 Paronomaziya 183, 184 Partonimik munosabat 185, 186, 187

Pasayuvchi bo'g'in 80, 83 Pauza 91, 93 Pedagogik aspekt 96 Perseptiv aspect (fonetikada) 33 Polifonemali grafemalar 101 Poligraflar 100 Polilingvizm 10 Polisemiya 161, 169. 173, 179 Portlovchi-afirikatalar oppozitsiyasi 39 Portlovchi-burun sonanti oppozitsiyasi 39 Portlovchi-sirg'aluvchi undoshlar oppozitsiyasi 39 Portlovchi-sirg'aluvchilar 560 Portlovchilar 59, 63 Pozitsion ottenkalar 46, 51 Pozitsion xususiyatlar 17 Pozitsiya 40, 41 Privativ oppozitsiyalar 42 Progressiv akkomodatsiya 73

Progressiv assimiliatsiya 72 Progressiv dissimilatsiya 73 Prokopa(ankopa) 75, 78 Proporsional oppozitsiyalar 42 Prosodemografemalar 95, 97, 101 Prosodika 34, 90 Proteza 74, 78 Publitsistik uslub 5 Punktuatsiya 16

Q

Qiyosiy fonetika 21, 24 Qorishiq portlovchilar (affrikatalar) 60, 63 Quyi keng unlilar 52, 55 Qo'shimcha ottenkalar 46

R

Rasmiy ish uslubi 5 Rasmiy nutq 213, 215 Reduksiya 74, 78 Referent 147 Regressiv akkomodatsiya 73 Regressiv assimiliatsiya 72 Regressiv dissimilatsiya 74 Rekursiya 33 Rezonator ton manbai 61 Ruscha-baynalmilal so'zlar 192, 195

S

Sanash intonatsiyasi 92, 93 Sandhi hodisasi 76, 78 Sayoz til orqa undoshlari 59, 64 Sanglah (Mirza Muhammad Mahdixon lug'ati) 240 Segment birliklar 18, 23 Segmental fonologiya 34

Semalar 148, 151 Semantik kalka 197 Semantik-uslubiy prinsip (orfografiyada) 107 Semasiologiya 139, 140 Semema 144 Signifikat 145, 148 Sillabema 79, 83 Sillabika 79, 83 Silliq Bo'g'in 80, 83 Simvolik prinsip (orfografiyada) 106 Simvollar 99 Sinekdoxa yo'li bilan ma'noning ko'chirilishi 158, 161 Sinerezis 77, 78 Singarmonizm 22, 18 Sinkopa 75, 78 Sinonimik qator 170 Sinonimiya 166, 169, 170 Sinonimlar lug'ati 230 Sintagma urg'usi 87, 90 Sintagmatik xususiyatlar 18 Sintetik grafemalar 101 Sirg'aluvchi-affrikatalar oppozitsiyasi 39 Sirg'aluvchi-sonantlar oppozitsiyasi 39 Sirg'aluvchilar 60, 63 Sistema 8 Sof o'zbek so'zlari 189, 195 Soha ensiklopediyalari 232 Sonorlar (sonantlar) 61, 62, 63 Soxta etimologiya 165 Spektograf 32 Spirantizatsiya 77, 78 Struktura 8 Substratitil 10 Substratsiyalar 10 Supersegment birliklar 19, 23 Supersegmental fonologiya 34 260 Superstrat til 10 So'roq intonatsiyasi 92, 93 So'z qismlari orfoepiyasi 133 So'z urg'usi 84 So'z o'zlashtirish 195 So'z o'zlashtirish usullari 197 So'zlashuv nutqi 213, 214 So'zlashuv uslubi 5 So'zni metaforik qo'llash usuli 212, 213 So'zning uslubiy bo'yog'i 140

T

Tanituvchi vazifa 19, 23 Tarixiy-an'anaviy prinsip (orfografiyada) 106 Tarixiy leksikologiya 138, 140 Tarixiy lug'atlar 231 Tavsifiy leksikologiya 138, 140 Temp 91, 93 Terminlar 150, 152, 204 Terminologik lug'atlar 230, 232 Teskari lug'at 231 Til oldi-apikal (alveolar) undoshlar 59 Til oldi-bo'g'iz undoshlari oppozitsiyasi 39 Til oldi-tanglay (kakuminal) undoshlar 59, 64 Til undoshlari 59 Til o'rta undoshi (palatal undosh) 59, 64 Tilning gorizontaal (yotiq) harakati 57 Tilning uch darajali ko'tarilish belgisiga asoslangan oppozitsiyalar 40, 51 Tilning vertikal (tik) harakati 57 Til-tish undoshlari 64 Tipik ottenkali urg'u 84, 90 Titroq undosh 60, 63 Tonik (musiqiy) urg'u 84, 90 Toponomik lug'atlar 230 Tovush tembri 25, 32 Tovush tushushi 75 Tovush cho'ziqligi 26, 32 Tovushning balandligi 24, 26, 32 Tovushning kuchi 25, 32 Tovushning miqdor belgilari 32 Tovushning sifat belgilari 32 Tovushning o'rin almashinuvi (metateza) 76 Transkripsiya 48, 51 Trigraflar 95 Tugallangan intonasiya 92, 93 Tugallanmagan intonasiya 92, 93 Turkumlik semalari 146, 148 Tushuncha 148 To'la ochiq bo'g'in 81 To'la yopiq bo'g'in 81 To'liq assimilatsiya 72 To'liq dissimilatsiya 74 To'liq kalka 196 To'liqsiz assimilatsiya 72 To'liqsiz dissimilatsiya 74 To'g'ri ma'no (leksemaning to'g'ri leksik ma'nosi) 162

U

Ultratovush 24, 32 Umumiy leksikologiya 138, 140 Umumiy lug'atlar 228 Umumnutq qatlam so'zlari 213 Umumtil lug'atlar 228 Umumtil neologizmi 210 Umumturkiy so'zlar 188, 195 Umumturkiy so'zlarning fonetik belgilari 188, 189 Umumturkiy so'zlarning morfologik belgilari 189 Umumturkiy so'zlarning semantik belgilari 189 Umumxalq lug'aviy birliklar 204 Un paychalari ishtirokiga ko'ra undoshlar tasnifi 60 Undosh tovushlar orfoepiyasi 133 Undoshlar tasnifi 58, 63 Undov intonatsiyasi 92, 93 Universal ensiklopediyalar 227, 232 Unli fonemalar tasnifi 52 Unli tovushlar orfoepiyasi 131 Urg'u 83, 90 Uslubiy bo'yoq 212, 224 Uslubiy ottenkalar (fonemalardä) 47 Uslubiy sinonimlar 167, 170 Uvular undoshlar 59 Uzual ma'no 152, 154 Uzus 9

V

Valentlik 148 Variant 47, 48

Variatsiya (fonologiyada) 47, 51 Vazifa semalari 140149, 152 Vazifadagi o'hashhiik asosida ma'noning ko'chirilishi (funksiyadoshlik asosida ma'no ko'chishi) 157, 161 Vokalizm 17, 40, 51, 57 Vulgarizmlar 203, 204

X

Xalq etimologiyasi 165 Xususiy leksikologiya 138, 140 Xususiy (maxsus) lug'atlar 228

Y

Yakkalangan oppozitsiyalar 42 Yarim kalka 196

Yangi alifbe Markaziy Qo'mitasi 121 Yopiq boshlanuvchi ochiq bo'g'in 80 Yopiq boshlanuvchi yopiq bo'g'in 80 Yopiq bo'g'in 80, 83 Yumuq fokusli burun tovushlari (nazal tovushlar) 60, 63, 64 Yuqori tor unlilar 52, 53

Z

Ziddiyat 10 Zidlanish 40

O'

O'rniga ko'ra so'z urg'usi 85 O'rta holat (ish holati) 33 O'rta keng unlilar 52, 53 O'z qatlam 188, 193

O'z qatlam frazemalari 224, 226 O'zbekiston Yangi alifbe Markaziy Qo'mitasi 121

O'zicha olish 196, 197 O'zlashgan qatlam (leksikada) 190, 195

O'zlashgan qatlam frazemalari 224, 226

Sh

Shakl etimoni 166 Shakliy-an'anaviy prinsip (orfografiyada) 107 Shakllantiruvchi vazifa 23 Shovqinli sonant-burun sonanti oppozitsiyasi 39 Shovqinlilar 61, 63

Ch

Chastota lug'ati 230 Chaqiruv intonatsiyasi (undash intonatsiyasi) 92, 93 Chuqur til orqa undoshlari 59, 64

MUNDARIJA

3

So'zboshi

KIRISH

1- §. «Hozirgi o'zbek adabiy tili» kursining obykti, maqsadi va vazifalari ...4

2- §. Hozirgi.....o'zbek adabiy tili 4

3- §. Hozirgio'zbek adabiy tilining og'zaki va yozma shakllari 6

4- §. Hozirgio'zbek adabiy tili taraqqiyotini belgilovchi omillar 7

5- §. Hozirgi o'zbek adabiy tilining davlat tili mavqeyidagi o'mi 8

Hozirgi o'zbek adabiy tilining tarixiy ildizlari va dialektal asoslari

6- §. Hozirgio'zbek adabiy tilining tarixiy ildizlari 9

7- §. ²⁵⁰Hozirgio'zbek adabiy tilining dialektal asoslari 14

8-.....§. «Hozirgi o'zbek adabiy tili» kursining bo'limlari 15

Fonetika va fonologiya

9- §.....Fonetikaning obykti 18

10- §..... Fonetikaning maqsadi va vazifalari 18

11 -§. Fonetik birliklarning turlari..... 18

12-	§.....	Fonetik birliklarning tildagi vazifalari	19
13-	§.....	Fonetika fanining turlari	20
Fonetikaning to'rt aspekti			
14-	§.....	Tilning tovush tomonini o'rganish aspektlari	24
15-	§.....	Fizik-akustik aspekt	: 24
16-	§.....	Anatomik-fiziologik aspekt	26
17-	§.....	Eshitib his etish aspekti (persektiv aspekt)	30
18-	§.....	Lingvistik-funksional aspekt	31
19-	§. Fonologiya	33
20-	§.....	Fonemika	38
21-	§.....	Fonemalarning differensial belgilari	38
22-	§.....	Fonemalarning integral belgilari	39
23-	§.....	Fonologik oppozitsiya	39
24-	§.....	Korrelatsiyalar	41
25-	§.....	Fonema ottenkalari	45
26-	§.....	Ottenkalar tasnifi	46
27-	§.....	Ottenka, variant va variatsiya	47
28-	§.....	Transkripsiya	48
Hozirgi o'zbek adabiy tili vokalizmi			
29-	§.....	Vokalizm	51
30-	§.....	Unli fonemalar tasnifi	52
31-	§.....	Ayrim unli tavsifi	55
Hozirgi o'zbek adabiy tili konsonantizmi			
32-	§.....	Konsonantizm	57
33-	§.....	Undoshlar tasnifi	58
34-	§.....	Labial undoshlar tavsifi	64
35-	§.....	Til oldi undoshlari tavsifi	66
36-	§.....	Til o'rta undoshi tavsifi	68
37-	§.....	Sayoz til orqa undoshlari tavsifi....	68
38-	§.....	Chuqur til orqa undoshlari tavsifi	69
39-	§.....	Bo'g'iz undoshi tavsifi	70
40-	§.....	Qorishiq «TS» undoshi tavsifi	70
Fonetik hodisalar			
41-	§.....	Umumiy ma'lumot	72
Bo'g'in (Sillabema)			
42- §.	Bo'g'in haqida ma'lumot	:79
43- §.	Bo'g'in tiplari.....,	80
44-	§.....	Bo'g'iniing til va nutqdagi ahamiyati	81
Urg'u (Aksentema)			
45-	§.....	Urg'u haqida ma'lumot	83
46-	§.....	So'zurg'usi	84
47-	§.....	Sintagma urg'usi	87
48-	§.....	Ayiruv urg'usi	89

Intonatsiya

49- §.	Intonatsiya haqida ma'lumot	90
50-.....	§. Intonatsiya turlari	92
51 -§.	Intonatsiyaning til va nutqdagi roli.....	92

GRAFIKA VA ORFOGRAFIYA

Grafika

52- §.....	Grafika haqida ma'lumot	93
53- §.....	Fonografemalar	95
54- §.....	Prosodemografemalar	97
55- §.....	Logografemalar	98
56- §.....	Morfografemalar	99
57- §.....	Diakritik harflar va diakritik belgilar	99

ORFOGRAFIYA

58- §.....	Orfografiya haqida ma'lumot	101
59- §.....	Orfografiya prinsiplari	102
60- §.....	Imlo qoidalari108
61 -§.	Amaldagi (kirillcha) va yangi (lotincha) o'zbek yozuvlarining imlo qoidalaridagi tafovutlar	109
62- §.	Yangi to'plamda yangicha talqinda yoki jiddiy o'zgarishlar bilan berilgan qoidalar.-	109

Hozirgi o'zbek adabiy tili yozuv tizimlari haqida tarixiy-xronologik ma'lumot

63- §.	O'zbek adabiy tili tarixini davrlashtirish va yozuv tizimlari	115
64- §.O'zbek yozuvining XX asr tarixi	116

265

65-.....	§. Birinchi davr (arab grafikasiga asoslangan yillar).....	116
66-.....	§. Ikkinchi davr (lotin grafikasiga asoslangan yillar).....	123
67-.....	§. Uchinchi davr (rus grafikasiga asoslangan yillar).....	127
68-.....	§. To'rtinchi davr (ikki yozuvlilik yillari).....	128

ORFOEPIYA Orfoepiya haqida ma'lumot

69-.....	§. Orfoepiya	131
70-.....	§. Unli tovushlar orfoepiyasi	131
71 -§. Undosh tovushlar orfoepiyasi	2	133
72-.....	§. So'z qismlari talaffuzi	133
73-	§. Boshqa tillardan o'zlashtirilgan ayrim so'zlar orfoepiyasi	134

LEKSIKOLOGIYA Leksikologiyaning obykti, predmeti, vazifalari

74-.....	§. Leksikologiyaning obykti	137
75-.....	§. Leksikologiyaning turlari	138
76-.....	§. Leksikologiyaning boshqa fanlar bilan aloqasi	138
77-	§. Leksikologiyada lug'at boyligining sistema sifatida o'rganilishi	139

So'zning leksik birlik sifatidagi mohiyati

78-.....	§. So'z — tilning eng muhim nominativ birligi	140
79-.....	§. Leksemalarning leksik birlik sifatidagi tavsifi	141

Leksemaning semantik tarkibi

80-.....	§. Leksik ma'no..	144
81 -§. Qo'shimcha ottenkalar.....		146
82-.....	§. Turkumlik semalari	146

Leksik ma'noning semantik tarkibi

83-.....	§. Leksik ma'noning semalari	148
84-.....	§. Atash semalari	148
85-.....	§. Ifoda semalari	148
266		
86-.....	§. Vazifa semalari	149
87-.....	§. Terminlar	150

Leksemaning uzual va okkazional ma'nolari

88-.....	§. Uzual ma'no	152
89-.....	§. Okkazional ma'no	

152

Leksik monosemiya va polisemiya

90-..... §. Leksik monosemiya

155

91 -§. Leksik polisemiya 155

Leksik ma'no taraqqiyoti

92-..... §. Leksik ma'no taraqqiyoti haqida umumiy ma'lumot..... 156

93-..... §. Ma'ning ko'chishi 156

94-..... §. Ma'ning kengayishi 159

95-..... §. Ma'ning torayishi 159

96-§. Leksik ma'no taraqqiyoti natijalari 160

Leksik ma'no tiplari

97-..... §. Leksik ma'nolarning guruhlanishi 161

98-..... §. Hozirgi leksik ma'nolar 162

99-..... §. Avvalgi leksik ma'nolar 163

100-..... §. Etimon haqida ma'lumot 163

Leksik sinonimiya

101 -§. Leksik sinonimiya..... 166

102-..... §. Kontekstual sinonimiya 168

103-..... §. Leksemalarning sinonim bo'la olmaydigan holatlari 168

104- §. Sinonimiyaning turli leksik qatlamlarga mansub bo'lishi 169

105-..... §. Sinonimiya va polisemiya169

Leksik antonimiya

106-.....§. Leksik antonimiya 170

107-..... §. Kontekstual antonimiya 170

108-.....	§. Antonimik juftlik	
.....		172
109-.....	§. Enantiosemiya	172
110-.....	§. Antonimiya va polisemiya	173
111 -§. Antonimlarni belgilash mezonlari haqida.....		173
112-.....	§. Antonimlarning uslubiy vosita sifatidagi tavsifi	175
Leksik omonimiya		
113-.....	§. Leksik omonimiya	177
114-.....	§. Omonim omoleksemalarning turlanish va tuslanish sistemalariga munosabati..	178
115-.....	§. Omonimlarning yuzaga kelishi	178
116-.....	§. Omonimiya va polisemiya	179
117-.....	§. Leksik omonimiyaga yondosh hodisalar.....	179
118- §. Omonim va omoformalarning uslubiy vosita sifatidagi tavsifi ...		180
Paronimiya		
119-.....	§. Paronimiya	181
120- §. Paronimlarning nutqda uslubiy vosita sifatida qoMlanishi (paronomaziya)		183
Giponimiya, graduonimiya, partonimiya		
121 -§. Giponimiya		185
122-.....	§. Graduonimiya	186
123-.....	§. Partonimiya	186
0‘zbek tili leksikasining tarixiy taraqqiyoti		
124-.....	§. Til taraqqiyotining xalq tarixi bilan bog‘liqligi.....	188
125-.....	§. 0‘z qatlam so‘zlari	188
126-.....	§. 0‘zlashgan qatlam so‘zlari	190
So‘z o‘zlashtirish		
127-.....	§. So‘z o‘zlashtirish	195
128-.....	§. So‘z o‘zlashtirishning ikki yo‘li '.	196
129-.....	§. So‘z o‘zlashtirish usullari.....	196
130-.....	§. So‘z o‘zlashtirishning chet so‘zlarni qo‘llashdan farqlari	197
268		
131 -§. Leksemalarning ishlatilish doirasi		198

-132-§. Dialektlarga xos so'zlar.....	198
133- §. Leksik, fonetik, grammatik dialektizmlarning uslubiy vosita sifatida qo'llanishi	200
134-.....§. Kasb-hunar leksikasi	201
135-.....§. Kasb-hunar leksikadan uslubiy vosita sifatida foydalanish hollari	202
136-.....Leksemalarning ishlatilish doirasi.....§. Argotizm va jargonizmlar.....	202
137-.....§. Vulgarizmlar	203
(O'zbek tili leksikasida eskirish va yangilanish jarayonlari	
138-.....§. Leksik istorizmlar	205
139-.....§. Leksik arxaizmlar	205
140- §. Arxaiklashish hodisasining grammatik birliklarda uchrashi	207
141 -§. Leksik arxaizmlarning leksik istorizmlardan farqlari	207
142-.....§. Leksik neologizmlar	208
143-.....§. Leksik neologizm turlari	209
O'zbek tili leksikasining emotsional-ekspressiv jihatdan qatlamlanishi	
144-.....§. So'zning uslubiy bo'yog'i	210
145-§. Emotsional-ekspressiv bo'yoqdor so'zlarning nutqda qo'llanishi	211
Leksemalarning nutq ko'rinishlariga xoslanishi	
146-.....§. Nutq, uning ko'rinishlari.....	213
147-.....§. Nutq ko'rinishlariga xoslangan leksik qatlamlar	213
148- §. Nutq ko'rinishlariga xoslangan leksemalarning badiiy asar tilida qo'llanishi.....	214
149-.....§. So'zlarning fonetik tarkibida, grammatik shakllarida nutq ko'rinishlariga xoslanish	214
Frazeologiya haqida umumiy ma'lumot	
150-.....§. Frazeologiya	216
151 -§. Frazemalarning ifoda plani	216
152-.....§. Frazemalarning mazmun plani	217
153- §. Frazemalarning semantik tarkibidagi turkum semalari	218
Frazeologik monosemiya va polisemiya	
154-.....§. Frazeologik monosemiya.....	219
155-.....§. Frazeologik polisemiya	

.....	219
Frazemalarning semantik turlari	
156-.....	§. Frazemalarning semantik turlari .
.....	219
Frazemalarning shakl va ma'no munosabatiga ko'ra turlari	
157-.....	§. Shakl munosabatiga
ko'ra turlari	221
158-§. iVIa'no munosabatiga ko'ra turlari	222
O'z va o'zlashgan qatlam frazemalari	
159-.....	§. Frazemalarning tarixan
ikki qatlamga ajratilishi	224
Frazemalarning ishlatilish doirasi va zamoniyligi	
160-.....	§. Frazemalarning
ishlatilish doirasiga ko'ra tavsifi.....	225
161 -§. Ishlatilishi kasb-hunarga ko'ra chegaralanish	225
162-.....	§. Zamoniyluk belgisiga
ko'ra frazemalarning turlari	226
LEKSIKOGRAFIYA	
163-.....	§. Leksikografiya 227
164-.....	§. Lug'atlarning
ko'zlangan maqsadga ko'ra turlari	227
165-.....	§. Tanlangan tillar
miqdoriga ko'ra lug'at turlari	229
270	

166-	§. So'z yoki atama ma'nolarining yoritilishiga ko'ra lug'at turlari	229
167- §. Obyekti va predmetiga ko'ra farqlanadigan lug'atlar	230
Lug'at maqolalarining joylashtirilish tartibi va maqola sxemalari		
168- §. Lug'atlarda maqola nomlarini joylashtirish tartibi	232
169- §. Lug'at maqolalari sxemalari	235
170- §. O'zbek lug'atchiligi tarixi ,	237
171-	§. O'zbek lug'atchiligi tarixining chig'atoy (eski o'zbek tili) davri	239
172-	§. XIX asrning ikkinchi yarmida O'zbekistonda lug'atchilik	241
173-	§. XX asrning birinchi yarmida o'zbek lug'atchiligi	241
174- §. XX asrning ikkinchi yarmida o'zbek lug'atchiligi	242
ADABIYOTLAR		
	Darslik, qo'llanma va risolalar.....	244
	Maqolalar.....	245
	Lug'atlar.....	249
	Til va yozuvga oid qonun, farnton, qarorlar	251
	Tayanch tushuncha va terminlar ko'rsatkichi.....	253
^s	Mahmud Koshg'ariy. Devonu lug'otit turk. I t. — T.: O'zbekiston Fanlar Akademiyasi nashriyoti, 1960, 47—48-6.	
"	T.A.AMi-tpoBa, E.A.OjibxoBHKOB, tO.B.PoxaecTBeHCKHH. OnepKH no ncTopnn anHTBMCTnKH. — M.: «HayKa», 1975, c. 164—165.	
¹¹	ILlepöa JI.B. O Cjiy*e6noM n caMocTotiTejibHOM 3HanenHn rpaMMaTHKn kuk yne6Horo npeflweTa. B kh. Jt.B.IIepøa. H36panHwe paöoTbi no pyccKOMy a3biKy. - M., 1957,	
¹³	JI.P.3nHaep. OnepK oömen Teopnn nncbMa. — JIennnrpaa: «HayKa» (jieHHHrpaacKoe omenem-ie). 4987, c. 10.	
¹³	BoaysH ae KypTena M.A. H36paHHbie ipyaw no oömeMy a3WK03HaHno. - M.: 1963, t. II, c. 219.	
¹³	Boayan ae KypieHS H.A. M36paHHbie Tpyaw no oömeMy >i3bii<03HaHMio. - M.: 1963. t. I, c. 121-122.	
³³	<i>Bu haqda qarang:</i> MaxMyztoB A. CoHopHbie y36eKCKoro a3biKa. — T.: «cPAH», 1980,	
	c. 33-34. <i>Yana qarang:</i> 3naaep JI.P. OBinaa tixmeTMKa. — JI.: 1960, c. 108.	
³⁶	TpyöeuKOH H.C. OCHOBW (jrøHOJiorMH. — M.: 1960, c. 103.	
	2. She'rlarim ³ / chechagim ³ , / hayotim ³ = 9 She'rlarim ³ / boylikdir ³ , / bisotim ³ = 9 Yomg'irdan ³ / namlanmas ³ / qanotim ³ = 9 Oshaman ³ / bulutlar ³ / togidan ³ = 9	
⁶⁵	Bu yozuv eski turkiy til (XI—XII asrlar) va eski o'zbek tili (XIV-XIX asrlar) davrlarida ham qo'llangan.	
⁶⁰	Lotin grafikasidagi o'zbek yozuviga to'la o'tish muddati O'zbekiston	

- Respublikasining 2004-yil 30-aprelidagi Qonuniga muvofiq 2005-yilning 1-sentabridan 2010- yilning 1 - sentabrigacha uzaytirilgan. *Qarang*: «Xalq so'zi», 2004-yil 26-iyun soni.
- ⁹⁹ *Bu haqda qarang*: Cienorpa(t)HMecKMM otmöt iaccnaima 3-en ceccun BepxoBHoro CoBeTa Ha y36. B3. c npnjio>KeHneM, t. 6 // IfeHTpajibHbiH ApxHB Pecriy6;iMKH y36eKHCTaH, 0<J>OP, (bontt 2454,N° onncM i, ea. xp. 361 c. 1—264.
- ¹¹¹ *Bu haqda qarang*: cbcjuiep M. Kate poxcoafOTCH H jkhbvt cjiobu. — M.: «(IrocBcmCHHC», 1964, c. 47-48.
- ¹¹³ *Antonimlarni tavsiflashcla va tasvirlashda ko'proq quyidagi adabiyotlarga tayanilcli*: Rahmatullayev Sh., Mamatov N., Shukurov R. O'zbek tili antonimlarining izohli lug'ati. — T.: «O'qituvchi», 1980.
- Tursunov U., Muxtorov J., Rahmatullayev Sh. Ko'rsatilgan asar, 120-126-b. Usmonov S. Antonimlar // «O'zbek tili va adabiyoti masalalari» jurn., 1958, 2-son, 38- b.
- UcabCKOB B.O. JICKCM'ICCKaSI aHTOHMMMI li COBpCMCHHOM y30CKCKOM SI3bIKC. AKÜ. -T., 1973.
- LLiyKypoB P. JleKCTTKo-ecMaiiTM'iccKasi rtpupoita uhtohmmob. AKA- — T., 1973.
- Yana shu muallif*. O'zbek tilida antonimlar. — T., 1977.
- ¹¹⁴ Usmonov S. Ko'rsatilgan maqola, 38-b.
- Tursunov U., Muxtorov J., Rahmatullayev Sh. Ko'rsatilgan asar, 121-b.
- ¹¹⁵ Hozirgi o'zbek adabiy tili. 1-t, 1966, 146-b.
- M<› Isabekov B.O. Ko'rsatilgan dissertatsiya avtoreferati, 8-b.
- ¹¹⁷ Hozirgi o'zbek adabiy tili. 1-T. — T.: «FAN», 1966, 145-b.
- ¹¹⁸ HcaöeKOB B.O. JleKCM'ieCKaa aHTOHHMna B cobpcmchhom y36eKCKOM snbiKe. AKA, - T., 1973, c. 4.
- ¹¹¹ *Bu luu/ila qarani'*: Hobhkob JI.A. CcMUHTiiKa pvccKoro M'jbiiai. — M.: «Bbicwasi ujKOJia», 1982, c. 136-142.
- Nc'malov **H.**, Rasulov R. O'zbek lili sistem Icksikologiyasi. - T.: «O'qiluvchi», 1995,
- ¹²² *Qarang*: Alisher Navoiy. Mukammal asarlar to'plami. Yigirma lomlik. 16-tom. — T.: ' «Fan», 2000, 14—15- b.
- ¹²² *Qarang*: Nc'matov **H.**, Rasulov R. O'zbek tili sistem leksikologiyasi asoslari. - T.: «O'qituvchi», 1995, 17, 108-110; Orifjonova Sh. O'zbek tilida lug'aviy graduonimiya. NDA, - T., 1996. *Yana shu miiallf*: Darajalanish₂ (graduonimiya). Respublika yoslt filolog olimlarining tantanali ilmiy anjumani materiallari. - T., 1991; Narziyeva M. Shaxsni yosli belgisiga ko'ra atovchi so'zlar gruppasining ichki klassifikatsiyasi haqida. O'zbek tilini sinxronik o'rganish masalalari. — T., 1987; Qilichev E. Hozirgi o'zbek adabiy tili. Ma'ruza matnlari. — Buxoro; «Buxoro universiteti» nashriyoti, 2001, 75- 76-b. rMitcoB C. CeMauTtmccKati crpyicrypa h komiiohciithmm aiaajina Ka'ieCTBcmiwx MpMJiaraTCJtbHbix y36cKCKoro rubiKa. AKZt, — T., 1983.